

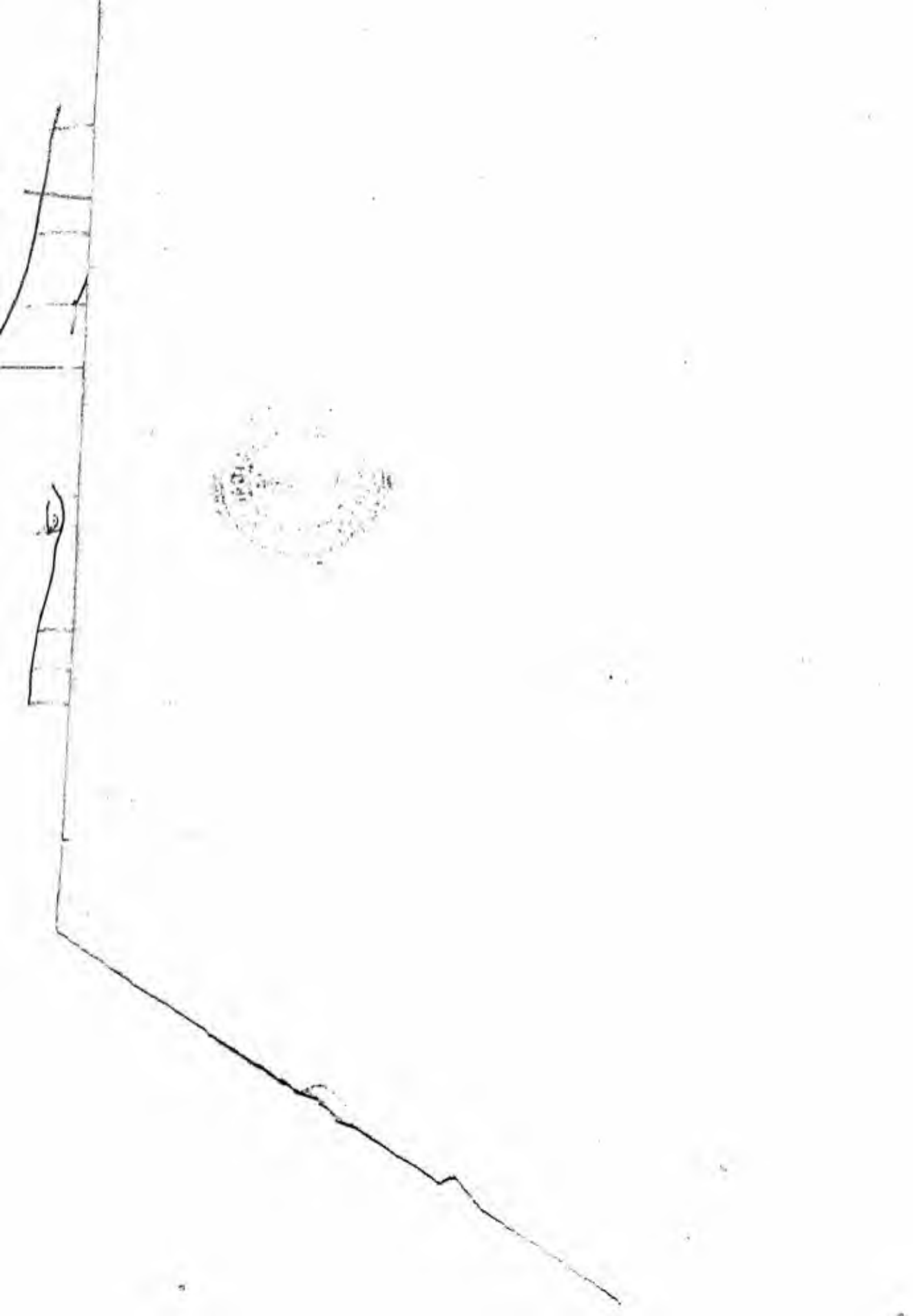
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9004

CALL No. Sa8km/Vya/K.v.

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION *D 3200*

9004

MAINLY BASED ON *600*

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

VANAPARVA III.

Sa & Km
Vya / K.V.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press,

BOMBAY.

1908.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 9004

Date..... 23.7.57

Call No. 828 Km

Vya/K.V

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

Copy defective pp. 233-313 ~~missing~~
frut wrongly.

ds
1.10.56.

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

वनपर्व ३.

D3206

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शाके १८३० क्रीलकनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कलास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्री स्वाधीना रक्षिताः ।

वनपर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

वनपर्व ३ ।

(अथ किर्मीरवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

धृतजितानां पाण्डवानां द्रौपद्यासह वनंप्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदनु पौरैर्दुर्योधनगर्हणपूर्वकं पाण्डवैः सहारण्यवासे-
च्छया तदनुगमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण प्रार्थनया तेषां पुरंप्रति निवर्तनपूर्वकं सायं गङ्गातीरगावटमेव तत्रानुगतब्राह्मणैः
सह सुखेन रात्रियापनम् ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
जनमेजय उवाच ।
एवं धृतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्वा द्विजसत्तम ॥ १ ॥
श्राविताः परुषा वाचः सृजन्तीर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः । २ ॥
कथं चैश्वर्यभूयिष्ठाः सहसा दुःखमेयुपः ।
वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३ ॥
के चैतानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाचाराः किमाहाराः क्वच वासो महात्मनाम् ४ ॥
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ५ ॥
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोपिताम् ।
तिव्रता महाभागा सततं प्रियवादिनी ॥ ६ ॥

वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ॥ ७ ॥
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ८ ॥
वैशंपायन उवाच ।
एवं धृतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्धयुर्गजसाहयात् ॥ ९ ॥
वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदञ्चुस्वाः शङ्खभृतः प्रवयुः सह कृष्णया ॥ १० ॥
इन्द्रसेनादयश्चैतान्मृत्याः परित्तुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ ११ ॥
'ततस्ते पुरुषन्वाग्रा स्थानास्वाव भारत ।
ददृशुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥' १२ ॥
ब्रजतस्तान्विबित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्वै समयं कृत्वा समागम्य परस्परम् ॥ १३ ॥

पार्था इति च्छत्रिन्यायेन माद्रीसुतयोरप्युपलक्षणम् । दुरा-
त्मभिर्दुष्टचित्तैः । सहामात्यैः कर्णादिभिः । निकृत्वा छलेन
॥ १ ॥ सृजन्तीर्वैरमुत्तममिति ख. ड. झ. पाठः ॥ २ ॥
एयुपः प्राप्तवन्तः । कथं चैश्वर्यविभ्रष्टा इति ख. झ. पाठः ॥ ३ ॥
उत्तमं तीव्रम् ॥ ४ ॥ द्रविणं पराक्रमस्तेजो देहकान्तिश्च ते

उने पुष्कले तेषां ते भूरिद्रविणतेजसः ॥ ८ ॥ गजसाहयात्
हास्तिनपुरात् ॥ ९ ॥ वर्धमानपुरं नाम ग्रामविशेषस्तदभिमुखं
द्वारं तस्मात् ॥ १० ॥ परित्तुर्दश अभिगच्छतुरंगाः । पद्यते-
त्यर्थः । संख्ययाव्यवाचनैति समासः । समागन्तुमिच्छ-
त्वात् इच्छप्रत्ययस्माभावः ॥ ११ ॥ ऊचुर्विगतसंभ्रान्त- इति

पौरा ऊचुः ।

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं नच नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाद्यैश्च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १४
न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं चिकीर्षति ॥ १५
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्वृणः ॥ १६
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १७
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
हीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वाऽनुजग्मुस्ते पाण्डवास्तान्समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १९
क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वाऽस्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ २०
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांसत्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथा ॥ २१
भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २२
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ॥ २३
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २४
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २५
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २६

ख. क्ष. पाठः ॥ १३ ॥ प्रकृतिनिर्वृणः स्वभावनिर्दयः । त्यक्ता-
चारसुहृज्जन इति क्ष. पाठः ॥ १६ ॥ सानुक्रोशाः सदयाः
॥ १८ ॥ भक्तान् आराधनापरान् । अनुरक्तान् प्रीतिमतः ।
सुहृदः वेतनाद्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकान् । न विनश्येम
विनाशं न प्रार्थयामहे । प्रार्थनार्यां लिङ् ॥ २२ ॥ आपः अपः
॥ २४ ॥ अवदातानि शुद्धानि । समास्या संगतिः ॥ २७ ॥

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
ते सेव्यास्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योपि गरीयसी २७
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाभ्युयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २८
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः २
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वमाभ्युयुः ॥ ३०
अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ ३१
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सदृशाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३२
युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययञ्जिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३३
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमसत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३४
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाहये ॥ ३५
ते त्वस्मद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३६
निवर्ततागता दूरं ममागमनकाङ्क्षिणः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३७
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
तथानुमञ्जितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३९

निरारम्भाः अग्निहोत्राद्यकुर्वाणा अपि ॥ २८ ॥ न सिद्ध्यन्ति
सिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तां न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनत्वात् ॥ २९ ॥
अविषयैः अगोचरैरपरिचितैरित्यर्थः । धर्मकामार्थसंभव
धर्मादीनां संभव उत्पत्तिर्येभ्यस्ते ॥ ३१ ॥ समस्ताः एकी
भूताः । व्यस्ताः पृथक्पृथग्भूताः ॥ ३२ ॥ ज्ञेशो वात्सल्यं
तत्सहिता अनुकम्पा दया ॥ ३४ ॥

गुणान्पार्थस्य संस्पृश्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
 अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ४०
 निवृत्तेषु तु पौरैषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
 राजग्मुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ४१
 तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
 स्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ॥ ४२
 केनैव तां रात्रिमृषुस्ते दुःखकशिताः ।
 अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्विजातयः ॥ ४३

साम्रयोऽनग्रयश्चैव सशिष्यगणवान्धवाः ।
 स तैः परितृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४४
 तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
 ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४५
 राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
 आश्वासयन्तो विप्राभ्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥
 'राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
 अशेत तां निशां राजन्दुःखशोकसमाहितः ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभाते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरेण वने स्नानुपायिनो ब्राह्मणान्प्रति स्वस्य हृतसर्वस्वतया तन्नरणस्य दुष्करत्वकथनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनप्रार्थना
 ४४ ॥ ब्राह्मणैः स्वयमेवात्मभरणपूर्वकं स्वसहवासमात्रेऽर्पिते युधिष्ठिरेण स्वस्य तन्नरणाशक्तिचिन्तनेन विषादाधिगमः
 ४५ ॥ शौनकेन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणभरणाय तपसा सिद्धिसंपादनचोदना ॥ ३ ॥

गुंपायन उवाच ।
 मातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 यियासतां विप्रास्तस्थुर्मिक्षाभृजोऽग्रतः ।
 तुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
 यं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्लेशश्च यो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
 ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किंपुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हथासान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्मर्ददर्शिनः ॥ ५
 स्नेहकर्माणि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।
 ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
 आहरेयुर्हि ये सर्वे फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखादितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 अस्त्यपोषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि त्वानुयास्यामहे वयम् ॥ १०
 अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२
 कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृत्य भोजिनः ।

समागम्य संस्पृश्य ॥ ४० ॥ ऊपुः वासं चक्रुः ॥ ४२ ॥
 ऊपुर्भिन्नुः ॥ ४३ ॥ साम्रयः दारैः सहिताः । अनग्रयस्तदन्वये
 ज्ञातकन्नदाचार्यादयः ॥ ४४ ॥ प्रादुष्कृताः प्रकटीकृताः अमयो
 भिस्ते । रम्यत्वं तापविरहात्संस्थारागादिशोभातश्च । दारुणे

रक्षःपिशाचादिसंचारकालत्वात् ॥ ४५ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 प्रभातायामरुणोदयेन उद्दीपितायाम् ॥ १ ॥ अनुध्यानेन
 इष्टचिन्तनेन । जप्येन स्वस्त्वयनेन तथा विश्वासकरणैः सह
 रंस्यामहे इति ध. पाठः ॥ ११ ॥ प्रत्यादेशं विष्कारम् ॥ १२ ॥

मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिवपापान्धृतराष्ट्रजान् ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा नृपतिः शोचन्निषसाद् महीतले ॥ १४
 तमध्यात्मरतो विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विजः ।
 योगे साङ्ख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५
 शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
 दिवसेदिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १६
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
 श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १७
 अष्टाङ्गं बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोभिघातिनीम् ।
 श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां राजन्सा त्वय्यवस्थिता १८
 'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥' १९
 अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनेष्वपि ।
 शरीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ २०
 श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
 आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना २१
 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
 तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २२
 व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
 दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २३
 तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
 आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगबलेन तु ॥ २४
 मतिमन्तो व्यथोपेताः शमं प्रागेव कुर्वते ।
 मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २५
 मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २६
 मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
 प्रशान्ते मानसे दुःखे शरीरमुपशाम्यति ॥ २७
 मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
 स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २८
 स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
 शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २९
 स्नेहात्कारुण्यरागौ च प्रजास्वीर्ष्यादयस्तथा ।
 अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ ३०
 कोटराग्निर्यथाऽशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्मार्थिनं तथाऽल्पोपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ ३१
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३२
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३३
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३४
 रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिक्रुष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते ॥ ३५
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३६
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः ॥ ३७
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

अध्यात्मं आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं वेदान्त-
 स्तत्र रतः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १५ ॥ शोकःस्थीयते-
 ऽनेनेति व्युत्पत्त्या स्थानशब्दो हेतुवचनः । भयस्थानश-
 तानि चेति झ. पाठः ॥ १६ ॥ अर्थकृच्छ्रेषु धननाशेषु ।
 दुर्गेषु दुस्त्रेषु शरीरदुःखेषु आपत्सु स्त्रीकर्षणादिषु ॥ २० ॥
 आत्मव्यवस्थानकराः मनःस्थैर्यहेतवः ॥ २१ ॥ व्याससमा-
 साभ्यां विस्तरसंक्षेपाभ्याम् ॥ २२ ॥ अनिष्टं कण्टकादिः ।
 श्रमो व्यायामः ॥ २३ ॥ प्रतिकारादौषधादिभिरुपशमनात्
 आधिप्रशमनमविचिन्तनात् । इदमेव क्रियायोगबलम् ॥ २४ ॥
 प्रागेव मानसस्य शमं कुर्वते । प्रियाख्यानैरनुकूलवचनैः ।

संभोगोपनयैः स्त्र्यादिसमर्पणैः । मतिमन्तो ह्यतो वैद्या इति ख.
 च. झ. पाठः ॥ २५ ॥ स्नेहो रागः सज्जते प्रवर्तते ॥ २८ ॥
 आयासः क्लेशः ॥ २९ ॥ विप्रयोगे विषयेण सह विद्योगे त्यागी
 न किंतु सत्यपि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी ।
 स एव च विरागं भजते ॥ ३२ ॥ युक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये
 उयुक्तेषु । कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु । तेषु प्रसिद्धेषु
 स्नेहो रागो न सज्जते न सज्जं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ रागः रम्यव-
 स्तुदर्शने चित्तस्योत्फुल्लता । कामस्तलिप्सा । इच्छा लब्धे
 तस्मिन् रच्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः । पुनःपुनस्तलाभेव्युत्-
 त्तिस्तृष्णा ॥ ३५ ॥ जीर्यतः जरामृत्युप्रस्तस्य ॥ ३७ ॥ अयः

तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३९

राजतः सलिलादग्नेश्वरतः स्वजनादपि ।

‘अर्थेभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम् ।’

भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ४०

यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।

भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ४१

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थं भजते नृणाम् ।

अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।

तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४२

कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।

अर्थज्ञानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥

अर्थस्योपार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं भ्रन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४४

अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ।

दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥

असन्तोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।

अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।

तस्मात्संतोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४६

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।

ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृह्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ४७

त्यजेत स च यास्तस्मात्तज्जान्क्लेशान्सहेतु च ।

न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ।

अतश्च धार्मिकैः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ ४८

धर्मार्थं यस्य विचेहा वरं तस्य निरीहता ।

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो ह्यस्पर्शनं नृणाम् ॥ ४९

युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।

धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम ।

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ५१

कथं ह्यसद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।

भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५२

संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते ।

तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५३

तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च सूनुता ।

सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५४

देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।

तृपितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५५

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ।

उत्थाय चासनं दद्यादेष्ट धर्मः सनातनः ।

प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्याद्यायेन चार्चनाम् ॥ ५६

अग्निहोत्रमनङ्गांश्च ज्ञातयोऽतिथिचान्धवाः ।

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५७

आत्मार्यं पाचयेन्नान्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।

न चैकः स्वयमश्रीयाद्धिधिवर्जं न निर्वपेत् ॥ ५८

श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ॥ ५९

विधसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।

विधसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ ६०

चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६१

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६२

एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।

तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ६३

शौनक उवाच ।

अहो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।

येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६४

तसायःपिण्डं अनलो वह्निः ॥ ३८ ॥ अकृतात्मा अनिर्जित-

चेताः ॥ ३९ ॥ अर्थश्रेयसि अर्थसाध्ये श्रेयसि ज्योतिष्टोमादौ

॥ ४२ ॥ पिपासायाः तृष्णायाः ॥ ४६ ॥ संचयान् अर्थान् ।

तज्जान् अर्थत्यागजान् । अनीहार्थः यदच्छालन्वोऽर्थः ॥ ४८ ॥

अर्थतः धनात् ॥ ५० ॥ अर्थोपभोगः विषयोपभोगः । अर्थेषुता

धनेषुता ॥ ५९ ॥ दृश्यते पद्ममहायज्ञेषु । अपचमानेभ्यः मत्या-

दिभ्यः ॥ ५३ ॥ तृणानि वासनार्थानि ॥ ५४ ॥ वृथा श्राद्ध-

यज्ञादिनिमित्तंविना ॥ ५८ ॥ विश्वं सर्वजातीयं प्राणिजातं देवो

देवता यस्मिस्तद्धिधिवर्जम् । स्वार्थं तद्धितः । वैश्वदेवं नाम

कर्म ॥ ५९ ॥ अपरिक्लिष्टं कार्पण्यं विना । अध्वनि वर्तते

मार्गस्थाय ॥ ६२ ॥

शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विषसं बहु ।
 मोहरागवशाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६५
 ह्रियते बुध्यमानोपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
 विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्धान्तैरिव सारथिः ॥ ६६
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
 तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६७
 मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान्याति सेवितुम् ।
 तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६८
 ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
 विद्वः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात्पतद्भवत् ६९
 ततो दारैर्विहारैश्च मोहितश्च यथेप्सया ।
 महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ७०
 एवं पतति संसारे तासुतास्त्रिह योनिषु ।
 अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ७१
 ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
 जले भ्रुवि तथाऽऽकाशे जायमानः पुनःपुनः ७२
 अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
 ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ७३
 तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
 तस्माद्दर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७४

इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ७५
 अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयाणपथे स्थितः ।
 कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ७६
 उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
 अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७७
 सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्केन्द्रियनिग्रहात् ।
 सम्यग्द्वतविशेषाच्च सम्यक्क गुरुसेवनात् ॥ ७८
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्काध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ॥ ७९
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ।
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यवशमागताः ॥ ८०
 रुद्राः साध्यास्तथाऽऽदित्या वसवोऽथ तथाश्चिनौ ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ८१
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ८२
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ८३
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहम् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥ ८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरेण ब्राह्मणभरणाय धौम्यचोदनया सूर्यस्तुतिः ॥ १ ॥ स्तोत्रैः प्रसन्नेन सूर्येण युधिष्ठिरायाक्षयपात्रदानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 'प्रणम्य द्विजशार्दूलं पूज्यवाक्यं सुभाषितम् ।'
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
 प्रस्थिताननुयातारो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

विषसं देवताद्युपयुक्तशेषं कामुको बहुकरोति । इन्द्रियार्थाः
 शब्दादयः ॥ ६५ ॥ हारिभिः हरणशीलैः ॥ ६६ ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियाणां विषयान् शब्दादीन् ॥ ६८ ॥ इति च
 वेदवचनमित्यन्वयः । फलेच्छां विनैव समाचरेदित्यर्थः
 ॥ ७४ ॥ कर्तव्यमवसानुष्ठेयं नित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादि ।

न चास्मि पोषणे शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ १
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं तद्ब्रूहि भगवन्मम ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।

अभिमानात्सज्ञात् ॥ ७६ ॥ अष्टाङ्गेन वक्ष्यमाणसंकल्पसंबन्धा-
 द्यज्ञाष्टकवता तदाचरेदिति पूर्वेण संबन्धः । विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः
 ॥ ७७ ॥ संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबन्धो निरोधः ॥ ७८ ॥
 कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधाना सिद्धिः । पितृमातृ-
 मयी परलोकेह्लोकफलप्रधाना ॥ ८३ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४

पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।
ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ ५

गत्वोत्तरायणं तेजो रसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं वर्षति वारिणा ॥ ६

क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
रवेस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७

निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते जगतो रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८

एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
नाथोऽयं सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९

राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०

भौमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११

तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।

अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ॥ १३

[विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥] १४

पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिसुखोऽभवत् १५

योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ।

[शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः १६

धर्मेण योगमयेन ॥ ४ ॥ तेजो रसान् जलानि । उद्धृत्य
आदाय ॥ ६ ॥ ओषधीपतिश्चन्द्रः ॥ ७ ॥ तपोयोगः व्रतस्त्री-
कारः तत्पूर्वकः समाधिर्ध्यानं तत्स्थैः ॥ ११ ॥ विप्रत्यागस-
माधिस्थः विप्रेभ्यस्त्यागः त्यज्यमानमन्त्रं तदर्थं समाधिस्थः
नियमस्थः ॥ १४ ॥ सांख्यानं ज्ञाननिष्ठानाम् । योगिनां चित्त-
निरोधकानाम् । आठ्ठणोतीत्याद्युतं कपाटम् । कर्तारिक्तः । अर्णला

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावर्ता १७

त्वं गतिः सर्वसाङ्गानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ॥ १८

त्वया संघार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ॥ १९

त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैर्चन्त्यृषिगणार्चित ॥ २०

तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥ २१

त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः २२

उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ॥ २३

गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ॥ २४

वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
बालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः २५

सन्नद्धकेषु लोकेषु सप्तस्वप्नखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ॥ २६

सन्ति चान्यानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ॥ २७

ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्त्वं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः २८

त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ॥ २९

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ॥ ३०

कपाटविष्टम्भकं तिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितं मुक्तिद्वारं त्वं मुमुक्षतां
गतिः प्राप्यं पदम् ॥ १८ ॥ सत्त्वं सत्त्वं पृथिव्यप्तेजांसि । सत्त्वं
वाय्वाकाशौ तदात्मकं सत्त्वं । सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं । सात्त्विका
भावाः धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमित्याद्याः ॥ २८ ॥ सुनाभं
सुदर्शनम् ॥ २९ ॥

तपन्त्यन्ये दहन्यन्ये गर्जन्यन्ये तथा घनाः ।
 विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ॥ ३१
 न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
 शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः ॥ ३२
 त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥ ३३
 तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
 न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ॥ ३४
 आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
 त्वत्प्रसादादावाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ॥ ३५
 यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
 तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ३६
 मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ॥ ३७
 संहारकाले संग्रामे तव क्रोधविनिःसृतः ।
 संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ॥ ३८
 त्वदीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
 सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंश्रवम् ॥ ३९
 कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
 संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ॥ ४०
 त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
 त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ४१
 त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
 विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ॥ ४२
 सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
 मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ४३
 दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
 आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ॥ ४४

प्रावाराः बलविशेषाः ॥ ३२ ॥ गोभिः रश्मिभिः ॥ ३३ ॥
 सैरावताः मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावतस्तत्सहिताः ।
 आभूतं यावच्चतुर्विधभूतग्रामं तस्य संश्रवः जलेनाभिप्लावनम्
 ॥ ३९ ॥ हन्ति गच्छति विश्वं संहरतीति वा हंसः वृषाकपिः
 हरो हविर्वा ॥ ४२ ॥ गवां रश्मीनाम् ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तिः
 सप्ताश्वः । धामकेशी ज्योतिर्मयकिरणवान् ॥ ४४ ॥ अनि-
 विष्णुः पूजने आसक्तः ॥ ४५ ॥ लज्जावभक्ताः सूर्येण सर्व-

सप्तम्यामथवा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।
 अनिर्विष्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ॥ ४५
 न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा ।
 ये तवानन्यमनसा कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ॥ ४६
 सर्वरोगैर्विरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
 त्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ४७
 त्वं ममापन्नकामस्य सर्वातिथ्यं चिकीर्षतः ।
 अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ॥ ४८
 ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
 माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ४९
 क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
 ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ॥ ५०
 वैशंपायन उवाच ।
 कण्ठदग्ने जले स्थित्वा मन्त्रैः स्तोत्रैश्च तोषितः ।
 ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ ५१
 विवस्वानुवाच ।
 यत्तेऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि ।
 अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ ५२
 गृह्णीष्व पिठरं तान्नं मया दत्तं नराधिप ।
 यावद्दत्स्यति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥ ५३
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
 इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ॥ ५४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५५
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीयं धर्मवित् ।
 जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्च परिपस्वजे ॥ ५६

त्रास्तीति भावो भावना तत्र भक्ता आहताः ॥ ४७ ॥ श्रद्धया
 आतिथ्यं चिकीर्षत इति संबन्धः ॥ ४८ ॥ अशनिक्षुभान्
 विद्युदशन्यादिप्रवर्तकान् ॥ ४९ ॥ क्षुभामैत्र्यौ निग्रहानुग्रह-
 कर्तव्यौ देवते ॥ ५० ॥ पिठरं परिवेषणपात्रम् । तान्नं तान्नम-
 यम् । दत्स्यति वृत्तिं जनजीविकारूपां करिष्यति । पात्रेण
 पात्रप्रसूतेनाग्नेन ॥ ५३ ॥

द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽपयात्प्रभुः ।
 महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५७
 संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधम् ।
 अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेनाभोजयत द्विजान् ॥ ५८
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि ।
 शेषं विधससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ॥ ५९
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
 [द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥] ६०
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ।
 कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्योऽददात्प्रभुः ६१
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
 इज्यार्थं संपर्वतन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ६२
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसङ्घैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ ६३
 'जनमेजय उवाच ।
 पुष्पोपहारबलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
 सर्वात्मभूतं संपूज्य यतमाणो जितेन्द्रियः ॥ ६४
 स्तवेन केन विप्रर्षे स तु राजा युधिष्ठिरः ।
 विप्रार्थमारार्थितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ ६५
 मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यघनुग्रहभागहम् ।
 भगवन्नास्ति चेद्द्रुघं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ॥' ६६
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 क्षणं च कुरु राजेन्द्र गुह्यं वक्ष्यामि ते हितम् ६७
 धौम्येन तु यथाप्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
 नाम्नामष्टोत्तरं पुण्यं शतं तच्छृणु भूपते ॥ ६८
 सूर्योर्ज्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ ६९
 पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ७०
 इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ७१
 वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेगाङ्गो वेदवाहनः ॥ ७२
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ७३
 संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥
 लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
 वरुणः सागरेशश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ ७५
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
 'मणिः सुवर्णो भूतात्मा कामदः सर्वतोमुखः ।'
 [स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ॥ ७६
 अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः] ।
 जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेचिता ॥ ७७
 मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारकः ।
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ ७८
 द्वादशात्माऽरविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ ७९
 देवकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषाऽन्वितः ८०
 एतद्वै कीर्तनीयस्व सूर्यस्यामिततेजसः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ ८१
 शक्राच्च नारदः प्राप्नो धौम्यश्च तदन्तरम् ।
 धौम्याद्भुधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कमानवाप्तवान् ॥ ८२
 सुरगणपितृयक्षसेवितं
 ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं
 त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ८३
 सूर्योदये यः सुसमाहितः पठे-
 त्स पुत्रदारान्धनरत्नसंचयान् ।

महानसे पाकशालायाम् । साधयामास कारयामास भन्नमिति
 शेषः ॥ ५७ ॥ संस्कृतं पक्वम् । वन्यमन्नं चतुर्विधमिति क.
 पाठः ॥ ५८ ॥ पार्षती पृषतः द्रुपदपितुः गोत्रापत्यम् ॥ ६० ॥
 प्रवर्तन्ते निःसरन्ति । विधिमन्त्रप्रमाणतः । विधिर्वसन्ते

वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरज्ञातज्ञापनरूपः । मन्त्रः अनुष्ठे-
 यार्थसारक इत्येतेत्यादिः । तावेव प्रमाणे तान्यामित्यर्थः
 ॥ ६२ ॥ सर्वलोकमनस्कृत इति झ. पाठः ॥ ७६ ॥ मैत्रेयः
 करुणान्वित इति झ. पाठः ॥ ८० ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

लभेत जातिस्सरातां नरः सदा
 धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ॥८४
 [इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
 प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
 लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ८५
 [इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
 पठेदिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।

तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
 तदाऽऽप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ॥ ८६
 यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्षणशः ।
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोप्यथवा स्त्रियः ॥ ८७
 उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
 आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ ८८
 संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चामुयाद्भुसु ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पाण्डवेषु वनं गतेषु सत्सु हितं पृष्टेन विदुरेण ष्टतराष्ट्रं प्रति पाण्डवानां पुना राज्ये स्थापनविधानम् ॥ १ ॥ ततो
 ष्टतराष्ट्रं धिक्कृतेन विदुरेण पाण्डवान् प्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
 प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
 धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
 सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
 ष्टतराष्ट्र उवाच ।
 प्रज्ञा च ते भार्गवसेव शुद्धा
 धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
 समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
 पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २
 एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
 पौराश्रेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
 ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
 न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३
 'सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
 क्रूरमाचरितं क्षत्तर्न मे प्रियमनुष्ठितम् ॥ ४
 तथैवाङ्गीकृते तत्र तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
 उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ॥ ५

नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
 यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्रिश्यन्ति वनमागताः ॥' ६
 विदुर उवाच ।
 त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
 राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
 धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
 पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ७
 स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां
 पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
 आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
 पराजैपीत्सत्यसन्धं सुतस्ते ॥ ८
 एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
 न्द्वेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
 यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
 न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥ ९
 तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
 यत्तद्राजन्नतिस्मृष्टं त्वयाऽऽसीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
 राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृह्येत् ॥ १०

कौरवाणां पाण्डवधार्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः ॥ २ ॥
 उद्धरेयुः उन्मूलयेयुः ॥ ३ ॥ अक्षवत्यां शूतकीडायाम् ॥ ८ ॥

उपायं प्रशान्तिप्रकारम् । शेषस्याहं परिपश्यामीति झ. ट. पाठः
 ॥ ९ ॥ अतिस्मृष्टं दत्तम् । स्वकेन धनेनेति शेषः ॥ १० ॥

[यशो न नश्येज्जातिभेदश्च न स्या-
द्धर्मो न स्यान्नैव चैवं कृते त्वाम् ।]
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ॥ ११
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ।
अथैतदेवं न करोषि राजन्
ध्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ॥ १२
नहि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ।
येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
धनुयेषां गाण्डिवं लोकसारम् ॥ १३
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ।
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ॥ १४
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य
हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ ।
इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्व-
मेवं कर्ता परितप्ताऽसि पश्चात् ॥ १५
यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते भविता प्रीतियोगा-
त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ॥ १६
दुर्योधनं त्वहितं वै निगृह्य
पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्व्वाधिपत्ये ।
'ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीमन्
सवन्धुवर्गेण सहैव राजभिः ॥ १७
चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र
कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह ।

तस्मात्कुरुष्व्वाधिपत्ये नरेन्द्र
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥' १८
अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
धर्मेणैमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्यार्थिवाः सर्व एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १९
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
प्रीत्या राजन्याण्डुपुत्रान्भजन्तु ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ २०
युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्ददेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योसि राजन् ॥ २१
धृतराष्ट्र उवाच ।
एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नावैति चेतः ॥ २२
इदं त्विदानीं गत एव निश्चितं
तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ २३
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
कोऽनु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ २४
स मां जिह्वं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मन्युं तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्वयमानाऽप्यसती स्त्री जहाति २५

एवं कृते सति लांप्रति धर्मो न स्यादिति नैव किंतु स्यादेव
॥ ११ ॥ चकर्थं कृतवान् । कर्ता करिष्यसि ॥ १५ ॥ एक-
राज्यं यदि अनुमन्ता तर्हि तापो न भविता । नचेत् यदि

नानुमन्ता तर्हि सुतं निगृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नचेन्नियुक्तीष्व
सुतं सुखायेति झ. पाठः । तत्र पक्षान्तरमाह दुर्योधनमिति
॥ १७ ॥ नावैति नाङ्गीकरोति ॥ २२ ॥ जिह्वं कुटिलम्

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेश्म सहस्रोत्थाय राजन् ।

नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्थो बभूवुः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरस्य काम्यकवने पाण्डवसमागमः ॥ १ ॥ तेन तेषु तत्र स्वागमनकारणनिवेदनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्वीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीद्वपद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगाद्विजे ।
अन्वास्माना मुनिभिः सान्त्वयमानाश्च भारताः ॥ ४
विदुरस्त्वथ पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो गत्वा विदुरः काम्यकं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहितः स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसन्धः स राजा ।
अथाब्रवीद्भातरं भीमसेनं
किन्तु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कच्चिन्नायं वचनात्सौवलस्य
समाहातुं देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः कुशली चाऽयुधानि
जेष्यत्यस्माकं पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८

समाहूतः केनचिदाहवाय

नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।

गाण्डीवे च संशयिते कथं नु

राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः

प्रत्यगृह्णन्पते सर्व एव ।

तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो

यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०

समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-

स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।

स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

यथावृत्तं धृतराष्ट्रोऽम्बिकेये ॥ ११

विदुर उवाच ।

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽभिगुप्त-

मजातशत्रो परिगृह्णाभिपूज्य ।

एवं गते समतामभ्युपेत्य

पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२

मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां

हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।

तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति

ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं

न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।

॥ २५ ॥ इदं कुलम् ॥ २६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मरुधन्वसु मरुषु निर्जलदेशेषु । धन्वसु जाङ्गलदेशेषु ॥ ३ ॥

अपयातुं निवर्तितुम् । संशयिते पणीकृते सति । कथं नः

राज्यप्राप्तिर्यतः संशयिता । गाण्डीवनाशादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अभिगुप्तं अभिरक्षितारम् । हितोपदेशेनेति शेषः । कर्तरि क्तः ।

ब्रवीद्दील्यवोचदिति संबन्धः ॥ १२ ॥ अन्यत् सान्नोऽन्यत् वैरम्

यथाऽऽतुरस्वेव हि पथ्यमौषधं
 न रोचते सास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
 न श्रेयसे यततेऽजातशत्रो
 स्त्री श्रोत्रियस्वेव गृहे प्रदुष्टा ।
 ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
 पतिः कुमार्या इव पष्टिवर्षः ॥ १५
 ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
 न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
 यथा च पर्णे पुष्करस्यावसिक्तं
 जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् ॥ १६
 ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
 यस्मिञ्श्रद्धा तव तत्र प्रयाहि ।
 नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
 महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
 सोहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
 प्रशासितुं त्वामुपयातो नरेन्द्र ।
 तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
 तद्धार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८

केशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
 क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
 संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्
 स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९
 यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
 स्तस्य दुःखस्यांशभाजः सहायाः ।
 सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
 सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डवा निष्प्रलापं
 तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
 देवं वृत्तिर्वर्धते भूमिपाल ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
 परां बुद्धिमृपगम्याप्रमत्तः ।
 यच्चाप्यन्यदेशकालोपपन्नं
 तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विदुरविप्रयोगस्त्रिभेन धृतराष्ट्रेण तदाह्वानाय संजयप्रेषणम् ॥ १ ॥ संजयाहूतेन विदुरेण पुनर्धृतराष्ट्रप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत दुर्मनाः ॥ १
 [विदुरस्य प्रभावं च सन्धिविग्रहकारितम् ।
 विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति।]
 स सभाद्वारमागम्य विदुरस्सारमोहितः ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्राणां विसंज्ञः प्रापत्तद्भुवि ॥ ३
 स तु लब्ध्वा चिरात्संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।

समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
 भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
 तस्य स्मृत्याऽद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ५
 तमानय स्वधर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्सारमोहितः ।
 भ्रातृस्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।

॥ १३ ॥ परैति परामृशति । पुष्करस्य कमलस्य ॥ १६ ॥
 श्रद्धा इष्टोयमिति धीः ॥ १७ ॥ धार्यतां न विस्मर्तव्यम् ॥ १८ ॥
 उपासते उपास्ते प्रतीक्षते । नृणैः स्तोकं अग्निमिव आत्मानं
 सहायसंपत्त्या संवर्धयन् । सहायार्जनोपायमाह यस्येति । अवि-

भक्तं साधारणम् । वसु वित्तम् ॥ २० ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 महाप्राज्ञः विदुरोपदेशे स्थितानां जयो भविष्यतीति जानन्
 ॥ १ ॥ संधिविग्रहकारितं संधिविग्रहादिनीतिज्ञत्वकृतम् । भवि-
 ष्यति आगामिनि काले ॥ २ ॥

यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
 न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याजीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय संजय ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
 संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
 रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
 युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमाश्वापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४
 राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शंशंसागमने हेतुभिर्दं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १५
 संजय उवाच ।
 राजा स्मरति ते क्षचर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।

नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ १८
 तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दिष्ट्या प्राप्तोसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १९
 अद्य चाहं दिवारात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 सोऽङ्गमानीय विदुरं मूर्धन्याघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयाऽनघ ॥ २१
 विदुर उवाच ।
 क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
 तथाऽहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २२
 भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतनाः ।
 दीनानुकम्पिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २३
 पाण्डोः पुत्रा यादृशास्ते तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान्प्रति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुरस्य पुनरागमनेन खिद्यता दुर्योधनेन कर्णादिभिरालोचनम् ॥ १ ॥ कर्णादिषु समालोच्य पाण्डवजिघांसया प्रस्थितेषु तदा समागतेन श्रीव्यासेन तेषां प्रतिपेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्येतप्यत दुर्मतिः ॥ १
 स सौबलेयमानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।

पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुर्निष्परिग्रहः ॥ ५
 विषमुद्ब्रन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६
 शुकुनिरुवाच ।
 किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोसि विशांपते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७

निर्धुतः निःसारितः ॥ ८ ॥ व्यलीकं अप्रियम् ॥ ९ ॥ त्य-
 क्ष्यामि जीवितमिति ज्ञ. पाठः ॥ १० ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तमो रागद्वेषात्मकं मोहम् ॥ २ ॥ करिष्ये स्त्रीकरिष्ये ।
 ऋद्धान् ऋद्धिमतः ॥ ६ ॥

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
 अथवा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
 सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०
 दुःशासन उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्त्व बुद्धिर्विरोचते ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्ये ॥ १२
 [नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
 आगमिष्यन्ति चेन्मोहात्पुनर्द्यूतेन ताञ्जय ॥] १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराञ्छुखः ॥ १४
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
 रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च ॥ १५

उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 अथो मम मतं यत्तु तन्निवोधत भूमिपाः ॥ १६
 प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किं करवामहे ।
 न चास्य शक्रुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः १७
 वयं तु शस्त्राण्यादाय स्थानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् १८
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १९
 यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावद्गच्छाम माचिरम् ॥ २०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 ग्रहृष्टमनसः सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २१
 एवमुक्त्वा सुसंरब्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं सहिताः कृतनिश्चयाः २२
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा २३
 प्रतिपिध्याथ तान्सर्वान्मगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरम् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मांरिवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

तदा समागतेन व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवैः सह विरोधस्नानर्थे हेतुत्वकथनपूर्वकं तैः सह शमविधानम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।
 धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
 न मे प्रियं महाबाहो यद्द्रताः पाण्डवा वनम् ।
 निकृत्त्या निकृताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ॥ २
 ते स्सरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णं त्रयोदशे ।
 विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३

पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः ॥ ९ ॥ छिद्रं समया-
 तिक्रमदोषम् ॥ १० ॥ उपलभ्य दुर्योधनाशयमिति शेषः
 ॥ १५ ॥ उद्यम्योत्क्षिप्य । आत्मानं देहम् ॥ १६ ॥ प्रियं
 चिकीर्षामो ननु शक्रुमः प्रिये स्थातुमिति संबन्धः । धृतराष्ट्रेण

तदयं किंनु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
 वार्यतां साध्वयं मूढः शर्मं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणान्विमोक्ष्यति ॥ ५
 यथाऽऽह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
 यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।

निरुद्धलात् ॥ १७ ॥ परिद्यूनाः खिन्ना वजितविजिगीषा वा
 ॥ २० ॥ बाढमित्येव ते सर्वे इति ज्ञ. पाठः ॥ २१ ॥
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

निकृताः निर्जिताः ॥ २ ॥ विपमिव विषं शत्रुम् ॥ ३ ॥

अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
 समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
 उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं व्रजेत् ॥ ८
 अथवाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
 पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

व्यासेन धृतराष्ट्रं प्रति पुत्रस्नेहस्य दुस्वजत्वे दृष्टान्तत्वेन सुरभ्युपाख्यानाख्यानपूर्वकं कौरवाणां जीवितस्य पाण्डवैः सह शमाधीनत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 भगवन्नाहमप्येतद्रोचये धृतसंभवम् ।
 मन्ये तद्विधिनाऽऽकृष्य कारितोसीति वै मुने ॥ १
 नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
 गान्धार्या नेष्यते धृतं तत्र मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
 पुत्रस्नेहेन भगवज्जानन्नपि यतव्रत ॥ ३
 व्यास उवाच ।
 वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
 दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
 इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
 अन्यैः समृद्धैरप्यथैर्न सुतान्मन्यते परम् ॥ ५
 अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ॥ ६
 त्रिविष्टपगता राजन्सुरभी प्रारूदत्किल ।
 गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७
 इन्द्र उवाच ।
 किमिदं रोदिषि शुभे कञ्चित्क्षेमं दिवोकसाम् ।
 मनुष्येष्वथवा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

सुरभिरुवाच ।
 विनिपातो न वः कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
 अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
 पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
 प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीडितम् ।
 निपीदमानं सोत्कण्ठं वध्यमानं सुराधिप ॥ १०
 'एनं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।'
 कृपाविष्टाऽसि देवेन्द्र मनश्चोद्रेपते मम ॥ ११
 एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्ब्रहतेऽधिकाम् ।
 अपरोऽप्यवलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
 कृच्छ्रादुद्ब्रहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
 वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनःपुनः ।
 नैव शक्नोति तं भारमुद्बोहुं पश्य वासव ॥ १३
 ततोऽहं तस्य शोकार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।
 अश्रुण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४
 शक्र उवाच ।
 तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
 किं कृपायितवत्यत्र पुत्र एको निपीड्यते ॥ १५

समीक्षा विचारपूर्विका बुद्धिः ॥ ८ ॥ एतदपि दुर्घटमित्याह
 अथवेति ॥ ११ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुरभ्या देवधेन्वा ॥ ५ ॥ अन्वकृपायत अनुकम्पितवान्
 ॥ ७ ॥ कौशिक हे इन्द्र ॥ ९ ॥ प्रतोदेन तीक्ष्णाप्रलोहवता

दण्डेन ॥ १० ॥ धुरं भारम् । धमनिसंततः शिराभिर्व्याप्तः ।
 निर्मांस इत्यर्थः ॥ १२ ॥ वधो दण्डाघातेन । तोदः प्रतोदेन
 ॥ १३ ॥ कृपायितवती कृपांकृतवती । पुत्र एको निपीड्यते
 बहुषु पुत्रेषु एकः कश्चित् निपीड्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुरभिरुवाच ।
 यदि पुत्रसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे ।
 दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६
 व्यास उवाच ।
 तदिन्द्रः सुरभेर्वाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
 जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७
 प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
 कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८
 तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।

सुतेषु राजन्सर्वेषु हीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९
 यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०
 चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च भारत ।
 पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाःसुदुःखिताः ॥
 कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
 इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२
 यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
 दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रेण दुर्योधनानुशासनं प्रार्थितेन व्यासेन तत्रागमिष्यन्तं मैत्रेयंप्रति तत्रप्रार्थनाविधानपूर्वकं स्वावासंप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्रागतेन मैत्रेयेण ऊर्वासकालनपूर्वकं स्ववचनमनादृतवतो दुर्योधनस्य भीमसेनगदया तवोरुभेदो भूयादिति शापदानम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मां मुने ।
 अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १
 भवांश्च मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
 तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २
 यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरव्येषु दया यदि ।
 अन्वशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३
 व्यास उवाच ।
 अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
 अन्वीक्ष्य पाण्डवान्भ्रातृनिर्हैवाऽस्माद्दृष्टव्या ॥ ४
 एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
 अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च ॥ ५
 ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया ।
 अक्रियायां तु कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रूपा ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।

पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७
 कृत्वाऽर्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिसत्तमम्
 प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८
 सुखेनागमनं कश्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
 कश्चित्कुशलिनो वीरा आतरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९
 समये स्यातुमिच्छन्ति कश्चिच्च भरतर्षभाः ।
 कश्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०
 मैत्रेय उवाच ।
 तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽसि कुरुजाङ्गलान् ।
 यदृच्छया धर्मराजं दृष्ट्वान्काम्यके वने ॥ ११
 तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
 समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
 तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विश्रहम् ।
 अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितम् ॥ १३
 ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४

उल्बणं उत्कटम् ॥ १८ ॥ मन्दाः त्वत्पुत्रवत्कपटानभिज्ञाः
 ॥ २१ ॥ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अनुशास्ता अनुशासिष्यति ॥ ५ ॥ अक्रियायां अकरणे ।
 कार्यस्य अवश्यकर्तव्यस्य ॥ ६ ॥ यदृच्छया देवात् ॥ ११ ॥

नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते कथंचन ॥ १५
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
 दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
 मैत्रेय उवाच ।
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्वितं तव ॥ १९
 मा द्रुहः पाण्डवान् राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
 पाण्डवान्प्राप्य तान्नात्रौ किर्मीरो नाम राक्षसः ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यौ गिरिवाचलः २१
 तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २२
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २३
 संबन्धी वासुदेवश्च श्यालाः सर्वे च पार्षताः ।
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ २४
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ।
 सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ॥ २५
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बवकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
 कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशंपते ।
 ऊरुं करिकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनोल्लिखन्महीम् ।
 न किञ्चिदुक्त्वा दुर्मैधास्तस्यौ किञ्चिदवाञ्छुसः २९
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
 स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपहुष्टचेतसम् ॥ ३२
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्यातिमानस्य सद्यः फलमवाप्स्यसि ॥ ३३
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५
 मैत्रेय उवाच ।
 शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यदा तदा ।
 शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 सविलक्षस्तु राजेन्द्रो दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
 मैत्रेय उवाच ।
 नाहं वक्ष्याम्यमूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविश्रो भयं दुर्योधनो ययौ ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

औपयिकं योग्यम् ॥ १५ ॥ मेढीभूतः खलदामस्तम्भीभूतः ।
 प्रग्रहे अनुग्रहे ॥ १६ ॥ व्यावृत्य अभिमुखीभूयेत्यर्थः ॥ १८ ॥
 पशुमारेण पशुमारणप्रकारेण ॥ २२ ॥ विक्रान्तयोधिनः

विक्रान्ताश्च युद्धशीलाश्च ॥ २४ ॥ वज्रसंहननाः वज्रकायाः ॥ २५ ॥
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मैत्रेयचोदितेन विदुरेण धृतराष्ट्राय भीमकृतकिर्मीरवधप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
 रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १
 विदुर उवाच ।
 शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
 श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २
 इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
 जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
 रात्रौ निशीथे त्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
 प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणाम् ॥ ४
 तद्वनं तापसा नित्यमशेषा वनचारिणः ।
 दूरात्परिहरन्ति स पुरुषादभयात्किल ॥ ५
 तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
 दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्लुपकं प्रत्यपद्यत ॥ ६
 बाहू महान्तौ कृत्वा च तथास्यं च भयानकम् ।
 स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुद्रहाः ॥ ७
 दद्येष्टदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
 सार्केरशिमतडिचक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
 सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितम् ।
 मुञ्चन्तं विपुलान्नादान्सतोयमिव तोयदम् ॥ ९
 तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
 विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
 संप्रदुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
 तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
 तस्योरुवाताभिहतास्ताम्रपल्लववाहवः ।
 विदूरजाताश्च लताः समाश्चिष्यन्ति पादपान् ॥ १२
 तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
 रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
 पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकावेश इवातुलः ॥ १४

स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
 आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
 तं समासाद्य विव्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
 अदृष्टपूर्वं संत्रासाद्यमीलयत लोचने ॥ १६
 दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
 पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
 विमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
 इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
 रक्षोर्ध्वैर्विधैर्मन्त्रैर्धैर्म्यः सम्यक्प्रयोजितैः ॥ १९
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ।
 स नष्टमार्योऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ २०
 काममूर्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ।
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ॥ २१
 को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ।
 प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २२
 अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः २३
 युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ।
 के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
 युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः २४
 विदुर उवाच ।
 युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
 आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
 पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
 हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
 वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
 'विस्सयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।'
 किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्वा देवैरिदं मम ।

आभीले भयंकरे । अर्धसमयेऽर्द्धज्ञाने गतेसति । लोके
 तन्द्रावति सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महानादः कुञ्जरे स्याद्वार्षिकान्दे

भयानके इति विश्वः ॥ ५ ॥

उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोरथम् ॥ २८
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहम् २९
 सोयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः मियः ॥ ३०
 वैत्रकीयवने राजन्ब्राह्मणच्छत्ररूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
 हिडिम्बश्च सखा मद्यं दयितो वनगोचरः ।
 हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥ ३२
 सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेऽस्माकमर्द्धरात्रे स्थिते समे ॥ ३३
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥ ३४
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धासि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
 दशव्याममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३९
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०
 निवार्य भीमो जिष्णुं तं तद्रक्षो मेघनिःखनम् ।
 अभिद्रुत्यात्रवीद्राक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ॥ ४१
 इत्युक्त्वैनमतिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ।

तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यधावत ॥ ४६
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७
 शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपत्राणि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
 मूर्ध्नि जर्जरभृतास्तु बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
 तद्रक्षयुद्धमभवन्महूर्तं भरतर्षभ ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥ ५१
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
 तावन्योन्यं समाश्लिश्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविब ॥ ५३
 तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४
 दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
 अभिहत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखम् ॥ ५६

वैत्रकीयवने एकचक्रायाम् ॥ ३१ ॥ मद्यं मम ॥ ३२ ॥
 लब्धासि लप्स्यामि ॥ ३५ ॥ महासुरं वातापिम् ॥ ३७ ॥
 आरुज्य भङ्क्त्वा । दशव्यामं विस्तारितयोः करयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 उद्विद्धं उत्पाटितम् ॥ ३९ ॥ वज्रेण निष्पेषक्षूर्णाभावो यस्य
 पर्वतस्य तद्वत् गौरवं गुरुत्वं यस्य तत्तथा ॥ ४० ॥ कक्ष्या-
 मुत्पीड्य परिधानवज्रं दृढीकृत्य ॥ ४२ ॥ उदस्तं उत्क्षिप्तम् ।

अलातं उल्मुकम् । रक्षः राक्षसम् ॥ ४५ ॥ चीराणि वृक्ष-
 लकलानि ॥ ४९ ॥ निकारात् परिभवात् । कृष्णाया आनयनं
 दृष्टं येन स तथा । द्रौपद्याकर्षणेन कुपित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥
 प्रभिन्नकरटामुखं प्रभिन्ने व्यक्तीभूते करटयोर्गण्डयोर्मुखे मदि-
 र्गममार्गो यस्य तम् ॥ ५६ ॥

स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्ब्रह्म मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिनां रणे ।
 व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
 तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
 योक्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१
 विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीखनं बली ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
 तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारमारयत् ॥ ६३
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ॥ ६४
 अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
 हिडिम्बवक्रयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विस्त्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
 मुद्भान्तचित्तं व्यसमुत्ससर्ज ॥ ६७
 तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
 कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
 र्दृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
 विदुर उवाच ।
 एवं विनिहतः सङ्गो किमीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
 ततो निष्कण्ठकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्ते वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ७२
 स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्भूतः ॥ ७३
 तत्राश्रौपमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं विनिहतं सङ्गो किमीरं रक्षसां वरम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासात्तवत्तदा ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि किमीरवधपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समाप्तं च किमीरवधपर्व ॥ १ ॥

(अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ २ ॥)

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णेन स्वीयैः सह वने पाण्डवसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनेन कृष्णस्तवनम् ॥ २ ॥ स्वदुःखनिवेदनपूर्वकं रुदन्त्या द्रौपद्याः कृष्णेन समाश्वासनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।

व्यस्पन्दत किञ्चिच्चलनं कृतवान् ॥ ६० ॥ योक्रयामास
 बवन्ध । रशनया पशुमिव ॥ ६१ ॥ पशुमारं पशुमिव

पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १

पाञ्चालस्य च दायादो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।

मारयित्वा ॥ ६३ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

केकयाश्च महावीर्या आतरो लोकविश्रुताः ॥ २
 वने द्रष्टुं ययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
 गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
 वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
 परिवार्योपधिविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ॥ ४
 वासुदेव उवाच ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
 एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।
 तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्स नराधिपान् ६
 ततः सर्वेऽभिपिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 निकृत्याऽभिचरन्वध्यं एष धर्मः सनातनः ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
 अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ८
 संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेवेषु फल्गुनः ।
 कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तमहात्मनः ॥ ९
 पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
 प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ १०
 अर्जुन उवाच ।
 दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
 व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ११
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ १२
 ऊर्ध्ववाहुर्विशालायां बदर्या मधुसूदन ।
 अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १३
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
 आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १४
 प्रभासमप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनार्चितम् ।
 तत्र कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ १५

आतिष्ठस्त्वमथैकेन पादेन नियमस्थितः ।
 लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् १६
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
 निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १७
 'योगकर्ता हृषीकेशः सांख्यकर्ता सनातनः ।
 शीलस्त्वं सर्वयोगानां करणं नियमस्य च ॥' १८
 निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
 प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १९
 कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
 अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ २०
 ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
 मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ २१
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
 ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः २२
 वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
 अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २३
 तुरायणादिभिर्देव ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २४
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि दत्तवान् ॥ २५
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः २६
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ २७
 संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यस्यन्दने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं खेन तेजसा ॥ २८
 प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषुतेषु त्वया विभो ।
 अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २९
 सादिता मौरवाः पाशा निशुम्भनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ३०
 जारूथ्यामाहुतिः काथः शिशुपालो नृपैः सह ।

निकृत्या छलेन ॥ ७ ॥ अभिषङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा
 ॥ ८ ॥ यत्र सायंकालस्तत्रैव गृहं यस्य स यत्रसायंगृहः
 ॥ ११ ॥ उत्तरासङ्ग उत्तरीयवस्त्रम् ॥ १४ ॥ क्षेत्रज्ञः अन्त-
 रामेत्वर्थः ॥ १७ ॥ भौमं भूमिपुत्रम् । मेध्यं यज्ञियम् ॥ १९ ॥

तत्कर्म अश्वोत्सर्गाख्यम् ॥ २० ॥ संप्राप्य सम्यक्व्याप्य ।
 आदित्यस्यन्दने सूर्यदेहे भास्करमण्डलाभिमानिनं जीवम्
 ॥ २८ ॥ सादिताः छिन्नाः मौरवाः आन्त्रतन्त्रिमयाः । मुर
 वेष्टने अस्मादौणादिके उक्त्प्रत्यये तद्धितः ॥ ३० ॥ जारूथ्यां

जरासन्धश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥३१
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अहार्षी रुक्मिणीं भैष्मीं रणे निर्जित्य रुक्मिणं ३२
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः साल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ३३
 एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्छृणुष्व ह ।
 इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहताबुधौ ॥ ३४
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३५
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंसं कुतोऽनृजुः ॥ ३६
 आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३७
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ॥ ३८
 युगादौ तव वाष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
 ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
 तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ ३९
 तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
 ललाटाज्जातवाञ्छंभुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥ ४०
 इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
 त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ॥ ४१
 तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 इष्ट्वांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ ४२
 नैवं परे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ।
 यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः ४३
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ४४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ४५

नगर्याम् ॥ ३१ ॥ सौभं खेचरं पुरम् ॥ ३२ ॥ नृशंसं निर्द-
 यलम् ॥ ३६ ॥ चैत्यं आयतनं आध्यात्मिकं हृदयपुण्ड-

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
 यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ४७
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४८
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुप्रियं वचः ।
 प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीं तत्र बभूव सः ॥ ४९
 एवमुक्ते तु वचने केशेवेन महात्मना ।
 तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ॥ ५०
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ।
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ५१
 द्रौपद्युवाच ।
 'वासुदेव हृषीकेश वासवावरजाच्युत ।
 देवदेवोसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥' ५२
 पूर्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ५३
 विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यथा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाऽब्रवीत् ५४
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ॥
 साध्यानामपि देवानां शिवानामीश्वरेश्वर ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ५६
 ब्रह्मशंकरशक्रार्धैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
 क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ५७
 द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ।
 जठरे खमिमे लोकाः पुरुषोसि सनातनः ॥ ५८
 विद्यातपोभित्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ५९
 राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।

रीकं । बाह्यं देवालयादि ॥ ३७ ॥ आत्मनैव निमित्तान्तरं विना
 ॥ ३८ ॥ समावाये समूहे । संरब्धेषु कुपितेषु ॥ ५० ॥

सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ।
 त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ६०
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६१
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवोकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ६३
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 घृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ६४
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना शोणितेन समृक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टाऽसि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ६५
 राज्ञां मध्ये सभायां तु रजसाऽतिपरिप्लुता ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ६६
 दासीभावेन मां भोक्तुमीषुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ॥ ६७
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्नुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ६८
 गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 यत्किञ्च्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ६९
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ७०
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ७१
 भार्यायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ७२
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
 भर्ता च भार्याया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ७३
 नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ७४

स्त्रीधर्मिणी रजस्वला ॥ ६५ ॥ ईषुः ऐच्छन् ॥ ६७ ॥ स्नुषा
 बधूः ॥ ६८ ॥ धर्मपत्नीं यज्ञसंयोगिनीम् ॥ ६९ ॥ विप्रकृतां
 दुःखंप्रापिताम् । मर्षयेतां क्षमेताम् ॥ ७० ॥ जायात् उत्प-
 येत् ॥ ७३ ॥ नान्वपद्यन्त नानुग्रहीतवन्तः ॥ ७४ ॥ धार्त-
 राष्ट्रानामपराधम् । दुर्बलीयसां दुर्बलतराणाम् ॥ ७८ ॥

पञ्चभिः पतिभिर्जाताः कुमारा मे महौजसः ।
 एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्याऽसि जनार्दन ॥ ७५
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिश्च शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ७६
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा च सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ७७
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ७८
 अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ७९
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
 अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ८०
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ८१
 य एतानाक्षिपद्राष्टात्सह मात्राऽविर्हिसकान् ।
 अधीयानान्पुरा बालान्त्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ८२
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं रोमहर्षणम् ॥ ८३
 तज्जीर्णमविकारेण सहाग्नेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ८४
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुरमात्रजत् ॥ ८५
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संल्लिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ८६
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तंचैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ८७
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ८८
 पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्यया सार्थं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ८९

अधिज्यमारोपितगुणम् ॥ ८० ॥ सशेषत्वात् । आयुषइति
 शेषः ॥ ८४ ॥ प्रमाणकोट्यां प्रमाणाख्यो गङ्गातीरस्थो वटवि-
 शेषस्तत्प्रदेशे ॥ ८५ ॥ अपोथयत् प्रहृतवान् । अपहस्तेन
 हस्तपृष्टेन ॥ ८८ ॥ उपाधाक्षीत् दाहार्थं उपहृतवान् । आर्या
 शत्रूः ॥ ८९ ॥

यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महत्त्रयसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ९०
 हा हतासि कुतोन्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
 अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ९१
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्रासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥ ९२
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुत्मान्पततांवरः ।
 तथैवाभिमतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ९३
 आर्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 असंयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ९४
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
 भ्रातृनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ९५
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्ये हिडिम्बवनमन्तिकान् ॥ ९६
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्ताश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ९७
 सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्मात्रा सह क्षितौ ।
 हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमकामयत् ॥ ९८
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु खड्गसङ्गे ततोऽबला ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ९९
 तामबुद्ध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छत तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ १००
 एवमुक्त्वा तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।
 भीमसेनं महात्मानमाह चैवमनिन्दिता ॥ १०१
 पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्रातैष वीर्यवान् ।
 आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्रच्छत माचिरम् १०२
 अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः ।
 नोद्विजेयमहं तस्मान्निहनिष्येऽहमागतम् ॥ १०३
 तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ १०४
 राक्षस उवाच ।
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।

हिडिम्बे भक्षयिष्यामो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ १०५
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाकर्तुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ १०६
 स नादान्विनदन्धोरान्नाक्षसः पुरुपादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ १०७
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।
 अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ १०८
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ १०९
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य रक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुद्ध्यद्रुकोदरः ॥ ११०
 तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
 सर्वास्त्रविदुषोर्धोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ १११
 विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
 निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्वलं बली ॥ ११२
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥
 ततः संप्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा परंतपाः ।
 एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ११४
 प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहिते रतः ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ११५
 तत्राप्यासादयामासुर्वकं नाम महाबलम् ।
 पुरुपादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ ११६
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ ११७
 लब्धाऽहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन ।
 स्वयंवेर महत्कर्म कृत्वा न सुकरं परैः ॥ ११९
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्रिश्यमाना सुदुःखिता ।
 निवसाभ्यार्यया हीना कृष्ण धौम्यपुरःसुरा १२०
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।

वैनतेयः विनतापुत्रः ॥ ९३ ॥ कृपासंगृहीतेन श्रेहवशेन
 ॥ १०६ ॥ संहत्य मुष्टीकृत्य ॥ १०९ ॥ एवं क्लेशैः सुबहुभिः

क्रिश्यमानाः सुदुःखिताः । निवसाभ्यार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुर-
 रत्सरा इति क. ट. द. पाठः ॥ ११९ ॥

निहीनैः परिक्रिश्यन्ति समुपेक्षन्ति मां कथं १२१
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्वेलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्ताऽस्मि पापानां पापकर्मणाम् १२२
 कुले महति जाताऽस्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
 केशग्रहमनुप्राप्ता का नु जीवेत मादृशी ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १२४
 इत्युक्त्वा प्रारूढत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १२५
 स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविन्दुभिः ॥ १२६
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनःपुनः ।
 बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १२७
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः ।
 न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ॥ १२८
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
 न च मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राह्मसत्तदा १२९
 चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽस्मि नित्यशः ।
 संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभृत्वेनैव केशव ॥ १३०
 वैशंपायन उवाच ।
 अथ तामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।

रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥
 वीभत्सुशरसंछन्नाञ्छोणितौघपरिप्लुतान् ।
 निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले ॥ १३२
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि १३३
 पतेह्यौर्हिमवाञ्छीर्येत्पृथिवी शकली भवेत् ।
 शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥
 तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
 साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् १३५
 आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
 मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
 तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ १३६
 धृष्टद्युम्न उवाच ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ १३७
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स रणे स्वसः ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ १३८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपास्थिताः ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् १३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति तद्व्यसनस्य द्वारकायां स्वस्यासांनिध्यहेतुकत्वकथनेन समाधासनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्दसुधाधिप ।
 यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा ॥ १
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ।
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ॥ २

भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्यीकमेव च ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ॥ ३
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ।
 तत्राचक्षमहं दोषान्यैर्भवान्व्यतिरोपितः ॥ ४
 वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ।
 अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशांपते ॥ ५

विशोकवद्विशोका इव ॥ १२९ ॥ संबन्धात् पितृष्वस्त्रीयभार्या-
 त्वात् । गौरवादमिकृष्णोद्भवत्वात् । सख्यात् भक्तिमत्त्वात् ।
 प्रभृत्वेन सामर्थ्यवत्त्वेन त्वदीयेन ॥ १३० ॥ स्वसः हे भगिनि

॥ १३८ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अहं तत्र द्यूते दोषान् अचक्षं व्यक्तं कथितवान् स्यामि-
 ल्यर्थः ॥ ४ ॥ वीरसेनसुतः नलः । यैः अक्षैरिति शेषः ॥ ५ ॥

सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
एकाहाद्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकदुःकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्भ्रुचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ॥ ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।

पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥ १२
अथैनमविनीतेन सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदोऽनुवर्तेरस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ॥ १३
असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।
येनेदं व्यसनं प्राज्ञा भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
सोहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौपं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्रमानसः ।
तूर्णमभ्यागतोऽसि त्वां द्रष्टुकामो विशांपते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
सोऽहं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि सह सोदरैः ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णेन-सुधिप्रिरं प्रति साल्वेन युद्धस्य स्वस्थानागमनहेतुत्वकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवा ।
असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क चासीद्विप्रवासस्ते किंचाकार्षीः प्रवासतः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
साल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुर्धुः स राजा महायशाः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं साल्वस्तीवरोषसमन्वितः ।
उपायाद्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र युद्धमकरोद्बालकैर्वृष्णिपुङ्गवैः ।
निवृत्तः कामगं सौभमारुहैव नृशंसवत् ॥ ६
'चिरं गीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मनः ।'

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्दत्त्वा बहूस्तदा ।
पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
उक्तवांश्च महाबाहो कासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽसि यत्र सः ९
तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिपूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
कासौ कासाविति पुनस्तत्रतत्र प्रधावति ।
मया सहरणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराद् ११
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षाद्भ्रमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
मम पापस्वभावेनं भ्राता येन निपातितः ।
शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
भ्राता बालश्च राजा च न च संग्रामकोविदः ।

सातत्यमविच्छेदम् । प्रसङ्गस्य शूतक्रीडयाः हीयमानोऽपि
जयाशया पुनःपुनर्दीव्यस्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अपनीतेनेतिपाठे
अन्यायेन । दुरोदरान् शूतकारान् ॥ १३ ॥ एलागल । युयुधा-

नारसाल्यकेः ॥ १५ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सौभं सुष्टु भान्ति ते सुभाः काश्वनादयो घातवस्तजम्
॥ ६ ॥ आख्यात कथयत ॥ ९ ॥

प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः स दुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८

ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
 ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय साल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
 तन्मुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 शवीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१
 एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
 श्रुत्वैव हास्तिनपुरे द्यूतं चाविनयोत्थितम् ।
 द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वसमागमसमये उपसेनकृतद्वारकारक्षणप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
 वासुदेव उवाच ।
 हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
 उपायाद्भरतश्रेष्ठ साल्वो द्वारवर्ती पुरीम् ॥ २
 अरुणत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
 साल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूढ्य धिष्ठितः ॥ ३
 तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
 अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
 पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।

सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
 सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकं च ॥ ६
 सचक्रग्रहिणी चैव सोल्कालातावपथिका ॥ ६
 सोष्टिका भरतश्रेष्ठ समेरीपणवानका ।
 सतोमराङ्कुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७
 सभ्रशुष्यश्मगुडका सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि साम्निः सगुडशृङ्गिवा ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना सुयुक्ता भरतर्षभ ॥ ८
 रथैरनेकैर्विधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ।
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे ॥ ९
 अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ।

मार्तिकावतकः एतन्नामकदेशवासी ॥ १६ ॥ अवलेपं गर्वं
 ज्ञात्वेति शेषः ॥ १८ ॥ सागरस्य आसमन्ताद्भूतो वर्तनं
 यस्मिन्सागरद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ जलजं शङ्कम् ॥ २० ॥
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कथ्यतः कथयतः ॥ १ ॥ श्रुतश्रवा शिशुपालमाता ॥ २ ॥
 पताका ध्वजाङ्गलः । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि योध-
 गणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि । यन्त्राणि आग्नेयौषधवलेन दृष-
 त्पिण्डोत्क्षेपणानि । खनकाः सुरैर्गद्वारा युत्समार्गकर्तारः ॥ ५ ॥
 उपशल्या लोहमुखाः क्रीलास्तद्युक्ताः । प्रतोल्या रथ्यामार्गा य-
 स्यां सा । अट्टालकाः उपरिदृष्टाः । गोपुराणि पुरद्वाराणि ।
 साद्यानि अग्नेन अग्नेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा चक्र-

ग्रहणी सैन्यनिग्राहिका । सोल्कालातावपथिका सोल्कालातं
 ज्वालासहितमुल्लुकं यस्यां सा सोल्कालाता । अवपथिकाः पो-
 थिकाः यन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरि पातनाय
 यस्यामिति प्राज्ञः । सचक्रग्रहिणी चैव इति क. ट. पाठः ॥ ६ ॥
 उष्टिका मृचर्मयानि भाण्डानि । सष्टिका साङ्कुशेति क. ट.
 पाठः । ऋष्टय आयुधविशेषाः ॥ ७ ॥ अश्मगुडकाः अर्जुनी-
 कृताः पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठाकाराणि जंहा-
 रवारकाणि । साम्निः आग्नेयौषधसहिता । गुडा गो-
 शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि ॥ ८ ॥ समन्तात्परिपालिका इति
 क. पाठः ॥ ९ ॥

मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिभिः सा सुरक्षिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ॥ १०
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति वै ।
 प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः ॥ ११
 प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्यात्साल्वो नराधिपः ।
 इति कृत्वाऽप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः १२
 आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायकाः ।
 बहिर्निर्वासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयम् ॥ १३
 संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिपेधिताः ।
 परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः १४
 उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
 समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ।
 'संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ॥' १५
 प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।

प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाऽनघ ॥ १६
 सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
 तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १७
 न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
 वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १८
 अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
 बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ १९
 दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
 कृतोपधानं च तदा बलमासीद्विशांपते ॥ २०
 न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
 नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २१
 एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
 आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वयादवसुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 तां तूपयातो राजेन्द्र साल्वः सौभपतिस्तदा ।
 प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
 समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
 चतुरङ्गबलोपेता साल्वराजाभिपालिता ॥ २
 वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
 बल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च संनिविष्टमभूद्बलम् ॥ ३
 अनीकानां विभागेन पन्थानः सुकृतास्तथा ।
 प्रथमा नवमाश्चैव साल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४

सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 रथनागाश्वकलिलं पदातिजनसंकुलम् ॥ ५
 तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
 तदापतन्तं संदृश्य बलं साल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारः वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
 असहन्तोऽभियानं तत्साल्वराजस्य कौरव ।

निवासिताः क्षिप्रं इति झ. पाठः ॥ १३ ॥ संक्रमा
 नदीसेतवः । कीलैः शूलैः । सुनिचिता व्याप्ताः ॥ १४ ॥
 उदपानाः कृपाः । अम्बरीषो गुप्ताग्निः । विषमा लोहकण्टका-
 याकीर्णा ॥ १५ ॥ अनुरथ्यासु प्रतिरथ्यम् ॥ १९ ॥ वेतनं
 धनम् । भक्तं नित्यभोजनम् । कृतोपधानं कृतविशेषम् ॥ २० ॥
 कुप्यं स्वर्णरूपेतरङ्गनं ताम्रादि । प्रहो रणोधमस्तमनुलक्षीकृत्य
 नृतोऽनुग्रहवृत्तस्तःकालखीकृतो न कश्चित् किंतु चिरसंभृता

एव । नादत्तवेतनः कश्चित् इति क. ठ. पाठः ॥ २१ ॥ आहु-
 केन उपसेनेन । भूरिदक्षिणेति झ. पाठः ॥ २२ ॥ पञ्चदशोऽ-
 ध्यायः ॥ १५ ॥

समे देशे ॥ २ ॥ प्रवणाय च नैवासन्निति झ. पाठः ॥ ४ ॥
 कलिलं संकटम् । पदातिध्वजसंकुलमिति झ. पाठः ॥ ५ ॥
 अभिसारयामास नगरसमीपं गमयामास । सैन्यं पतगेन्द्रवत्सौभं
 चोपरितः अभिसारयामास ॥ ७ ॥ आपतन्तमापतत् ॥ ८ ॥

चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ १	चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
ते रथैर्दशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।	महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
संसक्ताः साल्वराजस्य बहुभिर्योधपुङ्गवैः ॥ १०	ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
गृहीत्वा कार्मुकं साम्बः साल्वस्य सचिवं रणे ।	वृत्रवासवयो राजन्यथापूर्वं तथाऽभवत् ॥ २३
योधयामास संहृष्टः क्षेमधूर्तिं चमूपतिम् ॥ ११	अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।	विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
मुमोच भरतश्रेष्ठ यथावर्षं सहस्रदृक् ॥ १२	रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
तद्बाणवर्षं तुमुलं विपेहे स चमूपतिः ।	अभिमन्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
क्षेमधूर्तिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३	स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमधूर्तिरपि स्वयम् ।	चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४	विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।	कामगेन स सौभेन साल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७
साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत् ॥ १५	ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमधूर्तिश्चमूपतिः ।	दृष्ट्वा साल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् २८
अपायाज्वनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६	ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलम् ।
तस्मिन्विप्रद्रुते शूरे साल्वस्याथ चमूपतौ ।	आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥ १७	सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्बहः ।	निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
वेगं वेगवतो राजंस्तस्यौ वीरो विधारयन् ॥ १८	अयं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।	धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यथ यादवाः ॥ ३१
चिक्षेप तरसा वीरो व्याविद्ध्यन्सत्यविक्रमः ॥ १९	आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
तया त्वभिहतो राजन्वेगवान्यपतद्भुवि ।	मयाऽभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ३२
वातरुग्णं इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०	एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
तस्मिन्निपतिते वीरे गदारुग्णे महासुरे ।	धिष्ठितं तद्वलं द्वारि युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३
प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति साल्वप्रद्युम्नयुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।

क्षेमधूर्तिः स्मयन्निवेति क. ट. पाठः । अपायात्पलायितः ॥ १६ ॥
अभिपन्नः अभिमुख्येनासादितः ॥ १८ ॥ व्याविध्य सत्यविक्रमः इति झ. पाठः । तत्र व्याविध्य भ्रामयित्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥
रुग्णः क्षुण्णश्च गजादिपदाघातैः ॥ २० ॥ सौभेन खेचरेण पुरेण

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्यादवर्षभ ।

॥ २७ ॥ निर्याय निर्गल । अवस्थाप्य आश्वस्य । आनर्तानां द्वारकावासिनाम् ॥ २९ ॥ धनुर्भुजविनिर्मुक्तैः धनुषः भुजेन कौटिल्येन अत्याकर्षणजेन निर्मुक्तैः । भुज कौटिल्ये तुदादिः ॥ ३१ ॥ धिष्ठितं अधिष्ठितम् ॥ ३३ ॥ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥	१	स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलङ्कृतम् ।		मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥	२	ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः ।		प्रद्युम्नो भुजवेगेन साल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥	३	स तैरभिहतः सङ्गवे नामर्षयत सौभराद् ।
सविद्युच्छुरितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।		शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥	४	तमापतन्तं बाणौघं स चिच्छेद महाबलः ।
तस्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।		ततश्चान्याञ्छरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ॥ १६
नान्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥	५	स साल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य		मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १७
चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।		तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य		विवेश हृदयं पत्री स पपात भृशहतः ॥ १८
शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यमग्न्यम् ॥	६	तस्मिन्निपतिते वीरे साल्वराजे विचेतसि ।
जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो		संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १९
व्यात्ताननः शत्रुबलप्रमाथी ।		हाहाकृतमभूत्सैन्यं साल्वस्य पृथिवीपते ।
वित्रासयनराजति वाहमुख्ये		नष्टसङ्गे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे ॥ २०
साल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्न्यः ॥	७	तत उत्थाय राजेन्द्र प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
ततस्तूर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।		मुमोच बाणान्सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २१
साल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ॥	८	तेन बाणेन महता प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे ।		जत्रुदेशे भृशं विद्धो व्यथितो ददृशे तदा ॥ २२
नामर्षयत संक्रुद्धः साल्वः कुरुकुलोद्ग्रह ॥	९	तं स विद्धा महाराज साल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
सरोपमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।		ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २३
प्रद्युम्नं योधयामास साल्वः परपुरंजयः ॥	१०	ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
तयोः सुतमुलं युद्धं साल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।		मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरात्मवान् ॥ २४
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥	११	स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।		निश्रेष्ठः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५
सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूणवान् ॥ १२		

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

हरिभिः अश्वैः ॥ १ ॥ व्यात्ताननमिवान्तकं इति झ. पाठः ।
अन्वयात् उपगतः ॥ २ ॥ विक्षिपन् परान्निघ्नकुर्वन् । महाबलैः
हयैः ॥ ३ ॥ समानं विद्युच्छुरितेन विद्युत्कम्पनेनेति । विद्युच्छु-
रितम् । तलात्तलं सव्यापसव्यहस्ततलपरिवर्तेन ॥ ४ ॥ विक्षि-
पतः कर्षतः ॥ ५ ॥ विकल्पते भिद्यते ॥ ६ ॥ जलेचरः मीनः ।

सर्वेतिप्रमाथी इति झ. पाठः । वाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ॥ ७ ॥
सानुकर्षः रथाधस्थकाष्ठं अनुकर्षः सः । रथः तूणवान् ॥ १२ ॥
आपततेति विसर्गलोप आर्षः ॥ १६ ॥ जत्रुदेशे कण्ठमूले
॥ २२ ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्रद्युम्ने साल्वबाणाभिहत्या मूर्च्छिते सारथिना रणाङ्गणादन्यतो रथयापनम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिबुद्धेन प्रद्युम्नेन सारथि-
प्रति सविपादोक्तिः ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।
साल्वबाणादिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनांवरे ।
वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनामुखे ॥ १
हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं ततः ।
प्रद्युम्ने मोहिते राजन्साल्वः प्रमुदितोऽभवत् ॥ २
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्तदा ॥ ३
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसञ्ज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराञ्छुखः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५
कचित्सौते न ते मोहः साल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
विपादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६
सौतिरुवाच ।
जानार्दने न मे मोहो नापि मां भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये साल्वं केशवनन्दन ॥ ७
सोभियाति शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
आयुष्मस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाऽप्यहम् ।
रक्षितव्यो रणे नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहम् ॥ ९
एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
न समं रौक्मिणेयाहं रणे मत्वाऽपयामि वै ॥ १०
वासुदेव उवाच ।
एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
उवाच सूतं कौरव्य संनिवर्त्य रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥

परे च मुदिता श्चम् । इति झ. पाठः ॥ २ ॥ निवर्तय
रथं पुनः इति झ. पाठः ॥ ११ ॥ शिनेर्नसा साल्वकिः ॥ ११९ ॥

तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च ।
विरथं मुक्तकेशं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विदितः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्टे भ्रान्तं रणपलायितम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वाऽपि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नसा रणसिंहो महारथः ।
अपयातं रणात्सूत साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥
धिग्वाचा परिहासोपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।
यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुम् २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
साल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं २६
उपयान्तं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
साल्वकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहं २८
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयाऽपनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
 संनिवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कथंचन ।

अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
 कदाऽपि सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयादितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
 अयुक्तं तु मया त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नपराजितस्य साल्वस्य रणादपयानम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्ततो मृधे ।
 प्रद्युम्नमब्रवीच्छृण्वं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।
 युद्धज्ञोऽसि च वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा २
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
 त्वं हि साल्वप्रयुक्तेन शरेणाभिहतो भृशम् ।
 कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसङ्गो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
 वीतभीः प्रविशाम्येतां साल्वस्य महतीं चमूम् ६
 वासुदेव उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततो वीरो हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ८
 प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विवभ्रुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
 ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
 उद्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महीम् ॥ १०

सोपसव्यां चमूं तस्य साल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
 अमृष्यमाणोपसव्यं साल्वः समितिदारुणः ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समार्दयत् ॥ १२
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययावपसव्यतः ॥ १३
 ततो बाणान्वहुविधान्पुनरेव स सौभराद् ।
 मुमोच तनये वीर मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
 तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवं ॥ १५
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन च सौभराद् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् १६
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलम् ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा च्छित्त्वा मुमोचान्यानपतत्रिणः १७
 ते तदस्त्रं विधुयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
 शिरस्पुरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे साल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुतापनः ॥ १९
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
 राशीर्भिरकञ्चलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
 बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०

ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च मनोजवम् ॥ २१
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवोकसाम् ।
 नैव वध्यस्त्वया वीर साल्वराजः कथंचन ॥ २२
 संहरस्व पुनर्वाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य च शरस्याजौ नावध्योस्ति पुमान्कचित् ॥ २३
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।

कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्मिथ्या न भवेदिति ॥
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
 तत उत्थाय राजेन्द्र साल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सवलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
 स द्वारकां परित्यज्य साल्वो वृष्णिभिरार्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति स्वस्य साल्वेन सह युद्धप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वासुदेव उवाच ।
 आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
 अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्वियम् ।
 निःस्वाध्यायवपट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
 अनभिज्ञैरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
 अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिकुलं भृशम् ।
 किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४
 एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
 रोधं मोक्षं च साल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे साल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवाकनदुन्दुभिम् ॥ ७
 सर्वान्वृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ।
 अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ॥ ८
 साल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ।
 नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ॥ ९

ससाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टासि वः पुनः ।
 त्रिःसामा हन्यतामेवा दुन्दुभिः शत्रुभीषणा १०
 ते मयाऽऽश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ ११
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ १२
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रध्माय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १३
 प्रयातोसि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
 कृप्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ॥ १४
 समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १५
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्र साल्वं सागरमन्तिकात् ।
 प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वगाम् १६
 'दृष्टवानसि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।'
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां साल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥
 'स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।
 मद्बाहुना च सेनायां शिष्टायां किञ्चिदेव च' १८

हृदिकात्मजं कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥ त्रिःसामा त्रिखरा नीच-
 मन्दतारभावेन ॥ १० ॥ वाचयित्वा स्वस्तिवादानिति शेषः ।
 शिरसा हरमिति ट. पाठः । शिरसाहुकमिति क. पाठः ॥ १२ ॥
 जितकाशिना जयशोभिना ॥ १४ ॥ मार्तिकावतं देशविशे-

पम् । आसदं प्राप्तः ॥ १५ ॥ सागरमन्तिकात् सागरसमीपे ।
 अन्वगां अनुगतवानसि ॥ १६ ॥ महोर्मिणः महोर्मिमतः ।
 व्रीह्यादित्वादितिः । नाभ्यां गर्भे गुप्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स समालोक्य सहसा सयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १९
 तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ २०
 स चापि पापप्रकृतिर्देतेयापशदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ २१
 सैनिकान्मम मृतं च ह्यांश्च स समाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २२
 ततः शतसहस्राणि शरानां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि साल्वपदानुगाः ॥ २३
 ते ह्यांश्च रथं चैव ध्वजं दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरास्तैर्बाणैर्मर्मभेदिभिः ॥ २४
 न ह्या न रथो वीर न ध्वजो न च दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाऽहं सैनिकाश्च मे ॥ २५
 ततोऽहमपि कौन्तेय शरणामयुतान्वहन् ।
 आमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाऽक्षिपम् ॥ २६
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
 खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २७
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे देवा वै दिवमास्थिताः ।
 हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २८
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २९
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ३०
 ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादात्त्रिपतन्ति स दानवाः ।

पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्रांभोनिवासिभिः ३१
 ततो गोक्रीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३२
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र साल्वः सौभपतिस्ततः ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३३
 ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वथाः ।
 असयः शक्तिकुलिशपाशर्ष्टिकनपाः शराः ।
 पट्टसाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रपतन्त्यनिशं मयि ॥ ३४
 तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३५
 ततोऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३६
 अङ्गारपांसुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।
 एवं मायां प्रकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ॥ ३७
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३८
 'ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।
 मायामन्यां महाराज चकार मतिमोहिनीम् ॥' ३९
 ततो व्योम महाराज शतस्र्यर्धमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ४०
 ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
 ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ॥ ४१
 तदस्त्रमस्तमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ।
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 लब्धालोकस्तु राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णसाल्वयोर्युद्धम् ॥ १ ॥ साल्वेन स्वमायासृष्टवसुदेवस्य शिरश्छेदनप्रदर्शनेन कृष्णव्यामोहनम् ॥ २ ॥ ततो मुह-
 र्तेन प्रतिबुद्धेन कृष्णेन स्वानुभूतस्य मायिकत्वाध्यवसायः ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच ।

तस्य पुरं मदीयैः शरैर्नासाद्यतेति संबन्धः ॥ २० ॥ आमन्त्रितानां
 अभिमन्त्रितानाम् । दिव्येन विधिना अलौकिकया अस्त्रविधया
 ॥ २६ ॥ वध्यतां वध्यमानानाम् ॥ ३० ॥ प्राणेन बलेन

एवं स पुरुषव्याघ्रः साल्वो राज्ञां महारिपुः ।

॥ ३२ ॥ शक्त्यादीनां कनो दीप्तिर्गतिः शोभा वा तां पान्ति
 ते । कार्तिकेयेन्द्रवरुणयमायुधतुल्या इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २० ॥

युध्यमानो मया सङ्घे वियदभ्यगमत्पुनः ॥ १
 ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
 दीप्ताश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।
 चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः
 साल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
 तानाशुगैरापततोऽहमाशु
 निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
 द्विधा त्रिता चाच्छिनमाशु मुक्तै-
 स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
 ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
 दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
 ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
 स्थातव्यमिति तिष्ठामि साल्वबाणप्रपीडितः ।
 अवस्थातुं न शक्नोमि अङ्गं मे व्यवसीदति ॥ ५
 इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
 अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिचितं शरैः ॥ ७
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्त्रवत्यसृगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिगैरिकधातुमान् ॥ ८
 अभीशुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तम्भयं महाबाहो साल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्धारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमारोप्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठेन तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवैहि विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
 उपयात्वा तु साल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३
 तदलं साधुयुद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४

इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य च ॥ १५
 सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
 जगहं मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियम् ॥ १६
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
 तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
 बलदेवो महाबाहुः कश्चिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेश्च चारुदेष्णश्च वीरवान् ।
 साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
 एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
 शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं चैते परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०
 सोहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अविह्वलो महाराज पुनः साल्वमयोधयम् ॥ २१
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
 विशीर्णमलिनोष्णीपप्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्टश्यते ह स क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
 ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहापन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
 मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुर्मै विवभौ शकुनेः पततो यथा ॥ २७
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टसपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीर मम चेतो ह्यकम्पयन् ॥ २८
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
 महं तदा वीर महाविमर्दे ।

बाणवरोत्पीडात् क्षतस्थानात् । उल्बणमुत्कटम् ॥ ८ ॥
 अस्तम्भयमाश्वासितवान् ॥ ९ ॥ पितृसख आहुकः ॥ १२ ॥

विषक्तेऽन्यत्र व्यासक्ते । शूरसुतो बसुदेवः ॥ १३ ॥ अहं
 जगहं निन्दितवान् ॥ १६ ॥ एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

न तत्र सौभं न रिपुं च साल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभाते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरप्रति स्वेन साल्वसंहारकथनपूर्वकं सुभद्राभिगमन्युभ्यां सह द्वारकागमनम् ॥ १ ॥ पृष्टशुभ्रपृष्टकेतुभ्यां यथाक्रमं द्रौपदेयाञ्चकुलभार्यां चादाय स्वस्वनगरगमनम् ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
प्रैषयं साल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्ग्रह ।
अन्तर्हितं माययाऽभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसङ्घास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज धिष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महारणे ।
अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यग्धूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः ।
शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ॥ १०

सुवाससः सुपुङ्गवान् ॥ २ ॥ विकृताननमूर्धजा इति तेषां स्वरूपकथनं ननु तद्दर्शनम् । धिष्ठिते प्रागल्भ्येन स्थिते । धिष्ठिते इति पाठेपि सएवार्थः ॥ ४ ॥ शब्दएव साहो लक्ष्यं यत्र तत्तथा शब्दवेधि शब्देऽस्त्रमुपारमन्व्यपतदित्यर्थः । शब्दसाहं शब्दवाधानिवारकं वा ॥ ५ ॥ शब्दसाधनैः शब्दएव साधनं लक्ष्यसंबन्धे कारणं येषां तैः । पुरस्यादृश्यत्वात् ॥ ६ ॥ प्राग्ज्योतिषं पूर्वतमुदतीरस्थं नगरविशेषम् । यतः कामगमं

सोहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
ते भयार्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्बुधुः ॥ १३
ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुकुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्च सुहृदामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौपमच्युत ॥ १६
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपापाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततः पर्वतभारार्तान्मन्दप्राणविचेष्टितान् ।
हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः २०
साधु संपश्य वाष्णेय साल्वं सौभपतिं स्थितम् ।

अतः प्राग्ज्योतिषं गत्वा व्यदृश्यत ॥ ५ ॥ अप्रख्याति अदर्शनम् । इयां प्राप्तवान् ॥ १२ ॥ एवं मां सौभराजो विजितवान् एतदप्यहं पश्चादश्रौषं पूर्वं मोहमापन्नः सन् संजालाभानन्तरं धृतवान्तारथिमुखेनेति शेषः । एवमज्ञातवान्वीरेति ट. पाठः ॥ १६ ॥ इन्द्रदयितं इन्द्रदेवत्वम् । वज्रं वज्राक्षम् समशातयं नाशितवान् ॥ १७ ॥ आहारयन्प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥ तात्कालिकं तत्कालयोग्यम् ॥ २० ॥

अलं कृष्णावमन्यैर्न साधु यत्नं समाचर ॥ २१
 मार्दवं सखितां चैव साल्वादद्य व्यपाहर ।
 जहि साल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ॥ २२
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरभिन्नहन् ।
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥ २३
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥
 जितवाञ्जामदम्यं यः कोटिवर्षगणान्वहून् ।
 स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नास्ति कश्चन ॥ २५
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २६
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं सारथेर्वचः ।
 तच्चमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २७
 वधाय साल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्वीयतामिति ॥ २८
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
 आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ।
 योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ॥ २९
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ ३०
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अनुमन्याहमतुलं द्विषतां विनिवर्हणम् ॥ ३१
 जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रूपा ॥ ३२
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्यैव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ॥ ३३
 तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३४
 द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनवलाद्गतम् ।
 महेश्वरशरोद्भूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३५

तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चादाय वेगेन साल्वावेत्यहमब्रुवम् ॥ ३६
 ततः साल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३७
 तस्मिन्विनिहते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्मुर्दिता मम सायकैः ॥ ३८
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३९
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्बुधुः ॥ ४०
 एवं निहत्य समरे सौभं साल्वं निपात्य च ।
 आनर्तात्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४१
 तदेतत्स्कारणं राजन्नागमं नागसाहयम् ।
 यद्यागां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४२
 मध्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।
 अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ॥ ४३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ श्रीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४४
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४५
 परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
 संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चाचिंतोश्रुभिः ॥ ४६
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरूरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४७
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४८
 ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४९
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ५०

पीठगः खासनस्थः । अयुध्यमानोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रति-
 लोमानां विपरीताचाराणां म्लेच्छानाम् ॥ ३० ॥ क्षुरान्तं
 तीक्ष्णपरिधि ॥ ३१ ॥ तस्मै सौभाग्य । प्राहिणवं प्रहितवान्

॥ ३२ ॥ युगान्ते परिवेष्टत इति ट. पाठः ॥ ३३ ॥ क्रकचः
 दन्तुरखड्गः ॥ ३४ ॥ उदकं धारयितुमिति शेषः ॥ ४३ ॥
 धृष्टकेतुः शिशुपालसुतः । स्वसारं करेणमतीं नकुलभार्याम्

केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ५१
ब्राह्मणाश्च विशश्रैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥

समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५३
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति वै ॥ ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णादीनां पाण्डवान्दृष्ट्वा वनात्स्वनगरगमनानन्तरं पाण्डवैः पौराणामाश्वासनपूर्वकं नगरं प्रति निवर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महार्हान्परमाश्रयुक्तान् ॥ १
अस्थाय वीराः सहिता वनाय
प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाथ
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्यः ॥ २
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनूपि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् ।
मौर्वींश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुर्दीनसत्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५

स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्यौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरुणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रवर्हे
तथा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
ततस्तमासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हानाथ हाधर्म इति बुवाणा
हीताश्च सर्वेऽऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८
वरः कुरुणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वान्
हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ९
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
धिवसौवलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महादेवपुरप्रकाशम् ।

॥ ५० ॥ केकयाः सहदेवद्यालाः ॥ ५१ ॥ शशास आज्ञा-
पयामास ॥ ५४ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भूतपतिः शिवः । निष्कः अश्वत्थरश्मत् सुवर्णानि बक्षोऽलं-
कारो वा । शिक्षेतिव्याकरणाद्यज्ञानामुपलक्षणम् । अक्षराणि

वेदः । नित्यत्वात्क्षरणशून्यः । मन्त्रः प्रणवः ॥ २ ॥ पुरः
प्रागेव । जघन्यं पाश्चात्यं द्वारकादेशम् ॥ ३ ॥ राजपुत्र्या
सुभद्रया सह ॥ ४ ॥ तदा बभूवुरिति श्व. पाठः ॥ ७ ॥
हीताः कुराज्ये तिष्ठाम इति लज्जिताः ॥ ८ ॥ अनर्थं श्रूतजम्

शतक्रतुप्रस्थममोधकर्मा
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ ११
 चकार यामप्रतिमां महात्मा
 सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां
 हित्वा प्रयातः कनु धर्मराजः ॥ १२
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
 वीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
 आदास्यते वासमिमं निरुष्य
 वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्
 भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।

प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
 यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
 इत्येवमुक्ते वचनेऽऽर्जुनेन
 ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाऽभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
 प्रदक्षिणं धर्मभृतांवरिष्ठम् ॥ १५
 आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
 धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
 युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पाण्डवैश्विरावस्थाननिर्धारणपूर्वकं द्वैतचनप्रवेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभापत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
 द्वादशेमाः समाऽस्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुभृगुद्विजम् ॥ २
 बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमा द्वादश समाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानववरं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
 भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥ ५
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६

यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
 अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
 त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोषितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किमन्यन्मन्यते भवान् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
 गच्छामः पुण्यविरुयातं महद्वैतवनं सरः ॥ १२

॥ १० ॥ वीभत्सुरर्जुनः आदास्यते आच्छिद्य प्रहीष्यति ।
 यशांसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि ॥ १३ ॥ भवद्भिः पौरैः
 वाच्याः प्रार्थ्याः ॥ १४ ॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ १ ॥ समाः वर्षाणि । संधिरार्षः
 ॥ १ ॥ अनुभावान् कर्तव्याकर्तव्य विषयान्निश्चयान् । प्रभावो

निग्रहानुग्रहशक्तिः । सर्वा गतीर्विजानासि इति क. पाठः ॥ ८ ॥
 द्वैतं द्वै शोकमोहौ इतौ गतौ यस्मात्तद्द्वैतं द्वैतमेव द्वैतम् ।
 स्वार्थं तद्धितः । वनं जलं यस्मिन् द्वैतवनम् ॥ १० ॥ विहरेम
 प्रीत्यानयेम ॥ ११ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 ब्राह्मणैर्वहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
 ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरम्रयः ।
 स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥ १४
 बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवन्तुर्युधिष्ठिरम् ।
 तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
 ते यात्वा पाण्डवास्तत्र ब्राह्मणैर्वहुभिः सह ।
 पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
 तत्सालतालाग्रमधूकनीप-
 कदम्बसर्जाञ्जुनकर्णिकारैः ।
 तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
 महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
 महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
 र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
 मयूरदात्यूहचकोरसङ्घा-
 स्तस्मिन्वने बर्हिणकोकिलाश्च ॥ १८
 करेणुयूथैः सह यूथपानां
 मदीत्कटानामचलप्रमाणाम् ।
 महान्ति यूथानि महाद्विपानां
 तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
 मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
 पूतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
 तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
 ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०

ततः स यानादवरुद्ध राजा
 सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
 विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
 स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
 तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतु-
 दिदृक्षवश्चारणसिद्धसङ्घाः ।
 वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
 मनस्विनं तं परिवार्य तस्थुः ॥ २२
 स तत्र वृद्धानभिवाद्य सर्वान्
 प्रत्यर्चितो राजवद्देववच ।
 विवेश सर्वैः सहितो द्विजाभ्यैः
 कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
 स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
 तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
 प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
 महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
 भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
 यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
 विमुच्य वाहानवशाश्च सर्वे
 तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
 लतावतानावनतः स पाण्डवै-
 र्महाद्रुमः पञ्चभिरेव धन्विभिः ।
 बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
 र्महागिरिर्वारणयूथपरिव ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवानुपेत्य धर्मोपदेशपूर्वकमुत्तरदिग्गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
 सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।

विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
 सरस्वतीसालवनेषु तेषु ॥ १

यात्वा गत्वा ॥ १६ ॥ तपात्यये वर्षासु ॥ १७ ॥ करेणुः
 हस्तिनी ॥ १९ ॥ भोगवतीं सरस्वतीं नदीम् ॥ २० ॥ चारणाः
 देवगायनाः ॥ २२ ॥ महाद्रुमः कदम्बः ॥ २४ ॥ लताव-
 वन० ६

तानावनतः बलीतन्तुभिराहततया नम्रः ॥ २६ ॥ चतु-
 विशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 महावनेष्वम्बुफलोचितेषु सरस्वतीति ख. पाठः । भागीर-

यतींश्च राजा स मुनींश्च सर्वा-
 स्तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
 द्विजातिमुख्यान्पुत्रभः कुरूणां
 संतर्पयामास महानुभावः ॥ २
 इष्टीश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च
 महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
 पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजा-
 श्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ॥ ३
 अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
 मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
 तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
 मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४
 तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
 महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
 अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चितं
 महामुनिं ह्यनुपमसत्ववीर्यवान् ॥ ५
 स सर्वविद्रोपदीं वीक्ष्य दीनां
 युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
 संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
 तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ६
 तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
 त्सर्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
 भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
 स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 न तात हृष्यामि न च स्मयामि
 प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
 तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
 सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८
 स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
 वने निवासं पितुरेव शासनात् ।

धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो
 गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
 यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
 चरन्वने दाशरथिश्चकार ॥ १०
 स चापि शक्रस्य समप्रभावो
 महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्गनेषु
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
 भूपाश्च नाभागभगीरथादयो
 महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
 न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
 अलर्कमाहुर्नरवर्यं सन्तं
 सत्यव्रतं काशिकरूशराजम् ।
 विहाय राज्यानि वसूनि चैव
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
 धात्रा विधियों विहितः पुराणै-
 स्तं पूजयन्तो नरवर्यं सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
 न्विषाणिनः पश्य गजान्नेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातु-
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
 तथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
 स्वयोनितः कर्म सदाचरन्ति
 नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १६

श्रीसालवनेष्विति क. पाठः ॥ १ ॥ इष्टीः दर्शपीर्णमासाथाः ।
 पित्र्याणि पिण्डपितृयज्ञदर्शभ्राद्वादीनि ॥ ३ ॥ राष्ट्रात् अपेत्य
 निर्गस्य वने वसताम् ॥ ४ ॥ अस्मयत विस्मितवान् ॥ ६ ॥
 ह्रिया प्रागल्भ्यसंकोचेन ॥ ७ ॥ बलस्य बहुसामर्थ्यस्य ईशे

प्रभवामीति हेतोरधर्मं न चरेत् । शकौ सत्यां धर्ममेवाचरे-
 त्त्वधर्ममित्यर्थः । नेशे बलस्येतीति क. पाठः ॥ ११ ॥
 धात्रा ईशेन पुराणैर्वेदवाक्यैर्विहितो विधिरभिहोत्रादिः ॥ १४ ॥
 पशवोऽपि बलवानस्तीति दर्पेणाधर्मं न चरन्तीत्याह महाबला-

सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
द्विया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
यश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १७
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।

ततः श्रियं तेजसा तेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्था-
स्ततः प्रतस्ये दिशमुत्तरां सः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

दाल्भ्येन युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणस्य क्षत्रवृद्धिकारणत्वकथनम् ॥ १ ॥ महर्षीणां युधिष्ठिराभिगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्भक्तो दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेय यच्चां वक्ष्यामि कौरवाः ॥ ९
ब्रह्म क्षेत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णं दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं हन्ति नृपः सपत्नान् ॥ ११
चरन्त्रैश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्ब्रलिलोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
अनूनमासीदसुरस्य कामै-
वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयाऽऽसीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
त्तेष्वाचरन्दुष्टमथो व्यनश्यत् ॥ १३
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतम् ॥ १४
कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्णाङ्कुशग्रहम् ।

निति । विषाणं दन्तः ॥ १५ ॥ विभा प्रभा सैव वसु वित्तं
यस्य ॥ १७ ॥ आदास्यसे ग्रहीष्यसि ॥ १८ ॥ पञ्चविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २५ ॥

अनुकीर्णं व्याप्तम् ॥ १ ॥ गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादा-
क्षरादिनियमहीनानाम् । साम्नां च निगमानां च भारतेति क.

पाठः । भाष्याणां चैव सर्वश इति ख. पाठः ॥ ३ ॥ संध्यासु-
पास्येति शेषः ॥ ५ ॥ नृपः अब्राह्मणो ब्राह्मणहीनो न बुभूषेत्
न भवितुमिच्छेत् । तस्येच्छतोपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः ।
विनीतौ सम्यक् शिक्षितौ धर्मार्थौ येन ॥ ११ ॥ तीर्थमुपायम्
॥ १२ ॥ वैरोचनेर्बलेः ॥ १३ ॥ अङ्कुशग्रहमङ्कुशेन निगृह्णाति

ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
 ब्राह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १६
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुम् ॥ १७
 ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १८
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये
 यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
 यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
 बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासयेत् ॥ १९
 ब्राह्मणेपूत्तमा भक्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।

तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
 युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
 द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
 इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
 कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
 हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
 कृतवाक् सुवाक्चैव बृहदश्वो विभावसुः ।
 ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
 एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

भीमादिसंनिधाने युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्याः सविपादवधनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
 उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःस्वशोकपरायणाः ॥ १
 प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 अथ कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
 द्रौपद्युवाच ।
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ।
 'वचनान्यपरोक्षाणि दुर्वाच्यानि च संसदि ॥' ५
 सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
 ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६

चतुर्णामेव पापानामसं न पतितं तदा ।
 त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासनस्य च ॥ ८
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९
 इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
 शोचामित्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
 दान्तं यच्च सभामध्य आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशवृसीं चेमां शोको मां दारयत्ययम् ॥ ११
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
 या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वां पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
 या त्वाऽहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा ।

तम् । परिगृह्य वर्जयित्वा । परिवर्जने ॥ १५ ॥ बुद्धिपर्येषणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणम् ॥ १८ ॥ यथार्हतीर्थं यथायोग्यपात्रे । प्रतिपादनाय दानाय ॥ १९ ॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अस्मासु दुःखितेष्विति शेषः ॥ ३ ॥ आनीय प्रापय्य ॥ ६ ॥
 अक्षं नेत्रजलम् ॥ ७ ॥ दान्तं गजदन्तमयम् । कुशवृसीं
 कुशासनम् ॥ ११ ॥ आदिग्धं लिप्तम् ॥ १३ ॥ कौशिकैः

दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र साऽद्य पश्यामि चीरिणम् १४
 यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ॥ १६
 सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
 सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १७
 यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १८
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १९
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ २०
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युतम् ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्नुपेक्षसे ॥ २१
 सत्कृतं विविधैर्यानिर्वैस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २२
 अयं कुरुक्षेत्रे सर्वान्दन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २३
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विवाहुर्बहुवाहुना ।
 शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २४
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २५
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि ॥ २६
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

द्रौपद्या युधिष्ठिरं प्रति कालभेदेन क्षमाकोपयोरवश्याश्रयणीयत्वे प्रमाणतया बलिप्रह्लादसंवादानुवादपूर्वकं प्रकृते कोप-
 स्वावश्यादरणीयत्वोक्तिः ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

कोशजैः ॥ १४ ॥ अगृहाणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १६ ॥ सर्व-
 कामैः काम्यमानैरत्रैः सर्वैः कामैर्मनोरथैर्द्विजान् अपूजयथाः
 ॥ १७ ॥ अर्जुनेन कार्तवीर्येण ॥ २४ ॥ आदत्त आत्तवान्

न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २७
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २८
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य विचान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतप ॥ २९
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३२
 नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखिताबुभौ ।
 अदुःखाहौ मनुष्येन्द्र कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३३
 द्रुपदस्य कुले जातां स्त्रियां पाण्डोर्महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।
 मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात्क्षमसि पार्थिव ॥ ३४
 नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
 यत्ते भ्रातृंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३५
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
 तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३६
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३७
 तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३८
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अमियः सर्वभूतानां सोमुत्रेह च नश्यति ॥ ३९

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

॥ २९ ॥ चर्मिणां खड्गचर्मधराणाम् ॥ ३१ ॥ निर्वचनं
 क्षत्रियशब्दस्य क्षरते हिनस्तीति क्षत्रमिति ॥ ३६ ॥
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

प्रहादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १	पूजयन्ति नरा नागान्न ताक्षर्यं नागघातिनम् ॥ १६
असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।	एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रहादं पितरं पितुः ॥ २	अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ १७
क्षमा खिच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।	अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३	क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्त्रेन तेजसा ॥ १८
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।	मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसाऽऽवृतः ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४	आप्नोति द्रेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १९
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।	सौऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५	संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ २०
प्रहाद उवाच ।	क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।
न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।	भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेषु स्वजनादपि ॥ २१
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६	योपकर्तृश्च हर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।	तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वैशमगतादिव ॥ २२
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ॥ ७	यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।	अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २३
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८	तस्मान्नात्युत्सृजेचेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ।
अवज्ञाय हितं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।	कालेकाले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोपि वा भवेत् २४
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९	काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।	स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २५
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०	क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।	ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः २६
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११	पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।	उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २७
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२	अबुद्धिमाश्रितानां तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।	न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २८
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३	अथ चेदुद्विजं कृत्वा ब्रूयस्ते तदबुद्धिजम् ।
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।	पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथाऽनृजून २९
दारान्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४	सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात् ।	द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ३०
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५	अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
‘अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।	क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३१

आगतागमं प्राप्तुरहस्यम् ॥ २ ॥ श्रेयः प्रशस्ततरम् । अत्र क्षमातेजसोर्मध्ये ॥ ४ ॥ अस्य एनम् ॥ ८ ॥ अधिकृताः अन्नपानादिसंरक्षणे नियुक्ताः । प्रदिष्टानि इदमस्मै देयमित्याज्ञापितानि ॥ ११ ॥ एनं क्षमिणम् । भर्तृपूजाभिः स्वाम्युचि-

तमानेन ॥ १२ ॥ तेजसा क्रोधेन ॥ १८ ॥ उपालम्भं धिक्कारम् ॥ २० ॥ उपकर्तृनिष्ठि च्छेदः । संधिरापः । उपकर्तृन् कोशादिद्विदिकरान् । हर्तृन् चोरान् ॥ २२ ॥ भवः ऐश्वर्यम् । अन्तरं छिद्रम् ॥ २३ ॥ अबुद्धिं मौढ्यम् ॥ २८ ॥

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किञ्चित्सात्तीव्रतरं मृदु ॥ ३२
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ॥ ३३
नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधितम् ॥ ३४
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।

अतोऽन्यथाऽनुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३५
तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३६
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ३७
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं चैतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति क्रोधे बहुदोषोद्गावनपूर्वकं क्रोधगर्हणम् ॥ १ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।
द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
उवाच द्रौपदी राजा सयमानो युधिष्ठिरः ॥ १
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
येन क्रोधं महापद्मे बहुधा बहुमन्यसे ।
क्रोधमूलं हरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ॥’ २
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महापद्मे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ ३
यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
‘यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
अभावकारणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ॥’ ४
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं विसृजते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ ५
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ६
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरून्पि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ७

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ८
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु वध्यान्संपूजयीत च ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ९
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ १०
तं क्रोधं वजितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
एतद्रौपदि संस्मृत्य न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ११
आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्द्वयोरेप चिकित्सकः ॥ १२
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमाभरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १३
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यात्मनः ।
तस्माद्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ १४
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानः प्रकुप्यति ।
स नाशयित्वा द्वेषारं परलोके न नन्दति ॥ १५
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १६

अपकृते अपकारे ॥ ३० ॥ मृदुना सात्रा ॥ ३२ ॥ उत्सृष्टुं प्रयोक्तुम् ॥ ३७ ॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भावयिता वर्धयिता । जितःसन्निधि शेषः ॥ ३ ॥ पापं न कः कुर्यात् इति क. पाठः ॥ ७ ॥ चरेदाचरेत् ॥ ११ ॥ द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः दोषापहर्ता । क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्या-

अयेल्लोकांश्च शाश्वतान् इति ख. पाठः ॥ १२ ॥ बलीयसामु-परि यदि अशक्तिमान् कुच्यते तर्हि आत्मानं देहं त्यजति । मनुष्याणामात्मनैव विपश्यते इति ख. पाठः । मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना इति ख. पाठः ॥ १३ ॥ अनात्मनः अजितचित्तस्य ॥ १४ ॥

मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् १७
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं सद्भिर्विवर्जितम् ।
मादृशो विसृजेत्तस्मात्सर्वलोकविनाशनम् ॥ १८
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् १९
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया परिबाधते ।
तेजस्विनं तं विदुषो मन्यन्ते तच्चदर्शिनः ॥ २०
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
नाकार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति २१
हन्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुन्मुखैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ २२
दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्नुमञ्जसा २३
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञैः क्रुद्धैस्तेजः सुदुर्लभम् ॥ २४
क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम् ।
रजस्तु लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २५
तस्माच्छश्वत्तेजोऽक्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २६
यदि सर्वमनुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
अतिक्रमो मद्रिधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते २७
यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्सन्धिर्मेनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः २८
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २९

रजः रजोगुणपरिणामः ॥ २५ ॥ स्वधर्मान् अपगः अपहाय
गच्छतीति तथा । द्वितीयया अल्लुगार्थः ॥ २६ ॥ सर्वं क्षमा-
र्जवादिकम् । अनुद्धीनां मूढैः अतिक्रान्तं लङ्घितम् । अनि-
न्दिते प्रशस्ते विषये क्षमादौ ॥ २७ ॥ अभिषक्तः तापितः ।
अभिषजेत्तापयेत् ॥ २९ ॥ आकुष्टो वाचा ताडितः । हतोऽ-
न्येनाभिगतः । हिंसितस्ताडितः ॥ ३० ॥ जन्म उत्पत्तिः ।
तत्रहेतुः । प्रजानां संधिः दम्पत्योः प्रीतिः । एवं संकुचिते लोके
इति प्रजानां वृद्धिमूलं हि इति च. क. पाठः ॥ ३२ ॥ अभवाय
अनैश्वर्याय ॥ ३३ ॥ जन्म प्रतिपद्यते । अन्यथा क्रोधप्राबल्ये

आकुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्भवत्येव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ ३०
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।
हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ ३१
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां सन्धिर्मूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३२
ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशाः ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३३
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवत्य प्रतिपद्यते ॥ ३४
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
क्षमावतो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ३५
आकुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ।
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ३६
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ३७
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ३८
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्तमेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुर्महति ॥ ३९
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥ ४०
अति यज्ञविदां लोकान्क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ४१
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥ ४२
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

पूर्ववयस्येव दम्पत्योर्नाशाज्जन्मासंभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बली-
यसा आकुष्टस्ताडितो वाऽशक्तः क्षमते तथा यः प्रभाववानपि
क्षमते तस्य लोका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्षमावतां गाथाः प्रशंसाः ।
क्षमावतां मध्ये महात्मना ॥ ३८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । भूतं
संचितं तपः भावि च क्षमैव रक्षति ॥ ४० ॥ अति अतिक्रम्य
प्राप्नुवन्ति । तदूर्ध्वं पदमिति शेषः । ब्रह्मविदां वेदविदाम्
॥ ४१ ॥ यजुषां त्रेताभिसाध्यकर्मवताम् । कर्मिणां वापीकृपा-
दिधर्मवताम् ॥ ४२ ॥

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ४३
तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यत्र ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
'इज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ।'
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४५
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च परां गतिम् ॥ ४६
येषां मनुर्मनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४७
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥
पितामहः शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति ।

कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ॥ ४९
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ५०
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ५१
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ५२
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भाभिनि ॥ ५३
सुयोधनो नार्हतीति क्षमा मामेव विन्दति ।
अर्हस्तत्राहमित्येवं तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ५४
एतदात्मवतां वृत्तमेप धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्ताऽस्म्यहमञ्जसा ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

भर्तृव्यसनदर्शनदूनया द्रौपद्या सुधिष्ठिरं प्रति धर्मादितोऽपि विधेरेव प्राबल्योपपादनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे राज्ये वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
[कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यांगत्यां पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ॥]
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३
त्वां चैव्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
स त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ४
न हि तेऽध्यगमञ्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादपि ॥ ५
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।

ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ६
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ७
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ८
त्यक्त्वाऽन्यान्हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्म एव ते ।
बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ९
नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्छ्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥ १०
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूनाभिरपि च द्विजान् ।
देवताश्च पितृश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ ११
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।

तुष्य तुष्टा भव ॥ ४८ ॥ दाता दास्यति ॥ ५२ ॥ अभूतये
नाशाय ॥ ५३ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

धात्रे ईश्वराय । विधात्रे पूर्वकर्मणे ॥ १ ॥ चिन्तितः
कल्पितो लोको भोगसाधनम् । गत्यांगत्यां ऊर्ध्वाधोमप्यमोत्त-
माधमयोनिषु । नित्यानि अपरिहार्यफलानि । लोभान् मोहात्

मोक्षं कर्मफलेभ्यो दुःखेभ्यो मुक्तिं यियासति प्राप्तुमिच्छति
॥ २ ॥ धर्मात्प्रियतरं नहि तं अध्यगमन् ज्ञातवन्तः किन्तु
जीवितादपि प्रियतरं धर्ममेवाध्यगमन् ॥ ५ ॥ शृङ्गं प्रभुत्वा-
भिमानः ॥ १० ॥

यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२
 भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका ।
 आरण्यकेभ्यो वन्यानि भोजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥ १३
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायं प्रातः प्रदीयते ।
 तद्दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यो राजञ्जिष्टेन जीवसि ॥ १४
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च सदा यज्ञाश्च तेऽनघ ॥ १५
 अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १६
 अश्वमेधो राजसूयः पौण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोऽन्ये सदक्षिणाः ॥ १७
 राजनपरीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 पार्थ मित्राणि चासांश्च वसूनि च पराजितः ॥ १८
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य धीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १९
 अतीव मोह आयाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य व्यसनं पार्थ तवेदमतिदुःसहम् ॥ २०
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २१
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुचरन् ॥ २२
 यथा दारुमयीं योषां नरो धीरः समाहितः ।
 इङ्गयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २३
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २४
 शकुनिस्तन्तुवद्धो वा नीयतेऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषामात्मनः प्रभुः ॥ २५
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २६

ते त्वया ॥ १२ ॥ पाकयज्ञा गृह्यामिसाध्या इष्टयः ॥ १५ ॥
 परीतया विपरीतया ॥ १८ ॥ ऋजोरवकस्य । मृदोर्वदानोः
 ॥ १९ ॥ धाता ईश्वरः । तथैव खलु इति क. पाठः । शुक्रं
 प्राक्कर्मबीजम् । उच्चरन्तुक्वर्णानुसरन् ॥ २२ ॥ अन्तर्बहि-
 र्ब्याप्तौ आकाशदृष्टान्तः । भूतानि जरायुजादीनि ॥ २४ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कञ्चन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलवृक्ष इव च्युतः ॥ २७
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २८
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २९
 आर्ये कर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ३०
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३१
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वाऽऽत्ममायया ३२
 अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३३
 अन्यथैव हि वर्तन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३४
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३५
 एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 निहन्ति भूतैर्भूतानि छद्मं कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३६
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्वालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७
 न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥ ३८
 आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा हीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलानिव चिन्तये ॥ ३९
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ४०
 आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४१

बद्धो वा बद्ध इव ॥ २५ ॥ नलि नासिकायाम् । नस्यं
 नासासूत्रं तेन वा ओतः प्रोतः ॥ २६ ॥ संप्रयोज्य संयोगं
 कृत्वा कामकार इच्छा तथैव करोतीति कामकारकरः । क्री-
 डनकैः सारीप्रवृत्तिभिः ॥ ३७ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।

कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४२

अथ कर्मकृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।

कारणं बलमेवेह जनाञ्छोचामि दुर्बलान् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति धर्मस्य साफल्योपपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बल्यु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।

उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभापसे ॥ १

नाहं धर्मफलाकाङ्क्षी राजपुत्रि चराम्युत ।

ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २

अस्तु वाऽत्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।

गृहे निवसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥ ४

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ।

[धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम्] ५

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।

यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ६

अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममभिशङ्कथाः ।

धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ७

धर्मो यस्यातिशङ्ख्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ८

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि ।

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ९

पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ।

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ १०

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ॥ ११

व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुक्रः ।

कृतं कर्म यदि कर्तारमेव गच्छति नत्वन्व्यं तर्हि कारयितृत्वादी-

श्वरोपि पापेन लिप्येतैवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

बल्यु शोभनम् । श्लक्ष्णं सुकुमारम् । नास्तिक्यं वेदविद्वि-

ष्टम् ॥ १ ॥ दोषो दुर्बोध आत्मन इति ट. पाठः । अदोषो

अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव सुचेतसः ॥ १२

प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।

शापालुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयसः ॥ १३

एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदाऽनघे ।

कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १४

अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।

रजोमूढेन मनसा क्षेमं शङ्कितुमेव च ॥ १५

उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ॥ १६

आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यते ।

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।

एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।

ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।

कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १९

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।

अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २०

आर्षं प्रमाणमुत्क्राम्य धर्मं न प्रतिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २१

यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।

न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः २२

शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मास्मातिशङ्कथाः ।

पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २३

दुर्बलात्मनः इति ध. पाठः ॥ ८ ॥ मूढ आजन्म स न नन्दतीति

ट. पाठः । आजन्मसु न नन्दतीति ध. पाठः । आत्मानं स

विनश्यतीति क. पाठः ॥ २१ ॥

धर्म एव पुत्रो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्त्रेव वणिजः पारमिच्छतः ॥ २४
 अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विधातेनैव युज्येयुर्न चार्थं कंचिदामुयुः ॥ २६
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७
 नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरेऽपि च ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः २८
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २९
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि स्थितम् ।
 धर्मं तेऽव्यचरन्कृष्णे स हि धर्मः सनातनः ॥ ३०
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ३१
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ३२
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिसिते ।
 कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३

बहुनाऽपि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य कर्मास्ति शर्म वा ३४
 कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 [अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति] ३६
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ।
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३७
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
 यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३८
 कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशासनम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद काश्यपः ॥ ३९
 तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 विमृश्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ४०
 ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा तेऽभूद्द्विरीदृशी ॥ ४१
 यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमां देवतां कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या ब्राह्मणोक्तबृहस्पतिनीतिकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।
 नावमन्ये न गहें च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंसे प्रजापतिम् ॥ १
 आर्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ॥ २
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनाभिन्नकर्शेन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
 आमातुस्तन्यपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।

जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
 पश्यन्तः स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथाऽयमुदके वकः ॥ ७
 [अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।

तदेवाभिप्रपद्येत न विह्न्यात्कदाचन ॥] ८
 स्वकर्म कुरु माहासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति वा ॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विद्वद्भौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयेत हिमवानपि ॥ १०
 उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
 [तथा ह्येता न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ॥] ११
 दृष्ट्वाऽपि च फलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यपि जानन्ति वृत्तिं लोकाः कथंचन ॥
 यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादकः ।
 उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ १३
 यो हि दिष्टमुपासीत निर्विचेष्टः सुखं स्वपन् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ १४
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १५
 अकस्मादिह यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यन्नो न कस्यचित् ॥
 यश्चापि कश्चित्पुरुषो दिष्टं नाम भजत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितम् ॥ १७
 यत्तावत्कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति श्रुतम् ॥ १८
 स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पूरुषसत्तम ॥ १९
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पूरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणाम् ॥ २०
 धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ २१
 यद्धि यः पूरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्घातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २२
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ॥ २३
 तेषुतेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।

सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २४
 मनसाऽर्थोन्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं वीर पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २५
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पूरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पूरुषहेतुकी ॥ २६
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 एवं धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २७
 ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २८
 कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु खनुष्ठितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २९
 इष्टापूर्त्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पूरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ ३०
 कर्तृत्वादेव पूरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ ३१
 सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत ।
 पुंसः प्रयत्नजं केचिदैवमेतद्विशिष्यते ॥ ३२
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ॥ ३३
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्यस्य संततिः ।
 किञ्चिदैवाद्घातार्त्तिकचित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ॥ ३४
 पूरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ॥ ३५
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
 यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३६
 यंयमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुरा कृतम् ॥ ३७
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३८
 कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं वर्ततेऽस्मासु संप्रति ॥ ३९
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।

अपिवाह्य फलं कर्मेति ट. ध. पाठः ॥ १२ ॥ यत्नवान्क-
 र्मणेति ध. पाठः ॥ १८ ॥ त्रैधमेतन्निरुच्यते इति झ. पाठः
 ॥ ३२ ॥ दैवशिष्टं तथा हठमिति क. पाठः । दैवादिष्टं तथा

हठ इति ठ. पाठः ॥ ३३ ॥ एकान्ते नखनयोयमिति क.
 ध. पाठः ॥ ३९ ॥

एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥४०
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथाऽनृण्यमवासुते ॥ ४१
 अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥४२
 अनर्थं संशयावस्थं गृणन्त्यामुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयाः क्वचित् ४३
 एकान्ते न ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 स तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४४
 अथवाऽसिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तदेव ते ।
 वृकोदरस्य वीभत्सोर्भात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४५
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुद्ध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४५
 पृथिवीं लाङ्गलेनेह कृष्ट्वा वीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूर्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४७
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्तत्कृतं सफलं मया ॥ ४८
 तच्चेदं फलमस्माकमपराधो न मे क्वचित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥४९
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावन्तौ यस्य कर्मणः ५०
 सिद्धिर्वाऽप्यथवाऽसिद्धिप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ५१

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।
 अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥५२
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिसिद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथायोगं यथाबलम् ॥५३
 अप्युपायेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५४
 यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साम्प्रैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चासौ प्रयोजयेत् ५५
 व्यसनं नाभिकाङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वाऽपि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ५६
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
 आनृण्यमामोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५७
 न त्वेवात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥ ५८
 एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागशः ॥
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सर्वं चार्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ६०
 नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सकाशादश्रौषमहमेतां तदा गृहे ॥ ६१
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्गे युधिष्ठिर ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति नीतिव्युत्पादनपूर्वकं युद्धेन राज्याहरणकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः ।
 निश्चसन्नपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
 राजन्सत्पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।

संस्थितिका ईदृग्व्यवस्थावती सिद्धिः फलसिद्धिः ॥ ५९ ॥
 कर्मवतीमागतां किञ्चित्कार्यदेशेन पितुरन्तिके आगताम्
 ॥ ६२ ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेण न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै ॥ ३
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्वलेन बलीयसाम् ।

किंप्रयोजनमिति शेषः । राज्यस्यपदवीमिति झ. ठ. पाठः
 ॥ २ ॥ कूटं कपटम् ॥ ३ ॥

आमिषं विघसाशेन तद्द्राज्यं हि नो हृतम् ॥४
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुःखेन परितप्यसे ॥ ५
 भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
 कुणीनामिव बिल्कानि पङ्कनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
 भवतः प्रियमित्येवं महद्दयसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स भारत ॥ ८
 कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
 यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्राब्धिहन्म हि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
 अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
 अवीराचरितां राजन्नवलस्थैर्निषेविताम् ॥ ११
 यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सञ्जयाः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुताबुधौ ॥१२
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकश्चितः ।
 कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम् ॥१३
 दुर्मनुष्या हि निर्वेदभ्रफलं सर्वघातकम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥१४
 स भवान्दृष्टिमाञ्छक्तः पश्यन्नसासु पौरुषम् ।
 आनृशंस्यपरो राजन्नात्मार्थमवबुध्यसे ॥ १५
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानहिंसतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
 तत्र चेद्बुध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।
 सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकांल्लभेमहि ॥१७

अथवा वयमेवैताब्धिहृत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥१८
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥१९
 आत्मार्थं बुध्यमानानां जीविते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
 कर्शयामो हि यो धर्मो विप्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्वाजन्न धर्मः स कुवर्त्मतत् ॥ २१
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्वलम् ।
 जहतस्तात धर्मार्थं प्रेतं दुःखमुखे यथा ॥ २२
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्ग स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥२३
 यस्य चार्थार्थ एवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्ष्यते भृतकः पुण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥२४
 अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
 सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तुस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते २६
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमान्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
 सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि भेषोदधी यथा ॥ २९
 द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ॥ ३०
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममिच्छति ।

विघसो भूतबलिशेषः श्वकाकादियोग्यस्तद्द्रक्षकेण शुनकेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मलेशः प्रतिज्ञापालनजस्तेन प्रतिच्छन्न आहृतः । अर्थं राज्याख्यम् ॥ ५ ॥ कुणीनां हस्तविकलानाम् । पङ्कनां पादविकलानाम् । अनादरे पृष्टी ॥ ७ ॥ धर्मकामे धर्मच्छायाम् । प्रतीतस्य विश्वस्तस्य ॥ ८ ॥ शास्त्रैः शमवचनैः । न जयामः स्वशात्रवानिति क.ध. पाठः ॥ ९ ॥ मृगचर्यामिव । एनां वनचर्याम् । बलस्थैर्न निषेवितां बलवद्भिरसेवितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ न आपन्न इति संबन्धः ॥ १३ ॥ गां पृथिवीम् ॥ १८ ॥ कृत्यलक्षणे करणी-

यस्वरूपे ॥२०॥ कुधर्मतत् इति पाठे कुधर्मं तनोतीति कुधर्मतत् कुधर्मबीजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थो बलसाध्यहेमन्तप्रातःज्ञान-शत्रुजयसंभवौ ॥२२॥ धर्मार्थं नलर्घकामार्थम् । अर्थं प्रयोजनम् ॥२३॥यस्य चात्मार्थमेवार्थ इति श.पाठः॥२४॥अतिवेलमत्यन्तम् ॥ २५ ॥ साहि धर्मार्थरूपाहि ॥ २८ ॥ अर्थपरिग्रहोऽर्थार्थमे-वालम्बनीयः । इतरेतरयोर्नीतौ । धर्मादर्थः प्रणीयतेऽर्थाच्च धर्म इत्यर्थः । मेघादुदधिपुष्टिदधेर्नघपूर्निरिव ॥ २९ ॥ द्रव्यस्य स्रक्चन्दनादेः स्पर्शः । अर्थस्य स्वर्गादेः संयोगो लाभः

अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ॥३१
 न हि कामेन कामोऽन्यः सिध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्यैव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
 इमाञ्शकुनकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसनम् ॥ ३३
 कामालोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
 स बन्धुः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ३५
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थ इति मन्यन्ते सौयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ॥ ३७
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ।
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ॥ ३८
 न धर्मपर एव स्थान्न चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३९
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 वयस्नुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४१
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्दत्तांवर ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४२
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
 प्राप्तिं वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनन्दन ॥ ४३
 तद्वाऽऽशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४४
 विदितश्चैव मे धर्मः सततं चरितश्च ते ।

जानन्तस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ४५
 दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४६
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४७
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्दर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४८
 न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
 वेत्तुं शक्यस्तथा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४९
 प्रतिपिद्धा हि ते याञ्चा यथा सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ५०
 भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विद्-शूद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५१
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
 धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ॥ ५२
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५३
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माऽभिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५४
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५५
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्माद्वि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६
 स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्गह धुर्यवत् ॥ ५७
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८
 जिह्वां दन्व्य वहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।

॥ ३० ॥ न कामादर्थमिच्छतीति क. ध. पाठः ॥ ३१ ॥
 साध्यते फलमेव तदिति झ. पाठः । उपयोगः साक्षात्प्रीत्युत्पा-
 दनेन कृतार्थत्वम् । काष्ठाद्भस्म साध्यं नतु भस्मतोपि भस्मान्-
 तरे साध्यमस्ति तद्वत् ॥ ३२ ॥ वैतंसिको वीतंसेन जीवतीति
 पक्षिहन्ता । वीतंसं बन्धनोपाये मृगाणां पक्षिणामपीति विश्वः
 ॥ ३३ ॥ धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ॥ ४० ॥ कामं पूर्वं वयसि
 चरेत् ॥ ४१ ॥ प्राप्तिर्महोदयो वा राज्यलाभजः तन्मोक्षार्थं

श्रेयः । दुःखं दुःखदम् ॥ ४४ ॥ कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं
 वेदवाक्यं शंसन्ति कथयन्ति ॥ ४५ ॥ क्लैब्येन कातर्येण ।
 वेत्तुं लब्धुम् ॥ ४९ ॥ द्विजः ब्राह्मणः ॥ ५० ॥ औरसं
 उत्साहः ॥ ५१ ॥ उदारं ईश्वरभावम् । अवरे अनैश्वर्ये ॥ ५३ ॥
 क्रूरं हिंसात्मकं क्षात्रं कर्म यस्य ॥ ५४ ॥ जिह्वां जिह्वायाः
 प्रियं साध्वनं उत्कोचमित्यर्थः । क्षुद्राणां शत्रुपक्षीयानाम् ।
 निहृत्वा भेदरूपेण छलेन । शल्यकः व्याधः । स हि मृगेभ्यो

निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९
 भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
 निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ६०
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितान् ॥ ६१
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६३
 सत्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६४
 अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६५
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लब्धो महोदयः ।
 न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयनं हि तत् ॥ ६६
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाऽल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितम् ॥ ६७
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६८
 सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्त्रीकुरुते प्रजाः ॥ ६९
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७०
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गमस्तिभिः ।
 हन्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भवे ॥ ७१
 एतच्चापि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
 विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७२
 न तथा तपसा राज्ञोऽकान्माप्नोति क्षत्रियः ।
 यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३

अपेयात्किल भा सूर्यालक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्टेमां भवतो व्यथाम् ७४
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथयन्त्यः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७५
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसन्धताम् ॥ ७६
 यत्र मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
 अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७
 यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वे तन्नृदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्ब्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते वीर पापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७९
 पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सबृद्धवालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ८०
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१
 इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ।
 अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥
 इमामवस्थां च गते सहासाभिरिन्दम ।
 हन्त नष्टाः स्र सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ॥ ८३
 स भवान्धमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोऽभिनिर्थातु विभेभ्योऽर्थविभावकः ८४
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाहयम् ।
 अस्त्रविद्धिः परितृप्तो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८५
 आशीविपसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
 अमित्रांस्तेजसा मृद्भन्नसुरानिव वृत्रहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६
 न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८७

रेण मरणेन ॥ ७३ ॥ अपेयात् अपगच्छेत् । व्यवसितः नि-
 श्चितः ॥ ७४ ॥ एनः पापम् । अवाप्नुवन् अवासिहेतोः ॥ ७८ ॥
 श्वदतौ सारमेयचर्मकोशे । ब्रह्म वेदः । वृषले शूरे ॥ ८१ ॥
 स्वाध्यायमधिकुर्वते श्वदताविति श्लोकं वेदवत् रुयादयो नित्यं
 पठन्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ भवता हेतुना । उपद्रवे राज्यभ्रंशे
 ॥ ८३ ॥ अर्थविभावको जयान्तिमर्थं प्रदातुम् ॥ ८४ ॥
 वाचयित्वा आशीवादान् ॥ ८५ ॥ धार्तराष्ट्रादिति च्छेदः ॥ ८६ ॥

भक्ष्यं दत्त्वा विश्वास्य हत्वा आहारं लभते तद्वत् ॥ ५९ ॥
 सत्वेन बलेन । प्रमाणेन संघेन । उत्साहेन शत्रुपक्षीयैः सह
 संधानलक्षणेन ॥ ६३ ॥ एवमेव बीजौपम्येन ॥ ६७ ॥
 होत्राभिः सान्त्वेन आह्वानैः ॥ ६९ ॥ संहतैर्मिलितैः । मधुहा
 मध्वर्थं गतः । ओहाइ गतौ इत्यस्य रूपम् । कालप्रतीक्षायां हि
 शत्रुर्बलवान् भूत्वाऽस्मान् जेष्यतीति भावः ॥ ७० ॥ हन्ति र-
 सशोषणेन । पाति वर्षेण ॥ ७१ ॥ पुराणं अनादि ॥ ७२ ॥ इत-

न स वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८
सृज्यैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ।

कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९
शत्रुहस्तगतां राजन्कथंस्विन्नाहरेर्महीम् ।
इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महताऽन्वितः ॥ ९०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिरेण भीमप्रति स्वेन प्रतिज्ञाया दुस्त्यजत्वोक्तिपूर्वकं प्रतिज्ञाकालावसानप्रतिपालनविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु महानुभावः
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं वभाषे ॥ १
असंशयं भारत सत्यमेत-
धन्मां तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ।
न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेत-
न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ २
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्
राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यजैषी-
त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्
कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
शक्यो नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।

न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ७
त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
पुनर्युतायागतास्तां सभां नः ।
यन्माऽब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ८
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितश्चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छन्नरूपः ॥ ९
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराश्च ।
अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्तथा त्वं
निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ १०
चरैश्चेन्नो विदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ ११

उपाहृत्य आलम्ब्य ॥ ९० ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
अन्वपद्यमनुसृतवान् ॥ ३ ॥ प्रवपन् पातयन् । अक्षपूगान्
पाशसमूहान् । वृजिनं दुःखदं व्यसनम् ॥ ४ ॥ अयुजो विषमान् ।
युजः समान् । शक्य इति यः पुरुषस्य धैर्यं हन्यात् स मन्युर्यदि

नाभविष्यत्तर्हात्मा मनो नियन्तुं शक्यः अभविष्यदित्यध्या-
हृत्य योज्यम् ॥ ५ ॥ समा वर्षाणि । अथापरं वर्षम् । छन्नगूढ
इति श. पाठः ॥ ९ ॥ अवभोत्स्यन्ते ज्ञास्यन्ति । बुद्धेरन्वै
भारतानामिति क. पाठः ॥ १० ॥ नो इति निपातः । वित-

वयं चैतद्भारत सर्व एव
 त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 चरेम इत्याह पुरा स राजा
 मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ १२
 तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
 यस्मिञ्जिताः प्रवजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं तु देशाननुसंचरामो
 वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १३
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्
 भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान्
 ये चास्य केचिद्दशमन्वगच्छन् ॥ १४
 तां सिद्धिमास्थाय सतां सकाशे
 को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्दरीयो
 यद्धर्मशुत्क्रम्य महीं प्रशासेत् ॥ १५
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
 यदा द्यूते परियं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिग्धक्षन्वारितः फल्गुनेन
 किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ॥ १६
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
 किं नात्रवीः पौरुषमाविदानः ।

प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात्
 किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १७
 भूयोपि दुःखं मम भीमसेन
 द्यूते विषसेव रसं हि पीत्वा ।
 यद्याज्ञसेनीं परिक्लिश्यमानां
 संदृश्य तत्क्षान्तमिति स भीम ॥ १८
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
 कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयाय
 पाकं फलानामिव बीजवापः ॥ १९
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृन्ते-
 द्वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण
 तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ २०
 श्रियं च लोके लभते समग्रां
 मन्ये चासौ शत्रवः सन्नमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
 देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनम् ॥ २१
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
 वृषे सत्यममृताजीविताश्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
 सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति सोपपत्तिकं वनवासापूरणेनैव दुर्योधननिग्रहचोदना ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।

स्तादिपञ्चनद्युपलक्षितो देशः ॥ ११ ॥ सर्वे शतमपि भ्रातरः ।
 स राजा दुर्योधनः ॥ १२ ॥ नोऽस्माकम् । जघन्यं नीचम् ।
 कृच्छ्ररूपाः क्लिष्टरूपाः । वनानि दुर्गाणि च घोररूपा इति क.
 ध. पाठः ॥ १३ ॥ शान्तिं नेच्छन् अनिच्छन् । उद्योजयामा-
 सोत्कर्षेण स्वेच्छया तेषु तेषु दुर्गदेशादिपालनकार्येष्विष्टान्जो-
 तवान् ॥ १४ ॥ तं संधिमास्थायेति श. ट. पाठः ॥ १५ ॥
 पर्यमृक्षः परामृष्टवानसि । दिग्धक्षन् दग्धुमिच्छन् ॥ १६ ॥

सन्धिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्रिणा ।

आविदानो जानन् । प्राप्तं कालं कालतुल्यां विपदमभिपद्य
 स्वीकृत्य ॥ १७ ॥ भूयोपि बह्वपि । द्यूते उपतप्ये ॥ १८ ॥
 बीजवापः कृषीवलः । पाकं फलानामिति श. ध. पाठः ॥ १९ ॥
 वैरं वैरिसमूहम् । सपुष्पं सफलं विदित्वा पुष्टतरं ज्ञात्वा यदि
 निकृन्तेत् छिन्द्यात् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं महान्तं गुणं
 हरति आहरति ॥ २० ॥ अमृतात् देवभावात् । कलां धोढसं
 भागम् ॥ २२ ॥ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
 प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
 फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
 निमेपादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
 सूच्येवाञ्जनचूर्णानि किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
 यो नूनममितायुः स्यादथवाऽऽयुःप्रमाणवित् ।
 स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
 प्रतीक्ष्यमाणः कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
 आयुषोपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
 शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
 प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
 यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
 अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
 यो न यातयते वैरमल्पसत्वोद्यमः पुमान् ।
 अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजीविनः ॥ ८
 हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिवी ।
 हत्वा द्विपन्तं संग्रामे भुङ्क्ते बाहुजितं वसु ॥ ९
 हत्वा वै पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
 अहाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
 अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
 येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
 अयं च पार्थो वीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
 आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
 योऽयमेको नुदेत्सर्वाल्लोके राजन्धनुर्भूतः ।
 सोयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
 नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।

तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
 सर्वे तेऽप्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
 अहमेकश्च संतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्दृवीम्युत किंचन ।
 सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः १६
 नातः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलैः राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
 शीलदोषादृणाविष्ट आनृशंसात्परंतप ।
 क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
 श्रोत्रियस्वेव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १९
 घृणी ब्राह्मणरूपोसि कथं क्षत्रेण्वजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः २०
 अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुर्ब्रवीत् ।
 क्रूरान्कृतिसंपन्नान्विहितानशमात्मकान् ॥ २१
 धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ॥ २२
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ।
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं च पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २३
 अज्ञातचर्यागूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्याऽऽचरितुं त्वया २४
 बृहत्साल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २५
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २६

पतत्रिणा बाणवत् शीघ्रगामिना स्रोतसा नित्यवाहिना ॥ १॥
 प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातम् । कालबन्धनः कालवन्धनः । फेनधर्मा
 निःसारः । फलधर्मा पतनशीलः ॥ २ ॥ सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य ।
 यथा कञ्जलक्षोदस्यातिश्लक्ष्णस्य सूक्ष्माप्रया सूच्यापि किंचिदप-
 चीयते एवं निमेपादपि यस्यायुरपचीयते स किमिति अवधिं
 प्रतिपालयेन्न कथमपीत्यध्याहृत्य योज्यम् । सूच्येवाञ्जनचूर्ण-
 सेति श्र. पाठः ॥ ३ ॥ प्रसंख्यानं प्रकृष्टं साधुकीर्तिम् ।
 यतः अस्पष्टः शौर्याभाववादितरैरविदितः । भूमिवर्धनः भूमि-
 हिंसकः । भूमेर्भारभूत इत्यर्थः । अयातयित्वा अनिस्तीर्य ।
 गौर्बलीवर्दव । सोप्यशकश्चेत् गोषु संख्यानं स्पष्टतां वाप्य प्राप्तु-

बन्भूमेर्भारभूतो भवति ॥ ७ ॥ दुर्जातशायिन इति क. पाठः
 ॥ ८ ॥ हैरण्यौ हिरण्यस्वामिनौ । श्रुतिः कीर्तिः । पार्थिवी
 पृथोः राज इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ निकर्तारं बन्धकम् । अहाय
 सद्यः ॥ १० ॥ आशये स्वस्थाने ॥ १२ ॥ प्रतिविन्ध्यतः
 प्रतिविन्ध्यस्य माता द्रौपदी ॥ १५ ॥ अनुवाकः गुरुक्तिमनु-
 वचनं तेन हता । अर्थज्ञानशून्यस्य । वेदाक्षरमात्राभ्यासिनः
 ॥ १६ ॥ घृणी दयालुः ॥ २० ॥ आस्ते तृष्णांभूतोसि ।
 पीठसर्पवत् अजगरवत् ॥ २२ ॥ संवर्तुं संवरीतुं छादितुम्
 ॥ २३ ॥ अनूपे बहुजले देशे ॥ २५ ॥

पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥२७
मां चापि राजञ्जानन्ति ह्याकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यन्ति मेरोरिव निगूहनम् ॥ २८
तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धार्तराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २९
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृता वा निराकृताः ।
अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ ३०
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नानुवहंश्चरान् ।

आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात्सुमहद्भयम् ॥३१
अस्माभिरुषिताः सम्यग्बने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३
अथवाऽनडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमयसंनिहितेन व्यासेन युधिष्ठिराय प्रतिस्मृतिविद्योपदेशः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण व्यासवचनारपरि-
जनैः सह द्वैतवनात्काम्यकवनगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ॥२
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विवर्तनम् ॥ ३
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ५
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ६
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिद्ध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥७

यत्तु केवलचापल्याद्बलदपोत्थितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ८
भूरिश्रवाः शलशैव जलसन्धश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ९
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ १०
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
ते श्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥११
दुर्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १२
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामाल्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥१३
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।

निकर्तव्यं नीचं सूचनादिकमै कर्तव्यम् ॥ ३० ॥ अनडुहे
पूर्णं घासमुपाह्वानानुच्यत इति धर्मशास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं
वा कर्तव्यमित्याहायवेति । सौहित्यमावृत्तिभोजनम् ॥ ३४ ॥
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले । यस्तान्पश्यति

॥ २ ॥ इतिकृत्यतामितिकर्तव्यताम् । अपदान्तरमविलम्बि-
तम् ॥ ४ ॥ व्यथन्ते व्यथयन्ति ॥ ६ ॥ सुविचारिते निश्चिते
सति ॥ ७ ॥ सैन्यस्य सैन्यसंबन्धिनः सर्वे । मात्राभिरंशपरि-
च्छेदैः ॥ १३ ॥

द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १५
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मान्नक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १७
 अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ॥ १८
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १९
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्मृतपुत्रस्य लाघवम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव शान्तिसंयुक्तो गुरोर्वचनवारितः ॥ २१
 तयोः संबदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २२
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतांबरः ॥ २३
 युधिष्ठिर महाबाहो वेदि ते हृदयस्थितम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽसि नरर्षभ ॥ २४
 भीष्माद्रोणात्कृपात्कर्णाद्रोणपुत्राच्च भारत ।
 दुर्योधनान्मृतपुत्रात्तथा दुःशासनादपि ॥ २५
 यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ।
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ।
 प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ॥ २७
 तत एकान्तमानाय्य पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २८
 श्रेयसस्तेऽपरः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो धनुर्धरः ॥ २९

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ॥ ३०
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ।
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ॥ ३१
 वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।
 शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ ३२
 ऋषिरेष मेहातेजा नारायणसहायवान् ।
 पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥ ३३
 अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
 समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३४
 वनादस्त्राच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
 निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्भः पृथिवीपते ॥ ३५
 एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
 तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३६
 मृगाणामुपरोधश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।
 विभर्षिं च बहून्विभ्रान्भेदेवेदाङ्गपारगान् ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
 प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३८
 धर्मराजाय धीमान्स व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
 धारयामास मेधावी कालेकाले सदाऽभ्यसन् ४०
 स व्यासवाक्यमुदितो वनाहूतवनात्ततः ।
 ययौ सरस्वतीकूले काम्यकं नाम काननम् ॥ ४१
 तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविशारदाः ।
 ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ४२
 ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभ ।
 न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ४३
 तत्र ते न्यवसत्राजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
 धनुर्वेदपरा वीरा गृणाना वेदमुत्तमम् ॥ ४४

राजपिण्डो राजदत्तो प्राप्तो निर्वेश्य आनृष्यार्थं शोधनीयः
 ॥ १६ ॥ लाघवं शीघ्रताम् ॥ २० ॥ साधयिष्यति राज्यम्
 ॥ ३१ ॥ शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातन इति क. ठ.

ध. पाठः ॥ ३३ ॥ अनुज्ञाय पृष्ठा ॥ ३९ ॥ ब्रह्म मन्त्रम्
 ॥ ४० ॥ सामात्याः सपरिच्छदा इति झ. पाठः ॥ ४३ ॥
 पद्मत्रिशोऽप्याच ॥ ३६ ॥

चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्वाणैर्मृगार्थिनः ।

पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिरेण व्यासोपदिष्टमन्त्रोपदेशपूर्वकमस्त्रग्रहणाय स्वर्गप्रत्यर्जुनस्य प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ स्वर्गं प्रस्थितेनार्जुनेन मध्ये-
पथमिन्द्रकीलगिरौ तपश्चर्यां ॥ २ ॥ तत्र मुनिरूपिण इन्द्रस्य दर्शनम् ॥ ३ ॥ दिव्यास्त्रदानं याचितेनेन्द्रेणार्जुनंप्रति
तपसा रुद्रप्रसादानन्तरमस्त्रलाभाय स्वर्गागमनचोदना ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभ ।

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।

धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३

भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।

धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वथ प्रतिष्ठितः ॥ ४

दैवं ब्राह्मं चासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।

सर्वास्त्राणां प्रयोगं च अभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥५

ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।

संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ।

सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा ॥ ६

आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥७

अथ चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।

सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ॥ ८

भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ॥९

अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ।

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ॥ १०

गृहीतया तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ।

तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥११

देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।

तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥ १२

धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः ।

न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥१३

इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।

वृत्राङ्गीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितम् ॥ १४

तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्ससे ।

‘अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ॥’ १५

शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।

दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ॥ १७

दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।

अनुजज्ञे तदा वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १८

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरम् ।

धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ १९

कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

हत्वाऽग्निं ब्राह्मणाभिष्कैः स्वस्तिवाच्य महाशुजः ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।

वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वसोर्ध्वमुदैक्षत ॥ २१

तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।

विविक्तेऽवितथप्रज्ञमिति क. पाठः ॥ २ ॥ दैवं इन्द्रवरुणा-
यस्त्रम् । ब्राह्मं ब्रह्मास्त्रम् । चिकित्सा परप्रयुक्तानां प्रतीकारः
॥ ५ ॥ गुरुवत् गुरुष्विव ॥ ६ ॥ शान्तिं दोषपरिहारं कर्तुं
व्यवहरन्ति यतन्ते । शक्तिं सामर्थ्यं न हापयिष्यन्ति त्याजयि-
ष्यन्ति अपितु उद्दीपयिष्यन्ति ॥ ७ ॥ उपनिषत् रहस्यविद्या

॥ १० ॥ तथा प्रयुक्तया सम्यगिति श. पाठः ॥ ११ ॥ प्रति-
पालय प्राप्नुहि ॥ १२ ॥ मार्गं न ददत् अददत् ॥ १३ ॥
बलं सर्वास्त्ररूपम् ॥ १४ ॥ ततः शकान् ॥ १५ ॥ दीक्षितः
स्वीकृतव्रतः ॥ १६ ॥ अध्यापयत विद्यया योजितवान् ॥ १७ ॥
अनुजज्ञे गमनाय अनुज्ञातवान् ॥ १८ ॥

अत्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च २२
 क्षिप्रमाप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोस्तु विजयस्तव ॥ २३
 अत्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।
 'सिद्धचारणसङ्घाश्च गन्धर्वाश्च तमत्रुवन् ॥ २४
 स्वस्तिव्रतमुपाधत्स्व सङ्कल्पस्तव सिद्ध्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समृद्धयन्तां महारथ ॥ २५
 एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्ब्रह्मज्जलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत ॥ २६
 ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
 सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ॥ २७
 तं क्लान्तमनसौ पूर्णमभिगम्य महारथौ ।
 यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ॥ २८
 अभिवाद्य तु तौ वीरावृचतुः पाकशासनिम् ।
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ २९
 गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
 त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोसि धनञ्जय ॥ ३०
 न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलच्चित्तं शठं न च ॥ ३१
 रोरुयमाणः कडुकमीर्ष्यकः कडुकाक्षरः ।
 शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ३२
 विश्वस्य हन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ३३
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥ ३४
 संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकास्ते धनञ्जय ॥ ३५
 आनृशंसमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
 दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा कृत्यमनुत्तमम् ॥ ३६
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ३७
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनञ्जय ।
 त्वाद्दशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ॥ ३८

सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ॥ ३९
 तस्मिन्स्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति ब्राह्मवीर्यं महाबल ॥ ४०
 स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिन्दम ।
 मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ॥ ४१
 शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाधाय मूर्धनि ॥ ४२
 विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकात्रंस्वसे जयतांवर ॥ ४३
 मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
 अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ॥ ४४
 गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ॥ ४५
 तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
 कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ॥ ४६
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
 दीक्षित्वाऽथैव गच्छ त्वं द्रष्टाऽसि त्वं पुरन्दरम् ४७
 तौ परिष्वज्य व्रीभत्सुः कृष्णामामभ्य चाप्युभौ ।
 मनांस्वादाय सर्वेषां प्रयातः पुरुषर्षभः ॥ ४८
 तं तथा प्रस्थितं वीरं सिंहस्कन्धोरसं तदा ।
 प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
 वाग्भिः परमशुद्धाभिर्मङ्गलाभिरभाषत ॥ ४९
 नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्वनम् ।
 'धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।
 ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनञ्जय ॥ ५०
 ज्येष्ठापचार्यी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।
 प्रपद्येथा वसुधुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
 विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ॥ ५१
 स्वस्ति तेस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
 पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः ॥ ५२
 अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
 इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ॥ ५३

मास्माकं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनरुद्भवः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ॥५४
 इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुयोधनः ।
 दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन् राजसंसदि ॥ ५५
 तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
 यत्तत्परिषदो मध्ये बह्वयुक्तमभाषत ॥ ५६
 'ध्वंसितः खगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ ।
 वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवतिष्ठसे ॥ ५७
 जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्षयः ।
 जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ॥' ५८
 अस्मिन्नूनं महारण्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा ॥५९
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्भनञ्जय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ६०
 'वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
 पश्यतु त्वां पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः' ६१
 नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥६२
 न च नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ ६३
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ॥ ६४
 आपृष्टो नोसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ।
 कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ६५
 बलवद्भिरुद्धं न कार्यमेतच्चयाऽनघ ।
 प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ॥ ६६
 ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनञ्जय ॥ ६७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वाऽऽशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ६८
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ ६९

'शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभ ।
 संहरंस्तरसा वृक्षाँल्लता बलीश्च भारत ।
 असञ्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ॥' ७०
 तस्य मार्गादिपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
 युक्तसैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥७१
 सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।
 दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ॥ ७२
 अगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽनिलः ॥७३
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमन्द्रितः ॥७४
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्भनञ्जयः ।
 'गत्वा स पडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ॥७५
 प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
 ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत् किञ्चन ॥७६
 समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।
 अन्तरिक्षे स शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥७७
 तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
 अथापश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ॥७८
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ।
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ॥७९
 कस्त्वं तातेह संग्रामो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निवद्वाऽसितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुवतः ॥ ८०
 नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामेष आलयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥८१
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामोऽत्र कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्भनुस्तात प्राप्तोसि परमां गतिम् ॥ ८२
 इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा हसन्निवाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुधृतनिश्चयम् ॥ ८३
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ८४

गौरिति बहुपुरुषभोग्येत्युपहासः ॥ ५५ ॥ अभाषत शत्रुर्वत्
 तस्माद्दुःखादिदं लद्धियोगजमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५६ ॥

प्रातिष्ठत महाबाहुः सुमनाः प्रीतिमांस्तदेति क. पाठः ॥ ६९ ॥
 शुष्मिणो बलिनः ॥ ७१ ॥ विनीतौ जितौ क्रोधहर्षौ वैः ॥८१॥

एवमुक्तः सहस्राक्षं प्रत्युवाच धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्ग्रहः ॥८५
 ईप्सितो ह्येष वै कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वत्तोऽद्य भगवन्नखं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ८६
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्वैस्तव धनंजय ॥ ८७
 कामान्दृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ॥ ८८
 न लोभान्न पुनः कामान्न देवत्वं पुनः सुखम् ।
 न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ॥ ८९

भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
 अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥९०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ९१
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं व्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दाताऽस्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥
 क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ९३
 इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः ।
 अर्जुनोप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ९४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

समाप्तं चार्जुनाभिगमनपर्वं ॥ २ ॥

(अथ कैरातपर्वं ॥ ३ ॥)

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अर्जुनेन हिमवच्छिष्ये तपश्चरणम् ॥ १ ॥ पार्थतपोभीरुभिर्महर्षिभिः प्रार्थितेन महादेवेनाश्वासनपूर्वकमृषीणां प्रति
 निवर्तनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 विस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राप्युपलब्धवान् ॥ १
 कथं च पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
 वनं प्रविष्टस्तेजसी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
 किंचानेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
 कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्भिजोत्तम ।
 त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
 अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
 भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिर्म किल ।
 पुरा प्रहरतांश्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
 यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविसयात् ।

शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
 यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ॥ ७
 न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्ष्ये ।
 चरितं यस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ८
 वैशंपायन उवाच ।
 कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
 दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ९
 गात्रसंस्पर्शसंबद्धां त्र्यम्बकेण महाहवे ।
 पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ १०
 युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
 शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ ११
 दिव्यं तद्भनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
 महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ॥ १२

कामान् काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या इष्टान् ॥ ८८ ॥ अप्रतिया-
 ल्यानिस्तीर्य ॥ ९० ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

खड्गं च कनकत्सरं इति श्र. पाठः । तत्र कनकत्सरं स्वर्णमु-
 ष्टिमित्यर्थः ॥ १२ ॥

दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ।	तृतीयमपि मासं स क्रमेणाहारमाचरन् ।
ऐन्द्रः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ॥ १३	चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः ॥ २५
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।	वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १४	ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितः ॥ २६
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिनादितम् ।	सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १५	विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २७
ततः प्रयाते बीभत्सौ वनं मानुषवर्जितम् ।	ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्विधि ॥ १६	विवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ॥ २८
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।	नीलकण्ठं महादेवमभिवाद्य प्रणम्य च ।
मेघजालं च सततं छादयामास सर्वतः ॥ १७	सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ २९
सोतीत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षे महागिरेः ।	एकः पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १८	उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमापयन्द्रिशः ॥ ३०
तत्रतत्र द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् ।	तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।
नदीश्च विपुलावर्ता वैदूर्यनीलसंनिभाः ॥ १९	संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ ३१
हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।	तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
पुंस्क्रोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चवर्हिणनादिताः ॥ २०	उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३२
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।	न वो विपादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाऽभवत् ॥ २१	शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ॥ ३३
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।	अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २२	नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।	यत्तस्य काङ्क्षितं प्राप्तुं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ ३४
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपभुक्तवान् ॥ २३	वैशंपायन उवाच ।
पूर्णेपूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।	तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ॥ २४	ग्रहृष्टमनसो जग्मुर्थास्वं पुनराश्रमम् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

कैरातरूपिणा हरेणार्जुनस्य पराजयः ॥ १ ॥ तथा पार्थपूजास्तुतिसंतुष्टेन तेन तदाश्वासनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।

पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसन्निभम् ।

ऐन्द्रिर्जुनः ॥ १३ ॥ कण्टकितं कण्टकाक्रान्तम् ॥ १४ ॥
दर्भचीरे तृणमयं वासः । निवस्य परिधाय ॥ २३ ॥ द्वि-
गुणेन षड्रात्रेण अत्ययात् अतिवाहितवान् ॥ २४ ॥ पक्षे-

णाहारमाचरन् इति श्र. पाठः ॥ २५ ॥ निरालम्बो निरा-
श्रयः ॥ २६ ॥ धूमापयन् धूमवतीरिव कुर्वन् ॥ ३० ॥
संकल्पं मनोरथम् ॥ ३४ ॥ अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मैरुवापरः ॥	२	को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ॥	१८
श्रीमद्भनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।		न त्वमस्मिन्वने घोरे विभेषि कनकप्रभ ।	
निष्पपात महाचिम्पान्दहन्कक्षमिवानलः ॥	३	किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ॥१९	
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेपया ।		मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ।	
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥	४	कामात्परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २०	
किरातवेपसंछन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ।		न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि ।	
अशोभत तदा राजन्स देशोऽतीव भारत ॥	५	तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयम् २१	
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।		इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।	
नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥६		उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं २२	
स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।		न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।	
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥	७	इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ॥ २३	
वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्तमिवार्जुनम् ।		त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।	
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥	८	वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ॥ २४	
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।		भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः ।	
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९		कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ॥ २५	
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।		अर्जुन उवाच ।	
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०		गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् ।	
दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।		निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकः ॥ २६	
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥	११	एष चापि मया जन्तुमृगरूपं समाश्रितः ।	
मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।		राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ॥२७	
अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥	१२	किरात उवाच ।	
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।		मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।	
प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥	१३	वाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ॥ २८	
तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।		ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।	
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णं शैलपृष्ठनिभे तदा ॥	१४	ममैव च प्रहारेण जीविताच्चपरोपितः ॥ २९	
यथाऽग्नेर्विनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।		दोषान्स्वान्नाहंसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।	
तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा ॥	१५	अभिपक्तोऽसि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ३०	
स विद्धो बहुभिर्वाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।		स्थिरो भव विमोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।	
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा सुदारुणम् ॥१६		घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ३१	
स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।		तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।	
किरातवेपसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ॥	१७	रोषमाहारयामास ताडयामास चेपुभिः ॥ ३२	
तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ।		ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।	

भूतैः प्रमथाख्यैः स्वपार्षदैः ॥ ४ ॥ समं एककालम् ॥ १३ ॥ अशनिर्मेघजं वज्रम् । वज्रं इन्द्रप्रहरणम् । संनिपातो योगः ॥ १५ ॥ स दानवः राक्षसमिव ॥१६॥ अभिपन्नः

परिग्रहीतः । कामात् यदच्छातः । परिभवात् ममाभिभवाय ॥ २० ॥ मत्कृते मन्त्रिमित्तम् । वनमन्तिकाद्वनस्य समीपे ॥ २३ ॥ प्ररोचितः स्वीकृतः ॥ २४ ॥ दोषान्मृगया-

भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ॥ ३३
 प्रहरस्य शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसाऽर्जुनः ॥ ३४
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् ॥ ३५
 ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ ३६
 मुहूर्तं शरवर्षं तु प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ३७
 स दृष्ट्वा वाणवर्षं तु मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥ ३८
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः ।
 गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविद्वलः ॥ ३९
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्द्रो यक्षः सुरोऽसुरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥ ४०
 न हि मद्राणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ४१
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ४२
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजञ्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ४३
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ४४
 क्षणेन क्षीणवाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ४५
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ४६
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च पुरुषः कोपि वाणान्प्रसति सर्वशः ॥ ४७
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणैव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ४८
 प्रगृह्णाथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।

मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ॥ ४९
 संप्रायुध्यद्वनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५१
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ॥ ५२
 तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ५३
 तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ॥ ५४
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
 प्रजहार दुराधर्षं किरातसमरूपिणि ॥ ५५
 ततः शक्राशनिमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ५६
 ततश्चटचटाशब्दः सुधोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ५७
 सुमुहूर्तं तयोर्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ५८
 महाराज ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
 पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनद्रलात् ॥ ५९
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ६०
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्यक्रमद्रोपाचेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ६१
 ततोऽभिपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवावभौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ६२
 निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महामनाः ।
 ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ६३
 स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरणाप्सुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ॥ ६४
 शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।

धर्मातिक्रमरूपान् ॥ ३० ॥ नाराचान् शरजातिभेदान्
 ॥ ३४ ॥ अहोऽयमिति संघिरार्षः ॥ ३९ ॥ सहितुं
 सोढुम् ॥ ४१ ॥ असक्तमकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥ पफाल विशीर्णः

॥ ५३ ॥ धूमं कोधावेशेन ॥ ५५ ॥ पीड्य निपीड्य ॥ ६१ ॥
 गात्रेषु संरुद्धधूलनहीनः ॥ ६२ ॥

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ॥६५
तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् ।
अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ॥ ६६
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।
[उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ॥६७
भव उवाच ।

भोभो फल्गुन तुष्टोस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ॥ ६९
ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वं मुनिर्मवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥ ७०
[प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ॥] ७१
वेशंपायन उवाच ।

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ७२
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ७३
अर्जुन उवाच ।
कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
[देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥ ७४
कारणानां च परमं जाने त्वां व्यम्बकं विभुम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

महादेवेन पार्थाय स्वग्रस्तगाण्डीवादिप्रत्यर्पणपूर्वकं पाशुपतास्त्रप्रदानम् ॥ १ ॥

देवदेव उवाच ।
नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
वदर्या तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।

प्रकृतिं स्वास्थ्यम् ॥ ६६ ॥ चक्षुः दिव्यज्ञानम् ॥ ७० ॥

मीढुषे वर्षकाय ॥ ७७ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ ७५
अजेयस्त्वं त्रिभिलोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ॥ ७६
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरूपाय ते नमः ।
ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ॥ ७७
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मङ्गल्याय च वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ॥ ७८
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम् ।
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ॥ ७९
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ।
भगवन्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ॥ ८०
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ८१
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ।
कृतो मयाऽयमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ।
शरणं प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ८२
वेशंपायन उवाच ।

तमुवाच महातेजाः प्रहसन्वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ८३
परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ॥ ८४
'गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृत्तं ताम्रतलाङ्गुलिम् ॥' ८५

शस्ताः मारिताः ॥ ३ ॥

मायामास्थाय तद्भक्तं मया पुरुषसत्तम ॥	४	जगद्विनिर्देहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥	१७
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ करोचितौ ।		अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।	
भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ॥	५	मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपाल्यते ॥ १८	
प्रीतिमानस्मि वै पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः ।		वैशंपायन उवाच ।	
गृहाण वरमस्सत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥	६	तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।	
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु भारत ।		उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् ॥ १९	
दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिन्दम ॥	७	ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।	
अर्जुन उवाच ।		तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ २०	
वरं ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।		उपतस्थे महात्मानं यथा व्यक्षुप्तमापतिम् ।	
कामये दिव्यमस्त्रं तद्दोरं पाशुपतं प्रभो ॥	८	प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ २१	
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।		ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।	
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥	९	ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २२	
[कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।		शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।	
स्वप्नसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ॥] १०		तस्मिन्मुहूर्ते संग्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २३	
जयेयं येन संग्रामे दानवात्राक्षसांस्तथा ।		अथास्त्रं जाज्वलद्दोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।	
राज्ञश्चैव पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ११		मूर्तिमद्विष्टितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २४	
यस्मिञ्शूलसहस्राणि गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।		स्पृष्टस्य त्र्यम्बकेनाथ फल्गुनस्यामितौजसः ।	
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १२		यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवत् ॥ २५	
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।		स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातरुयम्बकेण तदाऽर्जुनः ।	
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कडुकभाषिणा ॥ १३		प्रणम्य शिरसा राजन्प्राञ्जलिर्भवमैक्षत ॥ २६	
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।		ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी	
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १४		महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।	
भव उवाच ।		धनुर्महदितिजपिशाचसूदनं	
ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।		ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २७	
समर्थो धारणे मोक्षे संहारेऽपि च पाण्डव ॥ १५		ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा	
न तद्वेद महेन्द्रोपि न यमो न च यक्षराट् ।		सहोमयाऽसिततटसानुकन्दरम् ।	
वरुणोऽप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः १६		विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं	
न त्वया सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।		जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २८	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

त्वत्प्रधानं त्वमेव श्रेष्ठो यस्मिन् क्षत्रे ॥ ७ ॥ विनिर्वृत्तः विशेषेण कृतकृत्यः ॥ १४ ॥ संहारे निवर्तने ॥ १५ ॥ मनसा संकल्पमात्रेण निपाल्यते शत्रुः धनुषेति वाणप्रयोगेण ॥ १८ ॥

अधीध्व अध्यापय ॥ १९ ॥ निर्घात उत्पातः ॥ २३ ॥ वशी वश इच्छा तद्दान् । तज्जयीत्यर्थः ॥ २७ ॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

यमवरुणकुबेरैरर्जुनायास्त्रदानम् ॥ १ ॥ अर्जुनं प्रति शक्रेण स्वर्गागमनचोदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी गोवृषध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुलोकस्वेवास्तमीयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वांश्चिद्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।
ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैर्मरुद्गणैः ।
वरुणो यादसांभर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महाचिंषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यश्चैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामधिपः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकः श्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिलोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रील्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्चैव पन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्ताण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे नागराजस्थः सितमभ्रमिव स्थितः ॥ १४

संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्यै सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्सौल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनम् ॥ १७
पूर्वपिरेमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ॥ १८
त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः ।
भीष्मः परमधर्मात्मा जेतव्यश्च रणेऽनघ ॥ १९
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ २०
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णश्च सुमहावीर्यस्त्वया बन्धो धनंजय ॥ २१
अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २२
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ॥ २३
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २४
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिजग्राह पार्थोपि विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपरोधं च समोक्षविनिवर्तनम् ॥ २६
ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसांपतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २७
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २८

निर्वृत्तं निष्पन्नम् ॥ ४ ॥ यादासि जलजन्तवस्तेषां गणः ॥ ५ ॥
नागैः सर्पैः ॥ ६ ॥ भानुमन्ति दीप्तिमन्ति ॥ १२ ॥ वितरामो

यच्छामः ॥ १७ ॥ संसाध्याः जेतव्याः ॥ २० ॥ मम पितुः सूर्यस्य
॥ २१ ॥ मृधे संप्राप्ते ॥ २३ ॥ लघ्वी भारद्वाजा ॥ २४ ॥

मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारितान् ।
 प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २९
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥३०
 तस्मादिमान्महासत्व मत्प्रसादसमुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोप्याततायिनः ॥३१
 अनेन त्वं यदाऽस्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥३२
 'ततस्तान्वारुणानस्त्रान्दिव्यानस्त्रविदांवरः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्गुणाद्वासविस्तदा ॥' ३३
 ततः कैलासिनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३४
 प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
 त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ॥ ३५
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्त्राभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ३६
 दर्शनं ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
 अमानुषान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ॥ ३७
 मत्तश्चैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
 अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ॥ ३८
 मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं भम ।
 ओजस्तेजोद्युतिकरं प्रस्वापनमरातिनुत् ॥ ३९

महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
 तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥ ४०
 त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
 त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ॥ ४१
 ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमधिजग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ४२
 ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णयावाचा दिव्यदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ४४
 देवकार्यं तु सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥४५
 रथो मातलिसंयुक्त आगतस्त्वत्कृते मम ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि सर्वाण्यस्त्राणि कौरव ॥४६
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥४७
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतात् ।
 पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४८
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
 यथागतेन विबुधाः सर्वे कामं मनोजवाः ॥ ४९
 ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्णमानसम् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

कैरातपर्व समाप्तम् ॥ ३ ॥

(अथेन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥)

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

पार्थेन मातलिसमानीतरथारोहणेन स्वर्गगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिवर्हणः ।

संयतानि बद्धानि ॥३०॥ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोसि
 ॥ ३५ ॥ पूर्वदेव नर ॥ ३६ ॥ उद्यतमुपस्थितम् ॥ ४१ ॥

वन० १०

चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
 तस्य चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।

देवगतिं देवानां परायणत्वम् ॥४४॥ आगन्ता इति झ.पाठः ।
 आगन्ता आयास्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एकचत्वारिंशोऽध्यायः४१

रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २	त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।	पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३	वैशंपायन उवाच ।
असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोप्रदर्शनाः ।	तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४	आरुरोह रथं शीघ्रं हयाञ्जग्राह रश्मिभिः ॥ १९
तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्तास्तुलागुडाः ।	ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाताः शङ्खमेघखनास्तथा ॥ ५	जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।	ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६	मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
दशवाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।	साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
बहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७	त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।	त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८	स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
तस्मिन्स्थे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।	अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।
दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवराजमतर्कयत् ॥ ९	गच्छाम्यामन्नयित्वा त्वां सुखमस्म्युपितस्त्वयि २४
तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।	तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
सन्नतः प्रस्थितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०	तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
भोभो शक्रात्मज श्रीमञ्जकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।	फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११	सुसुगन्धाश्च वार्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।	अमृतास्वादसदृशाः पीताः प्रस्रवणोदकाः ॥ २६
कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२	शिशुर्यथा पितुश्चाङ्गे सुखं शेते तटे तथा ।
एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।	मया तवाङ्गे ललितं शैलराज महाप्रभो ॥ २७
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३	अप्सरोगणसंकीर्णं ब्रह्मघोषानुनादिते ।
अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।	सुखमस्म्युपितः शैल तव सानुषु नित्यदा ॥ २८
आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४	एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्व्य परवीरहा ।
अर्जुन उवाच ।	आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २९
मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।	स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
राजसूयाश्चमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५	ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ ३०
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।	सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणाम् ।
दैवतैर्वा दुरारोहं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६	ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ ३१
नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।	न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
द्रष्टुं वाऽप्यथवा स्पष्टुमारोहं कुत एव च ॥ १७	स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ ३२

पाटयन् द्विधाकुर्वन् ॥ ३ ॥ तुलागुडाः भाण्डगोलकाः ।
वायुस्फोटाः वेगवशाद्वायुं जनयन्तः ॥ ५ ॥ हरीणां पीतकौ-
शेयसंनिभानां वाजिनां सहस्राणीत्येकदेशान्वयः ॥ ७ ॥ वैज-

यन्तं नाम्ना देवेन्द्रध्वजम् ॥ ८ ॥ आहुतः ज्ञातः ॥ २० ॥
ललितं कीडितम् ॥ २७ ॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 आकाशे विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३३
 तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श खेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयाऽर्चिषा ३४
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसङ्घशः ॥ ३५
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् ॥३६
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

इन्द्रेणार्जुनस्य सप्तहुमानं स्वार्धासनारोपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ददर्श स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वतुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
 तत्र सौगन्धिकानां च पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥२
 नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिव द्रुमैः ॥ ३
 नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 स लोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धे पराञ्जुखैः ॥ ४
 नायज्वभिर्नात्रिकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
 नानामृताङ्गस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
 नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
 पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
 स तद्विष्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
 प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
 तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
 संस्थितान्यभियातानि ददर्शाद्युतशस्तदा ॥ ८

एते सुकृतिनः पार्थ खेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 तान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३८
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि मत्तं विजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शङ्किणम् ॥ ३९
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
 व्यरोचत यथापूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ४०
 अभिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ॥४१
 [एवं स संक्रमस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ।]
 ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥ ४२

संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।
 पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुमिश्रानुवीजितः ॥ ९
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
 आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिःस्वनैः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
 नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
 इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥१२
 तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा ।
 आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥१३
 राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
 तम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हाहा हूहूः ॥ १४
 तान्स सर्वान्समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमर्दिदमः ॥ १५
 ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
 ददर्श साक्षाद्देवेशं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
 पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।

विप्रकृष्टत्वात् दूरत्वात् । सुमहान्त्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यन्ते ॥ ३३ ॥ धिष्ण्येषु स्थानेषु ॥ ३४ ॥ संक्रमन् गच्छन्

॥ ४२ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

नन्दनं नामतः ॥ ३ ॥

दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
 विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दिभिः ।
 स्तूयमानं द्विजाम्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
 ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाऽभ्यगमद्बली ।
 स चैनं वृत्तपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
 ततः शक्रासने पुण्ये देवर्षिगणसेविते ।
 शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
 मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
 अङ्गमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
 सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
 आरुरुक्षुरमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
 ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
 प्रमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।
 ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ २४
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण परिसान्त्वयन् ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू चास्फोटयञ्चनैः ॥ २५
 सयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृष्यत वृत्रहा ॥ २६
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
 तत्र स गाथा गायन्ति साज्ञा परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८
 घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी वरूथिनी ॥ २९
 गोपाली सहजन्धा च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
 एताश्चान्याश्च ननृतस्तत्रतत्र शुचिसिताः ।

चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ॥ ३२
 [ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
 शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानचुरञ्जसा ॥ ३३
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ ३४
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि संहाराणि पाण्डवः ॥ ३५
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रं च दुःसहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ॥ ३६
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पश्चाद्दानवसत्सुखी ॥ ३७
 ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृत्यं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ३८
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ३९
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ४०
 गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
 तथाऽपि नालमच्छर्म तरस्वी धूतकारितम् ॥ ४१
 दुःशासनवधामर्षीं शकुनेः सौवलस्य च ।
 ततस्तेनातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित्क्वचित् ।
 गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् ॥ ४२
 स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
 न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
 न शर्म लेभे परवीरहन्ता
 भ्रातृन्सस्मारमातरं चैव कुन्तीम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

प्रश्रयावनतं विनयेन प्रह्वीभूतम् ॥ २१ ॥ वज्रग्रहणस्य चिह्नं
 किणो यस्मिन् ॥ २५ ॥ गीतानि अमन्त्रोपरि गानम् । साम
 मन्त्रोपरि गानम् ॥ २८ ॥ चेतः अलोचनात्मिका चित्तवृत्तिः ।

बुद्धिरध्यवसायरूपा । मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । कटाक्षा-
 दिभिः चित्तस्य वृत्त्यन्तरं हरन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रिचत्वा-
 रिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

उर्वश्यामर्जुनस्य दृष्टिविशेषेण तस्य तस्यामनुरागोऽप्येक्षणा शक्रेण चित्रसेनद्वारा तस्यासंप्रति यापनम् ॥ १ ॥ तथा स्वप्रार्थनां व्यर्थीकृतवते पार्थाय क्लीबो भवेति शापदानम् ॥ २ ॥ शक्रेण तच्छापस्य भाव्यद्वातवासमात्रोपयोगितया पर्यवसानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कदाचित्स हि देवेन्द्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ॥ १
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसांवराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं सोपातिष्ठतु फल्गुनम् ॥ २
यथा न तामभिसृतां विद्यादसन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीसंसर्गविशारद ॥ ३
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ॥ ४
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ ५
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रेषितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ॥ ६
यः स देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण श्रुतेन च बलेन च ।
प्रख्यातः शौर्यवीर्याभ्यां प्रपन्नः प्रतिभानवान् ७
तेजस्वी सौम्यशीलश्च क्षमावाञ्छितमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ॥ ८
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसाऽपि च ॥ ९
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकथनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १०
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवागूर्जितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरूपोपमः ॥ १२
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्तवान् ।

तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा स्वात्मानं बहुमान्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ॥ १४
यत्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वयाऽनघ ।
तं श्रुत्वाऽन्यं प्रियं नारी वृणुयात्किमतोऽर्जुनं १५
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणौघेन फल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
ततो विमृज्य गन्धर्वं कृतकृत्या शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ॥ १७
स्नानालङ्कारनेपथ्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ॥ १८
अतिविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ॥ १९
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्ताऽनन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमयन्तीव फल्गुनम् ॥ २०
निशाम्य चन्द्रोदयनं विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं महत् ॥ २१
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुसुमोत्तमधारिणा ।
केशपाशेन ललना गच्छमाना व्यराजत ॥ २२
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयाऽपि च ।
शशिनं वक्रचन्द्रेण साऽऽहयन्तीव गच्छती ॥ २३
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हाररुचिरौ स्तनौ तसा ववल्गतुः ॥ २४
स्तनोद्बहनसंक्षोभात्ताम्यमाना पदेपदे ।

प्रतिभानं समये स्फूर्तिः ॥ ७ ॥ चतुराख्यानपञ्चमान् चतुःचतुःसंख्यान । विभक्तिलोप आर्षः ॥ ८ ॥ गुरुशुश्रूषां मेधां च प्रत्येकमष्टगुणां अधीते प्राप्नोति । प्रसवैर्दे मातुः कुले दे

पितुस्तैश्चतुर्भिः ॥ ९ ॥ स्थूललक्ष्यो दाता ॥ १० ॥ कान्तः सुखदः ॥ १२ ॥ स्वर्गफलं त्वत्सङ्गम् ॥ १३ ॥ आह्वयन्ती स्पर्धया युद्धार्थम् ॥ २३ ॥

त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ॥ २५
 रथकूबरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
 मन्मथायतनं शुभ्रं रशनादामभूषितम् ॥ २६
 ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रधरं भाति जघनं निरवद्यवत् ॥ २७
 गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चास्याः शोभेते किङ्किणीकिणौ २८
 शीधुपानेन चाल्पेन तुष्टा च मदनेन च ।
 विलासितैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराऽभवत् ॥ २९
 सिद्धचारणगन्धर्वैः साध्यैर्याति विलासिनी ।
 षड्हाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ॥ ३०
 सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
 तन्वभ्रमावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छति ॥ ३१
 ततः प्राप्तातिदुष्प्रापा मनसाऽपि विकर्मभिः ।
 भवनं पाण्डुपुत्रस्य फल्गुनस्य शुचिस्मिता ॥ ३२
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ॥ ३३
 उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
 स शङ्कितमना राजन्प्रत्यगच्छत तां निशि ॥ ३४
 दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
 तदाऽभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसांवरे ।
 किं चागमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथम् ।
 किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ॥ ३६
 अकामं फल्गुनं ज्ञात्वा इङ्गितज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास फल्गुनम् ॥ ३७
 उर्वश्यावाच ।
 यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ ३८
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
 तवागमनतुष्ट्या च स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ ३९

उन्नतः पीवरश्च नितम्बो यस्येति विशेषणं विशेष्येण बहु-
 लमिति बाहुलकात्समासः ॥ २६ ॥

रुद्राणां चैव सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
 समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ॥ ४०
 महर्षीणां च सङ्घेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ ४१
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
 ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसौमार्कवर्ष्मसु ॥ ४२
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गीते प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ ४३
 सर्वाप्सरसःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्रह ।
 त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ४४
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवोकसाम् ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञाता गताः खनिलयान्सुराः ४५
 तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
 अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ४६
 ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
 प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
 त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ४८
 शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाऽब्रवीत् ४९
 ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ५०
 न केवलं हि चक्रेण प्रेषिता चाहमागता ।
 चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ५१
 वैशंपायन उवाच ।
 तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जान्वितोऽर्जुनः ।
 उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशोपमः ॥ ५२
 दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भामिनि ।
 गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ५३
 [यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा] ५४
 यच्चेक्षिताऽसि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।

अवभृथो यज्ञान्तत्तानं तत्प्राप्ये ॥ ४५ ॥

तच्च मे कारणं सर्वं शृणु सत्येन सुस्मिते ॥ ५५
 इयं पौरववंशस्य जननी सुदतीति ह ।
 त्वामहं दृष्ट्वांस्तत्र विस्रयोत्फुल्ललोचनः ॥ ५६
 न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
 गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ५७
 उर्वशुवाच ।
 अनावृताश्च सर्वाः स देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ५८
 पितरः सोदराः पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।
 तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ५९
 तत्प्रसीद न मामार्ता विसर्जयितुमर्हसि ।
 हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ६०
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
 शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ६१
 यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव समा इह ।
 तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ॥ ६२
 गच्छ मूर्धा प्रपन्नोसि पादौ ते वरवर्णिनि ।
 त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ६३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽवधूता पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
 वेपन्ती भ्रुकुटीवक्रा शशापाथ धनंजयम् ॥ ६४
 उर्वशुवाच ।
 तव पित्राऽभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
 यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशंगताम् ६५
 तस्मात्त्वं नर्तकः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
 अपुंस्त्वेन च विख्यातः पण्डवद्विचरिष्यसि ॥ ६६
 एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरितोष्ठी श्वसन्त्यथ ।

पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी स्वं निवेशनम् ॥ ६७
 पार्थोपि लब्ध्वा शापं तं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
 विवक्षुश्चित्रसेनाय प्रातः सर्वमहृष्टवत् ॥ ६८
 ततः प्रभाते विमले गन्धर्वाय यथातथम् ।
 निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ॥ ६९
 तच्च सर्वं यथावृत्तं शापं चैव यथातथम् ।
 अवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ॥ ७०
 तदा त्वानाय्य तनयं विविक्षे हरिवाहनः ।
 सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः सयमानोऽभ्यभाषत ॥
 सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
 ऋपयोपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ॥ ७२
 यं च दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ॥ ७३
 अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं गमयिष्यसि ॥ ७४
 तेन नर्तकवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ॥ ७५
 एवमुक्तस्तु शक्रेण फल्गुनः परवीरहा ।
 मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ॥ ७६
 चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ॥ ७७
 य इमां शृणुयान्नित्यं धृतिं पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥ ७८
 इदममरवरात्मजस्य घोरां
 शुचि चरितं विनिशाम्य फल्गुनस्य ।
 व्यपगतमददम्भरागदोषा-
 स्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥ ७९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

शक्रेण स्वर्गमागतं लोमशंप्रति पार्थमहिमानुवर्णनपूर्वकं शुधिष्ठिराय तद्ब्रुत्तान्तकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पुरोर्वशे हि ये पुत्रा इति झ. पाठः ॥ ५९ ॥ इदममरवरा-
 त्मजस्यघोरां धृतिमचलां च धनंजयस्य ध्रुवा । अपगतभय-

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्धमुत्तमम् ।

दम्भरागरोषास्त्रिदिवगता रमयन्ति मानवेन्द्राः । इति क. घ.
 पाठः ॥ ७९ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥	१	नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।	
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।		ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥	१८
प्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनम् ॥	२	विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।	
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।		कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ॥१९	
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥	३	यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।	
स शक्रहस्तादयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।		तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विश्रुतम् ॥	२०
अशनिं च महानादां मेघवृंहितलक्षणाम् ॥	४	स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।	
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।		यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥	२१
पुरन्दरनियोगाच्च पञ्चान्दमवसत्सुखम् ॥	५	तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।	
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।		भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥	२२
नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाग्नूहि ॥	६	उद्धृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।	
वादित्रं दैवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।		विप्रियेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः ॥२३	
मदाज्ञया च कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥७		तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।	
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः ।		देवान्न गणयन्त्येते तथा दत्तवरा हि ते ॥	२४
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥	८	पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।	
कदाचिदटमानस्तु महर्षिरथ लोमशः ।		सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं हि तान् ॥२५	
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥	९	योसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मुधुनिपूदनः ।	
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।		कपिलो नाम देवोसौ भगवानजितो हरिः ॥२६	
ददर्शार्थासनगतं पाण्डवं वासवस्य हि ॥	१०	येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।	
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।		दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥	२७
निपसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥११		तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।	
तस्य दृष्ट्वाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।		पाथेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥	२८
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवासवान् ॥	१२	सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।	
किं त्वस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः ।		निवातकवचान्सर्वाभ्रागानिव महाहृदे ॥	२९
स एवमनुसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥	१३	किंतु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।	
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रविमर्दनः ।		तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेजगत् ॥	३०
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥	१४	अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।	
देवर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।		तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥३१	
नायं केवलमर्त्योऽभूत्क्षत्रियत्वमुपागतः ॥	१५	भवानस्त्रियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।	
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाशुजः ।		काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ३२	
अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥१६		स वाच्यो मम संदेशाद्दर्मात्मा सत्यसंगरः ।	
अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।		नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेप्यति ३३	
शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥१७		नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।	

देवनिकायाः देवसमूहाः । नालं न समर्थाः ॥ २५ ॥
प्रबोध्यो विज्ञाप्यः ॥ ३० ॥ तेषां निवातकवचानाम् । प्रति-

समासने संक्षेपणे ॥ ३१ ॥

भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ३४
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमीयिवान् ३५
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३६
 तीर्थेष्वामृत्यु पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि धर्मेण सुखी विगतकल्मषः ॥३७
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतलम् ।
 त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३८
 गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च ।

वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ॥३९
 एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।
 उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ॥४०
 [यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
 दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महासुने ॥] ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 तथेति संप्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ४२
 ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
 तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अर्जुनस्य पाण्डुपतास्रलाभस्त्रलोकगमनादिश्रवणेन परिक्षिप्तता धृतराष्ट्रेण संजयाग्रे स्वपुत्रान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
 धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा तत्र किमब्रवीत् ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 शकलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाऽम्बिकासुतः ।
 द्वैपायनाद्यपिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 श्रुतं मे सूत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
 कच्चित्त्वापि विदितं याथातथ्येन सारथे ॥ ३
 प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
 मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
 यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
 अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
 नार्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
 मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशंगताः ।
 येषां युद्धं दुराधर्मैः पाण्डवैः समुपस्थितम् ॥ ७
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्युधि ॥ ८

द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
 महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥९
 घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्वविरो गुरुः ।
 अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
 भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वस्याप्यपराजितम् ।
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
 अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फल्गुनस्य वा ॥ १२
 न तु हन्ताऽर्जुनस्यास्ति जेता वाऽस्य न विद्यते ।
 मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥१३
 त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
 शेषं कुर्याद्दिरेर्वज्रो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषं क्षिप्तास्तात् किरीटिना ॥१५
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्यन्ति मत्सुतान् ॥१६
 अपि तद्रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णैव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७

गुडाकेशोऽर्जुनः ॥ ३५ ॥ संप्रतिज्ञायात्रीकृत्य ॥ ४२ ॥ पञ्च-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ऋताः सत्याः ॥ ५ ॥ प्रतीयातां प्रतिगच्छेताम् ॥ ९ ॥
 घृणी दयाळुः । प्रमादी अनवहितः । संरम्भी उद्यमी ॥ १० ॥

समुद्धरन्प्रवपंश्चैव वाणान्
 स्थाताऽऽततायी समरे किरिटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
 भवेद्यथा तद्वदवारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।
 यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं नतु मिथ्या महीपते ॥ १९
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्त्वमितौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीं २०
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा वै कडुकोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः २१
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
 कैरातं वेपमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
 'लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।'
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
 नैतदुत्सहते चान्यो लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
 महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
 यत्र विस्फुरमाणौष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शिताबुभौ ॥ २८
 ऊहं भेत्स्यामि ते पाप गद्या वज्रकल्पया ।

त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्धृतदेविनः ॥ २९
 सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
 सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
 मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ३१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
 ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतसम् ॥ ३४
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
 ते तस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
 स्वैरं मुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
 निर्दहेयुर्मम सुतान्किपुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
 पार्थवाहुवलोट्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किन्तु तस्य न निर्जितम् ३८
 इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
 महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
 प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
 फल्गुनेन सहायार्थे बह्वेर्दामोदरेण च ॥ ४०
 सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः सबान्धवाः ।
 क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वैशंपायनेन जनमेजयप्रति पाण्डवानां वने भोज्यवस्तुकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रवपन् प्रेरयन् । स्थाता स्थास्यति ॥ १८ ॥ नैतदुत्पत्स्यते-
 ऽन्यो हि इति क. ध. पाठः ॥ २५ ॥ न जीर्णो न क्षीणः
 ॥ २६ ॥ अन्तं नाशम् । भार्यामर्षसमन्विताः इति झ. पाठः

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।

॥ ३१ ॥ विनये नीतौ ॥ ३३ ॥ नहि सन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥
 षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

प्रत्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
 कथं च राजपुत्रं तमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
 वन्यं वाऽप्यथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्विषैर्निपातितान् ।
 ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभ्युज्जत महारथाः ॥ ४
 तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
 अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्रयोऽनग्रयस्तथा ॥ ५
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स्वातकानां महात्मनाम् ।
 दश मोक्षविदां तद्वद्यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
 रुरुन्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्धान्मनोरमान् ।
 बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते ।
 कृशो वा दुर्बलो वाऽपि दीनो भीतोपि वा पुनः ८
 पुत्रानिव मियान्भ्रातृन्हातीनिव सहोदरान् ।
 पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
 पतींश्च द्रौपदी सर्वाञ्छिद्रजातींश्च यशस्विनी ।
 मातेव भोजयित्वाऽग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
 यमौ प्रतीचीमथवाऽप्युदीचीम् ।
 धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
 क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
 तथा तेषां वसतां काम्यके वै
 विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
 पञ्चैव वर्षाणि तथा व्यतीयु-
 रधीयतां जपतां जुहतां च ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्रेण संजयाग्रे पाण्डवपराक्रमस्मरणेन पुत्रान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥ संजयेन धृतराष्ट्रप्रति स्वस्य चारमुखात्
 पाण्डवदिवक्षया वनं गतानां कृष्णादीनां दुर्योधनादिवधप्रतिज्ञाश्रवणकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
 चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिरिषुतः ॥ १
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 अब्रवीत्संजयं सूतमामक्य भरतर्षभ ॥ २
 न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
 संचिन्त्य दुर्णयं घोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ॥ ३
 तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
 अन्योन्यमनुरागं च भ्रातृणामस्तिमानुषम् ॥ ४
 देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।
 नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ ५
 दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।

शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ रथे स्थितौ ॥ ६
 भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
 स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ॥ ७
 निःशेषमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय ॥ ८
 तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
 द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंसेतेऽत्यमर्षिणौ ॥ ९
 वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रथक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १०
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि दुःसहः ॥ ११
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।

कृष्टं कर्षणजं ग्राम्यधान्यम् ॥ ३ ॥ शुद्धैर्विषालिसैः । वानेयं
 वनभवम् ॥ ४ ॥ अनग्रयः परिव्राजकाः ॥ ५ ॥ आहारयत्

आहारं कृतवती ॥ १० ॥ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 न क्षंसेते क्षमां न करिष्यतः ॥ ९ ॥ सहितुं सोढुम् ॥ ११ ॥

शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥१२
 तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥१३
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया यान कृताः पुरा ॥१४
 संजय उवाच ।
 व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ १५
 श्रुत्वाऽयं निर्जितान्भूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १६
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १७
 तैश्च यत्कथितं राजन्हृष्टा पार्थान्पराजितान् ।
 चोरेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १८
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥१९
 अमर्षितो हि कृष्णोपि दृष्ट्वा पार्थान्स्तदा गतान् ।
 कृष्णाजिनोत्तरासङ्गान्ब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ २०
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्ये बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ २१
 यत्र सर्वान्महीपालाञ्छस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रौद्गान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥२२
 सागरानूपकांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्मलेच्छान्ये च लङ्कानिवासिनः २३
 पश्चिमानि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् ।
 पङ्कान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनान्शकान् ॥ २४
 हारहूणांश्च चीनांश्च तुषारान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान्मठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यमथ तङ्गणान् २५
 केकयान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि ।
 अद्राक्षमहमाहूतान्यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २६
 सा ते समृद्धिर्धैरात्ता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २७

शैक्यया शिक्यस्थया भूमिं भित्त्वा पातालं प्रवेक्ष्यतीति भया-
 दन्तरिक्षे एव धृतयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रतिसारिणी प्रतीपं सर-
 तीति नीचातुगामिनीत्यर्थः । आहरिष्यामि इदानीमेवेति

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ॥ २८
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ।
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौवलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यति ॥२९
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ३०
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।
 शृण्वत्स्वेतेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ ३१
 प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ ३२
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राज्ञामध्ये मया ह्ययम् ३३
 धर्मराजस्य वचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरञ्जसा ॥ ३४
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तरमर्षितम् ।
 पाञ्चालीं प्राहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३५
 दुर्योधनस्तव क्रोधादेवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३६
 ये स्म ते कुरवः कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हरिष्यन्ति त्रकद्विजाः ३७
 पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले ३८
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 ऋव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥
 परिक्रिष्टाऽसि यैस्तत्र यैश्चासि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ४०
 एवं बहुविधा वाचस्त ऊचुः पुरुषर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ४१
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ४२

शेषः । अतएव प्रार्थना सत्यं मां कुर्विति ॥ २७ ॥ समयामासुः
 समं युक्तमित्याचक्षुः । समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि
 आम् ॥ ३४ ॥

रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः
 पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ॥ ४३
 एतान्सर्वाँल्लोकवीरानजेया-
 न्महात्मनः सानुवन्धान्सैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीया-
 त्कुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ४४
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यन्माऽब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले
 त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
 महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४५
 मन्ये यथा तद्भवितेति सूत
 यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेत-
 द्रते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४६

समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥ ४ ॥

(अथ नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥)

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीमयुधिष्ठिरसंवादसमये बृहदश्वगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरं प्रति बृहदश्वेन नलोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्ते मृदुशाद्वले ।
 दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ॥ ३
 धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ।
 तद्वियोगार्दितान्सर्वाञ्जशोकः समभिपुप्लुवे ॥ ४
 धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५
 निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ६
 यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।

सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्केशान्विचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्रीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ९
 यस्य प्रभावाद्भि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
 'जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् १०
 यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये महाबलाः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ११
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १२
 मया हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशाधीमां वसुंधराम् १३
 भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
 अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १४

युयुधानः सात्यकिः ॥ ४३ ॥ केसरिणः क्रोधेनोच्छ्रितसटान् ॥ ४४ ॥ अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

पुत्रवे श्रावितवान् ॥ ४ ॥ निदेशात् आज्ञातः ॥ ६ ॥ असुं लोकं परलोकम् ॥ ११ ॥ बलिभिः सामन्तदत्तैर्धनैर्बलवत्तराः

क्षात्रं धर्मं महाराज त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १५
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्माधर्म्यान्नीनशः पथः ॥ १६
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् १७
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयाम विशांपते ॥ १८
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते १९
 मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेप्यसि वनं पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशांपते ॥ २०
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २१
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २२
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ॥ २३
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ।
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदशादितः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
 एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २६
 द्यूतमियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतम् ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ॥ २७
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
 न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ॥ २८
 अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः ।
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूरुषः ।

यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ॥ २९
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराहयेत् ।
 द्यूतेन ते महाराज पुनर्युद्धं प्रवर्तते ॥ ३०
 भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
 स तथाऽक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ॥ ३१
 चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
 यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्य इति निश्चयः ३३
 अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्नुपाघ्राय पाण्डवम् ३५
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 यत्त्वमाभापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३७
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३८
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ ३९
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराद् ॥ ४०
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभापत ॥ ४१
 अक्षद्यूते च भगवन्धनं राज्यं च मे हतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४२
 अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ४३
 पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।

॥ १४ ॥ बालिशः बालवद्बुधाहठी । दीर्घसूत्रः चिरकारी
 ॥ २२ ॥ पुरा अग्रे ॥ २६ ॥ द्यूतेन द्यूतार्थम् ॥ ३० ॥

अपनेष्यति दूरीकरिष्यति । श्रियमिति शेषः ॥ ३१ ॥ कक्षं
 वृणम् ॥ ३४ ॥

प्रात्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४४
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
 अक्षद्यूताभिषङ्गेण गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ॥ ४५
 आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४६
 यस्मिंश्च वयमायत्ताः सदा गाण्डीवधन्वनि ।
 'स चेन्द्रलोकं गतवानस्त्रहेतोर्महाबलः ॥' ४७
 विना महात्मना तेन गतसत्व इवासहे ।
 कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ॥ ४८
 'इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
 अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ॥ ४९
 वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
 जानन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
 द्यूतेनैवाहयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः ॥ ५०
 आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
 पणे च मम नात्यर्थं वसु किंचन विद्यते ॥ ५१
 एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ॥ ५२
 नास्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोपि वा क्वचित् ।
 न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५३
 'एवं ह्युवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
 शोकं व्यपनुदत्राज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५४

बृहदश्व उवाच ।
 न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतांवर ।
 आगमिष्यति वीभत्सुरमित्रांश्च विजेष्यते ॥ ५५
 यद्ववीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५६
 अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५७
 वैशंपायन उवाच ।
 अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
 इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ५८
 बृहदश्व उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ ५९
 निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ६०
 स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
 वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ६१
 न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
 वने निवसतो राजन्नश्रूयन्त कदाचन ॥ ६२
 भवान्हि संदृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाय्यैश्च तस्मान्नाहंसि शोचितुम् ॥ ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतांश्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दमयन्त्यां समुत्कण्ठितेन नलेन वने विहरत्सु हंसेष्वेकतमस्य ग्रहणम् ॥ १ ॥ प्रतिक्रियाप्रतिज्ञानेन आत्मानं मोचि-
 तवता हंसेन नलगुणानुवर्णनेन दमयन्त्या नले रागोत्पादनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १

जयन्तः प्रीयमाणा वै इति क. पाठः ॥ ५० ॥ पुष्करेण राज्ञा
 ॥ ६१ ॥ एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

'यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।'
 अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २

उपपन्नो युक्तः ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
 अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ४
 तथैवासीद्विदमेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
 शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ ५
 स प्रजायै परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारान्श्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा वपुषा श्रिया ।
 सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
 अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
 शतं सखीनां च तदा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
 तत्र स राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
 सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १२
 अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ।
 न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ॥ १३
 मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाऽथवा श्रुता ।
 चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १४
 नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
 कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५
 तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
 नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनःपुनः ॥ १६
 तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
 अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७
 अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
 अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
 वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।
 हन्तव्योऽसि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१
 'तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथाऽनघ ।
 विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मां भवान् ॥'
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २३
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
 निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २४
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 दृष्ट्वा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २५
 अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥ २६
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २७
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २८
 [कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ।]
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २९
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ ३०
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ ३१
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशांपते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३२
 तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ।
 पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सौदामनी प्रावृषेप्यमेघसंबन्धिनी ॥ १२ ॥ मूर्तिमान् शरीरी ॥ १५ ॥
 प्रशशंसुः वार्ताहरा इति शेषः ॥ १६ ॥ हृच्छयः कामः ॥ १७ ॥

जातरूपपरिच्छदान् सुवर्णपक्षान् ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षगः खगः
 ॥ २० ॥ गरुत्मन्तः पक्षिणः ॥ २४ ॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

नारदेनेन्द्रादीन्प्रति दमयन्तीगुणानुवर्णनपूर्वकं तस्वयंवरप्रवृत्तिकथनम् ॥ १ ॥ तस्वयंवरार्थमागच्छन्निरिन्द्रादिभिः पथि दृष्टस्य नलस्य दमयन्तीघटनायां दूत्येन वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती मुहुः ॥ ४
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जरिङ्गितैः ॥ ५
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ।
न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ६
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ।
किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७
स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ८
स सन्निपातयामास महीपालान्विशंपतिः ।
एषोऽनुभूयतां वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ९
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्ततो वीरा राजानो भीमशासनात् ॥ १०
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्वैलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ ११
तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ १३
नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विशिष्यते सुपूजितौ ॥ १४
तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशलमन्ययम् ।

पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विशुः ॥ १५
नारद उवाच ।
आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो १६
बृहदश्व उवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १७
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराञ्जुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८
कनु ते क्षत्रियाः शूरा नहि पश्यामि तानहम् ।
आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥ १९
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे मघवन्धेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ २०
विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समत्क्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २१
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २२
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स विशेपेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २३
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साम्निकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २४
ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वैव चाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २५
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २६
नलोपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २७
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २८

तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तत्स्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २९
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवोकसः ।

अञ्जुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ ३०
भोभो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मलेन दमयन्त्यामिन्द्रादिनिवेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।
तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्ये इति भारत ।
अथैतान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किंच तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्सान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
त्वं वै समागतान्सान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपाला महेन्द्राद्याः समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
कथं हि जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सृजते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तद्वै पश्यामरेश्वर ॥ ८
'एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।'
करिष्ये इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं ब्रज नैषध माचिरम् ॥ ९
'स वै त्वमागतान्सान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ॥' १०
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।

सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ११
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १२
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ १३
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च तां शशिनं खेन तेजसा ॥ १४
तस्य दृष्ट्वैव वदुधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १५
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १६
प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १७
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवोऽथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति ॥ १८
न तास्तं शक्रुवन्ति स व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १९
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ २०
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोस्वमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ २१
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २२
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २३

॥ २० ॥ विगतो विनष्टः दमयन्तीं प्राप्स्याम इति संकल्पो
येषाम् ॥ २९ ॥ एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

धर्षिता अभिभूताः ॥ १६ ॥ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

देवास्त्वां प्रामुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २४
तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।

प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २५
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

नलदमयन्तीसंवादः ॥ १ ॥ नलेनेन्द्रादीन्प्रति दमयन्तीवचननिवेदनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
तत्सर्वं तव विस्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत् तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः सन्निपातिताः ॥ ३
यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्यास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु दिव्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ॥ ८
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ९
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ॥ १०
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ॥ ११
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु ॥ १२
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १४
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि नोत्सहे स्वार्थमीप्सितं १५
कथं ब्रह्मं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थं यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ॥ १७
ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्ती शुचिसिता ।
प्रत्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ २०
ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।
वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलो राजा विशांपते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
तमपश्यंस्तथाऽऽयान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
कच्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिसिता ।

यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्विति संबन्धः । प्रणयस्व परिणयस्व । सामिति शेषः ॥ १ ॥ विस्रब्धं सविश्वासं

यथास्वात्तथा प्रणयं परिणयनं विवाहम् ॥ २ ॥ सन्निपातिताः मेलिताः ॥ ३ ॥ मृत्युकारणादिति क. ध. पाठः ॥ ४ ॥

किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ २४
 नल उवाच ।
 भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥२५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
 ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
 सख्यश्वास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥२७

वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ।
 एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुपाहृतम् ।
 मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

स्वयंवरमण्डपे इन्द्राग्निमघरूपैर्नलसारूप्येण तत्पार्श्वे समुपवेशनम् ॥ १ ॥ दमयन्त्या स्वगुणसंतुष्टेन्द्रादिप्रसादेन नलस्यैव वरणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
 आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
 तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
 त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
 कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
 विविशुस्ते नृपा रङ्गं महासिंह इवाचलम् ॥ ३
 तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
 सुरभिस्त्रगधराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ।
 'प्रविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप ॥' ५
 तत्र स पीना दृश्यन्ते बाहवः परिधोपमाः ।
 आकारवर्णसुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।

तत्रतत्रैव सक्ताऽभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ १०
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
 संदेहादथ वेदर्भीनाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥ ११
 'निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।'
 ययं हि ददृशे तेषां तंतं मेने नलं नृपम् ।
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽथ तर्कयामास भामिनी १२
 कथं नु देवाज्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥१३
 श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ।
 देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे १४
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ।
 एवं विचिन्त्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ॥१५
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ।
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ॥१६
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ।
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७

महाकक्ष्यं महान्तं राजद्वारप्रदेशम् ॥ २५ ॥ अतःपरं प्रमाणं तु भवन्तोऽमरसत्तमा इति क. पाठः ॥ ३१ ॥ त्रिपञ्चाशो-

ऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सुनासाक्षिभ्रुवाणि चेति झ. पाठः ॥ ७ ॥ मुष्णन्ती हरन्ती

मनसा वचसा चैव यथा नातिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निबधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्वाराधने मया ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ २०
 स्वं चैव रूपं पुण्यन्तु लोकपाला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २१
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २२
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे ।
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २३
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्तस्त्वधलोचनान् ।
 अम्लानस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् २४
 छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २५
 सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ॥ २६
 विलज्जमाना वस्त्रान्तं जग्राहायतलोचना ।
 स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २७
 वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ।
 ततो हाहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः ॥ २८
 देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधुसाध्विति भारत ।
 विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २९
 दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
 आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३०
 यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतम् ॥ ३१
 यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
 तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३२
 दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ॥ ३३

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
 तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्भनसा तदा ॥ ३४
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
 नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 लोकानात्मग्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
 अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ॥ ३८
 वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
 एतत्सर्वं नलोऽपश्यदमयन्ती च भारत ।
 यथा स्वप्नं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ॥ ३९
 ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजाऽतिमानुषम् ।
 समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशांपते ॥ ४०
 दमयन्त्यपि तद्दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् ।
 अन्वीक्ष्य नैषधं वप्रे भैमी धर्मेण भारत ॥ ४१
 वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे ।
 सर्वे एव महीपालाः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४२
 पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।
 दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ४३
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४४
 उप्य तत्र तथाकामं नैषधो द्विपदांवरः ।
 भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ॥ ४५
 रेमे सह तथा राजञ्छच्येव बलवृत्रहा ।
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ॥ ४६
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ।
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।

॥ ८ ॥ लोकपालाः सहेश्वरा इति श. पाठः ॥ २९ ॥ अम्ला-
 नस्रजश्च ते रजोहीनाश्चेति विग्रहः । छायाविहीनानम्लानस्रजोऽ-
 स्वेदसमन्वितानिति क. पाठः ॥ २४ ॥ यद्यस्मान्मां भजसि
 तस्मात्ते तव वचने रतं इत्येतत् विद्धि ॥ ३१ ॥

आत्मभवं आत्मन आभिर्भावम् ॥ ३७ ॥ अन्नरसं यादृशे
 तादृशेष्यन्ने विशिष्टरसवत्ताम् । भावं सत्ताम् । मिथुनं एकैकेन
 द्वयं द्वयमपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुभूय दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥ उप्य
 वासं कृत्वा ॥ ४५ ॥ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

अन्यैश्च बहुभिर्धोमान्कृतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४७
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४८
 जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४९
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दमयन्तीस्वयं वरादनन्तरं दिवं गच्छतामिन्द्रादीनां मध्येमार्गं कलिद्वारपरयोर्दर्शनम् ॥ १ ॥ तैः स्वयं वरे दमयन्त्या नलवरणं निवेदितेन द्वारद्वितीयेन कलिना नलपराभवप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 थान्तो ददृशुरायान्तं द्वारं कलिना सह ॥ १
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वारेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 वृत्तस्तया नलो राजा पतिरस्रत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामभ्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेद्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवोकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
 का हि सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावचरितव्रतः ॥ ८
 योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
 नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
 अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ॥ ९
 यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ १०
 एवरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ११
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।
 कृच्छ्रे स नरके मजेदगाधे विपुले हृदे ॥ १२
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वारं च दिवं ययुः ।
 ततो गतेषु देवेषु कलिद्वारमब्रवीत् ॥ १३
 संयन्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वारं ।
 अंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ॥ १४
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।
 'मम प्रियकृते ह्यस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि ॥' १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कलिचोदनया पुष्करेण नलाह्वानम् ॥ १ ॥ नलपुष्करयोरक्षदेवनम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।

एवं स समयं कृत्वा द्वारेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १

निर्वृतः समाप्तः ॥ ४ ॥ अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्येति
 क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ धर्मवादी दृढव्रत इति कं. पाठः ॥ ९ ॥ शौचं

स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैषधः ।

दया क्षमेति क. पाठः ॥ १० ॥ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 समयं संकेतम् ॥ १ ॥ अन्वास्त उपासितवान् ॥ ३ ॥

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा तं वै पुष्करमन्वयात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्वाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः प्राप्तकालममन्यत ॥ ८
 'ततः स राज्ञा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ॥ ९
 भ्रात्रा देवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।'
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स नलस्तदा ॥ १०
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमरिंदमम् ॥ ११
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ।

राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ १२
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १३
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १४
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १५
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वै राजभक्तिपुरस्कृतः ।
 'वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ॥ १६
 आगतं सहितं राजंस्त्वत्प्रसादावलम्बनम् ।'
 तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १७
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥ १८
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १९
 तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

द्यूते नलपराजयमुत्पश्यन्त्या दमयन्त्या चोदितेन सारथिना तत्पुत्रमिधुनस्य रथारोपणेन भीमनगरप्रापणम् ॥ १ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने कृतचेतसम् ॥ १
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
 बृहत्सेनामतिशयां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।

हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४
 बृहन्सेने ब्रजामाल्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्द्यूतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्रसु ॥ ५
 'इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
 उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ॥ ६
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराब्रजन् ७
 तांस्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।

स कलिः । नलं समाविश्य रूपान्तरेण पुष्करं चाब्रवीत् ।
 दीव्य द्यूतं कुरु ॥ ४ ॥ वृषः श्रेष्ठः पाशश्रेष्ठो भूत्वा ॥ ६ ॥
 वृषेणाक्षमुख्येन । अब्रवीत्प्रीत्येति क. पाठः ॥ ७ ॥ यानेषु
 युग्यं युगवहं रथादि तस्य ॥ १० ॥ नायमस्ति नशेयमित्यर्थः

॥ १९ ॥ पुण्यः पावनः श्लोको यशो यस्य । अजीयत जितः
 ॥ २० ॥ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

द्वितीयं द्वितीयवारम् । नच तत्प्रसवबुध्यतेति क. ध.
 पाठः ॥ ८ ॥

न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ८
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ९
 निशाम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराञ्जुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ १०
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ११
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १२
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छ्लक्ष्णया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १३
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्यस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १४
 यथायथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथातथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १५
 यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १६
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति नैषधः १७
 यथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

नूनं मन्ये न शेषोस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १८
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुध्यते भावो विनाशं प्रति सारथे ॥ १९
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा मनोजवान् ।
 रथमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुर्महसि ॥ २०
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
 अश्वश्चेमान्यथाकामं वस वाऽन्यत्र गच्छ वा ॥ २१
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्णेयो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ २२
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥ २३
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २४
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 क्व नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २५
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं च स ददौ चास्य सारथ्येन नियोजितः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

द्यूते पुष्करजितेन नलेन दमयन्त्या सह वनप्रवेशः ॥ १ ॥ अन्तरिक्षे पक्षिरूपेण समुत्पतन्निरक्षैरामजिघृक्षोर्नलस्य
 अन्तरीयवस्त्रापकर्षणेन पलायनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 ततस्तु याते वाष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चापि वसु किञ्चन ॥ १
 हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्दृतं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
 पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
 उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ॥ ५
 षणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकः सुदुर्मनाः ।

कदाचिद्विनशेदपीति झ. पाठः ॥ १९ ॥ मिथुनं कुमारं
 कुमारं च । कुण्डिनं भीमस्य नगरम् ॥ २० ॥ मुख्यशः
 मुख्येषु मुख्येषु ॥ २२ ॥ वाहिना अश्वरथेन ॥ २३ ॥ भृतिं

वेतनम् ॥ २६ ॥ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 प्रतिपाणः पणनीयं द्रव्यम् ॥ २ ॥

उत्तरीयं तथा वस्त्रं तस्याश्चाभरणानि च ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ६
 एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ७
 दमयन्त्येकवस्त्राऽथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 स तथा नगराभ्याशे त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ८
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्द्विध्यतां मम ॥ ९
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ १०
 स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
 त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ ११
 [पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
 प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥] १२
 क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १३
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्वली ।
 अस्ति भक्ष्यो ममाद्यापि वसु चेदं भविष्यति १४
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा स समावृणोत् ।
 तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १५
 उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् १६
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥
 तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १८
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 इमे ते शकुना भूत्वा वासश्चापहरन्ति मे ॥ २०
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २१

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २३
 एष पन्था विदर्भानामेष यास्यति कोसलान् ।
 अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः ॥ २४
 एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदारतो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ॥ २५
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २६
 उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २७
 हृतराज्यं हृतरव्यं विवस्त्रं क्षुच्छमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २८
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्लमम् ॥ २९
 न च भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ।
 नित्यं हि सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्रवीमि ते ॥ ३०
 नल उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३१
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३२
 दमयन्त्युवाच ।
 यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भानां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३३
 अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३४
 पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
 अतो निमित्तं शोकं मे वर्धयस्वमरोपम ॥ ३५
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्भविष्यति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३६

वि नराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।

तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

नलेन स्वपत्न्या दमयन्त्या वस्त्रार्धच्छेदनपूर्वकं परित्यागेनापयानम् ॥ १ ॥

बृहदश्व उवाच ।

‘इत्युक्तः स तदा देव्या नलो वचनमब्रवीत् ।
यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिष्टूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनःपुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निपसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विवर्णः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
‘ततः स्ववसनस्यान्तं दमयन्ती विशांपते ।
भूमावास्तीर्य सुष्वाप पतिमालिङ्ग्य शोभना ॥ ७
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ८
सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।
शोकोन्मथितचित्तः सन्न स्र शेते यथा पुरा ॥ ९
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ १०
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ ११
मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ १२
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।

उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं कचित् ॥ १३

बृहदश्व उवाच ।

स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनःपुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १४
न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्त्यै पतिव्रता ॥ १५
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १६
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्वाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् १७
कथं वासो विकर्तेयं न च बुद्ध्येत मे प्रिया ।
विचिन्त्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १८
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १९
तेनार्धं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनाम् ॥ २०
ततो निवद्बृहदश्वः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ २१
यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २२
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव मया हीना कथं बुद्ध्या भविष्यति ॥ २३
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २४
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।
रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २५

परिध्वंसं कलिना वस्त्रापहरणादिक्लेशम् ॥ १० ॥ जनस्य
मार्यायाः ॥ ११ ॥ दमयन्त्यां विषये न्यवर्तत निवृत्तासती

विसर्जनेऽभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ निवस्य परिधाय ॥ २० ॥
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनाऽपहतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २६
गत्वागत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृष्यते ॥ २७
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।

दोलेव मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥
अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तासुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २९
नष्टात्मा कलिनाऽऽविष्टस्तत्तद्विगणयन्मुहुः ।
जगामैकां वने शून्ये भार्यासुत्सृज्य मोहितः ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वने चरन्त्या इमयन्त्या अजगरेण ग्रहणम् ॥ १ ॥ वनचरेण व्याधेन तां असतोऽजगरस्य वधः ॥ २ ॥ इमयन्त्या
आत्मकामुकस्य तद्व्याधस्य स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इननम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतकृमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।
प्राक्कोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हताऽसि विनष्टाऽसि मीताऽसि विजने वने ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथंविधस्त्वं हि तथा सुप्तासुत्सृज्य तां पतः ॥ ४
अथमुत्सृज्य गन्ताऽसि वर्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृतः परेणापकृतो ह्यसि ॥ ५
शक्यसे न गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तेमपि जीवति ॥ ७
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भृशं भीतासि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९
नृशंसां वत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ १०
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।

कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचये ॥ ११
कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः श्रमकश्चितः ।
सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ १२
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
शरीरं शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निःश्वस्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १५
यस्याभिशापाहुःस्वार्तो नैष नन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तदुःखाहुःस्वमभ्यधिकं भवेत् ॥ १६
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्माहुःस्वतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १७
एवं तु विलपन्तां सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १८
उन्मत्तवद्भ्रीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं सुमध्यमासु ॥ २०
सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्निनः ॥ २१
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।

मन्युना शोकेन ॥ १३ ॥ कलि शपति यस्येति । अशि-
श्वापाद वृषाद्वेषाद ॥ १६ ॥ वाशतीं क्रोशन्तीम् ॥ २० ॥

ग्राहः सर्पः ॥ २१ ॥

नानामानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् २२
 हानाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनागसम् ।
 ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
 कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैषध ।
 [कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।]
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च २४
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ ॥ २५
 बृहदश्व उवाच ।
 तां तु कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २६
 तां तु दृष्ट्वा तथा प्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः संचरन्गहने वने ।
 समभिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ॥ २७
 मुखे तं पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २८
 मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २९
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चास्यागता वनम् ।

कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥३०
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशांपते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥ ३१
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवघाङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३२
 अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमीयिवान् ॥
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥३४
 दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोपसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३५
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३६
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्पथे काले शशापैतं रुपा किल ॥ ३७
 यथाऽहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ।
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३८
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव क्षुद्रः ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

मलमन्वेपयन्त्या दमयन्त्या वनमध्ये हस्त्यश्वरथसंकुलजनसार्धदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा सार्धनाथेन संभाषणम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
 सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्रवराहर्क्षगणैर्युतम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
 सालवेशुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदिकिशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंलभं स्यन्दनैश्च सशालमलैः ॥ ३

बुद्धिमापूर्ध्वं मां विना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि ।
 शापान्मुक्तः इति क. पाठः ॥ २४ ॥ विशस्य विदार्य ॥ २८ ॥
 अरालानि शोभमानानि पक्ष्माणि नयनप्रान्तरोमाणि यथोस्ता-
 द्दले नयने यस्या इति तथा ॥ ३३ ॥ मन्युना क्रोधेन ॥ ३५ ॥

जम्बवाप्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।
 पद्मकामलकपुष्पकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
 बदरीबिल्वसंलभं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकिविभीतकैः ॥ ५
 नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधधनपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्राद्धतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्चरतो द्विजान् ।

पतिराज्यविनाकृता पत्या राज्येन च रहिता । अतीतवाक्पथे
 वाचाप्यनिवार्ये सति । काले घ्नस्वर्णे व्याधे ॥ ३७ ॥ परासु-
 गतप्राणः ॥ ३८ ॥ व्यसुर्विगतप्राणः ॥ ३९ ॥ पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 प्रतिभयं भीषणम् । झिल्लिका तीक्ष्णशब्दः पतन्नविशेषः ॥ १ ॥

सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरित्सरांसि च तदा ददर्शाद्भुतदर्शनाम् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषान्वराहान्गोमायून्क्षवानरपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचचारैका नलमन्वेषती तदा ॥ १०
 नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकशिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२
 दमयन्त्युवाच ।
 सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 कनु राजन्गतोसि त्वं त्यक्त्वा मां विजने वने १३
 अश्वमेधादिभिर्वारं क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
 कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १४
 यन्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वत् पार्थिववर्षभ ॥ १५
 यच्चोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १६
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८
 हा वीर ननुनामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे १९
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोसि त्वं किं मां न प्रतिभापसे ॥
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्य रुदन्तीमरिर्कशन ॥ २४
 महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभापमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभापसे २५
 कुलशीलोपसंपन्नां चारुसर्वाङ्गशोभनाम् ।
 'अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभापसे ॥' २६
 नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २७
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निपधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकनिवर्हण ॥ २८
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थं शोककशिता ।
 कच्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये संगत्येति नलो नृपः ॥ २९
 कोनु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्टितं नृपम् ।
 अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ ३०
 यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
 अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ ३१
 अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ३२
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३३
 निपधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
 पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककशिताम् ॥ ३४
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ।
 'सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥' ३५
 अथवाऽरण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३६
 श्रुत्वाऽरण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
 यात्येष मृष्टसलिलामापगां सागरोपमाम् ॥ ३७
 इमं शिलोचयं पृच्छे शङ्खैर्वहुभिरुच्छ्रितैः ।
 विराजितं दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३८
 नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।
 अस्वारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३९
 सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्षमृगायुतम् ।
 पतन्निभिर्वहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ४०

किंशुकाशोकवकुलपुन्नागैरुपशोभितम् ।
 [कर्णिकारधवपुङ्खैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ॥] ४१
 सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।
 'पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।'
 गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४२
 भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
 शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४३
 प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
 राजसूयां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४४
 राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
 भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४५
 राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वश्चित्क्षणः ॥ ४६
 ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।
 शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीधर्मविच्छुचिः ॥ ४७
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निजितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वाद्युपस्थिताम् ॥ ४८
 निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स ह ॥ ४९
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ५०
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽभिचित् ॥
 यथा दाता च योद्धा च सम्यक्कैव प्रशासिता ।
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५२
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषणां भर्तारं नलं नरवरोत्तमम् ॥ ५३
 खमुल्लिखद्भिरैतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिदृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५४
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशाः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिदृष्टस्त्वया नलः ॥ ५५

ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि वा साधुः ॥ ४७ ॥ सुद्विजानना शोभनदन्तयुक्तसुखी ।

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखितां ५६
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५७
 कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतखनसन्निभाम् ।
 श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५८
 वैदभ्येहीति विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आत्माभिधायिनीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वसिष्ठभृग्वत्रिसप्तैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अबभक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ६३
 बल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६४
 नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतम् ।
 तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ॥ ६५
 सुभ्रुः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ॥ ६६
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती तपस्विनी ॥ ६७
 साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्त्वा तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः ॥ ६८
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६९
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपःस्वग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ॥ ७०
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ।
 तैरुक्त्वा कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ॥ ७१
 ब्रूहि सर्वानवघाञ्जि का त्वं किंच चिकीर्षसि ।

सुप्रतिष्ठा सुजघना ॥ ६६ ॥ वीरसेनसुतस्य नलस्य प्रिया ॥ ६७ ॥

दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ॥ ७२
 विस्वयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ।
 अस्वारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ७३
 साऽब्रवीत्तानृपीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६
 निषधाधिपतिर्धामान्नलो नाम महायशः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ७७
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।
 गोप्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८
 सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिर्मर्दनः ।
 ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७९
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
 मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८०
 आहर्ता ऋतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
 सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१
 स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः ।
 आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ८२
 तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ ८३
 सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
 पल्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ८४
 अन्वेपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८५
 कच्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ८६
 यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ।

वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८७
 यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
 आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ॥
 कोनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
 कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८९
 तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ९०
 उदकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ९१
 निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ।
 भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ९२
 विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ॥ ९३
 द्विपतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिमेष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ९४
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तथा ॥ ९५
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्त्रुवा ॥ ९६
 'चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टवत्यहम् ॥' ९७
 किन्तु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत् ।
 कनु ते तापसाः सर्वे क तदाश्रममण्डलम् ॥ ९८
 क सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिपेविता ।
 कनु ते ह नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९९
 'इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।'
 ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिसिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ १००
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं वाप्ससंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १०१
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ।
 पल्ववापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०२
 अहो वतायमगमः श्रीमानसिन्वनान्तरे ।

सधूर्तैर्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नाराधर्मरिति क. पाठः ॥ ८२ ॥
 श्रेयसा मोक्षेण योक्ष्ये योजयिष्ये । योगवलेन देहं त्यक्त्वा

मोक्षं प्राप्से इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ उदकः उत्तरकालः ॥ ९१ ॥
 पल्ववैः आपीडितं भूपितम् ॥ १०२ ॥ अगमः वृक्षः । आपीडैः

आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०३
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चिच्चं दृष्टवानृपम् ॥ १०४
 नलं नामारिदमनं नमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०५
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०६
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०७
 एवं साऽशोकवृत्तं तमार्ता वै परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०८
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान्नम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०९
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
 ददर्श तान्भीमसुता पतिमन्वेपती तदा ॥ ११०
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिसिता ।
 ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १११
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैष्टेताम् ११२
 प्रोद्भुष्टां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मग्राहज्ञवाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११३
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११४
 उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११५
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिज्जीताः प्रदुद्भुः ।
 केचिचिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ११६
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।
 कुर्वन्त्यस्यां दयां केचित्पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११७
 काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः सेह कच्चिच्चमसि मानुषी ॥
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्थाथवा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११९
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोसि सुराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ १२०
 यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता ॥ १२२
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ।
 युवस्थविरवालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२३
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपक्षुषां राजभार्या भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ १२४
 विदर्भराण्यम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ १२५
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलममित्रगणसूदनम् ॥ १२६
 ताम्रवाचानवधाङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्रचः ॥ १२७
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिसिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२८
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलक्ष्मणानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिषेविते ॥ १२९
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।
 तथा नो यक्षराड्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १३०
 साऽब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 कनु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १३१
 सार्थवाह उवाच ।
 सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दमयन्त्या सार्धेन सह चेदिराजपुरं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वनमध्ये सरस्तीरशायिनि सार्धे निशीथे पानीयपानाया-
गतगजयूथनिहतभूयिष्ठे दिष्टया दमयन्त्या अपि शोषीकारः ॥ २ ॥ हतावशिष्टेन जनेन सह चेदिराजपुरं गताया दम-
यन्त्या राजमात्रा स्वान्तःपुराधिवासनम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गी सार्धवाहवचस्तदा ।
जगाम सह तेनैव सार्धेन पतिलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तटाकं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकायुतम् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहारि सुशीतलम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्धवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्धः सुमहान्निशामासाद्य पद्मिनीम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दे तिमिरे तदा ।
सुप्ते सार्धे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरितटान्मदप्रस्रवणाविलम् ॥ ६
[अथापश्यत सार्धं तं सार्धजान्सुवहून्गजान् ॥ ७
ते तान्प्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥ ८
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवाः ॥ ९
मार्गं संरुद्ध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्धमुत्तमम् ।
ते तं ममर्दुः सहसा वेष्टमानं महीतले ॥ १०
महारवं प्रमुञ्चतो वन्द्यन्ते शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रया महतो भयात् ॥ ११
केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पद्म्यां हता गजैः ॥ १२
निहतोष्ट्राश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
घोरात्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
दृष्ट्वासज्यसंभ्रान्ताः पतिता विषमेषु च ॥ १४

एवंप्रकारैर्बहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्धमण्डलम् ॥ १५
आरावः सुमहांश्चासीत्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ।
एवमेवाभिभापन्तो विद्रवन्ति भयात्तदा ॥ १८
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च ब्रुवुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ॥ १९
अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
संसक्तवदनाश्चासा उत्तस्थौ भयविह्वला ॥ २०
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्धात्केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ २१
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्च वै वैश्रवणः प्रभुः ॥ २२
न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३
शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ॥ २४
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
याऽसावद्य महासार्धे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तथैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा २७
यदि पश्याम तां पापां सार्धघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।

अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् २८
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
 शीता भीता च संविप्रा माद्रवद्यत्र काननम् २९
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३१
 न सराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापं माऽऽपतितं महत् ।
 अपश्चिमाभिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ॥ ३३
 भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
 भर्ता सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
 निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ॥ ३४
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च नराधिप ॥ ३५
 'हन्यमाने तदा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ॥' ३६
 अशोचत्तत्र वैदर्भी किन्तु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ॥ ३७
 स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् ।
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ॥ ३८
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ।
 या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ॥ ३९
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ।
 न च मे बालभावेऽपि किञ्चित्पापकृतं कृतम् ४०
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ।
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ॥ ४१
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥ ४२
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।
 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३

कृत्वैव कृत्यका । कुत्सिता कृत्वा कृत्यकेति वा ताम् ॥ २८ ॥
 अपश्चिमां अपरावर्तिनीम् ॥ ३३ ॥ पापकृतं पापं कर्म ॥ ४० ॥
 अमार्जितां धूसरवेणीम् ॥ ४७ ॥ भुजिष्यां दासीं । कामवासिनीं
 यत्र काम इच्छा तत्रैव वसन्तीम् । यत्र सायंकालस्तत्रैव प्रति-

हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ ४४
 गच्छन्ती सा चिराद्बाला पुरमासादयन्महत् ।
 सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ॥ ४५
 'सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।'
 वस्त्रार्धेन च संवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ४६
 तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं दृष्टुः पुरवासिनः ॥ ४७
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ ४८
 सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्बृताम् ॥ ४९
 धात्रीमुवाच गच्छैनामानयेह ममान्तिकम् ।
 जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ५०
 तादृग्रूपं च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
 उन्मत्तवेषा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ॥ ५१
 सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत् ॥ ५२
 एवमप्यसुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ ५५
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ ५६
 असङ्ख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भक्ताऽहमपि तं वीरं छायेवानुगता पथि ॥ ५७
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं सुदेवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् ॥ ५८
 तमेकवसनच्छन्नमुन्मत्तामिव विह्वलम् ।
 आश्वासयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनम् ॥ ५९

श्रयो गृहं यस्यास्ताम् ॥ ५६ ॥ भर्तारमपि तं वीरं सीतेवानु-
 गता सदेति क. पाठः । अहं चानुगता वीरं छायेवानपगा
 सदेति ध. पाठः ॥ ५७ ॥

स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतस्तु विमना वासश्चैकं व्यसर्जयत् ॥ ६०
 तमेकवसना नग्नमुन्मत्तवदचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ६१
 ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ६२
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ।
 साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदिप्रियम् ।
 न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३
 इत्युक्त्वा साऽनवद्याङ्गी राजमातरमप्युत ।
 स्थिताऽश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ॥ ६४
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ॥ ६५
 वस त्वमिह कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६६
 अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६७
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

दमयन्तीं परित्यज्याटव्यामटन्तं नलंप्रति वनवद्विवेष्टितेन कर्कोटकेनात्मपरिरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ नलेन दावाप्रितो
 मोचितेन कर्कोटकेन नलगान्ने दंशनेन वैरुष्यापादनम् ॥ २ ॥ तथा निजरूपाविष्करणेच्छायां स्वस्वरणेन वासोवसनवि-
 धानपूर्वकं वस्त्रप्रदानम् ॥ ३ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशांपते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
 मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३

हे वीरप्रजायिनि वीरानेव प्रजायते सूते सा वीरप्रजायिनी
 ॥ ६८ ॥ यद्येवमिह वस्तव्यं वसाम्यहमसंशयमिति ध. पाठः

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६९
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 वध्यश्च ते सकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ७१
 इत्युक्त्वा दमयन्त्या तु राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ७२
 एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ७३
 सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।
 एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः सदा ॥ ७४
 ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
 दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५
 सहसा न्यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ।
 चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ॥ ७६

स नागः प्रञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽसि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेति नलः क्वचित् ।
 इतो नेतासि तत्स त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ॥ ६
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।

॥ ७१ ॥ द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥ ७
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाद्ब्रह्ममात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् १०
 पदानि गणयन्गच्छ खानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विषेण संबृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
 तावत्तु त्वां महाराज क्लेशेऽस्मिन्स नियोक्ष्यति १६
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ।
 ब्रह्मवित्त्वं च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८
 राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु न राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ॥ २०
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ।
 स तेऽश्वहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ॥ २१
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा २२
 संयोक्ष्यसे स्वदारैस्त्वं मा स्र शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं विवासयेः ॥ २४
 अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

कर्कोटकचचनाञ्जलेनायोध्यायां बाहुकइति स्वनामनिर्देशपूर्वकमृतुपर्णनृपसमीपोपसर्पणम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन तस्य सारथ्ये नियोजनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

लघुर्गुरुत्वरहितः ॥ ८ ॥ दावविवर्जितं बहिहीनम् ॥ ९ ॥
 दशेत्युक्तेऽदशत् । आज्ञां विना नागो न दशतीति भावः
 ॥ १२ ॥ स कलिः । इदं दमयन्त्या दत्तस्य शापस्य फलं
 कलिर्मुक्ते इति भावः ॥ १५ ॥ अनागाः निरपराधः । निकृतो

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्स्यैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४
 'इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।

वञ्चितः । मे मया ॥ १७ ॥ ब्रह्मविद्यश्च भवितेति ज्ञ. पाठः
 ॥ १८ ॥ अश्वहृदयं शूते जयावहम् । अश्वहृदयेन विद्यया
 विद्यां परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ निवासयेः परिचेहि ॥ २४ ॥
 त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ॥ ५
 वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ६
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोसि वेतनं ते शतंशतम् ॥ ७
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं बाष्पेयजीवलौ ।
 एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ८
 बृहदश्च उवाच ।
 एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहबाष्पेयजीवलः ॥ ९
 स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायंसायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ १०
 क्वनु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कंवाऽऽसाद्योपतिष्ठति ११
 एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ।
 आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ॥ १२

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरश्च सः ॥ १३
 स वै केनचिदर्थेन तथा मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १४
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले स्मरन्तस्याः श्लोकमेकं स गायति १५
 स विभ्रमन्महीं सर्वां क्वचिदासाद्य किंचन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १६
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
 एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥ १८
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १९
 इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमराजेन नलदमयन्त्यन्वेषणाय नानादेशेषु ब्राह्मणानां प्रस्थापनम् ॥ १ ॥ सुदेवनाम्ना विप्रेण चेदिराजगृहे दम-
 यन्तीदर्शनम् ॥ २ ॥ विप्रेण सह सबाष्पं भाषमाणां दमयन्तीं दृष्ट्वा राजमात्रा विप्रं प्रति दमयन्तीकुललीलादिप्रश्नः ॥ ३ ॥

बृहदश्च उवाच ।
 हृतराज्ये नले भीमः सभार्येऽदर्शनं गते ।
 'चिन्तयामास बहुशः सहामात्यैर्नराधिपः ॥ १
 समाहूय द्विजान्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ २
 दमयन्तीं नलं चैव पर्यन्वेषति यो द्विजः ।
 गवां शतसहस्राणि दाता तस्मै द्विजातये ॥ ३
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वान्समाहूय द्विजोत्तमान् ।
 प्रस्थापयामास तदा तयोर्दर्शनकाङ्क्षया ॥ ४
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।

मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ ५
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ॥ ६
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव ॥ ७
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ८
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ९
 तेऽग्रहाराः क्षेत्रादयः ॥ ७ ॥

मारिष आर्य ॥ १९ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अप्रं ब्राह्मणभोजनं तदर्थं हियन्ते राजघनात्पृथक्क्रियन्ते

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ १०
 तथैव राजमाता च ब्राह्मणान्पर्यवेषयत् ।
 भोजनार्थं सुदेवोऽपि तत्रैव प्रविवेश ह ॥ ११
 कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ १२
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 निवद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ १३
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ १४
 सुदेव उवाच ।
 यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियं ॥ १५
 पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १६
 चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १७
 विदर्भसरसस्तस्माद्देवदोषादिवोद्धृताम् ।
 मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं प्रम्लानां नलिनीमिव ॥ १८
 पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
 पतिशोकाकुलां दीनां कृशस्रोतां नदीमिव ॥ १९
 विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपरिक्रिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ २०
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
 दह्यमानामिवाक्रेण मृणालीमिव चोद्धृताम् ॥ २१
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ २२
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ २३
 भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ २४
 दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ।

धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ॥ २५
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
 सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २६
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
 भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २७
 अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
 राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २८
 तुल्यशीलवयोर्युक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ।
 नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेषमसितेक्षणा ॥ २९
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्ववतो मया ।
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ॥ ३०
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 अदृष्टदुःखां दुःखार्तां ध्यानरोदनतत्पराम् ॥ ३१
 बृहदश्व उवाच ।
 एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
 उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ ३२
 अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।
 भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ ३३
 कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ।
 आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ॥ ३४
 त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।
 अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ ३५
 बृहदश्व उवाच ।
 अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ ३६
 हरोद च भृशं राजन्वैदर्भीं शोककशिता ।
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३७
 ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककशिता ।
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३८
 जनित्र्याः प्रेषयामास सैरन्त्री रुदते भृशम् ।
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ॥ ३९
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ४०

कारणैर्लक्षणैः उपपादयन् इयमेव दमयन्तीति निश्चिन्वन्
 ॥ १४ ॥ श्यामां सदा षोडशवार्षिकीम् ॥ १६ ॥ पद्मिनीं

सरसीम् ॥ २० ॥ पद्मषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ।
पमच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ४१
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सुदेवेन दमयन्तीतत्त्वं निवेदितया राजमात्रा पिष्टुरूपलान्छनेन तत्त्वनिर्धारणपूर्वकं तस्याः पितृपुरंप्रति प्रापणम् ॥ १ ॥

सुदेव उवाच ।
विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैपथो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥२
स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महामनाः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥३
ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव देवि निवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।
अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिष्टुरुत्तमः ॥ ५
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।
मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽश्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ६
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥८
अनेन वपुषा बाला पिष्टुनाऽनेन सूचिता ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९
बृहदश्व उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।
सुनन्दा शोधयामास पिष्टुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०
स मलेनापकृष्टेन पिष्टुस्तस्या व्यरोचत ।

दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥११
पिष्टुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्यतुः ॥ १२
उत्सृज्य वाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिष्टुनानेन सूचिता ॥१३
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरवाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १५
यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥१८
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकातौ मया चैव कथं नु तौ २०
यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश २१
बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

पिष्टुः रक्तिलकाकृति लाञ्छनम् ॥ ५ ॥ स दृष्टो बहुशो नाथ
लक्ष्यतेऽन्तर्हितो मयेति क. पाठः ॥ ६ ॥ चिह्नभूतः सचात्यर्थ-

मिति ध. पाठः ॥७॥ अस्यास्तु दृश्यते रूपमिति ध. पाठः ॥८॥
अपकृष्टेन दूरीकृतेन ॥ ११ ॥ दारकौ सुतः सुता च ॥ २० ॥

प्रास्थापयद्राजमाता श्रीमतीं नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३
 ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
 तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४
 सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २५

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशांपते ॥ २६
 अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

दमयन्तीप्रेषितैर्विश्रैस्तत्र नलान्वेषणम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।
 मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः ॥ १
 दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
 बाष्पेणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ २
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
 ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती नृप भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ४
 अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
 प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५
 बृहदक्ष उवाच ।
 तथा प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमथापृच्छथ प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ॥ ७
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रूत वै जनसंसत्सु तत्रतत्र पुनः पुनः ॥ ८
 कनु त्वं कितव च्छिच्चा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै देव प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ११
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी पत्या हि नित्यदा ।
 तन्नष्टमुभयं कस्माद्भर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
 संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशंसं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ १५
 एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ कनु वर्तते ॥ १६
 यश्चैवं वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
 यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
 पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
 यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधनो भवेत् ।
 यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशम् ।
 नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ २०

व्युष्टा वासं कृतवती ॥ २८ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

तथा अत्रुवन्नलान्वेषणाय प्रस्थिताः सेति ॥ ७ ॥ वायुनेति
 शोकाग्निः कालवायुना दिनेदिने वर्धमानो दमयन्तीशरीरवनं

दहतीति रूपकेणोक्तम् ॥ १२ ॥ भर्तव्याऽऽनादिना । रक्षणीया
 दस्युप्रभृतिभ्यः । उभयं रक्षणभरणतात्मकम् ॥ १३ ॥ सानुक्रोशः
 सद्यः ॥ १४ ॥ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाऽऽश्रमान् । तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्रतत्र विशांपते ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१ ॥ श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

नलान्वेषिणा पर्णादनाम्ना विप्रेण ऋतुपर्णेनृपगृहे बाहुकनामनिगृहे नले शृण्वति दमयन्तीवचनानुवादः ॥ १ ॥
बाहुकेन विजने पर्णादंप्रति दमयन्तीवचनस्योत्तरदानम् ॥ २ ॥ पर्णादेन विदभान्पुनरभ्येत्य दमयन्त्या बाहुकवचननिवे-
दनम् ॥ ३ ॥ बाहुके नलशङ्किन्या दमयन्त्या प्रेषितेन सुदेवेन अयोध्यांगत्वा ऋतुपर्णे शोभूते दमयन्त्याः पुनः स्वयंवरो
भवितेति कीर्तनम् ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भौमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति दिवानिशम् ।
अयोध्यां नगरीं गत्वा भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २ ॥
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३ ॥
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिद्दुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४ ॥
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५ ॥
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६ ॥
स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनःपुनः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७ ॥
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८ ॥
रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९ ॥
विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोडुमर्हति ॥ १० ॥
प्राणयात्रां परिप्रेप्तोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोडुमर्हति ॥ ११ ॥
सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।

अष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोडुमर्हति ॥ १२ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १३ ॥
एतच्छ्रुत्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशांपते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥
अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ।
त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५ ॥
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
यथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६ ॥
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाद्य सुदेवो यातु मा चिरम् ॥ १७ ॥
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ।
'ऋतुपर्णस्य नगरे निवसन्तमरिन्दमम् ॥' १८ ॥
विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १९ ॥
'उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।'
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ २० ॥
त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।
यद्भर्त्राऽहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २१ ॥
स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २२ ॥
ततः सुदेवमानाय्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २३ ॥
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ॥ २४ ॥

गोपायन्ति पालयन्ति । जितः स्वर्गस्ताभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २५
तथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
यदि संभाविनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २६

सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोपि वा २७
एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

ऋतुपर्णेन दमयन्तीस्वयंवराय बाहुकं सारथ्ये नियोज्य वाष्णेयेन सह विदर्भान्प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ वाष्णेयेन
बाहुके सारथ्यकौशलेन नलत्वसंभावना ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
'सारथीन्स समानीय वाष्णेयप्रभृतीन्पुत्रः ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ॥ १
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।'
सान्त्वयञ्छ्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ २
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाहा हयतच्चञ्ज मन्यसे यदि बाहुक ॥ ३
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ४
दमयन्ती भवेदेवं किंनु दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ५
नृशंसं वत वैदर्भीं कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ।
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ॥ ६
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविधा नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७
यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ८
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं जनाधिपम् ॥ ९

प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ।
'तत्रादित्योदये काले श्वो विदर्भान्गमिष्यसि ॥ १०
एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसन्निव ।
किं ते कामं करोम्यद्य तुष्टोऽसि तव बाहुक ॥ ११
बाहुक उवाच ।
यावद्यानमिदं सज्जमृतुपर्णं करोम्यहम् ॥ १२
ततः परीक्षामश्चानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भागस्वरिनृपाज्ञया ॥ १३
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अश्वाञ्जिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनःपुनः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ १४
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनुन् ॥ १५
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ।
'दृश्यमानान्कृशान्जैर्जवेनाप्रतिमान्पथि ॥ १६
तान्दृष्ट्वा दुर्बेलात्राजा प्राह कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १७
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया रथम् ।
महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशैः १८
बाहुक उवाच ।
[एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौद्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

संभाविनी संभाविता इयम् । गतिरिति शेषः ॥ २६ ॥
अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

सापत्या अपत्यसहिता ॥ ७ ॥ प्रोथं नासिका । हनुः अधरं मुख-

फलकम् ॥ १५ ॥ सिन्धुजान् सिन्धुदेशजान् ॥ १६ ॥ बलं
भारसहिष्णुता । प्राणो वेगवत्ता । वक्ष्यन्ति बहनं करिष्यन्ति
॥ १८ ॥

द्वौद्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एवतु ॥ १९
 एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
 यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ २०
 ऋतुपर्ण उवाच ।
 त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।
 यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ २१
 ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुशलो जवयुक्तान्स्थे नलः ॥ २२
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ २३
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
 सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ २४
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
 सूतमारोप्य वाष्ण्यं जवमास्थाय वै परम् ॥ २५
 ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्ति च ॥ २६
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विसस्यं परमं ययौ ॥ २७
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्ण्यंश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २८
 किन्तु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।

तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २९
 शालिहोत्रोऽथ किन्तु स्याद्दयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ ३०
 उताहोस्त्रिद्वेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
 सोयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ ३१
 अथवाज्यं नलात्प्राप्तो विद्यां तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३२
 अपिचेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३३
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ३४
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३५
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३६
 एवं विचार्य बहुशो वाष्ण्यं पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३७
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्ण्यं सारथिः ॥ ३८
 ऐकाम्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 कौशलं चापि संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

बाहुकस्य सारथ्यसामर्थ्यविक्षितेन ऋतुपर्णेन तंप्रति पुञ्जीभूतवस्तुपरिसंख्याने स्वीयसामर्थ्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ वृक्ष-
 शाखास्थपर्णेषु तत्परीक्षया विक्षितेन नलेनाश्वहृदयविद्यादानप्रतिज्ञानेन तदीयाश्वहृदयादिविद्यास्वीकरणम् ॥ २ ॥ ततो
 नलदेहाद्बहिर्निःसृतेन कलिना नलशापभयात्तस्मै वरदानपूर्वकं विभीतकवृक्षमवेशः ॥ ३ ॥

वृहदश्व उवाच ।
 स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भागस्वरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोपश्यद्दृष्टं परपुरंजयः ॥ २

ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वाष्ण्यो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।

प्रयाणे पृष्ठभागे ॥ १९ ॥ शालिहोत्रः अश्वशास्त्रप्रणेता आ-
 चार्यः ॥ ३० ॥ विधिना युक्ताः संयुक्ताश्च विरूपणैरिति क.

पाठः ॥ ३४ ॥ भवेत्तु मतिभेदो मे इति क. पाठः ॥ ३५ ॥
 अन्ततः निर्णयेन ॥ ३६ ॥ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिप्रीतमना नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं कृतम् ॥ ९
 एकपत्राधिकं चात्र फलमेकं च बाहुक ।
 फलकोट्यपि पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 'प्रवक्ष्यामि फलान्यत्र यानि संख्यास्यते भवान् ॥'
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोऽनं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥ १२
 प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽसि शातयित्वा विभीतकम् ।
 अथ ते गणिते राजन्दिजानाम्यपरोक्षताम् ॥ १३
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये विभीतकम् ।
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा ॥ १४
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमपि वाष्णोयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वाष्णोयसारथिः ॥
 अब्रवीद्वतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योस्ति पृथिव्यामपि बाहुक १८
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि न विभ्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।

तत्रैकमधिकं शतमिति श्र. पाठः ॥ ९ ॥ पञ्चकोट्योऽथ
 पत्राणामिति श्र. पाठः ॥ १० ॥ अक्षहृदयज्ञं अक्षाणां अक्षा-
 मिमानिदेवताया हृदयवद्वशीकरणार्थो मन्त्रः अक्षहृदयम् । येन
 ज्ञातेन द्यूतेऽक्षा अनुकूला भवन्ति । संख्याने राशीकृतानां

विदर्भान्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयितासि मे २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्वतत्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 सोऽब्रवीर्य रथात्पूर्णे शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि तु २४
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानसि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विद्व्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्याद्वयं च मे ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २९
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीराग्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्गमन् ।
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ३०
 स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१
 'तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संक्लिष्टमकरोत्कलिः ।'
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शमुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ ३२
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ३३
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माऽशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ३४

पत्रपुष्पफलधान्यादीनां राश्यायामविस्तारोच्छ्रयायाधालोचनेन
 पाटीगणितरीत्या झटिति तत्संख्याकथने ॥ २६ ॥ शापा-
 मिर्दमयन्तीनिःसृष्टः स विषरूपः ॥ ३० ॥

अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३५
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि शृणु चेदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रत्सूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३६
 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छारीरं वाचिकं तथा ।
 भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम् ।'
 भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ॥ ३७
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्धेन नो दृष्टः कथयन्नैषधेन वै ॥ ३८
 ततो गतत्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।

संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्पुत ॥ ३९
 मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४०
 विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।
 'ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन' ४१
 हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४२
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ।
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहम् ॥ ४३
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजन्रूपमात्रवियोजितः ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

ऋतुपर्णे कुण्डिनपुरं प्रविष्टे तद्वथघोषश्रवणेन दमयन्त्या तत्सारथी नलसंभावना ॥ १ ॥ ततस्तत्त्वजिज्ञासया नलंप्रति
 वृत्त्याः प्रस्थापनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयन्नथघोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समहृष्यन्त पुरेव नलसन्निधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्रयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ॥ ६

तच्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्द्रेव जलदोदयम् ॥ ७
 दमयन्त्युवाच ।
 यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव भेदिनीम् ।
 ममाह्लादयते चेतो नल एव महीपतिः ॥ ८
 अद्य चन्द्राभवक्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९
 यदि वै तस्य वीरस्य बाहोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं नभविष्याम्यसंशयम् ॥ १०
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः १२
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यपकारताम् ।
 न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

फलानि संख्याय । अक्षविद्यासामर्थ्यात् राशेरायामादिकमना-
 लोच्येवेति भावः ॥ ३९ ॥ द्विजानिव पक्षिणइव ॥ ४२ ॥
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयन्त्याऽपत्याभ्यां सह प्रेषिताः
 ॥ ३ ॥ शिखिनो मयूराः ॥ ७ ॥ पर्युषितं प्रतिज्ञातकालाति-
 लङ्घि ॥ १३ ॥

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाप्यधिको नृपैः ।
 अहो नीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
 गुणांस्तस्य सरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुरोह महद्रेष्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥ १६
 'आलोकयन्ती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी ।'
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्णं महीपालं सहवाष्ण्येयबाहुकम् ॥ १७
 ततोऽवतीर्य वाष्ण्येयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासत् रथम् ॥ १८
 सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया मुदा ।
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ॥ २०
 स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
 न च किञ्चित्तदाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स विन्दति ।
 किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्र्यै समागतम् ॥ २२
 ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स पश्यति कंचन ॥ २३
 नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ।
 'न चान्यं कंचिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ॥' २४

ततो विगणयद्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोऽसीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादुकः ॥ २५
 राजापि च स्यन्यमीमो मनसा समचिन्तयत् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ।
 ग्रामान्वहनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २६
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।
 पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ॥ २७
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः ॥ २८
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २९
 ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्ण्येयसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३०
 स मोचयित्वा तानश्चानुपचर्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३१
 दमयन्त्यपि शोकार्ता दृष्ट्वा भागस्वरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्ण्येयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३२
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिःस्वनः ।
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३३
 वाष्ण्येयं भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३४
 आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 यथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३५
 एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।
 दूर्तीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे शुभा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दमयन्तीप्रेषिताया केशिण्या बाहुकेन संभाष्य दमयन्त्यै संभाषणकालिकबाहुकविकारादिनिवेदनम् ॥ १ ॥

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वाहुकः ॥ १

दिष्टं निर्दिष्टम् ॥ २९ ॥

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
 अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

यथाच मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुद्ध्येथास्त्वमनिन्दिते ४
 एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थाऽन्ववैक्षत ॥ ५
 केशिन्युवाच ।
 स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तच्चं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भीं श्रोतुमिच्छति ॥ ७
 बाहुक उवाच ।
 श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कोसलेन महात्मना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ८
 श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९
 केशिन्युवाच ।
 अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।
 त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०
 बाहुक उवाच ।
 पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्णेय इति विश्रुतः ।
 स नले विद्रुते भद्रे भागस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
 अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।
 ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२
 केशिन्युवाच ।
 अथ जानाति वाष्णेयः कनु राजा नलो गतः ।
 कथं च त्वयि वा तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३
 बाहुक उवाच ।
 इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य प्रियदर्शनौ ।
 गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
 न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
 गूढश्चरति लोकेऽसिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
 आत्मैव तु नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै स्वानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् १६
 केशिन्युवाच ।
 योसावयोध्यां प्रथमं गतोसौ ब्राह्मणस्तदा ।
 इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनःपुनः ॥ १७
 कनु त्वं कितव च्छित्त्वा वस्त्रार्थं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
 सा वै यथा समादिष्टा तथाऽऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्थेनाभिसंष्टता ॥ १९
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ २०
 तस्यास्तत्प्रियमारुहानं प्रवदस्व महामते ।
 तदेव वाक्यं वैदर्भीं श्रोतुमिच्छन्त्यनिन्दिता ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
 यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भीं श्रोतुमिच्छति ॥ २२
 बृहदश्व उवाच ।
 एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
 हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णं च लोचने ॥ २३
 स निग्राह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
 वाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः २५
 रहिता भर्तृभिश्चापि न कुध्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ २६
 विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
 प्राणयात्रां परिप्रेप्तोः शकुनैर्हृतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २८
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधम् ।
 राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २९
 एवं भ्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः ।
 न वाष्पमशकत्सोढुं प्ररुद च भारत ॥ ३०
 ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

केशिन्या बाहुकस्य जलाशयुत्पादनाद्यद्भुतकर्मनिवेदितया दमयन्त्या पुनःपरीक्षणाय तंप्रति कन्यापुत्रयोः प्रेषणम् ॥ १ ॥
बाहुकेन सवाष्पं पुत्रयोः परिरम्भणम् । केशिनींप्रति स्वकर्मणः कारणान्तरकथनेनापह्लवश्च ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विशांपते ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्षेथा विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि ।
याचते न जलं देयं सकृच्चात्वरमाणया ।
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ॥ ४
निमित्तं यच्चया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ।
निशाम्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७
केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्यपदानोसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य तु द्वारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।
संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।
ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवाभवंस्ततः ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।

तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दहते शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि ॥ १६
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाऽहं भृशविस्मिता ।
चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ॥ १७
बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९
पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छ्रितं मांसमानयस्वेह भामिनि ॥ २०
सा दृष्ट्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
साऽशिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैकृष्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह आत्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य तदा राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररूरोद ह ॥ २५

द्वारं ह्रस्वमपि उत्सर्पति दीर्घं भवति । संकटे संकुचिते ॥ ९ ॥
पाशवं पशुसंबन्धि ॥ १० ॥ सवितुः सकाशात् । समादधत्

उदीपितवान् । समादाय ह्याविध्यैनमिति श. पाठः ॥ १२ ॥ कर्म
पाकादि । चेष्टा भूतजयादि ॥ १८ ॥ बहुशः बहुवारम् ॥ २२ ॥

नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।

अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

दमयन्त्या बाहुकस्य केशिन्या स्वगृहानयनम् ॥ १ ॥ बाहुकदमयन्त्योः संवादः ॥ २ ॥ बाहुकेन स्वस्य नलत्वोत्कीर्त-
नपूर्वकं कर्कोटकानुसरणेन तद्दत्तवस्त्रद्वयपरिधाने तस्य निजरूपप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ ततो नलप्रत्यभिजानन्त्या दमयन्त्या
तत्परिरम्भणम् ॥ ४ ॥

बृहदश्व उवाच ।
सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मां वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्यां सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
'तयोर्नियोगात्कौरव्य केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ केशिनि शीघ्रं त्वं बाहुकं पितृशासनात् ।
आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुरु मे प्रियम् ॥ ७
गत्वा तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ।
भीमस्य शासनात्सूतागताहं विद्धि बाहुक ॥ ८
प्रविश्यतां राजवेश्म इत्युक्तो भरतर्षभ ।
बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिन्या सह भारत ।
प्रविवेश महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ९
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ १०
तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाशुपरिप्लुतः ॥ ११

तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ १२
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३
पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्दर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १४
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १५
किमु तस्य मया बाल्यादपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयाऽर्दिताम् १६
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
अनुव्रतामभिमतां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १७
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतम् ॥ १८
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्राप्तवद्बहु ॥ १९
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो राजा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ २०
'नलोऽहं विपुलश्रोणि त्वामुत्सृज्य यतो गतः ।
आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहवशं गतः ॥ २१
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २२

संपतन्तीं आयान्तीम् ॥ २८ ॥ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

प्रतिश्रयः दृष्टम् ॥ १० ॥ किं तु तस्य मया चीर्णमपराध-

मिति घ. पाठः ॥ १६ ॥ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवानामप्र-
तस्तयेति झ. पाठः ॥ १८ ॥

यत्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥२३
 स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दहमानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नावग्निरिवाहितः ॥ २४
 मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥२५
 विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥२६
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥२७
 दृताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥२८
 खैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भागस्वरिरुपस्थितः ॥ २९
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिवेषमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ ३०
 न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य व्रतस्त्वं निषधाधिप ॥३१
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गार्गयमाना दिशो दश ॥३२
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतपर्णनिवेशने ॥ ३३
 तेन वाक्ये कृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथा हृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ३४
 त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३५
 'तथापि मां महीपाल भजेतां चरणौ तव ।'
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥३६
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥३७
 यथा चरति तिग्मांशुः परितो भुवनं सदा ।

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३८
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥३९
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विब्रुवन्तु यथा सत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥४०
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४१
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणाश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ४२
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
 न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ४३
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ४४
 तथा भ्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४५
 तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिदमः ॥ ४६
 ततस्तद्रस्त्रमरजः प्रावृणोद्रमुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥४७
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुर्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥४८
 भैमीमपि नलो राजा आजमानो यथा पुरा ।
 सखजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४९
 ततः खोरसि विन्यस्य वक्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ५०
 तथैव मलदिग्धाङ्गीं परिष्वज्य शुचिसिताम् ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिभ्रुतः ॥ ५१
 ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदभ्यां जननी नृप ॥५२
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं कल्ये द्रष्टा सुखोषितम् ॥५३
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वमूपतुर्मुदितौ नृप ॥ ५४

लां दृष्टवान्कोसलेष्विति ध. पाठः ॥ ३३ ॥ सदागतिर्वायुः
 ॥ ३७ ॥ चन्द्रमाक्षित्ताभिमानिनी देवता ॥ ३९ ॥ कल्ये

प्रभाते । कृतार्थं तमहं नलमिति क. घ. पाठः ॥ ५३ ॥
 चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५५
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ ५६
दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्धसंजातसखेव तोयं प्राप्य वसुधरा ॥ ५७
सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां
शान्तज्वरा हर्षविद्वृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

परेषुः प्रभाते भीमराजेन स्नातालंकृतयोर्नलदमयन्त्योर्दर्शनम् ॥ १ ॥ ऋतुपर्णेन नलं क्षमापयित्वा ततोऽश्वविद्यापरि-
ग्रहणपूर्वकं स्वपुरं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथाहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ।
'अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ॥'
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ५
ततो बभूव नगरे सुमहान्दुर्धजः खनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ॥ ६
अशोभयच्च नगरीं पताकाध्वजमालिनीम् ।
सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ७
द्वारिद्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ८
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकञ्चनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ९
तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवः ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः ॥ १०

स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत् ॥ ११
कञ्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
अज्ञातवासे वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ॥ १२
यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३
नल उवाच ।
न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि संबन्धी च जनाधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्म्युपितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
इदं चैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
गृहीत्वा चाश्वहृदयं प्रीतो भागस्वरिर्नृप ।
निषधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥ १९

जनाश्च सर्वे संहृष्टा राजा चोत्सवमाचरदिति प्र. पाठः
॥ ६ ॥ पुष्पभङ्गः पुष्पसंमर्दः ॥ ८ ॥ उपाकर्तुं दातुम् ॥ १७ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांपते ।

नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

नलेन पुनः स्वपुरप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ तथा पुनर्धूतेन पुष्करं पराजित्य तस्य तत्पुरं प्रतिपापनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुद्य्य कौन्तेय भीममामुद्य्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पदशतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महापुरीम् ।
प्रविवेशाथ संरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां धृतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः प्राणो हि पणमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद्भूतं युद्धभूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा ।
येनकेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह निषधाधिपम् ॥ ११
दिष्ट्वा त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्वा च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्ट्वा वै प्रीयसे राजन्मम लाभाय नैषध ।
पुनर्धूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्वा पुरुषसत्तम ॥ १३
धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १४
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्भवत्येवासुहृद्गणैः ॥ १५
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १६
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वद्वप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १७
स्यंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि ॥ १८
ततः प्रावर्तत धृतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ॥ १९
स रत्नकोशनिचयैः प्राणेन पणितोपि च ।
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ २०
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ।
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापशद वीक्षितम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१
न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।
कालिना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न बुध्यसे ॥ २२
नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधासे कथंचन ।
यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३
तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २४

उच्य वासं कृत्वा ॥ १ ॥ दमयन्त्या च यच्चान्यजयं लं
मुसमार्जितमिति घ. पाठः ॥ ५ ॥ राज्यं एकपाणेनैव मम तु-
दमयन्त्यादि च प्राणयोश्च पणावहे युद्धमपि वर्ततामित्यर्थः
॥ ६ ॥ प्राणो हि धनमुच्यते इति घ. पाठः ॥ ७ ॥ प स्त-

गतं राज्यं इति घ. पाठः ॥ ९ ॥ दिष्ट्वा च प्रियसे
राजन्सदारोऽथ महाभुजेति झ. पाठः ॥ १३ ॥ पणाय किं
व्याहरसे शीघ्रं धृतं प्रवर्ततामिति क. पाठः ॥ १८ ॥
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीव शरदः शतम् ॥२५॥
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 वचनैस्तोषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
 यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८
 स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
 प्रययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ।
 भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३०
 प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१
 प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ।
 'हितेषु चैषां सततं पितेवावहितोऽभवत् ॥' ३२
 पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ॥३३॥
 अद्य स निर्दृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
 उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

पुष्करं निष्कासितवता नलेन कुण्डिनपुरात्सपुत्राया दमयन्त्या आनयनपूर्वकं प्रजापालनेन सुखवासः ॥ १ ॥ बृह-
 दश्वेन युधिष्ठिरायाक्षहृदयविद्योपदेशपूर्वकं संक्षेपेण हरिश्चन्द्रोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

बृहदश्व उवाच ।
 प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
 महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
 'पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
 मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ २
 अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
 सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ॥' ३
 दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
 प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४
 आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
 वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ५
 तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे स राजसु ।
 पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ६
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवच्चाप्तदक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्दक्ष्यसे चिरात् ॥ ७
 दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ८

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ९
 त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
 कथाश्चापि समाकर्ष्य धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १०
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वैदेवेदाङ्गपारगैः ।
 नित्यमन्वास्वसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ११
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ १२
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमच्युत ।
 शक्यमाश्वसितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशांपते ॥ १३
 अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
 तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १४
 श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुचः ।
 व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ॥ १५
 विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
 विषादयन्ति नात्मानं सच्चापाश्रयिणो नराः १६
 ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

प्रशान्ते वीतशोके । प्रशान्ते पुष्करे हृष्टे इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ वक्ष्यसे दीव्यसे । वश कान्तावित्यस्य रूपम् । ससुहृत्स्य-

क्ष्यसे ह्यषमिति क. पाठः ॥ ७ ॥

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्षणं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति
 अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ।
 इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८
 पुत्रान्यौत्रान्पशंश्चापि लभते नृषु चाग्र्यताम् ।
 आरोग्यप्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १९
 भयात्रस्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।
 अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ २०
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २२
 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महाद्युतिः ।'
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत २३
 बृहदश्व उवाच ।
 पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः ।
 तं शृणुष्व महाराज सर्वदुःखापनुत्तये ॥ २४
 इक्ष्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः ।
 त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महाद्युतिः ॥ २५
 हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणरत्नाकरो नृपात् ।
 ततो विशेषैर्विधैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ २६
 स तु लोके वरः पुंसां पुण्यश्लोको महायशः ।
 सत्यवादी मधुरवाक्सत्येन बहुभाषिता ॥ २७
 तस्य भार्याऽभवद्भूमौ सौशील्यसमलंकृता ।
 उशीनरस्य राजर्षेर्दुहिता पुण्यलक्षणा ॥ २८
 स्वयंवरे महाभागं वरयामास भामिनी ।
 हरिश्चन्द्रं समेतानां राज्ञां मध्ये पतिं विभुम् ॥ २९
 तथा सह महीपालः सत्यवत्या मनोज्ञया ।
 रेमे च सुचिरं कालं राजा राज्यमवाप्य च ॥ ३०
 तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राजज्ञे राजीवलोचनः ।
 पुत्रः पुण्यवतां श्रेष्ठो लोहिताश्व इति श्रुतः ॥ ३१
 देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको महायशः ।
 वसिष्ठयाज्यो नृपतिरीजे शुण्यैर्महाध्वरैः ॥ ३२

वेद वेधि । उपपद्यस्व गृहाण ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो दिवं गतः ।
 पुरुहूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ ३३
 उपस्थाने च संवृत्ते देवेन्द्रस्य महात्मनः ।
 आजगाम वसिष्ठोऽपि वामदेवसहायवान् ॥ ३४
 उपस्थाने च संवृत्ते सुखासीने पुरंदरे ।
 वर्ण्यमानेषु च तदा सत्यवादिषु राजसु ॥ ३५
 तस्यां संसदि सर्वस्माद्हरिश्चन्द्रोऽपि पप्रथे ।
 यज्ञदानतपःशीलसत्यवाक्यदृढव्रतैः ॥ ३६
 वसिष्ठः परमप्रीतः स्वयाज्यपरिकीर्तनात् ।
 तथापि विश्वामित्रस्तं न सेहे सत्यभूषितम् ॥ ३७
 हरिश्चन्द्रं प्रति तदा विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 पणः कृतस्तदा पश्चाद्विश्वामित्रेण पार्थिवः ॥ ३८
 राज्याच्चापि मुखाच्चापि सहसा चावरोपितः ।
 अवाप परमं दुःखं मरणादमनोहरम् ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्चैव द्रौपद्या च समन्वितः ।
 विसयं परमं गत्वा साधुसाध्वित्यभाषत ॥ ४०
 ततो हरिश्चन्द्रकथां च सर्वे
 श्रुत्वा तु राजा मनुजेन्द्रकेतुः ।
 विहाय शोकं विजहार भूयः
 सरन्हरिश्चन्द्रमनन्तकीर्तिम् ॥ ४१
 कथामेवं तथा कृत्वा हरिश्चन्द्रनलाश्रयाम् ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।'
 उक्त्वा चाशु सरोऽगच्छदुपस्पष्टं महातपाः ॥ ४२
 बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ ४३
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
 तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ ४४
 इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ ४५
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४६

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥४७
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ ४८
'प्रतिगृह्याक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आसीद्दृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्युतः ॥ ४९
स्वभ्रातृन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिभ्रुतः ॥ ५०
संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह ।
कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ॥५१
मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठ तप्यते परमं तपः ।
तस्माक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा न्वहम् ॥ ५२
स हि श्रुत्वाऽक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।
प्रहृष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

समाप्तं च नलोपाख्यानपर्व ॥ ५ ॥

(अथ तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥)

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

अर्जुनविनाभावेन काम्यकवने निवासमरोचयानैः पाण्डवैस्तस्माच्चिगंमननिर्धारणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
भगवान्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वस्ते तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥२
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
गते तु पाण्डवे तात काम्यकात्सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इवाण्डजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६
तमृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिदमाः ।
प्रविसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
एवं ते न्यवसंस्तत्र सौत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
अथ विप्रोपितं राजन्याञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ॥ १२
शून्यामिव प्रपश्यामि तत्रतत्र महीमिमाम् ।
बहाध्वर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ॥ १३
न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसाचिनम् ।
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ १४
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ।
यस्य वा धनुषो घोषः श्रूयते चाशनिस्वनः ।
न लभे शर्म वै राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥१५
तथा लालप्यमानां तां निशाम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ६ १
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।

तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
 यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसन्निभौ ।
 मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्धरौ ॥ १८
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरम् ॥ १९
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न विभ्यति ॥ २०
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च भेदिनीम् ॥ २१
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ॥ २२
 ततोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
 यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
 देवा अपि युधांश्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ॥ २३
 उदीचीं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
 गन्धर्वमुख्याञ्छतशो ह्यँल्लेभे महाद्युतिः ॥ २४

राज्ञे तित्तिरिक्लमाषाञ्श्रीमतोऽनिलरंहसः ।
 प्रादाद्वात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २५
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २६
 सहदेव उवाच ।
 यो धनानि न कन्याश्च युधि हित्वा महाबलान् ।
 'शतशो घातयित्वाऽरीन्पृतनामध्यगस्तदा ।'
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २७
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २८
 'येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
 आचार्यदक्षिणा दत्ता रणे द्रोणस्य भारत ॥' २९
 तस्य जिष्णोर्वृत्सीं दृष्ट्वा शून्यामिव निवेशने ।
 हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ ३०
 वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।
 न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

युधिष्ठिरेण काम्यकवनमुपागतं नारदंप्रति भूप्रादक्षिण्येन तीर्थयात्राफलप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेन तत्कथनाय पुण्ड्रस्यभी-
 ष्मसंवादानुवादारम्भः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 'धनञ्जयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
 न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह कृष्णया ॥' १
 धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातृणां कृष्णया सह ।
 श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोप्यजायत ॥ २
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्मया दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ ३
 तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
 प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ॥ ४
 स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।

विवभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ५
 यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा पतीन् ।
 न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ६
 अर्घ्यं पाद्यमथानीय त्वभ्यवादयदच्युतः ।
 नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ॥ ७
 ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
 यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ ८
 प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
 आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ९
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

किं आघातचिह्नम् ॥ १० ॥ निष्काङ्गदकृतापीडौ साष्टशतं
 सुवर्णाः निष्कः तत्कृतेनाङ्गदेन कृतभूषणौ ॥ ११ ॥ वृषी

आसनम् ॥ ३० ॥ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ॥१०
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा नारदं देवसंमितम् ॥ ११
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ १२
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि ॥ १३
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥१४
 नारद उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण धीमता ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्देवं सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ १५
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह ॥१६
 शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्वसेविते ॥ १७
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।

ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८
 कस्य चित्त्वथ कालस्य जपन्नेवं महायशाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १९
 स तं दृष्ट्वाग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विसयं परमं ययौ ॥ २०
 उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २१
 शिरसा चार्घमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ २२
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बषैः ॥ २३
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतांवरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २४
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाभ्यायकश्चितम् ।
 भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाऽभवत् ॥ २५
 ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।
 उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ॥२६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति पुष्करादितीर्थमहिमातुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महाभाग तुष्टोऽसि तव सुव्रत ॥ १
 यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृवाक्याश्रितोऽनघ ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २
 अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्ब्रूयसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽस्मि तेऽनघ ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ ४
 यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतांवर ।

संदेहं ते प्रवक्ष्यामि तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि ॥ ५
 अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थानि प्रति संशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६
 प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरसन्निभ ।
 किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ७
 पुलस्त्य उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ ८
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ९
 प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् ।

अपावृत्तो निवृत्तः । संतुष्टो नियतः शुचिरिति क. घ.
 वन० १७

पाठः ॥ १० ॥

- अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ १०
 अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ११
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ १२
 ऋषिभिः ऋतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १३
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ १४
 प्राप्यन्ते पार्थिवैरैतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ १५
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधांवर ॥ १६
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ १७
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ १८
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ १९
 सर्वतीर्थेषु राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ २०
 दशकोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महामते ।
 सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ॥ २१
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥ २२
 यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽन्विताः ॥ २३
 मनसाभ्येतुकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पूयन्ते सर्वपापानि नाकष्टे च पूज्यते ॥ २४
 तस्मिंस्तीर्थे महाभागो नित्यमेव पितामहः ।
 उवास परमप्रीतो देवदानवसत्तमः ॥ २५
- पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महताऽन्विताः २६
 तत्राभिवेकं यः कुर्यात्पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके च पूज्यते ॥ २७
 अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ २८
 शकैर्मूलैः फलैर्वाऽपि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
 तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ २९
 'अपि वाऽप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
 तेनापि पूजनेनाशु प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥' ३०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ।
 न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थं महात्मनः ॥ ३१
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करम् ।
 'फलं तत्राक्षयं तेन लभते भरतर्षभ ॥' ३२
 सायंप्रातः सरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ३३
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ३४
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ३५
 उष्य द्वादशवर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।
 ऋतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ३६
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ३७
 [त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रसवणानि च ।
 पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विब्रस्तत्र कारणम् ॥] ३८
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ३९
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ४०

जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ४१
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां ॥ ४२
 * तत्र गत्वा महाप्राज्ञः कुर्याच्छ्राद्धं दृढव्रतः ।
 वाजपेयमवाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ॥ ४३
 जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्स्थण्डिलकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ४४
 आगस्त्यं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४५
 शाकट्यैः फलैर्वाऽपि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं ततो गच्छेच्छ्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ४६
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्भ्रियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धः स्याद्यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ४८
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ४९
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ५०
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञः स्थाणोस्तीर्थमुमापतेः ।
 नाज्ञा भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ५१
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यं च विन्दति ॥ ५२
 समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तमः ।
 'राज्ञां चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ॥'
 नर्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५४
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ५५
 चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५६

ततो गच्छेत् धर्मज्ञं हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ५७
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८
 पिङ्गतीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ॥ ५९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 'तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ॥'
 तत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥ ६१
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६२
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकं च विन्दति ।
 प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ॥ ६३
 तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा सोमः सोश्वमेधं च विन्दति ॥ ६४
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
 वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६५
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ६६
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मृद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ६७
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्र वै पुरुषर्षभ ॥ ६८
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य दुर्लभम् ।
 तीर्थं सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ६९
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७०
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।

अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ७२
 शमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥ ७३
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ॥ ७४
 शमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ७५
 गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ७६
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोधारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ॥ ७७
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः ।
 तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ७८
 तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ७९
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ ८०
 ब्रह्मतीर्थं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ८१
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ८२
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥ ८३
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ८४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा न योन्यां वै भवेद्भरतसत्तम ॥ ८५
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजस्तप्तकुण्डलभूषणः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८६
 गिरिकुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८७
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ ८८
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ८९
 वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ॥ ९०
 काश्मीरेश्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
 वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ९१
 तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ ९२
 ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ९३
 चरुं सप्तार्चिषे राजन्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९४
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ९५
 राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
 नियतः परमां दीक्षामास्थायान्दसहस्रिकीम् ९६
 विष्णोः प्रसादनं कुर्वन् च श्रपयंस्तथा ।
 सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ॥ ९७
 ददावष्टगुणैश्चर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
 यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ॥ ९८
 तत्रैवान्तर्दधे देवो विशुद्धश्रेषु वै यथा ।
 नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत ॥ ९९
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषे चरुः ॥ १००
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् ।
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०१
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०२
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।

दमीतीति प्रमीतीति क्रमेण क. घ. पाठः ॥ ७३ ॥ भद्रगुणं
 समासाद्येति झ. पाठः । अवाप्नोति सुकृती विरजानर इति
 घ. पाठः ॥ ८१ ॥ श्रीकुण्डं तु समासाद्येति झ. पाठः

॥ ८७ ॥ ततो गच्छेत बडवामिति झ. पाठः ॥ ९३ ॥
 भद्रपादमुपाविशेदिति घ. पाठः ॥ १०१ ॥

प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ १०३
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् १०४
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १०५
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति भारत १०६
 यजनं याजनं चैव तथैव ब्रह्मवालुकम् ।
 पुष्पाम्भश्च उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं गतः ॥ १०७
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतां हि देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् १०८
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः ॥ १०९
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ ११०
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥ १११
 चमसेऽथ शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ।
 'तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।'
 स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ११२
 शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ११३
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शतरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ ११४
 सरस्वत्यां महाराज शतं संवत्सरं च ते ।
 दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ ११५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुष्पजायामुपस्पृश्येति ध. पाठः ॥ १०७ ॥ दक्षिणाभिर्य-
 तत्रता इति क. ध. पाठः ॥ १०९ ॥ चमसे चमसोद्भेदे इति
 ध. पाठः ॥ ११२ ॥ शतहृदं च राजेन्द्रेति क. ध. पाठः

तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ११६
 कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ११७
 गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ॥ ११८
 पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता ।
 हर्षेण महताऽऽविष्टा रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥ ११९
 अहंपूर्वमहंपूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥ १२०
 ततो योगीश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
 तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२१
 स्रष्टा कोटीस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२२
 तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ॥ १२३
 अद्यप्रभृति युष्माकं धर्मदृष्टिर्भविष्यति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ॥ १२४
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १२५
 सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२६
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहुसुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२७
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १२८

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।

॥ ११४ ॥ गवां मेधमवाप्नोतीति क. ध. पाठः ॥ ११८ ॥
 अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्रताः सर्वजन्तवः ॥ १	अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १७
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।	ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २	विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो विभुः ॥ १८
† पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।	तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ३	ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ॥ १९
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।	स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ ४	एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
तत्र मासं वसेद्वीरः सरस्वत्यां युधांवर ।	शतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ५	पौण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः ॥ २१
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।	ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ६	उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २२
मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधांवर ।	तत्रैव च महाराज यक्षिणी लोकविश्रुता ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७	तां चाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ २३
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्रह ।	कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ८	प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २४
ततश्च मन्तुकं राजन्दारपालं महाबलम् ।	संमिते पुष्कराणां च स्नात्वाऽर्च्यं पितृदेवताः ।
यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९	जामदग्न्येन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥ २५
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।	कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १०	ततो रामद्दानाच्छेत्तीर्थसेवी समाहितः ॥ २६
तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।	तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११	क्षत्रमुत्साद्य वीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २७
ततः परिपुत्रं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।	पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥ १२	पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ॥ २८
पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।	ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिप ।
ततः शाल्किकीर्णां गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ॥ १३	रामराम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ २९
दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् ।	अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ॥ १४	वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ ३०
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ।	एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतांवरः ।
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालमरन्तुकम् ॥ १५	अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ३१
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।	भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ॥ १६	पितृप्रसादादिच्छेयं तपःस्वाध्ययनं पुनः ॥ ३२
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।	यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।

कुत्सितं रौतीति कुरु पापं तस्य क्षेपणात्रायत इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकम् ॥७॥ ततश्च मन्तुकं राजन्निति भ. पाठः । ततो

मचक्रुकं नामेति झ. पाठः ॥ ९ ॥

ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽप्यहम् ॥३३
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ॥ ३४
 प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ॥ ३५
 यच्च रोपाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ।
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ॥३६
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ॥ ३७
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३८
 एवं दत्त्वा वरान्राजन्तामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ॥३९
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुचिव्रतः ॥ ४०
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ।
 वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ॥ ४१
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ।
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ॥ ४२
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥ ४३
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोका यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४४
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राज्ञ्जल्लोकानुद्धरते स्वकान् ॥ ४५
 श्रीतीर्थं च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥४६
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्स्वान्दैवतान्यपि ४७
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ।
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ॥ ४८
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ४९
 गवां भवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५०

शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्रह ।
 देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपसूतमम् ॥ ५१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालमरुतुकम् ।
 तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ५२
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्ते नरोत्तमः ॥ ५३
 ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५४
 तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ ५५
 अश्वमेधमावाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ।
 ततोऽम्बुमत्यां धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ॥ ५६
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५७
 मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्न तन्वीं श्रियमश्नुते ॥ ५८
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्वयत्र दुर्लभम् ॥ ५९
 पुनाति गमनादेव कुलमेकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥६०
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ६१
 गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 श्वानलोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६२
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति स्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥६३
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत् परमां गतिम् ॥६४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ॥६५
 विगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ६६
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ॥ ६७
 प्राणायामैर्हन्तीह श्वानलोमा द्विजोत्तमा इति व. पाठः ॥६३॥

आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ।
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ॥ ६८
 देवान्पितृन्समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विभे कोटिर्भवति भोजिता ६९
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्वै दैवतानि च ।
 उपित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७०
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ७१
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिञ्जलमहामुनेः ॥ ७२
 ब्रह्माणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ७३
 कपिञ्जलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ७४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र शङ्करं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७५
 लभेत सर्वकामान्दि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां शङ्करे कुरुनन्दन ॥ ७६
 रुद्रकोट्यां तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 शुद्धास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ७७
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च दैवतानि पितृन्थ ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ७८
 किदाने च नरः स्नात्वा किञ्चिद्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ७९
 कलश्यां वार्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८०
 शंकरस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अजानन्तेति विश्रुतम् ॥ ८१
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ८२
 शुकपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ ८३
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ॥ ८४
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ८५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 तत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ॥ ८६
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ।
 दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८७
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ॥ ८८
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं विन्दति मानवः ।
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ॥ ८९
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च विन्दति ॥ ९०
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ९१
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ९२
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९३
 गत्वा मधुवटीं चैव देव्याः स्थानं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन्देवांश्च पूरुषः ॥ ९४
 स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ॥ ९५
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ॥ ९६
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागे कृता मतिः ।
 ततो देवैस्तु राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ॥ ९७
 अभिगत्वा स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 किदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ॥ ९८
 गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्रह ।
 वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९९
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ १००
 मृगधूमं ततो गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वति गङ्गायां नृपसत्तम ॥ १०१
 अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२

ततो वामनकं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् १०३
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ॥ १०४
 पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं विष्णुलोके महीयते ॥ १०५
 अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्च्यामराधिपम् ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ १०६
 शालिहोत्रस्य तीर्थे च शालिशूर्पे यथाविधि ।
 स्नात्वा नरवरश्रेष्ठं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०७
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यास्तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठं अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०८
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्रह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ॥ १०९
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ।
 †तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् ॥
 ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ॥ ११०
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ।
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् १११
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञं कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ११२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्रं ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ॥ ११३
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिम् ।
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठं सोमतीर्थमनुत्तमम् ॥ ११४
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ।
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ॥ ११५
 यत्र मङ्गणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ।
 पुरा मङ्गणको राजन्कुशाग्रणेति नः श्रुतम् ॥ ११६
 क्षतः किल करे राजन्सस्य शाकरसोऽस्रवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ११७
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते तु स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ११८
 ब्रह्मादिभिः सुरैः राजनृषिभिश्च तपोधनैः ।

विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ॥ ११९
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
 तं प्रनृत्तं समासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १२०
 भोभो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ १२१
 ऋषिरुवाच ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्तुतम् ॥ १२२
 यं दृष्ट्वाऽहं प्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽन्वितः ।
 तं प्रहस्याब्रवीदेव ऋषिं रागेण मोहितम् ॥ १२३
 अहं तु विस्मयं विप्रं न गच्छामीति पश्य माम् ।
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ॥ १२४
 अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्रं स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ।
 ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् ॥ १२५
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ।
 नान्यद्देवात्परं मेने रुद्रात्परतरं महत् ॥ १२६
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृत् ।
 त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १२७
 त्वमेव सर्वान्प्रससि पुनरेव युगक्षये ।
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कृतो मया ॥ १२८
 त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ।
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ॥ १२९
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे निवसन्त्यकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्वा महादेवमृषिर्वचनमब्रवीत् ॥ १३०
 त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ।
 ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ॥ १३१
 तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रशः ।
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सह महामुने ॥ १३२
 सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ।
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥ १३३
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३४
 हिमसन्निभं अतिश्रेतमिधुविकारं खण्डशर्कराख्यम् ॥ १२५ ॥

पुलस्त्य उवाच ।

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १३५
 कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
 सान्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यया ॥ १३६
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३७
 अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १३८
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ॥ १३९
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १४०
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् १४१
 पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्ने रतः ॥ १४२
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १४३
 तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १४४
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १४५
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैव श्वो मरणं तपेत् ॥ १४६
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १४७
 पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरुद्रह ।
 तन्मध्ये तत्पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १४८
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ॥ १४९
 मधुसूवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।

सरस्वत्यारुणायश्च संगमे लोकविश्रुते ॥ १५१
 त्रिरात्रीपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महृत्या ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः १५२
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्बह ॥ १५३
 विप्राणामनुकम्पार्थं शार्ङ्गिणा निर्मितं पुरा ।
 व्रतोपनयनाभ्यां चाप्युपवासेन वाऽप्युत ॥ १५४
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विद्वान्दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५५
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्शिणा ।
 तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १५६
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं शतसहस्रकम् ॥ १५७
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ।
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५८
 दानं वाऽप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ॥ १५९
 तीर्थाभिषेकं कुर्वीत पितृदेवाचर्ने रतः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १६०
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १६१
 ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १६२
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिद्ध्यति ॥ १६३
 तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ॥ १६४
 सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ।
 तैजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्रह ॥ १६५
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १६६
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६७

ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१६८
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
 अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र नारायणपुरोगमैः ॥ १६९
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्रह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१७०
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१७१
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदम ।
 राजमानो महाराज विष्णुलोकं च गच्छति ॥१७२
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवन्नरः ॥ १७३
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७४
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अभिष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ॥ १७५
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते १७६
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ।
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् १७७
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १७८
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ।
 बदरीकाननं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं गतः ॥ १७९
 बदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 सम्यग्द्वादशवर्षाणि बदरीं भक्षयेत्तु यः ॥ १८०
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप ।
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ॥ १८१
 अहोरात्रोपवासेन शकलोके महीयते ।
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः ॥ १८२
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् १८३
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं १८४

आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप १८५
 सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ॥ १८६
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोङ्गिरास्तपसो निधिः १८७
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १८८
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नियतो नियताशनः ॥ १८९
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि ॥ १९०
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासिमासि समायान्ति पुण्येन महाताऽन्विताः ॥
 सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन तत्रेष्टं शाश्वतं भवेत् ॥ १९२
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो हृदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥ १९३
 उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च ।
 निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप ॥ १९४
 मासिमासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः ।
 तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता ॥ १९५
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
 अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १९६
 यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् ॥ १९७
 स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।
 यत्किञ्चिदुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषेण वा १९८
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पञ्चवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ १९९
 अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचकुक्कुम् ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकम् ॥ २००
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ॥ २०१
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
 पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करम् ॥ २०२
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।
 पांसवोपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ॥ २०३
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ॥ २०४
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अध्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०५
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तस्मिन्वसन्तिये मर्त्या न ते शोच्याः कथंचन २०६
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मचकुक्कस्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ २०७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पुलस्त्येन भीष्मं प्रति नानातीर्थमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमम् ।
 [यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥ १
 तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम्]
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ॥ २
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ ३
 सौगन्धिकवनं राजंस्ततो गच्छेत् मानवः ।
 तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५
 ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 पुक्षा देवी स्मृता राजन्पुण्या देवी सरस्वती ॥ ६
 तत्राभिषेकं कुर्वीत बल्मीकाग्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानश्चमेधफलं लभेत् ॥ ७
 कवेराध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 षट्सु शम्भ्यानिपातेषु बल्मीकादिति निश्चयः ॥ ८
 कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ९

सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयक्षां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ १०
 त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ ११
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
 शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता १२
 दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता ।
 आहारं सा कृतवती मासिमासि नराधिप ॥ १३
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् १४
 शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः ॥ १५
 शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्द्वैर्द्वादशभिः कृतम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १६
 ततो गच्छेत्सुवर्णारूढं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १७
 वरांश्च सुवहूँलेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
 उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १८

शम्भ्या मुद्रराकृतिर्धोपकरणविशेषः स बलवताक्षिसो याव-
 हूरं पतेत् तावान्देशः शम्भ्यानिपातः तेषु षट्सु ॥ ८ ॥ पुरा-

तने भविष्यपुराणादौ ॥ २ ॥ छन्देन इच्छया ॥ १६ ॥

अपिच त्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ १९
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २०
 धूमावर्ती ततो गच्छेत्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाँलुभते नात्र संशयः ॥ २१
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन स्थावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २२
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीम् ॥ २३
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ।
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ॥ २४
 † अशीतियोजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
 अशीतिं धर्मपृष्ठात् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २५
 पष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात् द्वादश ।
 संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २६
 स्वर्गद्वारेण यतुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ॥ २७
 पौण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ।
 उप्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २८
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
 देवान्पितृंश्च विधिवत्पुण्ये लोके महीयते ॥ २९
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३०
 कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ३२
 तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३३
 ततो ललितकं गच्छेच्छन्तनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३४

गङ्गायमुनयोर्मध्ये स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ३५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३६
 रुद्रावर्ते ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके च गच्छति ॥ ३७
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
 भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ३९
 ततः कुन्दावर्ती गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ४१
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विद्यात्कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ ४२
 ब्रह्मावर्ते ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ४३
 यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ४४
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४५
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४६
 अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिम् ॥ ४७
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४८
 ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
 देवान्पितृंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥ ४९
 यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ।
 द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ॥ ५०
 भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५१

कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।	देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ॥ ६७
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः ॥ ५२	ततः क्षीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतरैर्वृताम् ।
तत्र संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।	पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६८
उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते ॥ ५३	विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।	तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६९
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ५४	गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्यास्तीर्थमुत्तमम् ।
षष्ठकालोपवासेन मासमुप्य महालये ।	यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।	देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ॥ ७०
दशापरान्दशपूर्वान्नरानुद्धरते कुलम् ॥ ५५	रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ।
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।	तास्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेद्दौशनसीं गतिम् ॥ ५६	सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।	रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ ५७	अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ७२
ततो वै ब्राह्मणं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।	शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ७३
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५८	तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।	गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ७४
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ॥ ५९	ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
नैमिषं मृगयाणस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।	अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०	कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
तत्र मासं वसेद्वीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।	गोसहस्रफलं विद्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ७६
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ६१	ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः ।	कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ॥ ७७
गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।	अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्रह ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ६२	दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ७८
यस्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।	प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
स मोदेत्सर्वलोकेषु एवमाहुर्मेनीषिणः ॥ ६३	मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ॥ ७९
नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ६४	गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोपितो नरः ।	अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८०
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ॥ ६५	ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।	अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८१
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ६६	तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।	तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ॥ ८२
तत्रोप्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।	महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ८३
 ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ८४
 ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपश्रेष्ठः समुच्छ्रितः ।
 यूपं प्रदक्षिणीकृत्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ ८५
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोपितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥ ८६
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवम् ।
 तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्यापि सुमहद्भुवम् ॥ ८७
 कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतम् ।
 सवत्सायाः पदानि स दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ८८
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ८९
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ९०
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ९१
 उद्यन्तं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ९२
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपासिता भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ९३
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिस्करात् ॥ ९४
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ९५
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ९६
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ९७
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मप्रस्थं समाहितः ।
 तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ९८
 तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
 पितृन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥ ९९
 मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ॥ १००

तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०१
 धर्मं तत्राभिसंस्पृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ १०२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥ १०३
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य ततस्तत्र कक्षीवानिव मोदते ॥ १०४
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०५
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०६
 तैथिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत ।
 दृष्ट्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ॥ १०७
 तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् ॥ १०८
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
 अभिगम्याश्रमं राजन्विन्दते श्रियमात्मनः ॥ १०९
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ११०
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १११
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ११२
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ११३
 ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११४
 ततोऽधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य ततो वनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ११५
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिवेषिताम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ११६
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११७

दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधं च विन्दति ॥ ११८
 अथ सोमपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ११९
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ॥ १२०
 ह्रियमाणा हता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ॥ १२१
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च ॥ १२२
 सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्वसति भारत ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १२३
 आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरद्भुतकर्मकः ॥ १२४
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १२५
 तत्रोपदानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनम् ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १२६
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोमो मेधैर्भुक्तो नराधिप ॥ १२७
 जातिसरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिसरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ १२८
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सितौल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १२९
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १३०
 भरतस्याश्रमं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ॥ १३१
 कौशिकीं तत्र गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १३२
 ततो गच्छेत राजेन्द्र चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३
 अथ जेष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३४

तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ।
 त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३५
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३६
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ।
 तदक्षय्यमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ १३७
 ततो निर्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १३८
 ये त्विन्धनं प्रयच्छन्ति निर्वीरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयम् ॥ १३९
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १४०
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्वरेत् ॥ १४१
 ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोथ कौशिकः ॥ १४२
 तत्र मासं वसेद्दीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १४३
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत् महाहृदे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ १४४
 कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४५
 अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४६
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो ह्यग्निष्टोममवाप्नुयात् ॥ १४७
 पितामहस्य सरसः प्रभुता लोकपावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १४८
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽसीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १४९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।
 शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५०

समारुह्य नरश्रेष्ठ स्तनकुण्डेषु संविशेत् ।
 स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥ १५१
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५२
 ताम्नारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १५३
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं देवनिषेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ॥ १५४
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यरुणयोर्गतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५५
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।
 कुम्भकर्णाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १५६
 कौकामुखमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी यतव्रतः ।

जातिस्मरत्वमाप्नोति दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १५७
 प्राङ्गदीं च समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १५८
 ऋषभद्वीपमासाद्य मेध्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १५९
 औदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १६०
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १६१
 अथ पम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६२
 'ततो लेवलिकां गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥' १६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

नारदेन युधिष्ठिरप्रति भीष्माय पुलस्त्योदिततीर्थमहिमानुवादपूर्वकमिष्टदेशगमनम् ॥ १ ॥

पुलस्त्य उवाच ।
 अथ सन्ध्यां समासाद्य संवेधे तीर्थे उत्तमे ।
 उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ॥ १
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लौहित्यं समासाद्य विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
 करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ॥ ३
 गङ्गायास्तत्र राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
 गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः ।
 त्रिरात्रमुषितो राजन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५
 ततो वैतरणीं गत्वा सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 विरजातीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः ॥ ७

शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः संगमे नियतः शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभेदे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोसलायां नराधिप ।
 वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०
 कोसलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नृप ॥ १२
 ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा भरतसत्तम ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४
 लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।

वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ॥ १५
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १६
 मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १७
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजम् ॥ १८
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमपीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥ १९
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २०
 ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु नृपपूजितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ २१
 ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २२
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
 ततोयं स्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २४
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः ॥ २५
 सिद्धचारणगन्धर्वमानुषाः पन्नगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २६
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ २७
 उप्य द्वादशरात्रं तु पूतात्मा च भवेन्नरः ॥ २८
 तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितम् ।
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २९
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
 गाथा च गाथिका चापि तस्य संपद्यते नृप ॥ ३०
 अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ॥ ३१

निदर्शनमुदाहरणम् ॥ २९ ॥ यो योनिसंकरजः स चेत्तत्र
 गायत्रीं पठति तस्य प्रमथ्यक् पठतोपि तीर्थमाहात्म्यात्सा गा-
 यत्री गाथा स्वरनियमहीना गद्यवन्मुखाभिःसरति । गाथिका

संवर्तस्य तु विप्रर्वेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।
 रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ॥ ३२
 ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ ३३
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवां मेधमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम् ॥ ३४
 वेणायाः संगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्ध्यात्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
 कुशपुवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३७
 ततो देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे ।
 जातिस्ररहृदे स्नात्वा भवेज्जातिसरो नरः ।
 यत्र ऋतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः ॥ ३८
 अग्निष्टोमफलं विन्ध्याद्रमनादेव भारत ।
 ततः सर्वहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३९
 ततो वापीं महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
 दण्डकारण्यमासाद्य पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तस्य स्नातमात्रस्य भारत ॥ ४१
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ४२
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्ध्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४३
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४४
 ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः ॥ ४५
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४६
 तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।

ग्राम्यगीतवत् स्वरवर्णविकृता ॥ ३० ॥ अब्राह्मणस्य तु प्राक्-
 सिद्धापि तत्र न स्फुरतीति भावः ॥ ३१ ॥ ततो वेणां
 समासाद्येति क. ध. पाठः ॥ ३३ ॥

ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् ॥ ४७
 ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम् ॥ ४८
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥ ४९
 पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनाथं महाद्युतिम् ॥ ५०
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५१
 आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥ ५२
 तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ५३
 तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ५४
 मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५५
 अत्र कालञ्जरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५६
 आत्मानं स्नापयेत्तत्र गिरौ कालञ्जरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५७
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशांपते ।
 मन्दाकिर्नी समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५८
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां ब्रजेत् ॥ ५९
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र नित्यं महासेनो गुहः सन्निहितो नृप ॥ ६०
 तत्र गत्वा नृपश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ६१
 प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं ब्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ६२
 तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६३

तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र पितृदेवार्चने रतः ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६४
 ततो गच्छेत राजेन्द्र शृङ्गबेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६५
 तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६६
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ।
 ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ॥ ६७
 अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६८
 तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ॥ ६९
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्विगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च साध्याश्च पितरो लोकसंमताः ॥ ७०
 सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ।
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ७१
 तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ।
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसोऽपि च ॥ ७२
 हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ।
 तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाह्नवी ॥ ७३
 प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ७४
 यमुना गङ्गाया सार्धं संगता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ॥ ७५
 प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः ।
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्चतरौ तथा ॥ ७६
 तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ॥ ७७
 प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते ऋतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः ॥ ७८
 ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं विभो ॥ ७९
 श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।

चक्रचराः सूर्यादयः ॥ ७२ ॥ स्त्रीरूपायाः पृथिव्याः मेरुपृष्ठशी-
 र्षाया हरिद्वारादारभ्य जघनं नाभेरधोभागः ॥ ७५ ॥ नदी

श्लोका प्रजापतेरिति घ. पाठः ॥ ७७ ॥

मृत्युकालभयाच्चापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८०
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ८१
 एषा यजनभूमिर्हि देवानामभिसंस्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ८२
 न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ८३
 दशतीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथाऽपराः ।
 येषां साभिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ८४
 चतुर्विधे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
 स्नात एव तदामोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८५
 तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८६
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८७
 कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ॥ ८८
 यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
 सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ ८९
 सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
 द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ॥ ९०
 पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
 मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुतुन्दे त्वनाशनम् ॥ ९१
 पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
 स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्तसप्तावरांस्तथा ॥ ९२
 पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ९३
 यावदस्मि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
 तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीपते ॥ ९४
 यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ॥ ९५
 न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।

प्रयागमनं प्रतीति क. पाठः ॥ ८३ ॥ चातुर्विधे च यत्पु-
 ष्यमिति क. पाठः ॥ ८५ ॥ कैलासे सत्यलोके च नाकपृष्ठे च
 मोदत इति क. पाठः ॥ १०३ ॥ अगमानि अगम्यानि ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥ ९६
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धिक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ९७
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मनोपि च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ९८
 इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमम् ॥ ९९
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १००
 श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
 मेधाजननमम्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ॥ १०१
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ॥ १०२
 शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः ।
 जातीः स स्मरते ब्रह्मीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १०३
 गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ १०४
 एतानि वसुभिः साध्येरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ॥ १०५
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनाऽनेन सुव्रत ।
 व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् ॥ १०६
 भाषितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रार्थदर्शिभिः ।
 सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् १०७
 नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ १०८
 त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 'पितरस्तात सर्वे च तारिताः प्रपितामहाः ॥' १०९
 पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः ।
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ११०

समीक्षया दर्शनेच्छया ॥ १०४ ॥ करणैः इन्द्रियैः ॥ १०७ ॥
 अकृतात्मा अवशीकृतचित्तः ॥ १०८ ॥

अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीं १११
नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाऽभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११२
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ॥ ११३
एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ॥ ११४
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतं साग्रं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ॥ ११५
ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ॥ ११६
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ।
रक्षोगणविकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
अगम्यानि मनुष्येन्द्रैस्त्वामृते कुरुनन्दन ॥ ११७
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थाभिसंवृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः ।
आत्रेयः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ११९
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १२०
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतांवरः ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिरेण धौम्यं प्रति अर्जुनेन विना स्वस्य काम्यकवनेऽनभिरुचिकथनपूर्वकं निवासाय स्थानान्तरकथनप्रार्थना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।

अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधनः ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिविघातिनौ ।

प्रतिष्ठाने प्रयागे । प्रतिष्ठिता समाप्ता ॥ ११४ ॥ महाभिषक्
शन्तनुरूपेणावतीर्णः ॥ १२४ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ १२६ ॥

त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः परन्तपौ ॥
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
 नारदोऽपि तथा वेद योप्यशंसत्सदा मम ॥ ५
 तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषी ।
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽर्जुनः ॥ ६
 इन्द्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ७
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सुधृताः सुमहाबलाः ॥ ८
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ।
 'सर्वे महारथा मुख्याः सर्वे जितपरिश्रमाः ।'
 योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ये महाबलाः ॥ ९
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ।
 योऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिःस्वनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ १०
 निमृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ ११
 तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्ग्राण्डीवेन्द्रायुधोल्बणः ॥ १२

संरब्धः शरधाराभिः सुदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १३
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि वीभत्सुर्यथावत्प्रतिपत्स्यते ॥ १४
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया १५
 ते वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रमरिंदमम् ।
 द्रष्टारो न हि वीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १६
 वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्दिपदांवर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १७
 भवानन्यद्वनं साधु बहन्नं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १८
 यत्र कंचिद्रयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाम्बुदम् ॥ १९
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ २०
 आचक्ष्व न हि मे ब्रह्मत्रोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

धौम्येन युधिष्ठिराय प्राचीस्थनानातीर्थेकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयंस्तथा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ ॥ २
 याञ्छ्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
 द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ॥ ३

श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
 गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ॥ ४
 शृणु पूर्वा दिशं राजन्देवर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ५
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ६
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।

अनवरोऽन्यूनः ॥ ७ ॥ रजःकार्यं क्रोधः सएव धूमो यस्य ।
 धार्तराष्ट्रैरनिलैरिव उद्धत उद्दीपितः ॥ १० ॥ कक्षं तृणवनम् ॥ ११ ॥ उल्बणो दुःसहः ॥ १२ ॥ अलं जेतुं पर्याप्तः ॥ १५ ॥

द्रष्टारो द्रक्ष्यामः ॥ १६ ॥ अवधानं स्वास्थ्यम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मा-
 व्यं जलवच्छुचीति क. घ. पाठः ॥ १८ ॥ चतुरशीतितमो-
 ऽध्यायः ॥ ८४ ॥

यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ७
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ८
 यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् ॥ ९
 गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
 उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ॥ १०
 महानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ॥ ११
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ।
 सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ॥ १२
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ १३
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजत्तत्र बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १४
 पाश्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ॥ १५
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदभ्यस्तथा जगौ ।
 विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ॥ १६
 कान्यकुब्जेऽपिवत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽसीति चाब्रवीत् ॥ १७
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।

गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १८
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्मान्द्वरतसत्तम ॥ १९
 अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र तत्राश्रमवरो नृप ।
 तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ॥ २०
 हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे महान् ।
 आगस्त्यपर्वतो रम्यः पुण्यो गिरिवरः शिवः ॥ २१
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ।
 अयजत्तत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ॥ २२
 यत्र भागीरथी पुण्या सरस्यासीद्युधिष्ठिर ।
 यत्र सा ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशांपते ।
 धृतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ २३
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ २४
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैषधस्तृपितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २५
 यत्र देववनं पुण्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि २६
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव २७
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति दक्षिणदिक्स्थनानातीर्थानुकीर्तनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्यमानानि तानि वै ॥ १

शामित्रं शमितुः कर्म यज्ञे पशुमारणम् । विवस्वतः पुत्रस्य यमस्येति शेषः ॥ ७ ॥ तस्यां प्राच्यां दिशि । राजर्षिरपि गयसंज्ञः ॥ ८ ॥ पविर्वज्रं तत्सुल्यं जन्ममरणादिदुःखं तस्मान्नायत इति पवित्रम् । अतएव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितम् । पुण्यं धर्मवृद्धिहेतुः । पावनं पापनाशनम् ॥ १८ ॥ अत्यन्यापर्व-

यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
 बहाराणा बहुजला तापसाचरिता शिवा ॥ २
 वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे ।

तान्नाजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः इति क. घ. पाठः ॥ २१ ॥ सरति मणिकर्णिकाख्ये प्रविष्टा आसीत् । आकीर्णा व्यासः ॥ २३ ॥ मङ्गलीयः मङ्गलावहः ॥ २४ ॥ नैषधो नलः ॥ २५ ॥ बहुला च नदी यत्रेति क. घ. पाठः ॥ २६ ॥ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

मृगद्विजसमाकीर्णं तापसालयभूषिते ॥	३	शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
राजर्षेस्तस्य च सरिच्चृगस्य भरतर्षभ ।		हृदः परमदुष्पापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १६
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४		तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च संपन्नः फलमूलवान् ।
अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः ।		आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसहे गिरौ ॥ १७
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५		वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।		अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १८
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।		सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
‘मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवोकसः ॥’ ६		आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप ॥ १९
पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थे उत्तमे ।		चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।		प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ॥ ७		तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवम् ।
स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।		उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ २१
स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ॥ ८		तत्र देवर्षिवीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।
एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोचयाः ।		पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २२
पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ९		पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।		उज्जयन्ते स तप्तज्ञो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २३
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ १०		‘एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।		नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मधुरां पुरीम् ॥’ २४
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ११		पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।		साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २५
रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ १२		ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।		ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २६
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १३		पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।		पुण्यानामपि पुण्योसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
ताम्रपर्णां तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ १४		त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ॥ २७
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।		अव्ययात्मा व्ययात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १५		आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति प्रतीचीस्थतीर्थकथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।

अनुवंश्यां वंशानुरूपां तु नृगमात्रानुरूपां ॥ ५ ॥ अ-
शोकतीर्थं मत्स्येष्विति ध. पाठः ॥ १३ ॥ महत् मोक्षफलम्

अवन्तीषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।

॥ १५ ॥ तप्तज्ञ कृततपस्कः ॥ २३ ॥ षडशीतितमो-
ऽध्यायः ॥ ८६ ॥

यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 प्रियङ्गवाग्रवणोपेता वानीरफलमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 सरिद्रनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ॥ ३
 नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सहसिद्धर्षिचारणैः ।
 स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ॥ ४
 निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ५
 वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ६
 तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते ।
 फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ७
 ब्रह्माश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवर्षिगणसेविते ॥ ८
 हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रेण तपसा निर्मिता सर्वपावनी ॥ ९
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुपात्मजः ।

पपात स पुनर्लोकौल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ १०
 तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ॥ ११
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिद्ध्यन्ति मानवास्तपसा विभो १२
 जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिपेवितः ॥ १३
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गाद्वारं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिपेवितम् ॥ १४
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १५
 अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनांवर ॥ १६
 मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 विप्रणश्यन्ति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रत्युदीचीस्थतीर्थकथनम् ॥ १ ॥

धौम्य उवाच ।
 उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
 शृणुष्व्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
 कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ॥ २
 सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ ३

यत्र पुण्यतरं तीर्थं पृक्षावतरणं शुभम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ४
 पुण्यं चारुयायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ५
 एतस्मिन्नेव चार्थेऽसौ इन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥
 अग्रयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।

प्रत्यक्स्रोताः पश्चिमवाहिनी ॥ २ ॥ शाम्यतां शमवताम् ॥ १३ ॥ गङ्गाण्यं च भूमिपेति घ. पाठः ॥ १४ ॥ संश्रयार्थाय वासार्थम् ॥ १५ ॥ अभिकामस्य गन्तुमिच्छोः ॥ १७ ॥ सप्ताशी- तितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ २ ॥ हृदिनी वनमालिनीति झ. पाठः ॥ ३ ॥ सारस्वतैः सरस्वत्यां प्राप्तैः ॥ ४ ॥ सहदेवः सुजयपुत्रः । शम्याक्षेपेण बलवता क्षिप्ता शम्या लघुडविशेषो यावद्दूरं पतेत्तावान् यज्ञ- मण्डपो यस्मिन्त्यज्ञे स शम्याक्षेपस्तेन ॥ ५ ॥

मन्त्रयतः कथयतः । कथाप्रतिग्रहः कथाया मनसि धारणम्

ते तस्य कुरुशार्दूल सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ७	पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २०
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।	सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
विंशतिं सप्त चाष्टौ च ह्यमेधानुपाहरत् ॥ ८	पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुरवाः ॥ २१
कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात यथा पुरा ।	भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते ।
अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः शरभङ्गस्य विश्रुतः ॥ ९	राजन्स आश्रमः ख्यातो भृगुतुन्दो महागिरिः २२
सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।	यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ १०	नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥२३
दृषद्वती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर ।	तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
न्यग्रोधाल्यस्तु पाञ्चाल्यः पाञ्चाल्यो द्विपदांवर ।	आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः २४
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ११	उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ।
कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ।	सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २५
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः १२	ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
एतावर्णाववर्णौ च विश्रुतौ मनुजाधिप ।	प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुम् २६
वेदज्ञौ वेदविद्वांसौ वेदविद्याविदामुभौ ।	यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
ईजाते क्रतुभिर्मुख्यैः पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ १३	तत्र कृत्स्नं जगत्सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ॥२७
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः स्वरूपाः पुरा ।	तत्पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमश्च सः ॥ १४	तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरम् ॥ २८
ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।	शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ॥ १५	यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ॥
यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।	तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ।
स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १६	आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ ३०
अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।	पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोस्तु मा ।
इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य दीक्षां महात्मनः १७	एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।	कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ ३१
आगम्य सरितो विप्रान्मधुना समतर्पयन् ॥ १८	एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च सेवितम् ।	ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ ३२
किरातकिन्नरावासं शैलं शिखरिणांवरम् ॥ १९	चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
विभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर ।	आतृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजयिष्यसि ॥३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ शंकरस्तत्र विश्रुत इति क. ध. पाठः ॥ ९ ॥ एता कृष्णमृगी तद्वर्णौ कृष्णौ नरनारायणावित्यर्थः । वस्तुतस्तवर्णौ वर्णाः लोहितशुककृष्णाः रजःसत्वतमांसि तद्रहितौ । तत्र

वैवर्ण्यवर्ण्यौ चेति क. ध. पाठः ॥ १३ ॥ प्रसुर्जिष्णुरिति क. पाठः ॥२३॥ विशालां नामतः । बदरीमनु बदरीसमीपे ॥२४॥ अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

लोमशेनेन्द्रवचनाद्युधिष्ठिरं प्रति पार्थस्य पाशुपतादिप्राप्तिकथनपूर्वकमिन्द्रसंदेशनिवेदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
 लोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
 तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
 उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
 समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
 स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥४
 संचरन्नसि कौन्तेय सर्वालोकान्यदृच्छया ।
 गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
 तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
 शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ॥ ६
 आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ।
 आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतान्प्रति ॥ ७
 सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजम् ।
 वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ८
 आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ।
 भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ॥९
 यच्चयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं भरतर्षभ ।
 तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं विभो ॥ १०
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् ।
 अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ॥ ११
 तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ।
 वज्रमस्त्राणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ॥१२
 यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।

अस्त्राप्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥१३
 विश्वावसोस्तु तनयाद्रीतं नृत्यं च साम च ।
 वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥१४
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमात्मवान् ।
 सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १५
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १६
 भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १७
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवोकसैः ॥ १८
 तपसाऽपि त्वमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥१९
 अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 सत्यसन्धं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ॥ २०
 महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।
 महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ॥ २१
 महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।
 तथाऽर्जुनमतिस्कन्धं सहजोल्बणपौरुषम् ॥ २२
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ २३
 यच्चापि ते भयं कर्णात्मनसिस्थमरिंदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्युपागते ॥ २४
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 स महर्षिलोमशस्ते कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २५
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयात्ते न तच्छ्रेष्ठेयमन्यथा ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना निरपराधानां दाहे यो दोषस्तस्य
 शोधनम् । मङ्गलं दग्धानामेवाराभादीनां पुनर्विकसनम् । वज्रं
 वज्रवदप्रतीकार्यं रौद्रमेव ॥ १२ ॥ गीतं लौकिकं गानम् ।
 साम ऋक्षु गानम् ॥ १४ ॥ सुरकार्यं निवातकवचादीनां वधः ।
 कृतार्थः क्षिप्रमर्जुन इति क. ध. पाठः ॥ १८ ॥ सत्यसन्धं

सत्यप्रतिज्ञम् ॥ २० ॥ वरवर्णिनं अतिसुन्दरम् ॥ २१ ॥ महेश्वरसुतप्रख्यं स्कन्दतुल्यम् । अतिस्कन्धं उग्रतांसम् ॥ २२ ॥ अपहरिष्यामि कवचकुण्डलापहरणेन ॥ २४ ॥ तत् श्रेष्ठेयं नलन्यथा प्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति स्वसाहित्येन तीर्थयात्राविधायकपार्थवचननिवेदनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशाज्ञयाऽधिक-
परिजनविसर्जनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया धिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि धर्मं राज्ञां सनातनम् २
स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवान् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत् गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयान्राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाऽभिगुप्तान्कौन्तेयान्न विवर्तेयुरन्तिकम् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
यथा यथातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
यन्मां सरति देवेशः किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः ।
वासवः सरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां गमनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ॥ १९
क्षुत्तृडध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मृष्टभुजो द्विजाः ॥ २०
पक्वान्नलेक्षपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुयायिनः ।
मया यथोचिताऽऽजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ॥
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः ।
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः २२
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाश्चात्यो वः प्रदास्यति ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।
ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरौ भारे समाहिते ।
विप्राश्च यतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २४

पुरुषं प्रति पुरुषस्यैवार्थः ॥ ३ ॥ द्विः द्विवारम् । तृतीयं
तृतीयवारम् ॥ ९ ॥ तीर्थयात्रा शुभावहेति क ध. पाठः
॥ १० ॥ नानृती नाकृतात्मा चेति क. ध. पाठः ॥ ११ ॥

लघुरल्पपरिवारः ॥ १८ ॥ विकल्पकाः मृष्टामृष्टविभाजकाः ।
आजीव्यैर्भृत्यादिभिः । वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरन्नादिभिः ॥ २१ ॥
पाश्चात्यो इपदः ॥ २३ ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाऽम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्भनैश्च समतर्पयत् ॥ २५

ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

युधिष्ठिरेण लोमशादिभिः सह तीर्थसेवनाय प्रस्थानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवतो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छामो वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल वनानां च विशांपते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिभुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनाच्छुप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिभुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव पृक्षादींश्च वनस्पतीन् ॥ १०
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ।
'भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च' ११
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्ससे ॥ १२

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविभ्रकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १३
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिलोमशः सुमहातपाः ॥ १४
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहासाभिर्लोमशेनाभिपालितः ॥ १५
स राजा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिभुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ १६
वाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ।
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ॥ १७
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्गा गमनाय मनो दधे ॥ १८
अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १९
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ २०
युधिष्ठिरयमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ ॥ २१
शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २२
मनो ह्यदुष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २३
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २४

तीर्थसंस्पर्शनाच्छुपेति क. पाठः ॥ ७ ॥ अनुकीर्णानि व्या-
प्तानि । नोऽस्मान् ॥ १३ ॥ आर्जवमब्रुवुद्धिं श्रद्धामित्यर्थः

॥ २१ ॥ मनो ह्यदुष्टं शरणागमिति क. पाठः ॥ २३ ॥
फलमाप्नुतेति क. पाठः ॥ २४ ॥

ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्देवमानुषैः ॥ २५
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २६
 धौम्येन सहिता वीरास्तथा तैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २७

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
 अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्ततः ॥ २८
 इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्यापृतैश्च तथाऽन्यैः परिचारकैः ॥ २९
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 प्राञ्जुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरेप्रति धर्माधर्मयोः समृष्यसमृद्धिलक्षणोदककारणत्वाभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथाऽसि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
 परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगतानपि ।
 ते च लोमश लोकेऽसिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २
 लोमश उवाच ।
 नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
 यद्धर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
 वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
 ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
 'यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।
 सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ॥' ५
 मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
 वर्धमानां ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ६
 पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
 अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ७
 तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
 तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ८
 दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

क्रोधादहीस्ततोऽलजा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ९
 तानलजान्गतश्रीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
 क्षमा लक्ष्मीः स्वधर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ॥ १०
 लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुराच्छ्रुत् ॥ ११
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दपोपहतचेतसः ।
 दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १२
 तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिनाहतान् ।
 दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ।
 मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ॥ १३
 निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ।
 'अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ॥' १४
 देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
 अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च १५
 तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
 प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १६
 एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ।
 तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १७
 तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

कठिनानि करण्डानि ॥ २८ ॥ परिचतुर्दशैः षड्दशभिः । चतु-
 र्दशभ्यः परि उपरीति व्युत्पत्तेः । संख्ययाव्ययासन्नेति समासः ।
 बहुव्रीहौ संख्येये ङजिति ङच् ॥ २९ ॥ एकनवतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ९१ ॥

परान् शत्रून् ॥ २ ॥ विविशुः स्नानार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥

अहीः अकार्ये प्रवृत्तिः । ततः अलज्जा लज्जा निन्द्यतादोषाद्भयं
 तस्य नाशः ॥ ९ ॥ नचिरात् शीघ्रमेव ॥ १० ॥ आदानवन्तः
 आर्जवादिनियमग्रहणवन्तः । निरादानाः अप्रतिबद्धाः । सर्वशः
 देवादिभिरपि । एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः इति
 ध. पाठः ॥ १७ ॥

पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः १८
 यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
 भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥ १९
 चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
 तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥२०
 अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियम् २१

यथा चेक्ष्वाकुरभवत्सपुत्रजनवान्धवः ।
 मुचुकुन्दोऽथ मांधाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २२
 कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोधलात् ।
 देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि ॥ २३
 धार्तराष्ट्रास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।
 नचिरादै विनङ्गयन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

युधिष्ठिरादिभिः क्रमेण ब्रह्मसरस्तीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्र शमठेन युधिष्ठिरादीन्प्रति गययज्ञवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्रतत्र ह ।
 क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
 ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
 कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
 तत्र देवान्पितृन्विप्रास्तर्पयित्वा पुनःपुनः ।
 कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत ॥ ३
 कालकोट्यां विषप्रस्थे गिराबुष्य च कौरवाः ।
 बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
 प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
 ऊषुराभुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
 गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
 विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
 तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
 जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
 तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
 संतर्पयन्तः सततं बन्धेन हविषा द्विजान् ॥ ८
 ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
 राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
 नगो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ॥१०
 दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।
 ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोतुलम् ॥ ११
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ॥ १२
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशांपते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥१३
 परिपूर्णः परंज्योतिः परमात्मा सनातनः ।
 ब्रह्मादिभिरुपास्योऽयं भगवान्परमेश्वरः ॥ १४
 तं प्रणम्य महादेवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
 सिद्धिक्षेत्रमिदं मत्वा सर्वेषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥१५
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मासैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ।
 अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ॥ १६
 ये तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ॥ १७
 चातुर्मासेनायजन्त आपेण विधिना तदा ।
 तत्र विद्यातपोवृद्धा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सदसिस्था महात्मनाम् ॥१८
 तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।

वेत्स्यसि लप्स्यसे ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्रस्तु दर्पेण इति क. ध. पाठः
 ॥ २४ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

वानीरमालिनी वैत्रपङ्क्तियुक्ता । सरो गयशिरो यत्रेति क. ध.
 पाठः ॥ १० ॥

शमठोऽकथयद्राजन्नाधूर्तरजसं गयम् ॥ १९
 शमठ उवाच ।
 आधूर्तरजसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि तस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ २०
 यस्य यज्ञो बभूवेह बहन्नो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २१
 घृतकुल्याश्च दध्मश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ २२
 अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते ।
 अन्ये च ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् २३
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
 न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २४
 पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २५

यत्र स गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २६
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २७
 न तत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २८
 कथं तु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
 पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् २९
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतोधारा असंख्येयाः स केनचित् ।
 तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ॥ ३०
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपतेः ।
 बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरप्रत्यगस्त्यचरितकथनारम्भः ॥ १ ॥ वातापीत्वलघुत्तकथनम् ॥ २ ॥ तथा लोपासुद्रोत्पत्तिप्रकार-
 कथनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
 तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदतांवरः ।
 अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
 आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थं चोदितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३
 लोमश उवाच ।
 इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
 मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
 तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।

चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
 तदाप्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः ।
 मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ॥ ७
 मेषरूपी च वातापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् ।
 संस्कृत्य तं भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८
 स चाहयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स प्रत्यदृश्यत ॥ ९
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १०
 तामिल्वलेन महता खरेण गिरमीरिताम् ।
 श्रुत्वाऽतिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥ ११
 तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशांपते ॥ १२

ब्रह्मशब्देन वेदध्वनिना ॥ २४ ॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 दुर्जयायां वातापिपुर्यां मणिमतीसंज्ञायाम् ॥ १ ॥ नादात्

न दत्तवान् ॥ ६ ॥ कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः ।
 संस्कृत्य पक्त्वा ॥ ८ ॥ स च इल्वलश्च ॥ ९ ॥

एवं स ब्राह्मणान् राजन्भोजयित्वा पुनःपुनः ।
 हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
 पितृन्ददर्शं गते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ १४
 सोऽपृच्छलम्बमानान्स्तान्भगवन्तश्च किंपराः ।
 'किमर्थं वेह लम्बध्वे गते यूयमधोमुखाः ।'
 संतानहेतोरिति ते प्रत्युचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १५
 ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १६
 यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राभुया गतिम् १७
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १८
 ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १९
 स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ २०
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थ्याय मुनिः प्रादान्महातपाः २१

सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ २२
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २३
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २४
 वदधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २५
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः खलंकृताः ।
 दास्यः शतं च कल्याणीमुपातस्थुर्वशानुगाः ॥ २६
 सा स दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिविप्रभा ॥ २७
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वद्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २८
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोप्यति ।
 तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २९
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यामिमां सुताम् ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

विदर्भराजेन सन्तानार्थं कन्यां कामयमानायागस्त्याय लोपामुद्राया यथाविधि प्रदानम् ॥ १ ॥ अगस्त्येन लोपामु-
 द्राया महाह्रवसनाभरणत्याजनेन बलकलादिप्राद्वणपूर्वकं स्वाश्रमं प्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ ऋतुकाले समाहूतया तया महाह्रव-
 सनाभरणानि थाचितेनागस्त्येन तत्संपादनाय प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
 राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २

एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नैच्छत ॥ ३
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।

प्रसवसन्तानं संततेरविच्छेदम् ॥ १९ ॥ तस्य तस्य सिंहमृगादेः
 अङ्गं कटिदृष्ट्यादि । सर्वगुणवतीमित्यर्थः ॥ २० ॥ जज्ञे जाता ।
 विद्युदिति विशेषणं शुतिविशेषोपपादनार्थम् ॥ २२ ॥ मुद्राणां
 तत्तन्मृगादिजातिगतानामसाधारणानां चिह्नानां कमनीयचक्षु-
 वन० २१

द्वानां लोपइव लोपस्तिरस्कारो यया सा लोपामुद्रा । आहि-
 ताम्यादिवत्पूर्वनिपातः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २४ ॥
 वशानुगाः इच्छानुरूपाः ॥ २६ ॥ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
 निवेशे विवाहे ॥ २ ॥

लोपामुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ॥ ७
 प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
 ततश्चीराणि जग्राह बल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्याऽनुकूलया ॥ ११
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामगमत्प्रभुः ॥ १२
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशांपते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
 इच्छामि त्वां सृग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
 उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८
 अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी ।
 नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोयं कथंचन ॥ १९
 अगस्त्य उवाच ।
 न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
 यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ २०
 लोपामुद्रोवाच ।
 ईशोसि तपसा सर्वं समाहर्तुं तपोधन ।
 क्षणेन जीवलोके यद्रसु किंचन विद्यते ॥ २१
 अगस्त्य उवाच ।
 एवमेतद्यथाऽऽस्थ त्वं तपोव्ययकरं तु तत् ।
 यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २२
 लोपामुद्रोवाच ।
 अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन ।
 न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २३
 न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुं ते कथंचन ।
 एवं तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २४
 अगस्त्य उवाच ।
 यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
 हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

धनयाचनाय श्रुतर्वादिनृपप्रयमुपगतेनागस्त्येन तद्दनानां समायव्ययतापरिज्ञानेन तैःसह इत्थं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
 श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
 स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतम् ।

स्नातां ऋताविति शेषः ॥ १३ ॥ परिचारेण सेवया ॥ १४ ॥
 भूषणोयं चीरकाषायादिस्तपस्विनां श्लाघ्योयं सामग्रीकलापो
 भोगसंपर्केणापवित्रो नैव भवत्विति शेषः ॥ १९ ॥ समाहर्तुं

विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
 तस्मै चार्च्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३
 अगस्त्य उवाच ।

ममेप्सितमिति क. ध. पाठः ॥ २१ ॥ ऋतोः कालः षोडशदि-
 नानि तेषु अल्पोऽवशिष्टः ॥ २३ ॥ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 विषयान्ते देशसीमान्ते ॥ २ ॥ आगमने निमित्तभूतां

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वद्भुपादत्स यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ ५

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६

स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्चमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७

तयोरर्घ्यं च पाद्यं च ब्रध्नश्चः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ।

‘वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योस्म्यागमनेन ते ॥’ ८
अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९

लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११

पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्च महीपतिः ॥ १२

त्रसदस्युस्तु तान्दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ॥ १३

अर्चयित्वा यथान्यायमैक्ष्वाको राजसत्तमः ।
समस्तांश्च ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।
वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
एतज्ज्ञात्वा ह्युपादद्धं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६

तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७

ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८

अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थामहे वसु ॥ १९

लोमश उवाच ।
तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

इल्वलेनागस्त्याय मेधीकृतवातापिमांसपरिवेषणम् ॥ १ ॥ इल्वलेन वातापेराह्वानेऽगस्त्येन स्वेन सस्य जीर्णाकरणोक्तिः ॥ २ ॥ भीतेनेल्वलेनागस्त्याय धनदानपूर्वकं तज्जिघांसया तदनुगमनम् ॥ ३ ॥ अगस्त्येन हुङ्कारेणैल्वलस्य भस्मीकरणपूर्वकं लोपामुद्रायै बहुधनदानेन तस्यां गुणवदेकापत्योत्पादनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
उपस्थितान्सहामाल्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १

तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य आत्रा वातापिना तदा ॥ २

अर्थिताम् । किमिच्छन्नागतोसीति पप्रच्छेत्स्यः ॥ ३ ॥ उपादानान् धनग्रहणान् ॥ ६ ॥ वाऽयश्चमगमत्तत इति क. ध.

ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेपभूतं महासुरम् ॥ ३

अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीं नृपिसत्तमः ।
विपादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् ४

धुर्यासनमथासाद्य निपसाद महानृपिः ।
पाठः ॥ ७ ॥ उपक्रमे आगमने ॥ ८ ॥ नौ आवाभ्याम् ॥ ९ ॥ वसुमान् धनवान् ॥ १९ ॥ षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

तं पर्यवेपदैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापि बुभुजे ततः ।
 'बहन्नाशापि ते मेऽस्तीत्यवदद्भक्षयन्स्वयम् ॥' ६
 भुक्तवत्यसुरोऽद्धानमकरोत्स्य चेल्वलः ।
 'वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
 तपसा दुर्जयो यावदेप त्वां नातिवर्तते ॥ ७
 ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
 तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ ८
 स वीर्यात्तपसोऽग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
 एष जीर्णोऽसि वातापे मया लोकस्य शान्तये ॥९
 इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
 त्रिरेवं प्रतिसंरन्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥' १०
 ततो वायुः प्रादुरभूदधस्तस्य महात्मनः ।
 शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥ ११
 वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
 तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
 कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥१२
 इल्वलस्तु विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्व ब्रूत किं करवाणि वः ॥१३
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निव्वलं तदा ।
 ईशोऽस्यसुर विब्रस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ १४
 एते च नातिधनिनो धनाशा महती मम ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥१५
 ततोऽवमत्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
 दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु १६
 अगस्त्य उवाच ।
 गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १७
 मह्यं ततो वै द्विगुणं रथथैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ॥१८
 'लोमश उवाच ।
 इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथाऽऽत्थ माम् ।

इत्सितं यदिह ब्रूहि तद्धि दास्यामि ते वसु इति क. पाठः
 दित्सितं मया युष्मभ्यं दातुमिष्टम् ॥ १६ ॥

सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्वनम् ।
 रथं तु यदवोचो मां नैतं विब्र हिरण्मयम् ॥ १९
 आगस्त्य उवाच ।
 न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महाऽसुर ।
 विज्ञायतां रथः साधु व्यक्तमस्ति हिरण्मयः ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 विज्ञायमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।'
 ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥२१
 विवाजी च सुवाजी च तस्मिन्नुक्तौ रथे हयौ ।
 ऊहतुः स वसूनाशु तावगस्त्याश्रमं प्रति ।
 सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ २२
 'इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
 भस्म चक्रे महातेजा हुङ्कारेण महाऽसुरम् ॥' २३
 अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
 कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥२४
 लोपामुद्रोवाच ।
 कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
 उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ २५
 अगस्त्य उवाच ।
 तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
 विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥२६
 सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा तत्समं तव ।
 दश वा शततुल्याः स्थुरेको वाऽपि सहस्रजित् ॥
 लोपामुद्रोवाच ।
 सहस्रसंमितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन ।
 एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः २८
 स तथेति प्रतिज्ञाय तथा समगमन्मुनिः ।
 समये समशीलिन्या श्रद्धावान्श्रद्धधानया ॥ २९
 तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
 तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ ३०
 सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
 ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ॥ ३१
 साङ्गोपनिषदान्वेदाङ्गपन्नेव महातपाः ।

प्राच्यवदुदराग्निर्गतोऽभवदिल्वलः ॥ ३१ ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्वपेः स तेजस्वी महानृषिः ॥ ३२
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
 इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ ३३
 तथायुक्तं तु तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
 एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ ३४
 अगस्त्यस्याश्रमश्चायमत ऊर्ध्वं विशांपते ।
 ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ३५
 प्राह्लादिरेवं वातापिर्ब्रह्मणो दुष्टचेतनः ।

एवं विनाशितो राजन्नगस्त्येन महात्मना ।
 तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयैर्गुणैर्युतः ॥ ३६
 एषा भागीरथी पुण्या देवगन्धर्वसेविता ।
 वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ॥ ३७
 प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
 शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ॥ ३८
 दक्षिणां वै दिशं सर्वां ग्वावयन्ती च मातृवत् ।
 पूर्वं शंभोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिरेण भृगुतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति परशुरामस्य दाशरथिरामेण तेजोहरणप्रकारकथनम् ॥ २ ॥
 तथा परशुरामस्य पितृनिदेशान्भृगुतीर्थनिमज्जनेन पुनस्तेजोलाभकथनम् ॥ ३ ॥

[लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ॥ १
 यत्रोपस्पृष्टवान् रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
 अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव २
 दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
 कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
 स्वात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयामास भारत ॥ ४
 तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं वभौ ।
 अप्रभृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ॥ ५
 अपृच्छचैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
 भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
 कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६
 लोमश उवाच ।
 शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
 जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ॥ ७

विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
 पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ॥ ८
 ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकामुतः ।
 तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ९
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
 धनुरादाय तदिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
 जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ॥ १०
 तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
 प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ॥ ११
 स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
 प्रहसन्निव कोन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ॥ १२
 कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
 समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ १३
 इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेमुमर्हसि ।
 नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
 इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्यं न कत्थनम् ॥ १४
 तमेवं वादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
 अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ॥ १५

युक्तमध्ययनेध्मवाहनादौ ॥ ३४ ॥ प्राह्लादिः प्रह्लादगोत्रोद्भवः
 ॥ ३६ ॥ सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

रामो जामदग्न्यः । हृतं दाशरथिरामेण ॥ २ ॥ तस्य युधि-

ष्ठिरस्य । तीर्थस्य तीर्थं ज्ञातस्य ॥ ५ ॥ वपुः तेजः ॥ ६ ॥
 दाशरथेः । कर्मणि षष्ठी ॥ ९ ॥ व्यपदेशेन उक्त्या ॥ १५ ॥

ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
 रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ॥१६
 धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
 ज्याशब्दमकरोच्चैव सयमानः स वीर्यवान् ।
 तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ॥ १७
 अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
 इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ १८
 तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
 शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
 श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णांसि भार्गव ॥ २०
 त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
 पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
 पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ॥ २१
 ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
 आदित्यान्सवस्रन्द्रान्साध्यांश्च समरुद्रगान् २२
 पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ॥ २३
 ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
 देवर्षयश्च कात्स्वर्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ॥ २४
 वेदाश्च सोपनिषदो वपदकारैः सहाध्वरैः ।
 चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ॥ २५
 ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै वाणं मुमोच ह ।
 शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ॥ २६
 पांसुवर्षेण महता मेघवर्षेण भूतलम् ।
 भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ॥ २७
 स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
 आगच्छञ्ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचोदितः ॥ २८
 स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ॥ २९
 विष्णुना सोभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
 भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ॥ ३०
 ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
 निर्भेदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममनुवन् ॥ ३१
 न वै सम्यगिदं पुत्रं विष्णुमासाद्य वैकृतम् ।
 स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ॥ ३२
 गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताहयाम् ।
 तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ॥ ३३
 दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
 भृगुर्देवयुगे रामं तप्तवानुत्तमं तपः ॥ ३४
 तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
 प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ॥ ३५
 एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
 प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

वृत्रासुरनिपीडितशक्रादिभिर्ब्रह्मवचनाद्ब्रह्मनिर्माणाय दधीचंप्रति तच्छरीरास्थिप्रार्थनम् ॥ १ ॥ त्वष्ट्रा दधीचास्थिभिर्व-
 ज्रायुधनिर्माणम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १
 लोमश उवाच ।

चेतोमन्ति चेतनावन्ति । आर्षं पदलप्रयुक्तं रुलम् । चेतस्-
 न्तीत्यपेक्षितम् ॥ २५ ॥ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितौजसः ॥ २
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 कालकेया इति ख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३

कालेया इति विख्याता इति क. पाठः ॥ ३ ॥

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वस्त्रिदशाः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
 कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठीत्युवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वे यद्गः कार्यं चिकीर्षितम् ॥६
 तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
 तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
 सं वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥८
 स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥९
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ।
 तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संस्क्रियतां दृढम् ॥१०
 महच्छुहणं घोरं षडश्रं भीमनिःस्वनम् ।
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ॥ ११
 एतद्गः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ।
 एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ॥ १२
 नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ।
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १३
 षट्पदोद्गीतनिनदैर्विषुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवञ्जीवकनादितम् ॥ १४
 महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १५
 करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥१६
 सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरेनुनादितम् ।

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

इन्द्रेण वृत्रहननम् ॥ १ ॥ ततो देवगणामिपीडनास्समुद्रं प्रविष्टैर्देवैर्जगद्भिनाशनाध्यवसायः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

स वो दास्यति ईप्सितमिति शेषः ॥८॥ षडश्रं षट्कोणम् ॥११॥
 करेणुभिर्हस्तिनीभिः प्रभिन्नं मदस्वाविकरटामदोद्भिदस्थानं गण्ड-
 स्थलैकदेशस्तस्य मुखमुपरिभागो तेषां तैः ॥ १६ ॥ त्रिविष्ट-

अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ॥ १७
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १८
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा साक्षात्पितामहम् ॥१९
 तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ २०
 ततो दधीचः परमप्रतीतः
 सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्गो हितमद्य देवाः
 स्वं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि ॥ २१
 स एवमुक्त्वा द्विपदांवरिष्ठः
 प्राणान्वशी स्वान्सहस्रोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
 रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २२
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
 स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
 प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २३
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
 कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव
 भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २४
 ततो हतारिः सगणः सुखं वै
 प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।
 त्वष्ट्रा तथोक्तस्तु पुरंदरस्त-
 द्ब्रह्मं प्रहृष्टः प्रयतो ह्यगृह्णात् ॥ २५

ततः स वज्री बलभिदैवतैरभिरक्षितः ।

पसमप्रख्यं स्वर्गतुल्यप्रकाशम् ॥ १८ ॥ परासोः गतप्राणस्य
 ॥ २२ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

आससाद् ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
 कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
 समुद्यतप्रहरणैः शशङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
 ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह ।
 मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
 उद्यतप्रतिविद्धानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपाल्यताम् ॥४
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यन्तरिक्षान्महीतलम् ।
 तालैरिव महाराज वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५
 ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
 त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
 तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
 न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ७
 तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
 कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
 जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ॥ ९
 तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
 स्वतेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ १०
 विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
 स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ११
 स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ १२
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
 ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
 खं घौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १३
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
 श्रुत्वा खं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच
 वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १४
 स चक्रवज्राभिहतः पपात
 महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।

यथा महाशैलवरः पुरस्ता-
 त्स मन्दरो विष्णुकराद्विमुक्तः ॥ १५
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्ताः
 शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकराद्विमुक्तं
 वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने ॥ १६
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
 महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
 'वृत्रं हतं संदृष्टुः पृथिव्यां
 वज्राहतं शैलमिवावदीर्णम् ॥ १७
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेल्य
 जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ।
 ते वध्यमानास्त्रिदशैः समेतैः
 समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ॥ १८
 प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
 झपाकुलं नक्रसमाकुलं च ।
 तदा स मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
 स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिप्रयत्नात् ॥ १९
 तत्र स केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
 स्तांस्तानुपयानुपवर्णयन्ति ।
 तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
 द्धोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ॥ २०
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
 स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ।
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते
 तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ॥ २१
 ये सन्ति केचिच्च वसुंधरायां
 तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
 तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २२

रोदसी यावापृथिव्यौ ॥ १ ॥ तालैस्तालफलैः ॥ ५ ॥
 व्यदधत् निहितवान् ॥ १० ॥ बलस्थं बलवन्तम् ॥ १३ ॥

हतमपि वृत्रं भयात् न हतमिव मेने ॥ १६ ॥ ध्रियन्ते जीव-
 न्ति ॥ २१ ॥

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।

दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स ॥

२३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

समुद्रान्तर्हितैर्देवैः रात्रौरात्रौ बहिर्निर्गत्याश्रमेषु ऋषिगणेषु निहतेषु देवगणैर्नारायणस्य शरणीकरणम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।

समुद्रं ते समाश्रित्य वरुणं निधिमम्भसः ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिकुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स कुर्वन्ति विविशुश्चारणं दिवा ।
'कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ॥' ५
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विशतिः संनिषूदिताः ॥ ६
एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमानन्दानवास्तदा ।
निशायां परिबाधन्ते समुद्राम्बुवलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया भ्रन्तो द्विजगणान्वहून् ॥ ७
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ८
'क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स मेदिनीम् ॥ ९
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकश्चिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ १०
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जात्रैर्विसन्धिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ११
कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैर्भैस्तथैव च ।

विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १२
निःस्वाध्यायवपदकारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ १३
एवं संक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १४
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्भरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्दिग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १५
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १६
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १७
जगत्पुपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १८
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ॥ १९
शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ।
तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ।
ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ॥ २०
त्वं नः स्रष्टा च भर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
'त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ॥' २१
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं वपुराश्रित्य जगदर्थे समुद्धृता ॥ २२
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २३

गतबुद्धिभावाः प्रातःधीनिश्चयाः । वरुणस्यालयं समुद्रम् ॥ २३ ॥
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

विनिश्चिलैवमसुरा वज्रसंहारदुःखिता इति क. पाठः ।
कालेयाः कालायाः कश्यपभार्यायाः पुत्राः ॥ १ ॥ कालोप-
वन० २२

सृष्टाः सृत्युना प्रस्ताः ॥ ७ ॥ दानवानां वधायेति शेषः ॥ १६ ॥
इङ्गति चरतीति इङ्गं पचायच्च जङ्गमम् । नेङ्गति स्थावरम्
॥ २१ ॥ एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
 व्रामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भंशितस्त्वया ॥ २४
 असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
 यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २५
 एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।

अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २६
 तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
 रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ।
 'शरणागतसंत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ॥' २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

विष्णुना समुद्रान्तर्हितदैत्यनिधने समुद्रशोषणस्योपायत्वं ज्ञापितेर्देवैर्ब्रह्मलोकगमनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मचोदनया देवैरगस्त्य-
 मेल्य सागरशोषणप्रार्थनम् ॥ २ ॥

देवा ऊचुः ।
 तव प्रसादाद्बर्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
 ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥१
 लोका ह्येवं विवर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
 त्वत्प्रसादान्भिरुद्रिणास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेति रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥३
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥४
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५
 विष्णुरुवाच ।
 विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥६
 कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितम् ॥ ७
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
 ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ भ्रान्ति ऋषीनिह ॥९
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयिणो हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ॥ १०
 'एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदीरितम् ।

विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ ११
 ततस्ते प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
 सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ॥१२
 एषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
 उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वचः ॥ १३
 विदितं मे सुराः सर्वे दानवानां विचेष्टितम् ।
 मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ॥१४
 क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
 उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशेषणे ॥ १५
 अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः ।
 तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ॥ १६
 स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे १७
 अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।
 समुद्रे च क्षयं नीते कालेयान्निहनिष्यथ ॥ १८
 एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ १९
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ २०
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
 आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैस्तु तुष्टुवुः ॥२१
 देवा ऊचुः ।
 नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।

चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः । दिवौकसः देवान् ॥ १ ॥

वारुणिं मैत्रावरुणपुत्रम् ॥ २० ॥

अंशितश्च सुरैश्चर्याल्लोकार्थं लोककण्ठकः ॥ २२
 क्रोधात्प्रवृद्धस्तरणं भास्करस्य नभोगतः ।
 वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥२३
 तमसा चाट्टते लोके मृत्युनाऽभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥२४
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
 ततस्त्वार्ताः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि ॥२५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति विन्ध्यगिरेरभिवृद्धेरगस्त्येन तन्निरोधस्य च हेतुकथनम् ॥ १ ॥ देवैः समुद्रशोषणं प्रार्थितेनाग-
 स्त्येन तैः सह समुद्रं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
 लोमश उवाच ।
 अद्रिराजं महाघोरं मेरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
 तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
 यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ॥ ३
 प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं करु भास्कर ।
 एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ॥ ४
 नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
 एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ५
 एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाऽचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ६
 ततो देवाः सहिताः सर्व एव
 सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं
 न च स तेषां वचनं चकार ॥ ७
 अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
 तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
 तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ८
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ९
 तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्विजोत्तम ।
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ १०
 तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
 सोभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥११
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तासि दिशं कार्येण केनचित् ॥१२
 यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
 नितृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १३
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनाभिन्नकर्शन ।
 अद्यापि दक्षिणादेशाद्गारुर्णिर्न निवर्तते ॥ १४
 विन्ध्योऽपि तद्भयाद्राजन्कुञ्चिताङ्गो न वर्धते ।
 एतत्ते सर्वमारुयातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१५
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निपूदिताः ।
 अगस्त्याद्भरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः कमिच्छथ ॥१७
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवता मुनिमश्रुवन् ।
 'सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरन्दरपुरोगमाः ॥' १८
 एवं त्वयेच्छाम कृतं हि कार्यं
 महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।

ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-
 न्कालोपसृष्टान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १९
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
 करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् २०
 एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितांपतिम् ।
 ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत ॥ २१
 मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।

अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २२
 ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनम् ।
 नृत्यन्तमिव चोर्माभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २३
 हसन्तमिव फेनौघैः स्वलन्तं कन्दरेषु च ।
 तानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितम् ॥ २४
 अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

अगस्त्येन समुद्रसलिले निपीते देवैर्देवसहननम् ॥ १ ॥ देवैः पुनरण्वपूरणाय पीतोदकोत्सर्जनं प्रार्थितेनागस्त्येन तस्य
 स्वेन जीर्णिकरणोक्ती तदर्थं ब्रह्माणंप्रति प्रार्थनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
 एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
 समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
 पीयमानं समुद्रं तं दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदाऽमराः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
 त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
 स पूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
 गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
 महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
 सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
 तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्वाः ॥ ७
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
 र्महाबलैर्वेगिभिरुददद्भिः ।

न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
 वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिःस्वनाः ।
 चक्रुः सुतमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहता बहशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
 विदार्थं वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः ॥ १२
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवम् ।
 तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवन् ॥ १३
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः १४
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यच्चया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः ।
 'तांस्तदा सहितान्देवानगस्त्यःसपुरन्दरान् ॥' १६
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १७
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः १८

परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजगुर्म्यथागतम् ॥ १९
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।

पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ॥ २०
ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

ब्रह्मणा देवान्प्रति भगीरथेन समुद्रपूरणकथनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तत्प्रकारं पृष्टेन लोमशेन तदुपोद्घाततया सगरस्य भार्याद्वये पुत्रलाभप्रकारकथनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
'निर्ह्रादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ॥'१
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ।

महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ॥ २
ज्ञातींश्च कारणं कृत्वा महाराजो भगीर्थः ।

'पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥'३
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।

कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ५

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ७

लोमश उवाच ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ८

स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राजन्यान्स्वराज्यमनुशिष्टवान् ॥ ९

तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ १०

स पुत्रकामो नृपतिस्तप्यते स महत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥११

स तप्यमानः समुद्रतपोयोगसमन्वितः ।

आससाद् महात्मानं व्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १२
शंकरं भवमीशानं पिनाकिं शूलपाणिनम् ।

व्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १३
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।

प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थे समयाचत ॥ १४
तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।

यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १५
पट्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः ।

एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ॥ १६
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।

एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ॥ १७
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।

स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् १८
पत्नीभ्यां सहितस्तत्र सोऽतिहृष्टमनास्तदा ।

'कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ॥' १९
तस्य ते मनुजश्रेष्ठ भार्ये कमललोचने ।

वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यां संबभूवतुः ॥२०
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।

शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ २१
तदाऽलाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।

अथान्तरिक्षाच्छ्राव वाचं गंभीरनिःस्वनाम् २२
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।

अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् २३
सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेणु भागशः ।

ततः पुत्रसहस्राणि पट्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २४

महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।

अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

अश्वमेधे दीक्षितसगराज्ञया षष्टिसहस्रैस्तपुत्रैर्भुवं संचारितस्याश्वस्य समुद्रतीरेऽन्तर्धानम् ॥ १ ॥ पित्राज्ञया हयान्वे-
पणाय समुद्रतीरं खनद्भिः सागरैः पातालतले तपस्यतो भगवतः कपिलस्य तत्समीपचारिणो हयस्य च दर्शनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तमः ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धधद्भरतर्षभ ॥ १
[एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ॥ २
धात्रीश्वैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ॥] ३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ ४
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वाल्लोकान्सहामरान् ॥ ५
त्रिदशांश्चाप्यवाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ६
वध्यमानास्तदा लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ७
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ८
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ९
एवमुक्त्वास्तु ते देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।
पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १०
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ॥ ११
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ।
'सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ॥' १२
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १३
ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमम् ।

आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु पुत्रा मार्गत वाजिनम् ॥ १४
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १५
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १६
आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ॥ १७
ससमुद्रवनद्रीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १८
अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १९
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।
उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशाच्चृप ॥ २०
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
याज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ २१
प्रतिगृह्य तु संदेशं पितुस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ २२
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
'समुद्रे पृथिवीपाल पदं मार्गं च वाजिनः ॥' २३
समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन्सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्मुसलैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः ॥ २४
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः ॥ २५
असुरोरगरक्षांसि सत्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २६
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोथ सहस्रशः ॥ २७

एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वरुणालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत २८
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संकुद्धाः सगरात्मजाः ॥२९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

कपिलेन हयचोरत्वभ्रमेण स्वजिवांसूनां सर्वसागराणां नयनानलेन भस्मीकरणम् ॥ १ ॥ सगरनिदेशास्त्रिगतेनांशुमता
कपिलप्रसादनेन हयानयनपूर्वकं पितामहयज्ञसमापनम् ॥ २ ॥ सगरद्वंशुमत्वपि स्वर्गते तत्सुतेन दिलीपेन गङ्गावतर-
णाथ यतमानेनापि तदपारयतैव त्रिदिवगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

पूर्वोत्तरे ऐशान्याम् ॥ २९ ॥

* १०७ तमाध्यायस्थाने थ. पुस्तके तद्विज्रपाठवेनायमध्यायः परिदृश्यते ।

लोमश उवाच ।

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संकुद्धाः समधावन्त कपिलं हन्तुमुद्यताः ॥ १
तान्दृष्ट्वा हन्तुमुद्युक्तान्कपिलो रोषमूर्च्छितः ।
सगरस्यात्मजान्सर्वान्ददाह क्षणतो नृप ॥ २
तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्गतान्शरदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा घोरं मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्ते विमना भूत्वा स्वाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥४
अंशुमन्तं प्रेषयित्वा हयमानाय यत्नतः ।
यज्ञं समाप्य विधिवत्सगरो भृशदुःखितः ।
कृत्वाऽंशुमति तद्राज्यं वनमेवान्वपद्यत् ॥ ५
अंशुमानकरोद्राज्यं प्रजा धर्मेण रक्षयन् ।
दिलीपे राज्यमाधाय वनमेवान्वपद्यत् ॥ ६
दिलीपोपि महाराज चिरं राज्यमकारयत् ॥ ७
तस्य पुत्रो महीपाल भगीरथ इति श्रुतः ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च प्रजानामनुरञ्जकः ॥ ८
पितरि स्वर्गते राजन्दिलीपे पुण्यशालिनि ।
भगीरथो महानासीद्राजा परमधार्मिकः ॥ ९
स चिरं तप आतिष्ठन्महादेवप्रसादतः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्कुष्ठान्श्रितावनिः ॥ १०
वायुभक्षो निराहारो भक्तियुक्तेन चेतसा ।
तत आविरभूद्देवः पिनाकी वृषभध्वजः ॥ ११
परं ब्रह्म परं धाम परमात्मा सनातनः ।
आनादिमध्यनिधनः शङ्करः सर्वपूजितः ॥ १२

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अपश्यन्त हयं यत्र विचरन्तं महीतले ।
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ॥ ३०
तेजसा दीप्यमानं तु ज्वालाभिरिव पावकम् ।
'दृष्ट्वा हि विस्मिताः सर्वे बभूवुः सगरात्मजाः ॥'

* ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।

षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

भगीरथोपि तं दृष्ट्वा भगवन्तमुमापतिम् ।
प्रणिपत्य महादेवमस्तौषीद्विविधैः स्तवैः ॥ १३
स्तुत्वा च विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिपुटो नृपः ।
अयाचत वरं देवं गङ्गाया धारणं प्रति ॥ १४
भगवंस्तपसा तुष्टो ब्रह्मा मे स्वर्गवासिनीम् ।
गङ्गां संप्रेषयामीति ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १५
तां वै धारयितुं शकं नान्यं पश्यामि शूलिनः ।
तं तोषय महाराजेत्येवमुक्त्वा दिवं गतः ॥ १६
भवत्प्रसादसिद्ध्यर्थं तपस्तप्तं मया विभो ।
पितृणां तारणार्थाय गङ्गां धारय वै विभो ॥ १७
भवता धृतया देव गङ्गया पूतया मम ।
पितामहाश्च लोकाश्च सर्वे सद्गतिमाप्नुयुः ॥ १८
एवं संप्रार्थितो देवस्तथा चक्रे महेश्वरः ॥ १९
ब्रह्मणा समनुज्ञाता गङ्गाऽपि क्रोधमूर्च्छिता ।
विशाम्यहं तु पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ॥२०
इत्याग्रहान्महाराज शिवे शिवशिरस्युत ।
पतित्वा तत्र बभ्राम बहून्वर्षान्विमोहिता ।
तृणेऽवश्यायकणिका यथा तद्वत्स्थिता क्वचित् ॥२१
तामदृष्ट्वाऽथ भूपालस्तोषयामास शङ्करम् ।
पुनश्च व्यवसृजद्देवो गङ्गां वै गूहितां नृप ॥ २२
प्रणिपत्य महादेवं पुरा राजा भगीरथः ।
पितृनाम्नावयामास सागरं चाप्यपूरयत् ॥ २३
तेऽपि स्वर्गं गता राजन्सगरस्यात्मजाः क्षणात् ।
पितृभ्यश्चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ २४
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एवं स सागरो राजन्पूरितोऽगस्त्यदूषितः ॥ २५

अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ॥ १
 संक्रुद्धाः संप्रधावन्त वाजिग्रहणकाङ्क्षिणः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ॥ २
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिपुङ्गवम् ।
 स चक्षुर्विकृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ॥ ३
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ।
 षष्टिं तानि सहस्राणि युगपन्मुनिसत्तमः ॥ ४
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्भारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागत्य तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ५
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मूर्हतं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ॥ ६
 'स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।
 आत्मानमात्मनाऽऽश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥ ७
 अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 षष्टिस्तात सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ९
 तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ ।
 धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
 त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
 यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ॥
 'क्रीडतः सहसाऽऽसाद्य तत्रतत्र महीपते ।'
 चूडासु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १३
 ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
 सगरं चाभ्यभाषन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १४
 त्वं नस्नाता महाराज परचक्रादिभिर्भयात् ।
 असमञ्जभयाद्गोरात्ततो नस्नातुमर्हसि ॥ १५
 पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १६
 असमञ्जः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।

यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् १७
 एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
 यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्धथाऽऽज्ञापितवानृपः ॥ १८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
 पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १९
 अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ।
 तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ २०
 सगर उवाच ।
 पितृश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
 अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ २१
 तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
 हयस्थानयनात्पौत्रं नरकान्मां समुद्धर ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
 जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २३
 स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
 अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २४
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २५
 ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोस्मीति भारत ॥ २६
 स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वव्रे पितृणां पावनेच्छया ॥ २७
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २८
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २९
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 'शलभत्वं गता ये ते मम क्रोधहुताशने ॥' ३०
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ ३१
 हयं नयस्व भद्रं ते याज्ञियं नरपुङ्गव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ ३२
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।

आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३३
 सोभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
 मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्यै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३४
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्यै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३५
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३६
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३७
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३८
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।

प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३९
 तस्य पुत्रः समभवदिलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मिन्नाज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ४०
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ४१
 गङ्गावतरणे यत्नं सुमहत्कारोन्नतः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ४२
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनमूयकः ॥ ४३
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ४४
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाजगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

द्विष्ठीपसुतेन भगीरथेन धरणीतलावतरणाय गङ्गां प्रति तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तथा धरणीतलमवतरन्त्या गङ्गाया वेगधारणाय तदाज्ञया तपसा शंकरतोषणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
 स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
 शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मैधैः परिषिक्तं समन्ततः ॥ ५
 नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनसिंहव्याघ्रनिषेवितम् ॥ ६
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्युहैर्जलकुकुटैः ॥ ७
 मयूरैः शतपत्रैश्च जीवजीवककोकिलैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
 किन्नरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिग्धारणविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥ १०
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
 विषोल्बणैर्भुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
 क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जामं हिमवन्तमुपागतम् ॥ १२
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुसंमधः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ १३
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४
 गङ्गोवाच ।
 किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते ।
 तद्ग्रीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं नदीम् ।
 'तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।'

पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ॥ १६
 अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ।
 पष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् १७
 कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः ।
 तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ॥ १८
 यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ।
 तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ॥ १९
 स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सागरात्मजान् ।
 तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ २०
 लोमश उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २१
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।

वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २२
 न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
 अन्यत्र विबुधश्रेष्ठाग्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २३
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
 स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ॥ २४
 स करिष्यति ते कामं पितृणां हितकाम्यया ।
 'तपसाऽऽराधितः शंभुर्भगवाँल्लोकभावनः ॥' २५
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महाराजो भगीरथः ।
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २६
 ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
 'गङ्गावतरणं राजन्नयाचत महीपतिः ॥ २७
 अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप ।
 स्वर्गे वासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

शङ्करेण भगीरथप्रार्थनया क्षितितलमभिपतन्त्या गङ्गाया धारणम् ॥ १ ॥ भगीरथेन स्वपथानुगतया गङ्गाया पितृभ्य उदकदानपूर्वकं सागरपूरणम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
 एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
 धारयिष्ये महाभाग गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
 दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
 एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
 संबृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
 तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
 प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ॥ ४
 'पितृणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।'
 पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ५
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां हि समचिन्तयत् ॥ ६
 ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
 ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ७

तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
 गन्धर्वोरगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः ॥ ८
 ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
 समुद्धान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ९
 तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
 ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ १०
 सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
 फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्कयः ॥ ११
 क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
 सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत् ॥ १२
 क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ।
 'क्वचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ॥' १३
 एवंप्रकारान्सुवहून्कुर्वती गगनाच्च्युता ।
 पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाव्रवीत् ॥ १४
 दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।

गगनाच्च्युतं यथा भवति तथा पतन्त्याः । गगनाद्भवमिति

झ. पाठः ॥ २२ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १५	दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।	पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १९
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।	एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च ॥ १६	पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ २०
गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।	‘कालेयाश्च महाराज त्रिदशैर्विनिपातिताः ।’
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १७	समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ॥ २१
समासाद्य समुद्रं च गङ्गाया सहितो नृपः ।	वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १८	अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

युधिष्ठिरेण ऋषभकूटगिरौ नन्दाऽपरनन्दानदीगमनम् ॥ १ ॥ क्रोमशेन युधिष्ठिरं प्रति ऋषभयुनेर्नन्दायाश्च महिम-
कथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।	तदेकाग्रमना राजभिवोध गदतो मम ॥ ८
ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।	असिञ्चपभकूटेऽभूदपमो नाम तापसः ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १	अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ९
पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।	स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुवहून्नृपः ॥ २	य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत वा ॥ १०
वर्षो यत्राभवद्दोर उपलाश्च सहस्रशः ।	वार्तं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
नाशक्नुवंस्तमारोहुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३	व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्यते ॥ ११
वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।	एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ॥ ४	कृतानि कानिचित्क्रोधात्प्रतिषिद्धानि कानिचित्
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते ह्यववाहनः ।	नन्दां त्वभिगता देवाः पुरा राजभिति श्रुतिः ।
मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ॥ ५	अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ १३
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।	तेनादर्शनमिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
एवं बहुविधान्भावान्द्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।	दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिं प्रत्य्यूहरूपकम् ॥ १४
लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ६	तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
‘यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।	नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १५
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ॥’	नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
लोमश उवाच ।	आरोहुं वाऽपि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १६
यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।	इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजहुरुत्तमान् ।

भावान्पदार्थान् ॥ २ ॥ वाचालाश्चामवन्मेघा इति घ.
पाठः ॥ ३ ॥ न च दृश्यतेऽप्येता ॥ ४ ॥ निर्वेदो गिरिदर्शने
वैराग्यम् ॥ ६ ॥ मा शब्दं कुर्विति शेषः ॥ ११ ॥ अन्वपद्यन्त

अनुगतवन्तः । देवदर्शिनो देवदर्शनार्थिनः ॥ १३ ॥ प्रत्यूह-
रूपकं दर्शने विग्रहरूपम् ॥ १४ ॥

तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥१७
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
 यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्वेमे विशांपते ॥ १८
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १९
 इहापुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माऽभिहन्यते ।

कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ २०
 ततो नन्दापुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तत्र समाप्तुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शीतजलां शुभां ॥२२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिरेण कौशिकीतीरे ऋश्यशृङ्गाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति विभाण्डकान्मृग्यामृश्यशृङ्गोत्पत्ति-
 कथनम् ॥ २ ॥ लोमपादेनानावृष्टिनिवृत्तये ऋश्यशृङ्गानयनं चोदिताभिर्वेश्याभिस्तद्वनगमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
 एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥ १
 आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
 ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
 तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य वर्षं बलवृत्रहा ॥ ३
 मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥ ४
 निर्वर्तितेषु सस्येषु यस्यै शान्तां ददौ नृपः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरुद्धयोनिःसंसर्गः कथं च तपसा युतः ॥ ६
 किमर्थं च भयाञ्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
 अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां वर्षं बलवृत्रहा ॥ ७
 कथंरूपा च सा शान्ता राजपुत्री पतिव्रता ।
 लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
 लोमपादश्च राजर्षिर्यदाऽश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
 एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।

वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
 अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
 शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाहृदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
 महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमितः ॥ १३
 तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिवत्तदा ।
 सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ॥ १४
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ॥१५
 अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वादैवनिर्मितात् ।
 तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
 ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्धत ॥ १६
 तस्य शृङ्गं शिरसि वै राजन्नासीन्महात्मनः ।
 तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
 न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।

हे कुरुश्रेष्ठ ॥ २० ॥ दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

काश्यपस्य विभाण्डकस्य ॥ २ ॥ हर्षयामास वासवमिति ध.

पाठः ॥ ३ ॥ शुश्रूषोर्मे इति संबन्धः ॥१०॥ सूय प्रसूय ॥१५॥

विधेः विधिवाक्यस्य दैवनिर्मिताद्देतोः भावित्वात् अपरिहार्यत्वात्

लोमपाद इति ख्यातो ह्यज्ञानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 'दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।'
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
 न वर्षे सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ॥ २२
 कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिमृश्यताम् ।
 तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 ऐणेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
 स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नास्ति संशयः ॥ २६
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ॥ २७
 राजानमागतं ज्ञात्वा प्रतिसंजगृह्युः प्रजाः ।

'स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ॥' २८
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २९
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ ३०
 ततश्चानाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ३१
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोभयित्वाऽभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ३२
 ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विषण्णा गतचेतसः ॥ ३३
 तत्र त्वेका जरघोषा राजानमिदमब्रवीत् ।
 प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३४
 अभिप्रेतांस्तु मे कामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 ततः शक्याम्यानयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३५
 तस्याः सर्वमभिप्रेतमन्वजानात्स पार्थिवः ।
 धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३६
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काञ्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभाण्डकस्यासन्निधाने तदाश्रमं प्रविष्टया वेश्यायुवत्या विलासै ऋश्यशृङ्गं प्रलोन्य पुनः स्वावासगमनम् ॥ १ ॥ तत आगतेन विभाण्डकेन वेश्याविलाससुखचेतसं सुतंप्रति मोहकारणप्रभः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
 नानापुष्पफलैर्दृष्टैः कृत्रिमैरुपशोभितैः ।
 नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
 अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।

चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 ततो निबध्य सा नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
 ततो दुहितरं वेश्यां समाधायेतिकार्यताम् ।
 दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपस्य ग्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
 सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।

॥ १६ ॥ अज्ञानां देशानाम् ॥ १९ ॥ मिथ्या कृतः मया तुभ्यं दातुं किमपि न प्रतिश्रुतमित्यपलापं कृतवानित्यर्थः ॥ २० ॥ निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ॥ २४ ॥ मुनिसुतमाह्वयस्व चेति क. पाठः ॥ २५ ॥ सर्वत्र परवचनादौ निष्णाताः कुशलाः ॥ ३१ ॥ जरघोषा वृद्धास्त्री ॥ ३४ ॥ अन्वजानात् अनुज्ञात-

वान् ॥ ३६ ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 सा तु नार्याश्रमं चक्रे इति क. घ. पाठः । नाव्याश्रमं नावा तार्यमाश्रमम् ॥ १ ॥ मुनेर्विभाण्डकस्य विहारं वहिर्गमनं चारयामास चारैरधिगतवती ॥ ४ ॥ समाधाय बोधयित्वा । इतिकार्यतां इतिकर्तव्यताम् । अन्तरं असान्निध्यम् ॥ ५ ॥

आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६
वेश्योवाच ।

कचिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चि च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्मते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतासि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते चर्ष्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्ध्या भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां वृक्षामास्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखाय ।
क चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्वरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ॥ १२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पकानि ददानि तेऽहं
भङ्गातकान्यामलकानि चैव ।
करुषकानीङ्गुदधन्वनानि
मियालानां काङ्कितं वै कुरुष्व ॥ १३

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गाय महारसानि
भृशं सुरूपाणि च मोदकानि ॥ १४

ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पैयानि चाय्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १५

सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषचासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १६

सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्सुपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १७

अथर्ष्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदाऽपदेशम् ॥ १८

तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्ये
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १९

ततो मुहूर्ताद्दरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरानखाघ्रात् ।
स्वाध्यायवान्त्रुत्समाधिपुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ २०

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २१

कौश्यां वृक्षामास्व कुशासने उपविश । यथोपजोषं यथासुखम्
॥ १० ॥ अनर्हाणि अमृतानि ॥ १४ ॥ मूले समीपे । विभ-
ज्यमाना अङ्गमोटनादीनि कुर्वाणा ॥ १६ ॥ कायं देहं पीड्य

आलिङ्गयेलथः । अपदेशं छलम् ॥ १८ ॥ भावेनाभिप्रायेण
॥ १९ ॥ प्रवेष्टितो व्यासः ॥ २० ॥

न कल्पिताः समिधः किन्तु तात
कचिद्भुतं चाग्निहोऽत्रं त्वयाऽद्य ।
'न संसृष्टं क्रियते द्वारभागे
सुवृक्षाणां खण्डने कः प्रवृत्तः ॥' २२
मुनिर्णिकं सुक्मुवं होमधेनुः
कचित्सवत्साद्य कृता त्वया च ।

'कोप्यागतः शुश्रूषणायेह पुत्र
कुतश्चित्रं माल्यमिदं प्रवृद्धम् ॥' २३
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोतिमात्रं किमिवाद्य खिन्नः
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

ऋश्यशृङ्गेण विभाण्डकंप्रति भ्रमाद्वेदयाकुमार्यां मुनिकुमारस्वयंपदेशेन तदागमनोक्तिपूर्वकं तदङ्गचेष्टाविलासैस्तस्या-
मेव स्वचित्तासक्तयुक्तिः ॥ १ ॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुश्लक्ष्णवाकृष्णतारश्चकोरात् ।
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुप्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधारभूतः पुनरस्य कण्ठे
विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथाऽस्य चीरान्तरतः प्रभाति
हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निवद्वौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसाः सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासिमध्ये
समीरितं श्वसनेनेव भाति ।
तथा स भात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता
द्वैधीकृता भाति ललाटदेशे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवाकैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहृतं पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनःपुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०

निर्णिकं प्रक्षालितम् । सवत्सा कृता । दोहनायेति शेषः
॥ २३ ॥ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
आधाररूपा पुनरिति झ. घ. पाठः ॥ ३ ॥ कलापकौ भूप-

णविशेषौ । स्वार्थं कः । कङ्कणाविलयर्थः । विकुञ्चितं पादयोः
संप्रभाति इति घ. पाठः ॥ ५ ॥ तथा फलं फलसदृशं कन्दु-
कम् ॥ १० ॥

तच्चाभिहत्वा परिवर्ततेऽसौ
 वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णन् ।
 तं प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां
 प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
 जटासु गृह्णाभ्यवनाम्य वक्रम् ।
 वक्रेण वक्रं ग्रणिधाय शब्दं
 चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
 न चापि पाद्यं बहुमन्यतेऽसौ
 फलानि चेमानि मया हृतानि ।
 एवं व्रतोऽस्मीति च मामवोच-
 त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
 मयोपयुक्तानि फलानि यानि
 नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
 साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पुनर्विभाण्डकासन्निधाने तदाश्रमं गतया गणिकातरुण्या नौकारोपणेन ऋश्यशृङ्गेऽङ्गदेशमानीते महावृष्टेराविर्भावः
 ॥ १ ॥ ऋश्यशृङ्गेण लोमपादप्रार्थनया शान्ताभिधायाम्नास्तुतायाः परिणयनम् ॥ २ ॥ लोमपादेन कुद्वस्य विभाण्डकस्य
 प्रसादनम् ॥ ३ ॥ ऋश्यशृङ्गेण पितृशासनादङ्गदेशे तनयोदयावधिनिवासपूर्वकं ततः सहभार्यया निजाश्रमाभिगमनम् ॥ ४ ॥

विभाण्डक उवाच ।
 रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
 रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
 अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति
 विभ्रं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
 सुरूपरूपाणि च तानि तात
 प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
 सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
 तान्युग्ररूपाणि मुनीन्वनेषु ॥ २

प्रीतिराहादः । रतिरासक्तिः ॥ ११ ॥

तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
 प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
 ममाभवद्भ्रूलितेव चासीत् ॥ १५
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
 माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
 स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता
 गात्रं च मे संपरिदह्यतीव ।
 इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
 तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
 गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
 का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य ।
 इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
 यथा तपः स चरत्यार्यधर्मा ॥ १८
 चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
 दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ॥ १९

न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
 सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
 कृत्वा विभ्रं तापसानां रमन्ते
 पापाचारास्तापसस्तान्न पश्येत् ॥ ३
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र
 पानान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
 स्मृतानि चित्रोऽवलगन्धवन्ति ॥ ४

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
 विभाण्डकस्तां मृगयांभव ।
 नासादयामास यदा त्र्यहेण
 तदा स पर्यावृत्ते श्रमाय ॥ ५
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
 फलान्याहर्तुं विधिनाश्रमेऽसौ ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
 सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
 संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतः श्रमाय
 गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
 लोमश उवाच ।
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
 प्रवेश्य वेगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
 राजगुरुराधिपतेः समीपम् ॥ ८
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
 संतारितां नावमथातिशुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे
 राजाश्रमं नाम तनं विचित्रम् ॥ ९
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
 विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श मेघैः सहसा प्रवृष्ट-
 मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०
 स रोमपादः परिपूर्णकामः
 सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
 क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
 गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११
 विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा
 पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।

समादिशत्पुत्रगृही महर्षि-
 विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
 स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
 पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
 किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
 दासाः स्य सर्वे तव वाचि वद्वाः ॥ १३
 अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
 स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा ।
 अन्वेपमाणश्च न तत्र पुत्रं
 ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
 ततः स कोपेन विदीर्षमाण
 आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
 जगाम चम्पां प्रतिधक्ष्यमाण-
 स्तमङ्गराजं सपुरं सराष्ट्रम् ॥ १५
 स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
 न्धोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
 गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
 राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
 अवाप्य सत्कारमतीव हृष्टः
 प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ गोपाः ।
 ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
 धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७
 देशेषु देशेषु स पूज्यमान-
 स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
 प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
 समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
 स पूजितस्तेन नरर्षभेण
 ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
 शान्तां स्तुपां चैव ददर्श तत्र
 सौदामनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
 ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य दृष्ट्वा
 शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।

श्रमाय आश्रमाय ॥ ५ ॥ विधिना श्रावणेनेति झ. पाठः ।
 वेशयोषा वेश्या ॥ ६ ॥ आश्रमो यत्रस्थैर्दिवते तावतिदेशे
 आश्रमदर्शने । नाव्याश्रमं नामेति झ. पाठः ॥ ९ ॥ गार्ध्वैव
 वन० २४

मार्गेषु च कर्षणानीति झ. पाठः ॥ ११ ॥ त्रयोदशधिकश-
 ततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

चकार तस्वैव परं प्रसादं
 विभाण्डको भूमिपतेर्नरेद्र ॥ २०
 स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
 रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावः ।
 जाते च पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
 राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
 स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
 ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
 शान्ता चैनं पर्यचरन्नेन्द्र
 खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
 अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
 लोपामुद्रा वा यथा ह्यगस्त्यम् ।

नलस्य वै दमयन्ती यथा भू-
 द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३
 नालायनी चेन्द्रसेना बभूव
 वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
 'यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
 यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।'
 तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
 मीत्या युक्ता पर्यचरन्नेन्द्र ॥ २४
 तस्याश्रमः पुण्य एषोऽवभाति
 महाहृदं शोभयन्पुण्यकीर्तिः ।
 अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
 स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

युधिष्ठिरेण गङ्गासागरसङ्गमादित्थैर्गमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति तत्तत्तीर्थाश्रममहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
 आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ ॥ १
 स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
 नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्नुवम् ॥ २
 ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३
 लोमश उवाच ।
 एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ॥ ४
 ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
 उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५
 समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
 अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
 अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
 पशुमादाय राजेन्द्र भागोयमिति चाब्रवीत् ॥ ७

हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
 मा परस्वमभिद्रोग्धा माधर्म्यान्नीनशः पथः ॥ ८
 'स्वयं यज्ञेश्वरो भूत्वा कर्मणां फलदायकः ।
 यज्ञं विहन्तुं भगवान्नाहंसे जगदीश्वर ॥'
 इति कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
 इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ १०
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
 तत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
 अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्गुद्रस्य शाश्वतम् ॥ १२
 इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
 देवयानोऽस्य पन्थाश्च चक्षुषाऽभिप्रकाशते ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
 अवतीर्थ महाभागास्तर्पयांचक्रिरे पितृन् ॥ १४

उत्तरंतीरं वैतरण्याः ॥ ५ ॥ मा परस्वमभिद्रोग्धा परभागस्य

नाशं माकुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ अयातयामं तात्कालिकम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् ।
 मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १५
 सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
 वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १६
 लोमश उवाच ।
 त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
 यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशांपते ॥ १७
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १८
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्देता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयंभुवा ॥ १९
 अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
 उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ २०
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिदातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २१
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशांपते ॥ २२
 ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्नह्य सलिलाद्देदीरूपास्थिता बभौ ॥ २३
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदीसंस्थानलक्षणा ।
 आरूह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २४
 सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।

एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ॥ २५
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
 यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य ।
 स्पृष्ट्वा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
 मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २६
 ओंनमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
 सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥ २७
 अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
 विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
 एवं बुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 वेदीमिमां त्वं तरसाऽधिरोह ॥ २८
 अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
 रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
 एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
 ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥ २९
 अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपांपतिः ।
 कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पष्टव्यो महोदधिः ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
 युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् ।
 कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
 महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

अकृतव्रणेन मुनिना युधिष्ठिरं प्रति परशुरामचरित्रकीर्तनारम्भः ॥ १ ॥ ऋचीकेन भृगुसुतेन दिव्याश्वसहस्रशुल्कदानेन गाधिकन्यापरिणयनम् ॥ २ ॥ गाधिसुतया सत्यवत्या भृगुप्रसादाज्जमदग्निनामकतनयोत्पादनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स तत्र तामुपित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
 तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १
 समुद्रप्रार्थनामन्त्रमाह ओंनम इति । विश्वं गुप्तं लीनमस्मिन् प्रलये इति विश्वगुप्तः । विश्वस्मात्पराय श्रेष्ठाय विष्णवे इत्यर्थः । लवणाम्भसि क्षारोदके ॥ २७ ॥ देवयोनिः देवस्थानम् ॥ ३० ॥

लोमशस्तस्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
 भृगूनङ्गिरसश्चैव वसिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
 तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 युधिष्ठिरः सागरगामगच्छदिति क. ध. पाठः ॥ ३१ ॥ पञ्चद-
 शाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
 कदा नु रामो भगवांस्तापसो दर्शयिष्यति ।
 तमहं तपसा युक्तं द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।
 आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
 प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ५
 चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्रुतुर्दशी ॥ ६
 'ततो द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम्' ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
 स भवान्कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः ।
 आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८
 अकृतव्रण उवाच ।
 [हन्त ते कथयिष्यामि महदारुख्यानमुत्तमम् ।
 भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ॥ ९
 रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
 हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ॥ १०
 रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः ।
 तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ॥ ११
 दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
 ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ १२
 अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
 रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ॥ १३
 ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
 भूतांश्चैव स सर्वास्तु पीडयामास सर्वतः ॥ १४
 ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
 देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
 भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ॥ १५
 विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ।
 शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ॥ १६

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
 कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ॥ १७
 यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
 संप्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
 जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ॥ १८
 एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
 कान्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥ १९
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ २०
 तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ २१
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ २२
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चैव त्वद्विधाय महात्मने ॥ २३
 ऋचीक उवाच ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुताऽस्तु ते ॥ २४
 'गाधिरुवाच ।
 ददास्यश्वसहस्रं मे तव भार्या सुताऽस्तु मे ॥ २५
 अकृतव्रण उवाच ।
 स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
 एकतः श्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं प्रतिदीयताम् ॥ २६
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ २७
 गङ्गायां कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।
 ततो गाधिः सुतां चास्मै जन्याश्चासन्नुरास्तदा ॥
 लब्धं हयसहस्रं तु तां च दृष्ट्वा दिवौकसः ।
 'विस्मयं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ॥ २९
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।

तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रसञ्जेनेति श्र. पाठः ॥ ४ ॥
 आयान् आगच्छन् ॥ ५ ॥ जन्याः वरपक्षीयाः । ततो गाधिः

सुतां तस्मै ददौ कन्यां नृपोत्तमेति क. पाठः ॥ २८ ॥ लब्ध्वा
 हयसहस्रं तद्देवानां सन्निधौ तदेति क. पाठः ॥ २९ ॥

यथाकामं यथाजोषं तथा रेमे सुमध्यया ॥ ३०
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ ३१
 भार्यापती तमासीनं भृगुं सुरगणार्चितम् ।
 अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ ३२
 ततः स्तुवां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यसि तवेप्सितम् ॥ ३३
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
 आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ ३४
 भृगुरुवाच ।
 ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गतां पृथग्दृष्ट्वा साऽश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ ३५
 चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
 विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ॥ ३६
 प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेत्युक्त्वाऽदर्शनं गतः ।
 आलिङ्गने चरौ चैव चक्रतुस्ते विपर्ययम् ॥ ३७
 ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।

दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ॥ ३८
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्तुवाम् ॥ ३९
 उपयुक्तश्चरुभद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।
 विपरीतेन ते सुभ्रूर्मात्रा चैवासि वञ्चिता ॥ ४०
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ।
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्त्व सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४१
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनःपुनः ।
 न मे पुत्रो भवेदीदृकामं पौत्रो भवेदिति ॥ ४२
 एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
 कालं प्रतीक्षती गर्भं धारयामास यत्नतः ॥ ४३
 जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ।
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ ४४
 स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन च ।
 बहून्पृथीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ ४५
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
 चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

रामेण रेणुकायां मानसिकव्यभिचारदर्शिनः पितुर्जमदग्नेर्नियोगात्कुठारेण तस्याः कण्ठच्छेदनम् ॥ १ ॥ जमदग्निना
 पुत्रप्रार्थनया रेणुकायाः पुनरुज्जीवनम् ॥ २ ॥ रामासंनिधाने जमदग््न्याश्रममुपागतं कार्तवीर्याञ्जुनेन तदीयहोमधेनुव-
 त्साहरणपूर्वकं तदाश्रमपीडनम् ॥ ३ ॥ तत आगतेन रामेण कार्तवीर्येण युधि निहते तदीये रामासंनिधाने जमदग्नेर्वधः ॥ ४ ॥

अकृतव्रण उवाच ।
 स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्भ्रशमानयत् ॥ १
 स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
 रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
 तस्याः कुमारश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।

सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ॥ ४
 फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
 व्यभिचाराच्च तस्मात्सा क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।

अवलोककः अवलोकनार्थी ॥ ३१ ॥ विश्वं विराट्पुरुषं आवर्त-
 यित्वा मुहुर्मुहुरनुसंधाय एतयोश्चरुर्भिक्षणेन विश्वस्रष्टुत्वौ
 पुत्रौ भविष्यत इति भावः ॥ ३६ ॥ ते उभे प्रति इत्युक्त्वेती-
 कारलोपः संधिर्वा आपः । आलिङ्गने अश्वत्थोदुम्बरयोः

॥ ३७ ॥ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ततस्तस्य स्पृहयामास तमैच्छत् । सभार्यं हेममालिनमिति
 क. ध. पाठः ॥ ७ ॥

‘अन्तरिक्षान्निपतिता नर्मदायां महाहृदे ॥ ८
 उत्तीर्य चापि सा यत्नाञ्जगाम भरतर्षभ ।’
 प्रविवेशश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ९
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाहया लक्ष्म्या विवर्जिताम्
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ १०
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुविश्ववसुस्तथा ॥ ११
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिद्बुद्धिर्विचेतसः ॥ १२
 ततः शशाप तान्क्रोधात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १३
 ततो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १४
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १५
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चात्रवीदिदम् ॥ १६
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १७
 स वद्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्श आतृणां प्रकृतिं तथा ॥ १८
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १९

कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ २०
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषिरर्घ्यात्समार्चयत् ।
 स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथाऽर्चनम् ॥ २१
 प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्भोमधेनोस्ततोबलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या वभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २२
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ।
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ॥ २३
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ।
 चिच्छेद निशितैर्भ्रैर्बाहून्परिघसंनिभान् ॥ २४
 सहस्रसंमितान् राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ॥ २५
 अर्जुनस्याथ दायदा रामेण कृतमन्यवः ।
 आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २६
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्रामरामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २७
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जग्मुर्ध्यागतमरिदमाः ॥ २८
 अपक्रान्तेषु वै तेषु जमदग्नौ तथा गते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २९
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तदा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

अकृतव्रणेन युधिष्ठिरं प्रति पितृवधामपात् त्रिःसप्तकृत्वः पृथिव्या निःक्षत्रिणीकरणादिरामचरित्रकथनम् ॥ १ ॥ युधि-
 क्षिरेण परेषु शत्रुर्दश्यां संनिहितपरशुरामपूजनादिपूर्वकं महेन्द्रशैलात्पुरः प्रस्थानम् ॥ २ ॥

राम उवाच ।
 ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हृतस्त्वं तात बालिशैः ।
 कार्तवीर्यस्य दायदैवने मृग इवेषुभिः ॥ १
 धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
 मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २

किन्तु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
 अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
 किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
 अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ॥ ४
 अकृतव्रण उवाच ।

लालप्यैवं सकुरुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५
 ददाह पितरं चाग्रौ रामः परपुरंजयः ।
 प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६
 संक्रुद्धोऽतिबलः सङ्घे शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जम्भिवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्राद्रामः प्रहरतांवरः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥ ९
 स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
 साक्षाद्दर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महीम् ११
 वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।

दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशांपते ॥१२
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यभजंस्ते तदा राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥
 स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
 'तपः सुमहदास्थाय महाबलपराक्रमः ।'
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥१५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं ज सानुजम् ॥१६
 स तमानर्च राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
 अर्चित्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः ।
 महेन्द्र उप्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥१८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

युधिष्ठिरेण यात्राक्रमेण प्रभासतीर्थप्रति गमनम् ॥ १ ॥ तत्र तद्दिदक्षया कृष्णबलभद्रादीनामागमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
 पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
 सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
 क्वचित्क्वचिद्भारत सागरम्य ॥ १
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिपेकः
 सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
 समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
 जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
 तत्रापि चापुत्य महानुभावः
 संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।

द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
 गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
 ततो विपाप्मा द्रविडेषु राज-
 न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
 अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं
 नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
 तत्रार्जुनस्याग्न्यधनुर्धरस्य
 निशम्य तत्कर्म परैरशक्यम् ।
 संपूज्यमानः परमर्षिसङ्घैः
 परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५

दशव्यामायतां व्यामो हस्तचतुष्टयम् । चत्वारिंशद्दस्तायाम-
 विस्ताराम् । नवोत्सेधां षट्त्रिंशद्वस्तोच्छ्रयां चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आनर्च अर्चितवान् ॥ १७ ॥ उप्य उपित्वा ॥ १८ ॥ अष्टा-
 दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वृत्तवान् सद्भूतः । पार्थिवः पृथ्वीपतिः कश्यपस्तस्य पुत्रः

सूर्यस्तस्य पौत्रो युधिष्ठिरः तत्पितुर्धर्मस्य सूर्यपुत्रत्वात् ।
 प्रशस्तां नाम नदीम् ॥ २ ॥ नारीतीर्थानि प्राहरूपाः पश्चात्स-
 रतो मुनिशापवशाद्यत्र स्थिता अर्जुनेन च शापान्मोचिता-
 स्तानि नारीतीर्थानि ॥ ४ ॥

स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च । संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६	तेषूपवासान्विबुधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महान्ति राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिमुताङ्गः पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य । दृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७	स तेन तीरेण तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि- स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८	तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च । संतर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद । तप्तं सुरैरत्र तपः पुरस्ता- दिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेन्द्रैः ॥ ९	स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन्क्षपाहःसु तदाऽभिषेकम् । समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपे तपो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ १७
स तत्र तामय्यधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शयतपीनबाहुः । ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसङ्घैः समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०	तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च । तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च । वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा- मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११	ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् । अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुशुरार्तनादान् ॥ १९
भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव । धातुः पितृणां च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२	ततः स रामं च जनार्दनं च कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् । अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां चक्रे यथाधर्ममहीनसत्वः ॥ २०
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथाऽन्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३	ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्था- स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव । युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज- नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१

अम्बुधरोत्तमस्य समुद्रस्य ॥ ७ ॥ तेषु तीर्थेषु । उपवासान् समीपवासिनो विबुधान्पण्डितानुपोष्य वस्त्रैरावास्य रत्नानि च

तेभ्य एव दत्त्वा ॥ १४ ॥ कार्ष्णिं प्रशुभ्रम् । पौत्रं साल्यकिम् ॥ २० ॥ एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ
कृष्णे शशंसांमरराजसूनुम् ॥

२२

श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्महार्हा

दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

बलभद्रेण वृष्णिपाण्डवसभायां भीष्मधृतराष्ट्रादिगार्हणपूर्वकं पाण्डवान्प्रति शोचनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्रैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति
न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो वरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये ।
'हृत्स्वराज्यायतनार्थभार्ये
दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।'

किंन्वत्र कर्तव्यमिति प्रजाभिः

शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ॥ ८
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रत्राज्य पार्थान्मुखमामुवन्ति
धिवपापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
किंनाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः
पितृन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्करितं मयेति
पुत्रानपापान्व्यपरोप्य राज्यात् ॥ १०
नासौ धिया संप्रति पश्यति स
किंनाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रत्राज्य कौन्तेयमिति स राज्यात् ॥ ११
नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं वत पश्यति स ॥ १२

भवाय अभ्युदयाय ॥५॥ विवरं शरीरगूहनाय न ददातीत्यर्थः
॥ ६ ॥ मिथः शङ्काधर्माधर्मयोः किं बलीय इति शास्त्रानुभव-
योर्विरोधात्संशयः ॥ ७ ॥ राज्याच्च सुखाच्च चलेत् ननु धर्मा-
दिति शेषः । तत्र हेतुः धर्मादिति ॥ ८ ॥ अवनिप्रधानो धृत-

राष्ट्रः ॥ १० ॥ किंनाम पापं कृत्वाऽहमचक्षुर्जातः कौन्तेयं
प्रत्राज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यध्याहृत्य
योज्यम् ॥ ११ ॥ चामीकराभान् कनकप्रभान् । एतन्मरण-
चिह्नम् । नृशंसं निन्द्यं कर्म ॥ १२ ॥

व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
 निमान्स्स पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रास्थापयद्यत्स वनं सशङ्को
 युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
 निरायुधो दीर्घभ्रुजो निहन्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
 मृश्वन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
 समेत्य नानायुधवाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुधोरं
 शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
 त्समः पृथिव्यामपि विद्यतेऽन्यः ।
 स शीतवातातपकशिताङ्गो
 न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
 प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
 वृकोदरः सानुचरात्रणेषु ।
 स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
 सोर्यं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७

यः सिन्धुकूले व्यजयन्नृदेवा-
 न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
 तरस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
 दिशं प्रतीचीं प्रतियुद्धशौण्डः ।
 जिग्ये रणे तं नकुलं वनेऽस्मि-
 न्संपश्यतेनं मलदिग्धगात्रम् ॥ १९
 सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
 वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
 कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
 त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य
 देवेश्वरस्याप्यथवाऽश्विनोश्च ।
 एषां सुराणां तनयाः कथंनु
 वने चरन्त्यस्तसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
 सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने
 कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

सात्यकिना पाण्डवानपेक्षणेन स्वैरेव धार्तराष्ट्रादिहननपूर्वकं पाण्डवानामावनवाससमापनश्रमिमन्यो राज्येऽभिषेच-
 नोक्तिः ॥ १ ॥ कृष्णेन सात्यकिप्रति पाण्डवानां परबाहुबलैकानुपजीवित्वादिगुणकथनपूर्वकं तन्निषेधनम् ॥ २ ॥

सात्यकिरुवाच ।

न राम कालः परिदेवनाय
 यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वं ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं
 युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥ १
 ये नाथवन्तोऽद्य भवन्ति लोके
 ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।

तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः
 शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
 येषां तथा राम समारभन्ते
 कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
 नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३

शेषं न कुर्यात् निःशेषमेव नाशयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वस्ति
 क्षेमेण आगमत् आगतः ॥ १७ ॥ यो दन्तकूटे लज्जयत्समे-
 तानिति घ. पाठः ॥ १८ ॥ राज्ञः रूपदस्य ॥ २० ॥ त्रिव-

र्गमुख्यस्य धर्मस्य ॥ २१ ॥ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १२० ॥
 शैब्यादय इति स्वार्थे ष्यञ् ॥ २ ॥

कसादिमौ रामजनार्दनौ च
 प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसन्त्यरण्ये सह सोदरीयै-
 स्त्रैलोक्यनाथानभिगम्य पार्थाः ॥ ४
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
 प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
 सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
 संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
 स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
 वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
 भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च
 जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 तदर्थमेको हि य उद्यमन्वै
 करोति कर्णोऽस्त्रमवारणीयम् ॥ ७
 [यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं
 शिष्यं गुरुं चाप्रतिकूलवादम् ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
 त्करोति कर्माध्यमपारणीयम् ॥] ८
 तस्यास्त्रवर्षाप्यहमुत्तमास्त्रै-
 विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
 शरोत्तमैरुन्मथिताऽस्मि राम ॥ ९
 खड्गेन चाहं निशितेन सङ्घे
 कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
 दुर्योधनं चापि कुरूश्च सर्वान् ॥ १०
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय
 पश्यन्तु भैमा युधि जातहर्षाः ।
 निघ्नन्तमेकं कुर्योधमुरुया-
 नर्षिं महाकक्षमिवान्तकाले ॥ ११

प्रद्युम्नमुक्ताग्निशितान्न शक्ताः ।
 सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानासि वीर्यं च तवात्मजस्य
 कार्ष्णिर्भवत्येव यथा रणस्थः ॥ १२
 साम्बः समूतं सरथं भुजाभ्यां
 दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
 रणेऽविषहं हि रणोत्कटस्य ॥ १३
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य
 दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
 'हतः स पापो युधि केवलेन
 युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यवीर्यः ॥'
 वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
 रेतन सङ्घे निहतोऽश्वचक्रः ।
 को नाम साम्बस्य महारथस्य
 रणे समक्षं रथमभ्युदीयात् ॥ १५
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
 काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य सङ्घे
 को नाम जीवन्पुनरात्रजेच ॥ १६
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
 सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
 प्रधक्ष्यते सायकवद्विजालैः ॥ १७
 किंनाम लोकेषु विपद्यमस्ति
 कृष्णस्य सर्वेषु सदेवकेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
 श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १८
 ततो निरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
 र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसङ्गैः ।
 हतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
 कीर्णाङ्कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १९

स पार्थोपि तिष्ठत्विति पूर्वोणान्वयः ॥ ७ ॥ यदर्थं शत्रुवधार्थम् ।
 तत् सुपुत्रादिकम् । अस्माकमस्तीति शेषः ॥ ८ ॥ भैमा भीम-

कर्मकर्तारो भीमवंशजा वा ॥ ११ ॥ एतेन प्रद्युम्नेन ॥ १४ ॥

गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च सङ्घे निशठः कुमारः । रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥	२०	यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च । युध्येम विक्रम्य रणे समेता- स्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ॥	२७
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता सात्वतशूरसेना । हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा- न्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥	२१	युधिष्ठिर उवाच । नेदं चित्रं माधव यद्रवीपि सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् । कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥	२८
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भ्रतं धर्मभृतांवरिष्ठः । युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥	२२	यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्सत्ययं माधव विक्रमस्य । तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥	२९
असत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि- स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः । निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा- मेतद्वि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥	२३	प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोसि नाथैर्नरलोकनाथैः । धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टाऽसि भूयः सुखिनः समेतान् ॥	३०
वासुदेव उवाच । असंशयं माधव सत्यमेत- द्ब्रूमीम ते वाक्यमदीनसत्व । खाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥	२४	वैशंपायन उवाच । तेऽन्योन्यमामक्य तथाऽभिवाद्य दृढान्परिष्वज्य शिशूश्च सर्वान् । यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मु- स्ते चापि तीर्थान्यनुसंविचेरुः ॥	३१
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा- द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् । भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥	२५	विसृज्य वृष्णीननु धर्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् । जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ॥	३२
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनंजयश्च । कसान्न कृत्वां पृथिवीं प्रशासे- न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥	२६	सुतेन सोमेन विमिश्रतोयां पयः पयोष्णीं प्रति सोऽभ्युवास । द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥	३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति पयोष्णीतटे गयकृतयागवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा च्यवनेन शर्यातियाजनादिकथनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण लोमशं प्रति सविस्तरं च्यवनचरित्रकीर्तनप्रार्थना ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।
 गयेन यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
 तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मुदमभ्यगात् ॥ १
 इह देवैः सहेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च ।
 इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
 आधूर्तरजसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुः ।
 तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
 तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरण्मयम् ।
 वानप्रस्थं च भौमं च यद्रव्यं नियतं मखे ॥ ४
 चपालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः सुचः सुवाः ।
 तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ॥ ५
 सप्तैकैकस्य यूपस्य चपालाश्चोपरिस्थिताः ।
 तस्य स्र यूपान्यज्ञेषु आजमानान्द्विरण्मयान् ।
 स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
 तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७
 प्रसङ्गवानानसङ्गवेयान्प्रत्यगृह्णन्दिजातयः ॥ ८
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतो धारा असङ्गवेयाः स केनचित् ९
 तथैव तदसङ्गवेयं धनं यत्प्रददौ गयः ।
 सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ १०
 भवेत्सङ्गवेयमेतद्धि यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न तस्य शक्याः सङ्गवातुं दक्षिणादक्षिणावतः ११
 हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीत्समाचिता ।
 गयस्य यजमानस्य तत्रतत्र विशांपते ॥ १३

स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् १४
 तस्माच्चमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोच्युत ।
 उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ १६
 'उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्थे महीपतिः ।'
 समागत तेजस्वी भ्रातृभिः सहितो नघ ॥ १७
 तत्रास्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १८
 यथायोगं यथाप्रीतिं प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
 तत्रतत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १९
 लोमश उवाच ।
 देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
 वेदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्थं च ॥ २०
 सन्धिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
 एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
 साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह वासवः ॥ २२
 चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
 संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ॥ २३
 सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवासवान् ।
 'नासत्यौ च महाभाग कृतवान्सोमपीथिनौ' २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
 किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २५

आधूर्त (जसो गयनामा ॥ ३ ॥ वानस्पत्यं वृक्षजं चपालादि । भौमं मृन्मयं स्थाल्यादि ॥ ४ ॥ चपालो यूपकटकः । यूपः यज्ञस्तम्भः । चमसाः सोमपानपात्राणि । पात्र्यः हविः-

स्थापनार्थानि मृन्मयानि । सुचः हविःप्रदानार्थाः । सुवाः हविरवदानार्थाः ॥ ५ ॥ प्रसङ्गवानान् एकयज्ञेन भूयःस्वर्णमुद्रादेर्मापकान् स्वारीद्रोणादीन् ॥ ८ ॥

नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।

एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सुकन्योपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ कदाचन शर्यातिनिना नृपेण सैन्यादिभिः सह च्यवनाश्रमा-
भिगमनम् ॥ २ ॥ तत्र शर्यातिकन्यया सुकन्यया चिरतरतपश्चर्यानिरतस्य च्यवनस्य शरीरं पर्यावृत्य विवर्धमानमहाव-
ल्मीकावलोकनम् ॥ ३ ॥ तथा कुतूहलाद्दल्मीकोपरि दृश्यमानच्यवननयनयुगलस्याज्ञानात्कण्ठकेन विभेदनम् ॥ ४ ॥
ततः क्रुद्धस्य च्यवनस्य प्रसादनाय शर्यातिना भार्यात्वाय तस्मै सुकन्यायाः प्रदानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।

भृगोर्भद्रहर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भारत ।
समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः । १
स्थाणुभूतो महतेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते ॥ २
सवल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरिव संवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यते स तपो धोरं वल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता सुभ्रुः सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता ।
चङ्गम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमाम् ।
वनस्पतीन्प्रचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव भदनेन मदेन च ।
वभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।

तामावभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ११
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ।
किंनु खल्विदमित्युक्त्वा निर्विभेदास्य लोचने ॥
अक्रुद्धस्तस्य तथा विद्वे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रे समावृणोत् ॥ १३
ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमासीत्सुदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तद्दृतं वृत माचिरम् १५
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विभ्रोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्गर्गं पर्यजानन्न चैव ते ॥ १७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
मयाऽटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकान् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु वल्मीकं शर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं चन्द्रादित्यसमप्रभम् ॥ २०
अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१

सोमस्य पीथः पारं तद्वन्तौ सोमपीथिनौ ॥ २६ ॥ द्वाविंशत्य-
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वीरस्थानेन वीरासनेन ॥ २ ॥ क्षामकण्ठः क्षीणध्वनिः

अतएव सा तद्वचनं न शृणोति ॥ ११ ॥ वयोवृद्धं च भार्ग-
वम् इति ज्ञ. ध. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ॥ २२
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ।
 तामेव प्रतिगृह्णाहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षंस्यामीति महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
 लोमश उवाच ।
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।

ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां भगवान्प्रससाद ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा वै ससैन्यः पुरमाव्रजत् ॥ २५
 सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
 समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कदाचन च्यवनाश्रममुपागतान्यामश्विभ्यां भार्यावाय सुकन्यांप्रति प्रार्थनम् ॥ १ ॥ तदकामयमानां तां प्रत्यश्विभ्यां स्वप्रसादाच्च्यवने रूपयौवनसंपन्ने सति तुल्यरूपेषु त्रिषु कस्मच्चिद्द्वरणचोदना ॥ २ ॥ भर्त्राज्ञया तथा तदङ्गीकारे च्यवनेन सहाश्विभ्यां सरसोऽन्तर्जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ सुकन्यया निमज्ज्योत्थितेषु सरूपेषु त्रिषु तेषु स्वपातिव्रत्यमहिम्ना च्यवन-स्यैव वरणम् ॥ ४ ॥ ततस्तुष्टेन च्यवनेनाश्विनोः सोमरसदापनप्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥

लोमश उवाच ।
 कस्य चिच्चथ कालस्य त्रिदशवश्विनौ नृप ।
 कृताभिषेकां विष्टतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
 तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजमुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥ २
 कस्य त्वमसि वामोरु वनेऽस्मिन्किं करोषि च ।
 इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्वमाख्याहि शोभने ३
 ततः सुकन्या संवीता ताबुवाच सुरोत्तमौ ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्यां मां च्यवनस्य च ॥४
 'नाम्ना चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 साऽहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ॥' ५
 अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ताऽऽगता वने ६
 आजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्युत्सौदामनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ७
 अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।
 शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ॥ ८
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्क्तिनी ॥ ९

कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगवहिष्कृतम् १०
 असमर्थं परित्राणे पोषणे तु शुचिसिते ।
 सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ॥ ११
 पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ।
 एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ॥१२
 रताऽहं च्यवने पत्यौ भैवं मां पर्यशङ्कतम् ।
 तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ॥ १३
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ।
 ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिम् ।
 एतेन समयेनैममामन्नय पतिं शुभे ॥ १४
 सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 'सा भर्त्रा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् १६
 श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तस्यास्तत्क्रियतामिति ।'
 ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १७
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्राविशतां तदा ॥ १८

विष्टतामनाच्छादिताम् ॥ १ ॥ ततः सुकन्या सत्रीवेति श्र.

पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्त्रयः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १९
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ २०
 'त्वमश्विनोरन्यतरं च्यवनं वा यशस्विनि ।'
 यत्र वाऽप्यभिकामाऽसि तं वृणीष्व सुशोभने ॥
 सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वद्रे स्वकं पतिम् ॥

लब्ध्वा तु च्यवनो भार्या वयो रूपं च वाञ्छितम् ।
 हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥२३
 यथाऽहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानिमाम् ॥
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ ।
 मिपतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनश्च सुकन्या च सुराविव विजहतुः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

च्यवनस्य यौवनलाभश्रवणहृष्टेन शर्यातिना तदाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ च्यवनेन शर्यातेर्याजनम् ॥ २ ॥ तत्र च्यव-
 नेनाश्विन्यां स्वप्रतिश्रुतसोमरसदानोद्यमे इन्द्रेण तस्य हननाय बाहुना वज्रोद्यमनम् ॥ ३ ॥ तद्बाहुसंस्पर्शभनपूर्वकं च्यव-
 नसृष्टया कृतया शक्रप्रत्यभिसरणम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।
 ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयस्थं च्यवनं कृतम् ।
 सुहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे सभार्यः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव २
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्रक्ते मनोरमाः ॥ ३
 अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिरवनीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥७
 अगृह्णाच्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्णानं स तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।
 उभावेतौ न सोमाहौं नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ॥ ९
 च्यवन उवाच ।
 मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११
 इन्द्र उवाच ।
 चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२
 लोमश उवाच ।
 एतदेव तदा वाक्यमाग्नेडयति वासवे ।
 अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
 समीक्ष्य बलभिदेव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।

वयस्थं युवानम् ॥ १ ॥ संभारान् यज्ञोपकरणानि ॥ ४ ॥
 ग्रहं सोमस्य । गृह्णानं तयोर्ग्रहं ॥ ८ ॥ सवं सोमम् ॥ ११ ॥

भैषज्यात्कर्मणो निन्द्याविति क. पाठः ॥ १२ ॥ आग्नेडयति
 पुनःपुनरावर्तयति ॥ १३ ॥ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२५

वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
 एवमुक्तः सयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
 ततोऽसौ प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
 तं स्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
 ततः कृत्याऽथ संजज्ञे मुनेस्तस्य तपोबलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ॥ १९
 शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ।
 तस्यास्यमभवद्वोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ॥ २०

हनुरेका स्थिता त्वस्य भूमावेका दिवं गता ।
 चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतंशतम् ॥ २१
 इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 मासादशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २२
 बाहू परिघसंकाशावायतावयुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्रं कालाग्निसंनिभम् ॥ २३
 लेलिहञ्जिह्वया वक्रं विद्युच्चपललोलया ।
 व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्गसन्निव जगद्वलात् ॥ २४
 स भक्षयिष्यन्संकुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयत् ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

इन्द्राभिद्युतेन च्यवनेन तस्मिन्स्वप्रयुक्तकृत्यायास्ततो विनिवर्त्य कथादिषु विभजनम् ॥ १ ॥ लोमशेन सुकन्योपाख्यान-
 समापनपूर्वकं युधिष्ठिराय नानातीर्थमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।
 तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् १
 भयात्संस्तम्भितभ्रुजः सृकिणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीदेवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
 जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ४
 सोमपावश्विनावेतौ यथा वाद्य कृतौ त्वया ।
 'तथैव मामपि ब्रह्मञ्श्रेयसा योक्तुमर्हसि ॥' ५
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ।
 सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ६
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छसि ॥ ७
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।

स मन्युर्व्यगमञ्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ८
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ९
 तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥
 विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतांवरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया ॥ ११
 तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥ १२
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ॥ १३
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ।
 स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत १४
 संधिद्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
 अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
 अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ॥ १५

सृकिणी गङ्गामौ ॥ २ ॥ वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते इति क.
 पाठः ॥ ३ ॥ संप्रति कलिद्रापरसंघावपि अत्र तीर्थं त्रेताद्वा-

पारसंधितुल्यः कालोक्ति । अत्र स्नातानां कलिस्पर्शो नास्तीति
 भावः ॥ १५ ॥

आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ॥ १६
 चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ।
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
 वैखानसप्रभृतयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १७
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १८
 शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ तपस्तप्त्वा चिरं नृप ।
 स्थानं सनातनं प्राप्तावीश्वरध्यानतत्परौ ॥ १९
 इह नित्याश्रया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ २०

इह ते वै चरुन्प्राश्नन्पृषयश्च विशांपते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ २१
 यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ॥ २२
 एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वभागताः ॥ २३
 इह तेऽप्यवसत्राज्ज्जान्ताः परमधर्मिणः ।
 मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २४
 एषा सा यमुना राजन्महर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २५
 अत्र राजा महेष्वासो मांधाताऽयजत स्वयम् ।
 साहदेविश्च कौन्तेय सोमको ददतांवरः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

ससविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति मान्धातृपदप्रवृत्तिनिमित्तकधनपूर्वकं मांधातृचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ॥ १
 कथं चैनां परां ख्यातिं प्राप्तवानमितद्युतिः ।
 यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ॥ २
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ।
 'सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयाऽनघ' ३
 यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ४
 लोमश उवाच ।
 शृणुष्व्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ५
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपालः ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६

अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतांवरः ।
 अन्यैश्च ऋतुभिर्भूर्यैरयजत्स्वाम्प्रदक्षिणैः ॥ ७
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ॥ ८
 स कदाचिन्नृपो राजन्पुत्रवासेन दुःखितः ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ९
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ १०
 संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
 तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ॥ ११
 यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ।
 'तद्वारि विहितं राजन्यसिन्नासीत्सुसंस्कृतम्' ।
 तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ॥ १२

सदास्रोतः सदा प्रवाहयुक्तम् ॥ १६ ॥ त्रीणि शृङ्गाणीति त्रिकोणं
 वाराणसीक्षेत्रम् । त्रीणि प्रस्रवणानीति च प्रयागम् । एतानि
 सर्वाणि अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १८ ॥ तेपुस्तपश्चक्रुः
 ॥ २० ॥ साहदेविः सृजयपुत्रस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

यौवनाश्वो युवनाश्वपुत्रः । यौवनाश्विर्नृपोत्तम इति क. पाठः
 ॥ १ ॥ आत्मानं चित्तम् । आत्मवान् जितचित्तः । संयोज्ये-
 ष्टदेवतया ऐक्यं नीत्वा ॥ ८ ॥ सौद्युम्नेः युवनाश्वस्य ॥ १० ॥

रात्रिजागरणाच्छ्रान्तान्सौद्युम्निः समतीत्य तान् ।
 शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
 तं प्रविश्याश्रमं शान्तः प्रानीयं सोऽभ्ययाचत १३
 तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
 नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः ॥ १४
 ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १५
 स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
 निर्वाणमगमद्वीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १६
 ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ।
 निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १७
 कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागताः ।
 युवनाश्वो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत ॥ १८
 न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
 सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १९
 मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
 पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ २०
 महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
 यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २१
 अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
 अब्रह्मक्षणं त्वया राजन्न युक्तं कृतमद्य वै ॥ २२
 न त्वद्य शक्यमस्माभिरतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
 नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २३
 पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ॥ २४
 ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ॥ २५
 यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ।
 'न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ॥ २६
 मा खिदस्त्वं हि राजेन्द्र दैवं हि बलवत्तरम् ।'
 गर्भधारणजं वाऽपि न खेदं समवाप्स्यसि ॥ २७

ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इव स्थितः २८
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृशुरुपागमत् ।
 ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ॥ ३०
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ।
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ।
 मांधातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवोकसः ३१
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महातेजाः किष्कून् राजस्रयोदश ॥ ३२
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराजं ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३३
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपशिश्रियुः ॥ ३४
 सोऽभिषिक्तो भगवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३५
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३६
 तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वासदक्षिणैः ॥ ३७
 चित्तचैत्यो महातेजा धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजँल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३८
 एकाहा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
 विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३९
 तस्य चैत्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ४०
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ४१
 तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविवृद्धयर्थं मिपतो वज्रपाणिनः ॥ ४२

वाशतः शब्दं कुर्वतः ॥ १४ ॥ निर्वाणं तपःफलम् ॥ १६ ॥
 इष्टिमिच्छितम् ॥ २५ ॥ किं धास्यति पास्यति स्तन्याभावात्
 ॥ ३० ॥ मां धास्यति मां धाता । धातेति लुङन्तस्य व्या-
 ख्यानं धास्यतीति । प्रदेशिनीं तर्जनीम् ॥ ३१ ॥ किष्कून्

हस्तान् वितस्तीन्वा ॥ ३२ ॥ चक्रमाहा ॥ ३६ ॥ चित्तचैत्यः
 कृतचयनकतुः ॥ ३८ ॥ पद्मं शतकोटयस्येपामपि सहस्राणि
 दश ॥ ४१ ॥

तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४३
 प्रजाशत्रुविधास्तेन त्राता राजन्कृतात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकास्तापिताश्चातितेजसा ॥ ४४
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४५
 'तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥' ४६
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
 जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४७
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
 पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

सोमकनामकेन राज्ञा भार्याशतोद्वाहेपि ज्येष्ठायामेव जन्तुनामकैकापत्यजननम् ॥ १ ॥ पिपीलिकादष्टसुतदुःखदर्शन-
 निर्विण्णेन तेन राज्ञा ऋत्विजंप्रति बहुपुत्रोत्पाद्वनोपायप्रश्नः ॥ २ ॥ ऋत्विजा राजानंप्रति जन्तोः पशुकरणेन होमे तद्व-
 पाघ्राणनेन भार्याशते पुत्रशतजननोक्तिः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंवीर्यः स राजाऽभूत्सोमको ददतांवरः ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
 लोमश उवाच ।
 युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता ह्यपि ॥ ३
 कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य धीमतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्य ज्येष्ठयां समजायत ॥ ४
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशांपते ॥ ५
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिचि ।
 स दष्टो ह्यरुदद्राजस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्मृशदुःखिताः ।
 प्रवार्य जन्तुं सहसा स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपर्षदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजा ॥ ८
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।

तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
 प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
 ऋत्विजा सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ११
 सोमक उवाच ।
 धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्य सदृशं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न तासां विद्यते प्रजा ॥ १३
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः परम् ॥ १४
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
 स्यात्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६
 ऋत्विगुवाच ।
 अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
 यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः ॥ ४४ ॥ सप्तविंशत्य-
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

स्फिचि कथ्याम् ॥ ६ ॥ अमात्यपर्षदो मध्ये मन्त्रिसभान्तः
 ॥ ८ ॥ क्षत्ता दौवारिकः ॥ ९ ॥

सोमक उवाच ।
कार्यं वा यदि वाऽकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेवेति तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।

ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९
वपायां ह्यमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् २०
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वं भविष्यति ॥२१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ऋत्विकोदनया सोमकेन राज्ञा जन्तुनामकपुत्रवपाया होमे तद्रन्धाप्राणनेन तद्गार्थाशते पुत्रशतोत्पत्तिः ॥ १ ॥ लोकान्तरं गतेन सोमकेन ऋत्विजा सह तद्गोम्यस्त्रपुत्रहननजनारकीयदुःखानुभवपूर्वकं तेन सहैव स्वीयसुकृतफलोपभोगः ॥२१॥

सोमक उवाच ।
ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्कुरुष्व तथातथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १
लोमश उवाच ।
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकार्षुः कृपान्विताः ॥ २
हा हताः सेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमाहताः ।
तं मातरः प्रत्यर्कषन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ ३
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोपि स कर्षति ।
कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ॥ ४
विशस्य चैनं विधिवद्वपामस जुहाव सः ।
वपायां ह्यमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ॥ ५
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ६
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशांपते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ७
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवञ्जनित्र्यामेव पूर्ववत् ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथाऽन्ये निजाः सुताः ८
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।
तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ॥ ९
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अन्वक्षमेव पश्चात्तु सोमकोप्यगमत्परम् ॥ १०

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ ११
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् १२
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजमथाब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ॥ १३
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ।
'सोहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यतां गुरुः' १४
धर्म उवाच ।
नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतांवर ॥ १५
सोमक उवाच ।
पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १६
नरके वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ब्रह्म ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १७
धर्मराज उवाच ।
यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्तास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् १८
लोमश उवाच ।
स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ॥ १९

जन्तुना पशुभूतेन ॥ १९ ॥ अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वाशन्त्यः कोशन्त्यः ॥ ३ ॥ वपां देशान्तर्गतमपूपाकारं मांसम् ॥ ५ ॥ लक्षणं विहम् ॥ ९ ॥ सोमकस्य ऋत्विगिति शेषः ॥ १० ॥

लेभे कामाञ्जुभान्राजन्कर्मणा निर्जितान्स्वयम् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ २०
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोप्रे विराजते ।

क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ २१
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सञ्जीभव कुरूद्वह ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति संग्रहेण मार्कण्डेयचरित्रकथनम् ॥ २ ॥

‘वैशंपायन उवाच ।
सोमकस्याश्रमे पुण्ये धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
षड्रात्रमुष्य नियतो भ्रात्रादिभिररिदमः ।
तस्मान्निर्गम्य सहसा दिशं प्रायात्तथोत्तराम् ॥ १
बहुदूरं ततो गत्वा वनं तत्र मनोहरम् ।
बहुपुष्पफलाकीर्णं महानद्युपशोभितम् ॥ २
दृष्ट्वा पप्रच्छ राजाऽसौ लोमशं मुनिसत्तमम् ।
किमिदं दृश्यते रम्यं वनं बहुमृगद्विजम् ॥ ३
बहुपुष्पफलोपेतं मुनिसङ्घैर्निषेवितम् ।
स्रवन्त्या च समायुक्तं महत्या पुण्यतोयया ॥ ४
ऋषीणामाश्रमाः पुण्या दृश्यन्ते विविधा मुने ।
कस्यायमाश्रमः पुण्यः कस्येमे मुनयोऽमलाः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं वद त्वं वदतांवर ॥ ५
लोमश उवाच ।
शृणु राजेन्द्र भद्रं ते वनस्यास्य पुरातनम् ।
बृहन्नन्तं निखिलेनाद्य प्रोच्यमानं मयाऽनघ ॥ ६
मृकण्डुपुत्रो मेधावी मार्कण्डेयो महामुनिः ।
बाल एव महाबुद्धिः सर्वविधाविशारदः ॥ ७
मातापित्रोः प्रियं कुर्वन्स्तपोर्यं वनमाविशत् ।
अत्राश्रमपदं कृत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८
ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ।
जलस्थः शिशिरे योगी बहुकालमवर्तत ॥ ९
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।
जितेन्द्रियो जितप्राणश्चिन्तयन् दृढमव्ययम् ।
अनाहारो जितक्रोधश्चिरमेवमवर्तत ॥ १०

एतस्मिन्नन्तरे राजन्ननाट्टष्टिः सुदारुणा ।
संभूता सर्वसंहर्त्री तथा दग्धं चराचरम् ॥ ११
अनाट्टष्ट्यां षड्रत्नायां सर्वे च निधनं गताः ।
केचिदन्ये महात्मानो मुनयो द्विजपुङ्गवाः ॥ १२
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः सर्वाश्च योषितः ।
पशुपक्षिमृगाः सर्वे क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
कृशाः शुष्कोष्टकण्ठाश्च भ्रान्ता भ्रान्ता विचेतसः ॥
केनचित्पुण्यशेषेण मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
आश्रमं शनकैः प्राप्ता मूर्च्छिताः सहसाऽपतन् ॥ १४
समाधिविरतो योगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
तद्वनं निचिडं दृष्ट्वा जनैः क्षुत्तदसमाकुलैः ॥ १५
दयार्द्रहृदयो योगी शिवं ध्यात्वा हृदम्बुजे ।
तेषां संरक्षणार्थाय वेदगन्धस्वरेण सः ।
आजुहाव तदा गङ्गां तपोयोगेन भारत ॥ १६
गङ्गा समागता शीघ्रं तेनाहूताऽतिपावना ।
नाम्ना वेदनदीत्येव प्रख्याता लोकपावना ॥ १७
पर्जन्यश्च समाहूतः सुखं वर्षति भारत ।
सस्यानि च समृद्धानि फलमूलान्यनेकशः ।
संभूतान्यत्र राजेन्द्र सर्वे ते रक्षिता जनाः ॥ १८
मार्कण्डेयं प्रशंसन्तो जनाः सर्वे द्विजात्तयः ।
चिरं सुखमवर्तन्त तेन संरक्षिता नृप ॥ १९
एवं विधाय रक्षां स सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ।
पुनश्चचार च तपः परमेश्वरतुष्टये ॥ २०
एवं बहुतिथे काले प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥ २१
दृष्ट्वा च सर्वदेवेशं चन्द्रमौलिमुमापतिम् ।

क्षान्तः क्षमावान् । उष्य उपित्वा ॥ २१ ॥

एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्देवैः सिद्धविद्याधरोरगैः ॥ २२
 गन्धर्वयक्षप्रवरैः सकिन्नरपतत्रिभिः ।
 स्तूयमानं महादेवमव्ययं निष्कलं शिवम् ।
 प्रणनाम मुनिर्भक्त्या साष्टाङ्गं च पुनः पुनः ॥ २३
 प्रणम्योत्थाय सहसा बद्धाञ्जलिपुटो मुनिः ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्महादेवं जगत्पतिम् ॥ २४
 तमुवाच महादेवो मार्कण्डेयं महासुनिम् ।
 वरं वरय भद्रं ते वरदोसि मुने तव ॥ २५
 एवं संबोधितस्तेन शिवेन परमात्मना ।
 सगद्गदमिदं वाक्यमुवाच परमेश्वरम् ॥ २६
 नान्यं वरं वृणो शंभो विना त्वत्पादपङ्कजे ।
 भक्तिं ह्यनन्यसुलभां स्वामिन्नव्यभिचारिणीम् २७
 एवमुक्तोऽथ मुनिना भगवानीश्वरेश्वरः ।

पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं मार्कण्डेयं महासुनिम् ॥ २८
 सम्यगाराधितः पित्रा तव पुत्रार्थमादरात् ॥ २९
 शतायुर्निर्गुणः पुत्रः शुभः षोडशवार्षिकः ।
 उभयोरन्यमिच्छ त्वमित्युक्तः सोऽब्रवीच्च माम् ३०
 निर्गुणो मास्तु देवेश शतायुः षोडशब्दकः ।
 सुगुणोऽस्तु सुतो मेऽद्य इति पित्रा वृतं पुरा ॥ ३१
 त्वया तप्तेन तपसा तोपितोऽहं भृशं मुने ।
 दीर्घमायुर्मया दत्तं मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ ३२
 इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्मे मुनयोऽमलाः ॥ ३३
 अत्रैकरात्रमुषिताः सर्वे मृत्युं तरन्ति वै ।
 अत्रैव भरतश्रेष्ठ प्रयतो वस भूमिप ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति नानातीर्थमाहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
 यत्रेद्वा दशपद्मानि सदस्त्रेभ्योऽभिसृष्टवान् ॥ २
 यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ।
 देशश्च नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ३
 सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
 स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्वह ॥ ४

अभिसृष्टवान् दत्तवान् ॥ २ ॥ यज्ञवास्तु यज्ञभूमिः । इह
 अस्मिन्वास्तुनि । इदमुत्तरान्वयि ॥ ४ ॥ अग्निभिरमिस्थापना-
 र्थैरिष्टकारचितैः स्थण्डिलैः ॥ ५ ॥ शमी आमिक्षार्थं दध्युत्पा-
 दनार्थमानीता शमीशाखा । एकपत्रा शातितपत्रा ॥ ६ ॥
 प्रसर्पणं संचारभूमिः । रौप्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्थल्यां
 नद्यां वा । सामीप्ये सप्तमी । प्रसर्पणं तीर्थमित्यन्ये ॥ ७ ॥
 अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकम् । उल्लखलैरिति । उल्लखल-
 सदृशानि स्त्रीणां कर्णाभरणानि भवन्तीति स्वयमुल्लखलैरेवाम-
 रण्यैः कासतीति शेषः । एतेन विकृतवेषलं पिशाच्याः ॥ ८ ॥

पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निर्चितां महीम् ।
 मञ्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
 एषा शम्येकपत्रा सा शकटं चैतदुत्तमम् ।
 पश्य रामद्दानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
 एतच्चर्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 प्रसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
 अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
 उल्लखलैराभरणैः पिशाची यदभापत ॥ ८
 युगन्धरे दधि प्राश्य उपित्वा चाच्युतस्थले ।

युगन्धरे पयः प्राश्येति घ. पाठः । उक्तं भाषणमेवाह द्वाभ्यां
 युगन्धर इति । अस्मिन्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी स्नातुमागता तां
 प्रति पिशाची वदति । त्वया युगन्धरे पर्वते देशे वा दधि-
 प्राशनं कृतम् । तत्रोष्ट्रीक्षीरं गर्दभ्यादिक्षीरं च दधि क्रियते ।
 तथा अच्युतस्थलाख्ये संकरजानां ग्रामे वासश्च कृतः । तथा भू-
 तिलयाख्ये दस्युग्रामेऽग्निदग्धानां मृतानां क्षेपणं यस्यां नद्यां
 क्रियते तस्यां स्नातास्ति । अतो दोषत्रयवती त्वम् । एतत्करणे
 हि प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धम् । औष्ट्रमैकशकं क्षीरं सुरादु-
 ल्यमिति । संसृज्य संकरैः सार्धं प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति । प्रोष्य

तद्वद्भूतलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ॥ ९	अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यति ।
एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।	पूयते दुष्कृताचैव अत्रापि समुपस्पृश ॥ १७
एतद्वै ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमितोऽन्यथा ॥ १०	वैशंपायन उवाच ।
अद्य चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।	तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
द्वारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११	लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।	सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
ययातिर्वहुरत्नौर्धैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२	इहस्यः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९
एतत्पुक्षावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमम् ।	लोमश उवाच ।
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३	एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।	इह स्नात्वा तपोयुक्तांस्त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥
यूपोल्लखलिकास्तात गच्छन्त्यवभृथप्लवम् ॥ १४	सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृताम् ।
अत्र वै भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।	यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥२१
हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत् ॥ १५	इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीम् ।	ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोपि च ॥ २२
अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।	वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
प्राप चैवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६	कुरोर्वै यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

लोमशेन युधिष्ठिरं प्रति सरस्वत्यादिनाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥ तथा श्येनकपोतोपाख्यानकथनारम्भः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

इह मर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।

भूतिलये विप्रः प्राजापत्यं व्रतं चरेदिति च । तत्र ख्यातं न कृतमतः कथमत्र वस्तुमिच्छति । दोषवतामिह तीर्थे वासो दुर्लभ इत्यर्थः । एवं पिशाचीवाक्यं धृत्वापि सा ब्राह्मणी तत्र ज्ञानादिकं कृतवती । ततस्तया राक्षसा तस्या घटपिठरादिकं नाशितम् । उक्तं च । एतत्तव दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसीति । वृत्तं जातम् । रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः । अथापि द्वितीयां रात्रिं वस्तुमिच्छति चेत्तव भूयांसमपकारं करिष्यामीति युगन्धरादिदेशत्रयनिन्दापरत्वेन व्याख्या ॥ ९ ॥ त्वंतु अब्रह्मवित् एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्या । यदि द्वितीयां वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव एतत् नदीयं वृत्तं भविष्यति मद्गतं पिशाची भूत्वात्र ज्ञानं न लप्स्यसे । एतदिति स्ववृत्तस्याभि-

इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशांपते ॥ ३
द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोपात्सरस्वती ।

नीय प्रदर्शनम् । द्वितीयदिनवासस्यैवैतत्फलं । द्वितीयरात्रिवासे तु इतोन्यथा अहल्यादिवन्मोहप्राप्त्या शिलाभावो भविष्यति । तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति ॥ १० ॥ एतत्लक्षवटं नामेति क. पाठः ॥ १३ ॥ दन्तोल्लखलिनस्तत्रेति क. पाठः । सारस्वतैर्ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिर्धैर्यैरीजानाः यूपोल्लखलिकाः यूपान् उल्लखलानि च यज्ञसाधनान्याददते यूपोल्लखलिकाः ॥ १४ ॥ कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिणसदृशं श्यामकर्णमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तीर्थान्तरमाह सरस्वतीति । पञ्चैकशरणावृतामिति क. पाठः ॥ २१ ॥ एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

इह मर्त्यास्तपस्तात्वेति क. ध. पाठः ॥ १ ॥

प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ४
 एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
 यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
 एतत्सिन्धोर्महतीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
 लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
 एतत्प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
 इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
 अत्र वै पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्धाऽत्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०
 यत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
 अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
 एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
 एष वातिकपण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नात्यवर्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरं च यः ॥ १३
 इदमाश्वर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 क्षीणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।

सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ॥ १४
 अस्मिन्सरसि सत्रैर्वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
 यजन्ते याजकाः सम्यक् परिवारं शुभार्थिनः १५
 अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 क्षीणपापः शुभौलोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ॥ १६
 एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १८
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुन्दं महागिरिम् ॥ १९
 वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ॥ २०
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत ॥ २१
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशांपते ।
 अभ्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ २२
 जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम् ।
 इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः २३
 ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाड्यात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

शिविपरीक्षणार्थं श्येनीभूतेनेन्द्रेणानुवृत्तस्य कपोतरूपधारिणोऽग्नेः शिविप्रति शरणागतिः ॥ १ ॥ कपोतरिरक्षिपया राज्ञा श्येनानुमत्या स्वशरीरोत्कृत्तमांसस्य कपोतेन सह तुलारोपणम् ॥ २ ॥ मांसापेक्षया कपोतस्य गौरवातिरेके राज्ञा स्वयमेव तुलारोहणम् ॥ ३ ॥ ततस्तुष्ट्याभ्यामिन्द्राग्निभ्यां तत्प्रशंसनपूर्वकं स्वलोकगमनम् ॥ ४ ॥

श्येन उवाच ।

बद्धा पाशैरिति शेषः । विपाशः पाशाहीनः । अतएव विपाशानाम् ॥ ९ ॥ वर्षं वसतिस्थानम् ॥ १२ ॥ यो रामः प्रख्यातः सत्य-
 विक्रमश्च विदेहादुत्तरं च यद्द्वारं यद्वर्षस्य द्वारं एषोऽनुभूयमानो
 वातिकपण्डो वातानीतः पश्चादिसमूहो नात्यवर्तत । तेन रामेण
 कृतमिति पूर्वगान्धयः । पश्चादेर्वातानीतस्यात्राप्रवेशाद्रामसामर्थ्यं
 प्रत्यक्षमाश्वर्यमित्यर्थः । एष वाति मृकण्डो वै इति क. ध. पाठः
 ॥ १३ ॥ युगं पञ्चसंवत्सरात्मकं तस्मिन्क्षीणे समाप्ते सति
 यदा सौरसावनबार्हस्पत्यनाक्षत्रचान्द्राः संवत्सरा एककालं

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।

समाप्यन्ते स युगक्षयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ पावकिः
 स्कन्दः । शान्तवान् शमं प्राप । वसिष्ठोपि शान्तवान्
 एष उज्जितको नाम यवकीर्यत्र शान्तवानिति क. ध. पाठः
 ॥ १७ ॥ कुशवान् जलवान् । अकोपना जितकोधा ॥ १८ ॥
 समासः संक्षेपः । यस्मिन्दृष्टे समाधिफलं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
 देवसमितिं राजसभाम् ॥ २२ ॥ निलिल्ये लीनः ॥ २४ ॥
 द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
 विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
 माहिंसीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृज्य मा नशः ॥ २
 राजोवाच ।
 संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं द्विजः ॥ ३
 एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
 अप्रदाने परो धर्मः किं त्वं श्येनेह पश्यसि ॥ ४
 प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
 मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ५
 [यो हि कश्चिद्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
 शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम्] ६
 श्येन उवाच ।
 आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
 आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ७
 शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
 न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ८
 भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशांपते ।
 विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ९
 प्रमृते मयि धर्मात्मनपुत्रदारादि नङ्गयति ।
 रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १०
 बहून्यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुवर्त्म तत् ।
 अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११
 विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
 न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ॥ १२
 गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
 यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३
 राजोवाच ।
 बहुकल्याणसंयुक्तं भापसे विहगोत्तम ।
 सुंपर्णः पक्षिराद् किं त्वं धर्मं ज्ञात्वाऽभिभापसे १४
 तथाहि धर्मसंयुक्तं बहुचित्रं च भापसे ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वां लक्षयाम्यहम् ।

शरणैपिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १५
 आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १६
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७
 श्येन उवाच ।
 न वराहं न चोक्षणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ॥ १८
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुङ्गव ।
 तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १९
 श्येनाः कपोतान्खादन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २०
 राजोवाच ।
 राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै शाधि पक्षिभिरर्चितः ।
 कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ॥ २१
 यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २२
 येनेमं स्थापयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् २३
 श्येन उवाच ।
 उशीनरं कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २४
 यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
 त्वया प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २५
 राजोवाच ।
 अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
 तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् २६
 लोमश उवाच ।
 अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
 तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो ॥ २७
 ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २८
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।

मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि इति श्र. पाठः ॥ २ ॥
 कदलीस्कन्धमासजेति कदलीस्कन्धतुल्ये निःसारेऽस्मिन् धर्मे

मा सज्जो भवेत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १३३ ॥

तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२९
 इयेन उवाच ।
 इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
 जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटपुपागतौ ॥ ३०
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते ।
 एषा ते शाश्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥३१
 यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥

इत्युक्त्वा भूमिपतये तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
 प्रशस्य जग्मतू राजभिन्द्राग्री तुष्टमानसौ ॥ ३३
 उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
 विभ्राजमानो वपुषाऽप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ॥ ३४
 तदेतत्सदनं राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३५
 तत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
 दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

लोमशेन श्वेतकेतोरश्रमंगतं युधिष्ठिरं प्रति अष्टावक्रोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ धनार्जनाय जनकपुरं गतस्य कहो-
 लस्य वन्दिना वादे विजित्य जले विनिमज्जनम् ॥ २ ॥ सहिदितवता तत्पुत्रेणाष्टावक्रेण श्वेतकेतुनासह जनकनगरं प्रति
 गमनम् ॥ ३ ॥

लोमश उवाच ।

यः कथ्यते मन्त्रविदयबुद्धि-
 रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
 तस्याश्रमं पश्यत पाण्डवेया
 सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
 साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
 सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
 वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
 सरस्वतीं श्वेतकेतुर्वभाषे ॥ २
 अस्मिन्पुगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठा-
 वास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ ।
 अष्टावक्रश्चैव कहोलसूनु-
 रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ॥ ३
 विदेहराजस्य समीपतस्तौ
 धीरावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
 प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे
 वन्दि निजग्राहतुरभयेयौ ॥ ४
 उपास्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
 तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।

अष्टावक्रं यस्य दौहित्रमाहु-
 योऽसौ वन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।
 वादी विप्राय्यो बाल एवाभिगम्य
 वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ॥ ५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथंप्रभावः स बभूव विप्र-
 स्तथाभूतं यो निजग्राह वन्दिम् ।
 'किंचाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
 विदेहराजस्य समीप आसीत् ॥'
 अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
 तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ७

लोमश उवाच ।

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
 नाम्ना कहोळेति बभूव राजन् ।
 शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
 दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ८
 तं वै विप्राः पर्यभवंस्तु शिष्या-
 स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।

वन्दि वन्दिनम् । निजग्राहतुः निजगृहतुः ॥४॥ तं वै विप्रः

पर्यचरत्सशिष्यस्तां च ज्ञात्वा परिचर्या गुरुः सः । इति झ-

तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ९	उवाच तां तत्र ततः सुजाता- मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १६
तस्यां गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच । सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ १०	ररक्ष सा चापि तमस्य मन्त्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः । उद्दालकं पितरं सोऽभिमेने तथाऽष्टावक्रो भ्रातरं श्वेतकेतुम् ॥ १७
उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं क्रोपादुदरस्थं शशाप । यस्माद्भ्रुकं वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्भ्रुको भवितास्वष्टथैव ॥ ११	ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु- रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् । अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १८
स वै तथा बक्र एवाभ्यजाय- दष्टावक्रः प्रथितो मानवेषु । अस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १२	यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् । गृहं गत्वा मातरं सोऽथ विप्रः पप्रच्छेदं क नु तातो ममेति ॥ १९
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ । उवाच भर्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीना वसुना धनार्थिनी ॥ १३	ततः सुजाता परमार्तरूपा शापाद्गीता तच्चमस्याचक्षे । तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रा- वित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ २०
कथं करिष्याम्यधुना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्तते मे । नैवास्ति मे वसु किञ्चित्प्रदाता येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १४	गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्मश्र्वर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः । श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद- मन्त्रं चाय्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ॥ २१
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोळो वित्तस्वार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् । स वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो वन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १५	विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ २२
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु निमज्जितं तथा ।	तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः । अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्थमाणो वाक्यमिदं जगाद् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

श्वेतकेतुना सह जनकयज्ञशालां विविक्षोरष्टावकस्य द्वारपालेन निरोधनम् ॥ १ ॥ अष्टावक्रद्वारपालयोः संवादः ॥ २ ॥
स्वप्रशस्योत्तरदानतुष्टेन राज्ञा सभाप्रवेशानुमतिः ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः

स्त्रियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः ।

राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य

समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १

राजोवाच ।

पन्था अयं तेऽद्य मया निस्सृष्टो

येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

न पावको विद्यते वै लघीया-

निन्द्रोपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

लोमश उवाच ।

‘स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं

यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।

संप्राप्य धर्मेण निवारितः सन्

द्वारि द्वाःस्यं वाक्यमिदं वभाषे ॥’ ३

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स तात

कौतूहलं बलवद् वै विवृद्धम् ।

आवां प्राप्तवतिथी संप्रवेशं

काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ४

ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां

विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदक्षू ।

न वै क्रुध्यो वन्दिना चोत्तमेन

संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ५

द्वारपाल उवाच ।

वन्देः समादेशकरा वयं स

निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।

न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विमा

वृद्धा विदग्धाः प्रविशन्ति द्विजाभ्याः ॥ ६

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो

युक्तं मया द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।

वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च

वेदप्रभावेन समन्विताश्च ॥ ७

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च

ज्ञानागमे चापि गताः स निष्ठाम् ।

न बाल इत्येव मन्तव्यमाहु-

र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ८

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेद जुष्टा-

मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।

अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं

किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-

र्यथाऽष्टीला शाल्मलेः संप्रवृद्धाः ।

ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो

यथाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ १०

द्वारपाल उवाच ।

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स बाला

गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।

न हि ज्ञातुमल्पकालेन शक्यं

कस्माद्बालः स्थविर इव प्रभापसे ॥ ११

स्त्रियः पन्था वै पथिकस्य पन्था इति क. पाठः । अन्धा-
दीनामक्षमलान्मार्गो देय इत्यर्थः । असमेत्य समीपं अप्राप्य
॥ १ ॥ ऐन्द्रद्युम्नेर्जनकस्य ॥ ५ ॥ चरितव्रताश्च तपःप्रभावेन
निवेशनार्हाः इति क. ध. पाठः ॥ ७ ॥ ज्ञानागमे ज्ञानशास्त्रे
वेदान्तेष्वित्यर्थः । निष्ठां निश्चयम् ॥ ८ ॥ वेदं जानीते यदि
तर्हि ईरय । जुष्टां मुनिसेविताम् । एकमेव अक्षरं ब्रह्म प्रति-

पार्य यस्यां तां एकाक्षराम् । बहुरूपां मन्त्रार्थवादादिरूपाम् ।
विराजं विशेषेण कर्मकाण्डादाधिक्येन राजमानाम् । अज्ञेति
संबोधने ॥ ९ ॥ शाल्मलेरष्टीला शाल्मलिफलान्तर्गतप्रन्धिः ।
सहि केवलतूलमयत्वान्निःसारः । अतो देहवृद्धिर्व्यर्था । अल्प-
कायः कृशः ॥ १० ॥

अष्टावक्र उवाच ।

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

बालोपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः १२

न हायनेन पलितैर्न विचैर्न च बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् १३

दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो वन्दिनं राजसंसदि ।

निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १४

द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।

सह वादे विद्वद्धे तु वन्दिनं चापि निर्जितम् १५

पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः

सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

उताहो वाऽप्युच्यतां नीचतां वा

तूर्ण्णीभूतेष्वेव सर्वेष्वथाद्य ॥ १६

द्वारपाल उवाच ।

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेषस्त्वं

विनीतानां विदुषां संप्रवेशम् ।

उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं

प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १७

‘एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते

स्तुब्धेनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।

स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः

प्रवेशने यच्च किञ्चित्पेष्टम् ॥’ १८

अष्टावक्र उवाच ।

भोभो राजञ्जनकानां वरिष्ठ

त्वं वै सभ्राद् त्वयि सर्वं समृद्धम् ।

त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां

ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १९

विद्वान्वन्दी वादविदो निगृह्य

वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।

त्वयाऽभिमष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-

र्जले सर्वांन्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ २०

अनूचानः साङ्गवेदाध्यायी ॥ १३ ॥ पुष्करमालिने स्वर्णमालाधारिणे ॥ १४ ॥ सभ्राद् सार्वभौमः ॥ १९ ॥ ब्रह्माद्वैतं इति ज्ञ. पाठः । ब्रह्माद्यं वै इति घ. पाठः ॥ २१ ॥ प्रथमो मासा राशयो वा । तेषु हि त्रिंशद्दहोरात्रा अंशः ।

सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे

ब्रह्माद्यं वै कथयितुमागतोस्मि ।

कासौ वन्दी यावदेनं समेत्य

नक्षत्राणीषु सविता नाशयामि ॥ २१

राजोवाच ।

आशंससे वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य ।

विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं

दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ २२

आशंसमाना वन्दिनं वै विजेतु-

मविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य ।

समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं

न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ॥ २३

आशानुबन्धो हि तवात्र यत्नः

स वन्दिमासाद्य तथा विनश्यति ।

विज्ञानवन्तो निकृतास्तु तात

कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः ॥ २४

अष्टावक्र उवाच ।

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।

समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य

मार्गे भग्नं शकटमिवावलाक्षम् ॥ २५

राजोवाच ।

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।

यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २६

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।

तत्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥ २७

राजोवाच ।

बडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।

कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २८

वा प्रत्येकं प्रत्येकं प्रधीयन्ते । चक्रं पात्वस्मिन् काले यथाकालं विहितो धर्मस्त्वां पात्वित्यर्थः । केवलकालज्ञानस्यापुरुषार्थत्वात् । एवमन्यत्रापि विधानं द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥ रथसंयुक्ते अश्वे इव सहचारिण्यौ श्येनपाते श्येनवदकस्मात् पतन-

अष्टावक्र उवाच ।

मा स भूः स्वगृहे राजञ्छात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २९

राजोवाच ।

किंस्विस्तुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति ।
कस्यस्विद्दृढदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ३०

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ३१
राजोवाच ।

न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्व

न त्वं बालः स्थविरः संमतो मे ।

न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे

तस्माद्द्वारं वितराम्येष विद्वन् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

अष्टावक्रेण वादे पराजितस्य वन्दिनो जनकेन जले विनिमज्जनम् ॥ १ ॥ जलमज्जितेषु सर्वविप्रेषु समुत्थितेषु अष्टा-
वक्रेण स्वपित्रा कहोलेन मातुलेन च सह स्वाश्रमगमनम् ॥ २ ॥ अष्टावक्रस्य पितृचोदनया समज्ञापवेशाद्देहस्य समी-
भवनम् ॥ ३ ॥

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राजन्

समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।

न मे विवित्सान्तरमस्ति वादिनां

महाजने हंसविवादिनामिव ॥ १

न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्

जलं प्रपन्नः सरितामिवाधनः ।

हुताशनस्येव समिद्धतेजसः

स्थिरो भवस्वेह ममाद्य वन्दिन् ॥ २

वन्द्युवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोध

आशीविषं सृक्किणी संलिहानम् ।

पदा हतस्येह शिरोभिहत्य

नादद्यो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३

यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः

सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।

तस्यैव पाणिः सनखो विदीर्यते

न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।

निकृष्टभूता राजानो वत्सा ह्यनडुहो यथा ॥ ५

यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां

नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको

वन्दि समभ्यानय मत्सकाशम् ॥ ६

लोमश उवाच ।

एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्ज-

ञ्जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् ।

उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि

वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ७

वन्द्युवाच ।

एक एवाग्निर्वहुधा समिध्यते

एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।

नावैमि वन्दि वरमत्र वादिनां महाजले हंसमिवाददामि
इति श्र. पाठः ॥ १ ॥ न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् ग्लहं
प्रपन्नः सरितामिवागमः । इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ प्रबोध प्रबो-
धय ॥ ३ ॥ संहननेन देहेन दृढकायत्वेन उपपन्नः ॥ ४ ॥
वन्दि वन्दिनम् । विभक्त्यलोपे नकारलोप आर्षः ॥ ६ ॥

शीले ये उभे वर्तते । दिवौकसां देवानां मध्ये तयोः संब-
न्धिनं गर्भं को धत्ते । कस्य गर्भं ते उत्पद्येते कंच जनयत
इत्यर्थः ॥ २० ॥ वाक्प्रलापे वाचां प्रकृष्टे संलापे । वितरा-
म्येष वन्दीति श्र. पाठः । एष वन्दी इत्यतामिति शेषः ॥ ३२ ॥
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

एकोज्वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥ ८	अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसूञ्जुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्त्रिर्विहितः सर्वयज्ञे ॥ १५
अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्री चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९	वन्द्युवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा नवैव योगो गणनामेति शश्वत् ॥ १६
वन्द्युवाच । त्रिः स्रूयते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥१०	अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि । दशैव मासान्विभ्रति भर्गवत्यो दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥ १७
अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ ११	वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः पशूना- मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८
वन्द्युवाच । पञ्चाग्रयः पञ्चपदा च पङ्क्ति- र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्ट्वा वेदे पञ्चचूडाप्सराश्च लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ १२	अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहु- र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः ॥ १९
अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षट् चैवेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १३	वन्द्युवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
वन्द्युवाच । सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त च्छन्दांसि ऋतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १४	अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०

पडेव यज्ञाः सर्ववेदेष्विति ध. पाठः ॥ १३ ॥ अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदन्ति इति ख. पाठः । अष्टौ योगाः प्रथिमानं

वहन्ति इति ध. पाठः ॥ १५ ॥

लोमश उवाच ।

ततो महानुदतिष्ठभिनाद-
स्तूर्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१

तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्फीते यज्ञे जनकस्योत राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः प्राक् ।
तानेव धर्मानयमद्य वन्दी
प्राप्तोतु गृह्याशु निमज्जयैनम् ॥ २३

वन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाभ्याः ॥ २४

ते तु सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेप्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता ये
वाचा जिता मेधया वा विदानाः ।

तां मेधया वाचमथोज्जहार
यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६

अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहान्
विसर्जयंस्तेजसा न स धाक्षीत् ।
बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७

श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि
उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
हस्तीव त्वं जनक विनुद्यमानो
न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे
निसृष्ट एष तव कामोऽद्य वन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०
वन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो
न मे भयं विद्यते मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्ते पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोळम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठंस्ततः सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

सूतपुत्रं वरुणपुत्रम् । उदीर्यन्तमुदीर्यमाणम् । स्तूयमानमित्यर्थः ॥ २१ ॥ शुश्रुवांसः पण्डिताः ॥ २३ ॥ जनितारं वरुणम् ॥ २५ ॥ वाचा उच्चैः पाठेनैव । उत मेधया ऊहापोहकौशलेन । विप्राः विदानाः पण्डिता अपि जिताः मज्जिताश्च तां प्रसिद्धां वाचं वेदमयीं मेधया सहितां वन्दिना कुतर्काणैवे मज्जितां अहं यथा उज्जहार उद्धृतवानस्मि तथा सन्तः सदसद्वचनविवेककुशलाः अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति । लोडर्थे लड । परीक्षयन्तिवत्यर्थः ॥ २६ ॥ अग्निः दहन् स्वभावेन दाहकोऽपि जातवेदाः जातानि सतामसतां च वृत्तानि वेद जानातीति जातवन० २८

वेदाः । सतां सत्याभिसंधीनां गृहान् शरीराणि विसर्जयन् वरुणं तेजसा यथा अधाक्षीत्स अर्थादनुताभिसंधिगृहान् । नशब्द उपमार्थे । यथा तसपरशुग्रहणे बहिः सत्याभिसंधि न दहति सत्यपक्षपाती नतु जातिवयोविद्यादिपक्षपाती । एवं सन्तोपि बालादिषु । अतो बालवचनमिति मद्राक्यं नावमन्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ श्लेष्मातकीशब्दिदस्ताहविशेषस्तस्य पुत्रेषु भोजनं तत्कलभक्षणं च बुद्धिघ्नं दोषकरं चेति प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥ अद्य तव कामो निसृष्टः एष वन्दी इत्यतामिति शेषः ॥ २९ ॥

कहोळ उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जननकर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाऽविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४
बन्धुवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५
महदौक्थ्यं गीयते साम चाय्यं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्णुश्च हृष्टाः
साक्षाद्देवा जनकस्येह राज्ञः ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्
विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत वन्दी ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

ससत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

लोमशेन रैभ्याश्रमंगतं शुषिष्ठिरंप्रति यवक्रीतोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ भरद्वाजपुत्रेण यवक्रीतेन स्वपितृमित्रे रैभ्ये तत्पुत्रयोरवाचसुपरावस्वोश्वासूयया विनैवोपदेशं वेदाधिगमाय इन्द्रंप्रति तपश्चरणम् ॥ २ ॥ इन्द्रनिवारितेनापि यवक्रीतेन बलत्कारेण तस्माद्भ्रमहणम् ॥ ३ ॥ भरद्वाजेन लब्धवरं यवक्रीतंप्रति गर्वेण रैभ्यपीडाप्रतिपेधाय बालध्रुपाख्यानकथनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

एषा मधुविला नाम समज्ञा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्नुतः सर्वपापेभ्यः समज्ञायां व्यमुच्यत ॥ २

इत्यर्थं एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ शितेन तीक्ष्णेन ते तव रिपूणास्त्रि-
ल्यन्वयः । यमादपि तव शत्रुसंहरणशक्तिरधिकेति भावः
॥ ३५ ॥ औक्थ्यं उक्थ्याख्यकर्तुविशेषे गेयम् ॥ ३६ ॥
सौतिं सूतस्य वरुणस्य पुत्रम् ॥ ३८ ॥ समानि अज्ञानि करो-
तीति समंगेति योगो दर्शितः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्
॥ ३९ ॥ प्रतीतो विश्रब्धः ॥ ४१ ॥ षट्त्रिंशदधिकशतत-

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
संपूजितो ब्राह्मणैस्तेरथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चाय्यं
जित्वा वन्दि सहितो मातुलेन ॥ ३८
ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
नदीं समज्ञां शीघ्रमिमां विशस्र ।
प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
समैरङ्गैश्चापि बभूव सद्यः ॥ ३९
नदी समज्ञा च बभूव पुण्या
यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।
त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्र ॥ ४०
अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ४१

एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजनृषीणां दयिता नगाः ।

मोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

मधुविलेति अष्टावक्राङ्गसमीकरणात्पूर्वं समंगाया एव नाम ।
मधुवहानामेति क. घ. पाठः ॥ १ ॥ अन्नं ब्रह्मौदनम् ।
अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो देवैभ्यो ब्रह्मौदनमपचदिति
श्रुतेः ॥ ३ ॥ अयशस्यां अयशस्करीम् । असंशब्द्यां अकीर्तनी-
याम् । अयशस्यामसद्यां च अलक्ष्मी इति घ. पाठः ॥ ४ ॥

एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर यशस्विनी ॥ ५
 संनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा ।
 आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
 अपां हृदं च पुण्याख्यं भृगुतुन्दं च पर्वतम् ।
 तूर्णीं गङ्गां च कौन्तेय सानुजः समुपस्पृश ॥ ७
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं युक्तोऽभवदपिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीतः पुत्रोऽनश्यत वै मुनेः ॥ १०
 एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११
 लोमश उवाच ।
 भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
 तावृषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
 रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
 आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
 रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यतुला प्रीतिरभवद्भरतर्षभ ॥ १४
 यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
 दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघः ॥ १५
 पर्यतप्यत तेजस्वी मनुयुनाऽभिपरिभ्रुतः ।
 तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
 सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
 जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
 तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८
 यवक्रीत उवाच ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणांचित ।
 प्रतिभान्त्विति तप्येहमिदं परमकं तपः ॥ १९

स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
 तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
 कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
 प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१
 इन्द्र उवाच ।
 अमार्ग एष विप्रैर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
 किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२
 लोमश उवाच ।
 एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
 भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रमः ॥ २३
 धीरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महत्तपः ।
 संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
 तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
 उपेत्य बलभिर्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
 अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६
 यवक्रीत उवाच ।
 न चैतदेवं क्रियते देवराजसमीप्सितम् ।
 महता नियमेनाहं तप्ये घोरतरं तपः ॥ २७
 समिद्धेऽप्रावुपकृत्याङ्गमङ्गं
 होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
 यद्येतदेवं न करोषि कामं
 ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८
 लोमश उवाच ।
 निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
 प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
 तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
 यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
 भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
 यदाऽस्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
 वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२

इतरो भरद्वाजस्तपस्येव नतु शिष्यादिसंपन्नः । कीर्तिर्वाल्यात्प्र-
 च्यति भारत इति ज्ञ. पाठः ॥ १४ ॥ सर्वज्ञानानि सर्वशास्त्राणि

॥ २० ॥ विघातेन आत्मनाशनेन ॥ २२ ॥ न प्रतिभास्य-
 न्तीति नकारावृत्त्या योज्यम् ॥ २६ ॥

बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
 स्नातुमभ्यागतं शक्रो यवक्रीतमदर्शयत् ॥ ३३
 तं ददर्श यवक्रीतो यत्नवन्तं निबन्धने ।
 प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ ३४
 किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किञ्च ते ह चिकीर्षितम् ।
 असीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५
 इन्द्र उवाच ।
 बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
 क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः ॥ ३६
 यवक्रीत उवाच ।
 नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघस्तपोधन ।
 अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७
 इन्द्र उवाच ।
 यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
 अशक्यं तद्दत्त्वाभिरयं भारः समाहितः ॥ ३८
 यवक्रीत उवाच ।
 यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
 तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
 क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त्वया सुरगणेश्वर ।
 धरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैर्विद्वान्भवितास्म्यहम् ४०
 लोमश उवाच ।
 तस्मै प्रादाद्भ्रानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
 प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥
 यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
 स लब्धकामः पितरं समेत्याथेदमब्रवीत् ॥ ४२
 यवक्रीत उवाच ।
 प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
 अति चान्यानभविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥
 भरद्वाज उवाच ।
 दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्धा यथेप्सितान् ।
 स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्गयसि ॥ ४४
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
 मुनिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम विश्रुतः ॥ ४५

स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
 भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४६
 तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः ।
 नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ४७
 बालधिरुवाच ।
 यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
 तावज्जीवेन्मम सुतो निर्वाणमुत मे मतः ॥ ४८
 भरद्वाज उवाच ।
 तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा ।
 स तु लब्धवरो दर्पादृषींश्चैवावमन्यत ॥ ४९
 विकुर्वाणो मुनीनां च व्यचरत्स महीमिमाम् ।
 आससाद् महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥ ५०
 तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
 भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ५१
 धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
 'मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिपरूपभृत् ।
 शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ॥' ५२
 निमित्तमस्य महर्षिर्भेदयामास पर्वतान् ।
 स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ॥ ५३
 तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ५४
 लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमार्तवत् ।
 ऊर्चुर्वेदविदः सर्वे गाथां यां तां निबोध मे ॥ ५५
 न दिष्टमर्थमत्येतुमीशोऽमर्त्यः कथंचन ।
 महर्षिर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥ ५६
 एवं लब्ध्वा वरान्वाला दर्पपूर्णास्तपस्विनः ।
 क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ५७
 एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
 तं यथा पुत्र नाभ्येपि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ५८
 स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
 रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ ५९
 यवक्रीत उवाच ।
 एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।

अमर्त्यः अमर इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्या-
 युर्भवेद्भुवम् । इति श्र. ध. पाठः ॥ ४८ ॥ निमित्तं पर्वतान्भे-

दयामासखण्डयामास ॥ ५२ ॥ दिष्टं देवविहितम् ॥ ५५ ॥
 सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ६०
लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं शृण्वन् यवक्रीरकुतोभयः ।

विप्रकुर्वन्नृपीनन्यानतुप्यत्परया मुदा ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

रैभ्याश्रमे तत्सुपायाः परावसुभार्याया दर्शनाज्जातकामेन यवक्रीतेन एकान्ते बलात्कारेण तदुपभोगः ॥ १ ॥ इदं
तया निवेदितं वृत्तान्तेन रैभ्येण यवक्रीतहननाय जटाभ्यां कृत्यारक्षसोः सर्जनम् ॥ २ ॥ कृत्यया रूपसंपदा संमोह्य कम-
ण्डलुद्वरणे राक्षसाभिद्रावितेन यवक्रीतेन स्वपितुरग्निहोत्रगृहप्रवेशः ॥ ३ ॥ तदाऽन्धेन द्वारकशूद्रेण निवारितस्य यवक्रीतस्य
राक्षसेन हननम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

चङ्गम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं स्तुषां तस्य किन्नरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्य मामिनि ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच विभ्यती ।
तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ॥ ४
तत एकान्तमानीय लज्जयाभास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदतीं च स्तुषां दृष्ट्वा भार्याभार्यां परावसोः ।
सान्त्वयञ्छुश्रूणया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तथाऽऽत्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीस्तद्विचेष्टनम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाऽऽविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशम् ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाशौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चापि जुहावाशौ जटां पुनः ॥ १०

ततः समभवद्रक्षो दीप्तास्यं घोरदर्शनम् ।
अवृतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावन्नवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्विध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जंहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्यत्र वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
अग्निहोत्रे पितृभीतः सहसा प्रविवेश ह ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्यां सहावसत् ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकान्तमुनीय मज्जयामासेति श्ल. पाठः । तत्र एकान्तं
उनीय एकान्ते कार्यं रतं समाप्य मज्जयामास समुद्रे इत्यर्थः
॥ ५ ॥ प्रत्युक्तं प्रत्याख्यातम् । मरुपरि बलात्कारं कृतवानित्यु-

क्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नारी कृत्या ॥ १० ॥ काल्यमानः सर्वतो
निषिध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायाम् ॥ १७ ॥ अवाति-
ष्ठत बहिरेव ॥ १८ ॥ अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

द्वाररक्षकशूद्रेण निवेदितपुत्रमरणेन भरद्वाजेन रैभ्यस्यापि ज्येष्ठसुतेन हननरूपशापदानम् ॥ १ ॥ पुत्रमरणदुःखितेन भरद्वाजेन तदेहदहनपूर्वकमग्नी प्रवेशः ॥ २ ॥

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाद्विकम् ।

समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १

तं स दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।

न त्वेनष्टपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाऽग्रयः ॥ २

चैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।

तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३

किन्तु मे नाग्रयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।

त्वं चापि न यथापूर्वं कञ्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४

कञ्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि शुद्ध्यति मे मनः ॥ ५

शूद्र उवाच ।

रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रस्ते मन्दचेतनः ।

तथाहि निहतः शेते राक्षसेन महात्मना ॥ ६

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।

अम्यगारं प्रतिद्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७

ततः स विहताशोऽत्र जलकामोशुचिर्ध्रुवम् ।

निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु तच्छ्रुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् ।

गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

रैभ्ययाज्येन बृहद्गुप्तेन सत्रे सहायत्वेन वृत्तयोरर्वावसुपरावस्वोस्तदर्थं गमनम् ॥ १ ॥ भार्यादिदक्षया पुनराश्रमं गतेन परावसुना रात्रौ मृगभ्रमेण कृष्णाजिनसंवीतस्य रैभ्यस्य हननम् ॥ २ ॥ परावसुचोदनया बृहद्गुप्तेन ब्रह्महत्याग्रस्त इति प्रोत्सार्यमाणोनावावसुना तपःप्रसादितसूर्यादिदेवेभ्यो रैभ्यभरद्वाजवक्त्रोत्थानादिवरग्रहणम् ॥ ३ ॥ देवैर्यतकीतदुःखस्य विनोपदेशं वेदाभ्यासफलत्वकथनपूर्वकं रैभ्यादीनामुज्जीवनम् ॥ ४ ॥

लोमश उवाच ।

आहिकं स्वाध्यायं प्रत्यहं कर्तव्यं ब्रह्मयज्ञम् ॥ १ ॥ हतपुत्र-

त्वेन आशौचयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ शुद्ध्यति निःसदेहं भवति

॥ ५ ॥ अम्यगारं प्रविष्टस्य रक्षोभयं न भवेदिति ॥ ७ ॥

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥ १०

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।

अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११

प्रतिपिद्दो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।

गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२

यः स जानन्महातेजा बृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।

गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३

पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणा ।

लक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भ्रुवि १४

यथाऽहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।

तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५

सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।

ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६

ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भ्रुवं व्याकुलचेतसः ।

शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः १७

परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्लेषः सखा मया ।

ईदृशीमापदं कोत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८

लोमश उवाच ।

विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।

सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्गुप्तेन महीपतिः ।

शूद्रस्य शूद्रकृतं विप्रियं पुत्रनिरोधेन कृतम् ॥ ९ ॥ किल्बिषी

शोकाक्रान्तः ॥ १५ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

॥ १३९ ॥

सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसु ।
 वृतां सहायौ सत्रार्थं बृहद्दुभ्युनेन धीमता ॥ २
 तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्रेभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
 अथावलोककोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
 मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
 तस्य स प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भातरं वचः ॥ ७
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया च हिंसितस्तातो मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ८
 सोऽस्यदर्थं व्रतं तात चर त्वं ब्रह्मभतिनाम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९
 अर्वावसुरुवाच ।
 करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्दुभ्यस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०
 लोमश उवाच ।
 स तस्य ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
 बृहद्दुभ्यसुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदम् ॥ १२
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चासंशयम् ॥ १३
 लोमश उवाच ।
 तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।
 भेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः ॥ १४

उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महा इति भारत ।
 नैव स प्रतिजानामि ब्रह्महत्यां स्वयंकृताम् ।
 मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ॥ १५
 स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।
 तूर्ण्यं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ॥ १६
 उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
 रहस्यवेदं कृतवान्मूर्त्यस्य द्विजसत्तमः ॥ १७
 मूर्तिमास्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभृगुगव्ययः ॥ १८
 प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणाऽर्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १९
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ॥ २०
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ।
 अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ॥ २१
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ।
 प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ॥ २२
 एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ॥ २३
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ।
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ॥ २४
 कथं च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।
 तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २५
 देवा उचुः ।
 मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
 ऋते गुरुमधीता हि स्वयं वेदास्त्वया पुरा ॥ २६
 अनेन तु गुरुन्दुःखात्तोपयित्वाऽऽत्मकर्मणा ।
 कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतभृत्तमम् ॥ २७
 लोमश उवाच ।
 यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 संजीवयित्वाऽऽत्मान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २८
 'ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
 अष्टादश च वर्षाणि त्रिंशत् च युधिष्ठिर ॥ २९

अवलोककः अवलोकनार्थी । गृहान्भार्याम् ॥ ४ ॥ अजान
 रात्राविति ध. पाठः ॥ ५ ॥ चर त्वं ब्रह्मरक्षणे इति ध. पाठः ॥ ६ ॥
 विदपते हे प्रजाधीश ॥ १४ ॥ प्रभाषितो मिथ्यावाद्यसीत्यधिकशितः
 ॥ १६ ॥ रहस्यवेदं सूर्यमन्त्रप्रकाशकं वेदम् ॥ १७ ॥ मूर्ति-
 मान्मूर्त्यस्तं द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास ॥ १८ ॥ तं देवाः

प्रकथनं वरयामासुः । निरासुर्निराचक्रुर्यज्ञादिति शेषः ॥ १९ ॥
 प्रतिष्ठां संप्रदायप्रवृत्तिम् । सौरस्य सूर्यप्रकाशकस्य ॥ २२ ॥
 समधीतं सम्यक्प्राप्तम् । ब्रह्म वेदः ॥ २४ ॥ चत्वारिंशद-
 विकसततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।

अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

लोमशचोदनया युधिष्ठिरेण कैलासादिगिरिप्रवेशः ॥ १ ॥

लोमश उवाच ।
 उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
 समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १
 एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
 स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २
 एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् ।
 समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
 एतद्द्रक्ष्यसि देवानामाक्रीडं च रणाङ्कितम् ।
 अतिक्रान्तोसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ॥ ४
 श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
 रात्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ॥ ५
 अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः ।
 तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ६
 अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
 प्रक्षेत्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ७
 तेषामृद्धिरतीवात्र गतौ वायुसमाश्च ते ।
 स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ८
 तैस्तातं बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
 दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ९
 कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
 तैः समेष्याम कौन्तेय यत्र विक्रमणे भव ॥ १०
 कैलासः पर्वतो राजन्प्रब्रोजनश्रेष्ठिष्ठितः ।
 यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ ११
 असह्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिन्नराः ।
 नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं ॥ १२
 तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।

रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १३
 स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिजयः ।
 गङ्गा च यमुना चैव पर्वताश्च दिशन्तु ते ॥ १४
 मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
 स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ॥ १५
 इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताद्वै
 शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
 गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
 सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ॥ १६
 ददस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य
 शैलानिमाञ्छैलमुते नृपस्य ।
 'शिवप्रदां सर्वसरित्प्रधाने
 सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।'
 उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो
 यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ॥ १७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य
 कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादः ।
 देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य
 तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं
 कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
 शून्येऽर्जुनेऽसन्निहिते च तात
 त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु ॥ १९

कैलासं चापि पर्वतम् इति क. घ. पाठः ॥ १ ॥ यत्राग्नि-
 नित्यमिध्यते इति त्रियोगिनारायणाख्यं हरिद्वारात् परतः
 स्थानमस्ति ॥ २ ॥ विशाला बदरी ॥ ११ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र-

संबन्धिनः । जाम्बूनदं सुवर्णं तन्मयात्पर्वतान्मेरोः । आजमी-
 डवंशे अपचितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ददस्व देहि
 ॥ १७ ॥ शौचं वाक्यतः कायशुद्धिम् ॥ १८ ॥

ततो महात्मा स यमौ समेत्य
मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।

उवाच तौ वाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भीमेन दुर्गमे गमनाक्षमतया युधिष्ठिरनिवारितानां द्रौपद्यादीनां बहनाङ्गीकारः ॥ १ ॥ पथि कुलिन्दाधिपतिना सुबाहुना पूजितैर्युधिष्ठिरादिभिस्तस्मिन्भृत्यवर्गस्थापनपूर्वकमर्जुनदिदक्षया गन्धमादनप्रति प्रस्थानम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।

अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १

सन्निवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ।

ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर ॥ २

ऋपेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।

बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥३

अथवा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो ।

सूतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४

रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशसहाः पथि ।

सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५

त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।

अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६

ममागमनमाकाङ्क्षन्गाङ्गादारे समाहितः ।

वसेह द्रौपदीं रक्षन्वावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।

व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदक्षया ॥ ८

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः ।

गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥९

द्विजाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।

सूताः पौरोगवाश्चैव यं च मन्येत नो भवान् ॥१०

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।

शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विपमेषु च ॥ ११

इयं चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ।

त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२

तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।

न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥ १३

अपिचात्र महाराज सव्यसाचिदिदक्षया ।

सर्वे लालसभूताः स तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४

यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।

पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५

अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्रयत्र न शक्यति ।

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६

सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकराडुभौ ।

दुर्गे संतारयिष्यामि यत्राशक्तौ भविष्यतः ॥१७

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।

यच्चमुत्सहसे वोढुं पाञ्चालीं विपुलेऽध्वनि ॥१८

यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।

बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९

यच्चमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।

मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णाऽब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।

गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत २१

लोमश उवाच ।

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।

तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥२२

नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।

अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं संभाषमाणास्ते सुबाहुविषयं महत् ।
 ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
 किराततङ्गणाकीर्णं पुलिन्दशतसंकुलम् ।
 हिमवत्वमरैर्जुष्टं बद्धाश्चर्यसमाकुलम् ।
 सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत ॥ २५
 विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ।

तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ॥ २६
 प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ।
 इन्द्रसेनमुखांश्चापि भृत्यान्पैरोगवांस्तथा ॥ २७
 सूदांश्च पारिवर्हाश्च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ।
 राज्ञः कुलिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ॥ २८
 पद्मिरेव महावीर्या ययुः कौरवमन्दनाः ।
 ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 तस्मादेशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

धनंजयादर्शनदुःखितेन युधिष्ठिरेण भीमं प्रति धनंजयप्रशंसनपूर्वकं तद्दर्शनाय गन्धमादनप्रवेशनिश्चयः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भीमसेनयमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
 नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
 दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्भुवामेतरेतरम् ।
 अशक्येऽपि ब्रजामो यद्धनंजयदिदृक्षया ॥ २
 तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
 यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
 तस्यादर्शनतप्तं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
 याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
 नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
 तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
 चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
 पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यसन्धं धनंजयम् ।
 यन्न पश्यामि वीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
 तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
 कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मताम् ।

न पश्यामि कुरुश्रेष्ठ तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
 चरन्तमरिसङ्घेषु कुद्धं कालमिवानघ ।
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण च बलेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
 'नारायणसमो युद्धे सत्यसन्धो दृढव्रतः ।
 तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ॥' १२
 दुःखेन महताऽऽविष्टश्चिन्तयामि दिवानिशम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ १३
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाता भयस्य च ॥ १४
 स तु जिह्वप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥ १५
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताऽभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १६
 सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १७
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासत्पुरा मम ।

परिदाय रक्षार्थं समर्थः ॥ २८ ॥ द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

भूतस्य प्राक्तनकर्मणः ॥ १ ॥ परामर्शः केशेषु ग्रहणम् ।
 तस्य दर्शनतृष्णं मामिति ज्ञ. पाठः ॥ ४ ॥ अप्रतिमानं नास्ति

प्रतिमानं सादृश्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तम् ॥ ९ ॥ प्रभिन्नं
 स्रवन्मदम् ॥ १० ॥ अनवरोऽर्हिनः ॥ ११ ॥ अमितात्मा
 महामनाः ॥ १६ ॥

बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥१८
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १९
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयममितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥२०
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २१
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुमुंखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥२२
 ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षुवः ।
 प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।

तं सदाऽध्युषितं यथैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥२४
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २५
 नातप्तपसा शक्यो गन्तुं देशो वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २६
 तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सार्धं विप्रैर्महाव्रतैः ॥२७
 मक्षिकादंशमशकान्सिहान्व्याघ्रान्सरीसृपान् ।
 प्रामोत्यनियतः पार्थ नियतस्तात्र पश्यति ॥ २८
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षुवः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पाण्डवैर्मन्दरगिरिगमनम् ॥ १ ॥ तथा आकाशगङ्गासेवनम् ॥ २ ॥ तथा नरकासुरास्तिराशिदशनम् ॥ ३ ॥ लोम-
 शेन पाण्डवान्प्रति विष्णुना नरकासुरवधप्रकारकथनम् ॥ ४ ॥ तथा वराहरूपिणा हरिणा भारावमग्नभूम्युद्धरणकथनम् ॥ ५ ॥

[लोमश उवाच ।

द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
 तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ॥१
 पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
 समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ॥ २
 अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
 ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणां ॥३
 एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
 बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ॥ ४
 एषा वैहायसैर्निल्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
 अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥५
 अत्र साम स गायन्ति सामगाः पुण्यनिःस्वनाः ।
 मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ॥ ६

अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्रणः ।
 साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ॥ ७
 चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
 अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ॥ ८
 एतस्याः सलिलं मूर्ध्नि वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ॥ ९
 एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व एव हि ।
 प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ॥ १०
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
 आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ११
 अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ॥ १२
 ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।

अमितमहिंसितं अजितमितियावत् ॥ २० ॥ हे भीम ॥ २१ ॥
 अनियतोऽशुचिः ॥ २८ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४३ ॥

भोद्रष्टारः सर्वे मन्दरादन्ये पर्वता दृष्टा इति शेषः ॥ १ ॥

महानदी गङ्गा अलकनन्दा वा ॥ ४ ॥ उपयाता इष्टसिद्ध्यर्थे
 प्रार्थिता ॥ ५ ॥ आह्निकं नैयमिकं जपम् । परिधावन्ति परि-
 चरन्ति । तस्मिन्दम् ॥ ७ ॥ वादत वादयत । अक्षरलोप
 आर्षः ॥ १० ॥ पाण्डुरं श्वेतम् । अस्त्रां राशिमिति शेषः ॥ १३ ॥

दृष्टुं नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ॥ १३
 तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ॥
 एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
 यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ॥ १५
 एतान्यस्थानि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
 पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ॥ १६
 पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
 दैत्यो विनिहतस्तेन सुरराजहितैषिणा ॥ १७
 दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ॥ १८
 तपोवलेन महता बाहुवैगवलेन च ।
 नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ॥ १९
 स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितव्रतम् ।
 भयाभिभूतः संविद्यः शक्र आसीत्तदाऽनघ ॥ २०
 तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
 सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ॥ २१
 ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ॥ २२
 तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
 नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सितः ॥ २३
 तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
 ग्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ॥ २४
 विष्णुरुवाच ।
 जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
 ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ॥ २५
 सोहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
 वियुनज्मि देहादेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ २६
 लोमश उवाच ।
 तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
 स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
 तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै ॥ २७

पाणिना चपेटाघातेन चेतनां हरत्प्राणान्जहार ॥ २७ ॥ गता
 अधस्तादिति शेषः ॥ ३२ ॥ पशवश्च गावश्च एडका मेवाश्च

इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ॥ २८
 नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
 पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ॥ २९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ॥ ३०
 कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
 योजनानां शतं ब्रह्मपुनरुद्धरिता तदा ॥ ३१
 केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
 शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यमरोहिणी ।
 कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ॥ ३२
 केन तद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः ।
 एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ ३३
 लोमश उवाच ।
 यत्तेऽहं परिष्टोऽसि कथामेतां युधिष्ठिर ।
 तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः ॥ ३४
 पुरा कृतयुगे तात वर्तमाने भयंकरे ।
 यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ॥ ३५
 यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र त्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत ॥ ३६
 वर्धन्ते पक्षिसङ्घाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
 गवाश्वं च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः ॥ ३७
 तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
 सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ॥ ३८
 एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
 अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतं गता ॥ ३९
 सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
 नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ ४०
 पृथिव्युवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
 भारेणासि समाक्रान्ता न शक्नोसि स वर्तितुम् ४१
 ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।

पशुगवेडकम् ॥ ३७ ॥

शरणागताऽसि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो ॥४२
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
 प्रोवाच वचनं हृष्टः श्राव्याक्षरसमीरितम् ॥ ४३
 न ते महि भयं कार्यं भारते वसुधारिणि ।
 अयमेवं तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ॥४४
 लोमश उवाच ।
 स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
 ततो वराहः संवृत् एकशृङ्गो महाद्युतिः ॥ ४५
 रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
 धूमं च ज्वलयँलक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ॥ ४६
 स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
 योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः ॥ ४७
 तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
 देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ४८
 हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
 न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोपि वा ॥४९
 ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
 देवाः सर्पिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ॥ ५०
 उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
 भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयन्स्तदा ॥ ५१
 लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
 समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ॥ ५२
 सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 किमेतर्त्तिकप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
 आख्यातु नो भवाञ्छीघ्रं विसंज्ञाः सोह सर्वशः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

गन्धमादनं प्रस्थितेषु पाण्डवेषु मध्येमार्गे महावृष्टेः प्रादुर्भावः ॥ १ ॥ तदा पादपाद्यन्तरितैस्सैर्दृष्टशुरमे पुनः प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

न ते लया । हे महि । कुर्मि करोमि ॥ ४४ ॥ धूमं धूपम् ।
 ज्वलयन्निति हेतौ शतप्रलयः । यथायथा धूमो ज्वलति तथा-
 तथाऽवर्धत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ वाक्यं उच्चारयन् उच्चारितवन्तः

ब्रह्मोवाच ।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
 श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ॥५४
 योसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
 तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ॥ ५५
 यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
 समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ॥ ५६
 तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
 एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ॥ ५७
 देवा ऊचुः ।

क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।

तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ५८
 ब्रह्मोवाच ।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।

एषोत्र भगवाञ्श्रीमान्मुपर्णः संप्रकाशते ॥ ५९
 वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।

कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ॥ ६०

एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।

पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ॥ ६१

लोमश उवाच ।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्ध चामराः ।

पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ॥ ६२

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।

लोमशादेशितेनाशु यथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ॥ ६३

ते शूराः सञ्जधन्वानस्तूष्णवन्तः समार्गणाः ।

॥ ५९ ॥ नन्दने इन्द्रवने । अत्र एतत्समीपे ॥ ५९ ॥
 चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
 परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाङ्गुष्ठेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृक्षांश्च बहुलच्छायान्दृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशिनः ॥ ४
 चेरुर्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ५
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिम् ॥ ६
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशांपते ॥ ७
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव सहसाऽवृणोत् ॥ ८
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्तत्कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ९
 न चापश्यंस्ततोऽन्योन्यं तमसाऽऽवृतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ १०
 द्रुमाणां वातरुणानां पततां भूतलेऽनिशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ ११
 द्यौः खित्पतति किं भूमिदीर्यते पर्वतौनु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ १२

ते पथाऽनन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्येरे १३
 ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगम्य तस्यावाश्रित्य पादपम् ॥ १४
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १५
 नकुलो ब्राह्मणाश्वान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्येरे ॥ १६
 मन्दीभूते तु पवने तस्मिन्जसि शाम्यति ।
 महद्भिर्जलधारैर्वैर्ष्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १७
 भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
 ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरश्रेषु विद्युतः ॥ १८
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
 प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १९
 तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलपाः फेनवत्यो विशांपते ॥ २०
 वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
 परिसम्भृमहाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ २१
 तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
 गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २२
 निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
 प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

गन्धमादनप्रयाणे गमनाक्षमतयाऽधः पतनेन मूर्च्छिताया द्रौपद्याः पाण्डवैः सलिलसेचनादिना श्रमापनोदनम् ॥ १ ॥
 पाञ्चाल्या दुश्चराध्वसंचरणे चिन्तयमानं युधिष्ठिरं प्रति भीमेन स्नेन घटोत्कचेन वा तस्या वहनोक्तिः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पञ्चामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १

पथा मार्गेण । अनन्तरान्महिहितान् । निलिल्येरे निली-
 नाः ॥ १३ ॥ संगम्यादायेत्यन्वयः । गत्वा गृहीत्वैत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ अश्मसहिताः करकासहिताः ॥ १५ ॥ वारि वह-

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह तपस्विनी ॥ २
 सा कम्पमाना मोहेन ब्राह्मभ्यामसितेक्षणा ।

न्यो नद्यः ॥ २१ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १४५ ॥

क्रोशमात्रं प्रयातेषु इति श्र. पाठः ॥ १ ॥

वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥ ३
 आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
 तां पतन्तीं वरारोहां भज्यमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५
 नकुल उवाच ।
 राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकश्चिताम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 भूमौ निपतिता शेते सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
 किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणाकुले ॥ १२
 सुखं प्राप्स्यसि कल्याणि पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्ताज्यतेक्षणा ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

भीमसेनस्मरणमात्रसन्निहितेन घटोत्कचेन दुर्गमे पथि द्रौपद्या वहनम् ॥ १ ॥ तदनुचरै राक्षसैः पाण्डवानां विप्राणां च वहनम् ॥ २ ॥ सर्वैर्नरनारायणाश्रममेत्य तत्र सुखेन निवासः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 धर्मज्ञो बलवाञ्छूरः सद्यो राक्षसपुङ्गवः ।
 भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो नेतुमर्हति मातरम् ॥ १
 तव भीम सुतेनाहं नीतो भीमपराक्रम ।

विहगश्च विहगः खेचरः ॥ २४ ॥

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
 'चिन्तयामास बलवान्महाबलपराक्रमम् ॥ ३

षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ।
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ॥ ४
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ ५
 स्मृतोऽसि भवता शीघ्रं शुश्रुपुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्ताऽस्म्यसंशयम् ॥ ६
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिपस्वजे ।
 चिन्तया समनुप्राप्तमित्युवाच वृकोदरः ॥ ७
 हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव माताऽपराजिता ।
 त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ८
 स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ९
 घटोत्कच उवाच ।
 धर्मराजं च धौम्यं च कृष्णां च यमजौ तथा ।
 एकोप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ १०
 [अन्ये च शतशः शूरा विहङ्गाः कामरूपिणः ।
 सर्वान्घो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ ।
 'मन्दमन्दं गमिष्यामि बहन्द्पदनन्दिनीम् ॥' ११
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ १२
 लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
 खेनैव स प्रभावेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १३
 ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
 नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ १४
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीमनु ॥ १५
 ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाजवैः ।
 उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥ १६
 देशान्म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
 ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १७
 विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिन्नरैः ।

तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १८
 मयुरैश्चमरैश्चैव हरिणै रुरुभिस्तथा ।
 वराहैर्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ॥ १९
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षियुतान्वहून् ।
 नानाविधमृगैर्जुष्टांश्चारणैश्चोपशोभितान् ।
 समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ॥ २०
 तेऽवतीर्य बहून्देशानुचरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाथर्थ्य कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ २१
 तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ २२
 ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
 स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ २३
 पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
 विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् २४
 फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
 मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ २५
 अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।
 नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २६
 सुभूमिभागविशदे स्वभावविदिते शुभे ।
 जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २७
 तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
 अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २८
 ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
 ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुङ्गवैः ॥ २९
 तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
 क्षुत्तृदशीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ ३०
 महर्षिगणसंवाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
 दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ ३१
 बलिहोमाचितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ ३२
 विशालैरग्निशरणैः सुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।

वक्ष्यन्ति बहन् करिष्यन्ति ॥ ११ ॥ रत्नाकरैः आसमन्तात्
 युतान् ॥ १० ॥ अभ्याशे समीपे ॥ २२ ॥ स्वभावतएव

विशेषेण हिते स्वभावविहिते । जातां बदरीम् ॥ २७ ॥ अभि-
 शरणैः अश्वगारैः । आचितं व्याप्तम् । बटिनैः शिक्यैः कर-

महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ॥ ३३
 शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ।
 दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
 श्रिया युतमनिर्देश्यं देववर्योपशोभितम् ॥ ३४
 फलमूलाशनैर्दानैश्चारुकृष्णाजिनाम्बरैः ।
 सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ ३५
 महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
 ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३६
 सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
 अभ्यगच्छन्त सुप्रीता दिव्या देवमहर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशं ३८
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३९
 स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४०
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ४१
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।

ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहार्चितः ॥ ४२
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ४३
 तस्मिन्मधुसूतवफलां ब्रह्मर्षिगणभाविनीम् ।
 बदरीं तामुपाश्रित्य पाण्डवो भ्रातृभिः सह ॥ ४४
 मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव मध्ये विन्दुसरः शिवम् ॥ ४५
 भागीरथीं सुतीर्थीं च शीतामलजलां शिवाम् ।
 मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४६
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीतिविवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ४७
 तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
 भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे पितृन् ।
 देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ॥ ४८
 तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरूद्रहाः ।
 ब्राह्मणैः सहिता वीरा ह्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४९
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

कदाचन पाञ्चाल्या भीमसंनिधाने वाय्वानीताद्भुतसौगन्धिकपुष्पदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तादृशबहुपुष्पानयनं प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं गमनम् ॥ २ ॥ भीमस्य मध्येमार्गं स्वमार्गनिरोधकेन हनुमता सह संवादः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 षड्भ्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ॥ १
 तस्मिन्निहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ।
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ॥ २
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ।

शोभितः पर्वतो रम्यः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
 स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
 सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
 कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
 पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
 पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।

ण्डैर्वा ॥ ३३ ॥ सत्कारं चकुरिति शेषः ॥ ३९ ॥ सीतां विमलपङ्कजाम् इति श्र. पाठः । सीतां नामतः । प्रस्तारः सोपानपादगणादिरूपः । घट इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशदधिक-
 वन० ३०

शततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

पुष्पविकचैर्विकसितकुसुमैः ॥ ३ ॥

ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५	नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
ततः पूर्वोत्तरे वायुः पुवमानो यदृच्छया ।	सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १९
सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ॥ ६	सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।	सक्तचक्षुरभिप्रायान्हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ २०
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७	पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च ।
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।	वद्वश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २१
अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८	आजिघ्रन्स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
पश्य दिव्यं सुरचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।	गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २२
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९	वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
इदं च धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।	पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २३
‘शृङ्गापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।’	ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २४
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०	स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
यदि तेऽहं प्रियां पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।	विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिदमः ॥ २५
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११	विषमच्छदैरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः ।
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।	विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २६
जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ॥ १२	सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।	मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २७
प्रियायाः प्रियकामः स प्रायाद्भीमो महाबलः ॥ १३	अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककन्दरम् ।
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।	अप्सरोन्पुुररवैः प्रनृत्तवरबर्हिणम् ॥ २८
आजिहीर्षुर्जगामाशु सपुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४	दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।	स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःस्रतैर्जलैः ॥ २९
मृगराडिव संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।	सशष्पकवलैः स्वस्यैर्दूरपरिवर्तिभिः ।
[ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ॥ १५	भयानभिर्ज्ञैर्हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ ३०
न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।	चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः ।
कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥] १६	आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ३१
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स ब्राह्मबलमाश्रितः ।	प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
व्यपेतभयसमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ १७	प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३२
स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।	मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
गिरिं चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभम् ॥ १८	मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३३

पूर्वोत्तरे ऐशानकोणे ॥ ६ ॥ सौगन्धिकं पद्मजातिभेदः ॥ ८ ॥ संस्थानमाकारः ॥ ९ ॥ हरेः आहर । इदमेतज्जातीयम् ॥ १० ॥ प्रभिन्नो मत्तः ॥ १५ ॥ मातरिश्चनो वायोः ॥ १६ ॥ पितुर्यथा पुत्रस्पर्शः शीतस्तादृक् स्पर्शवता वायुनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पित्रा वायुना ॥ २४ ॥ धातुविच्छेदैर्धातुभेदैः । अङ्गुलैरिव विषमच्छदैः सप्तपर्णादिभि-

र्नानाधातुरजितपत्रैः । आजनेति कृष्णधातुग्रहणम् । पीतकृष्णश्वेतधातुभिरित्यर्थः ॥ २६ ॥ पयोधरैर्भैषैः ॥ २७ ॥ दरी विलगृहम् । कंदरं महाप्रपातः ॥ २८ ॥ विषाणाग्रैर्दन्ताग्रैः । शिलाः समपाषाणाः शयनासनयोग्याः । उपलस्तादन्ये ॥ २९ ॥ शर्पं बालतृणम् । कबलो प्रासस्तशुक्लैः ॥ ३० ॥ वारणानामपि वारणः निवारकः संग्रामादौ ॥ ३३ ॥

प्रियपाश्र्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
 यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३४
 नवावतारं रूपस्य विक्रीडन्निव पाण्डवः ।
 चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३५
 संस्तरन्विविधान्केशान्दुर्योधनकृतान्वहून् ।
 द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३६
 सोऽचिन्तयत्तथा पार्थे मयि त्वतिविलम्बिते ।
 पुष्पहेतोः कथं त्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ३७
 स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्बलस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥ ३८
 कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३९
 [सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥] ४०
 कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ४१
 सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्दयानो महाबलः ।
 उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ४२
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ॥ ४३
 जलावलम्बोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ।
 'व्यनदत्स महानादं भीमसेनो महाबलः ॥ ४४
 तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।
 गुहां संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः ॥ ४५
 समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ।
 ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
 व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्च वनेचराः ॥ ४६
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
 तद्रनं संपरित्यज्य जग्मुर्न्यन्महावनम् ॥ ४७
 वराहमृगसङ्घाश्च महिषाश्च वनेचराः ।
 व्याघ्रगोमायुसङ्घाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ॥ ४८

रथाङ्गसाहदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
 शुकाः पारावताः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥
 तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः ।
 सिंहव्याघ्राश्च संकुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ॥ ५०
 शकृन्मूत्रं च मुञ्चाना भयविभ्रान्तमानसाः ।
 व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन्भीषणान्बान् ५१
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनान्यान्गजान्श्रीमान्सिंहं सिंहेन वा विभ्रुः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ५२
 ते बध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्रिससृजुर्भीमं शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ५३
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ५४
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
 सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ५५
 तमभ्यगच्छद्रेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवास्त्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ५६
 उत्पाद्य कदलीस्तम्भान्वहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ।
 विमर्दन्सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ॥ ५७
 ततः संन्यपतंस्तत्र सुबहूनि महान्ति च ।
 रुरुवारणयूथानि महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ५८
 'प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमान्नादेनापूरयन्दिशः ॥' ५९
 तेन शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च ।
 वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ६०
 तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु संक्षोभे मृगपक्षिणाम् ।
 जलाद्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ६१
 तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
 तानेवानुसरन्नम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ६२
 काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।

विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिः निक्षेष्टाभिरैकाग्रभिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 रूपस्य सौन्दर्यस्य ॥ ३५ ॥ निर्घात उत्पातः । पर्वसु उत्सवेषु
 ॥ ४१ ॥ पोथयन् मर्दयन् ॥ ४२ ॥ लता भूचरा । बली
 वृक्षचरेति भेदः ॥ ४३ ॥ रथाङ्गसाहाः चकसमाननामानश्च-

क्रवाका इतियावत् । दात्यूहाः मयूरश्चातको वा ॥ ४९ ॥
 करेणुशरेण हस्तिनीकृतेनोत्तेजनेन पीडिताः । शरस्तूतेजने
 बाणे इति मेदिनी ॥ ५० ॥ आस्त्रावी मत्तः ॥ ५६ ॥

वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरात्तीरविसर्पिभिः ॥ ६३
 तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतनलिनोत्पलम् ।
 महागज इवोदामश्रिक्रीड बलवद्बली ॥ ६४
 विक्रीड्य तस्मिन् रुचिरमुत्तारामितद्युतिः ।
 'क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ॥' ६५
 ततो जगाहे वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
 दध्मौ च शङ्खं खनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।
 [आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः॥] ६६
 तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
 बाहुशब्देन चोप्रेण नदन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ६७
 तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवम् ।
 श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महाखनः ॥ ६८
 सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
 मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ६९
 तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुङ्गवः ।
 [भ्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ॥ ७०
 दिवंगमं रुरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात् ।
 अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः॥ ७१
 आस्त एकायने मार्गं कदलीषण्डमण्डिते ।
 भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ॥ ७२
 माऽत्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो ह्येवं संचिन्त्य वानरः ॥ ७३
 प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ।
 कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ॥ ७४
 'तेन शब्देन महता व्यबुध्यत महाकपिः ।'
 जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
 आस्फोटयच्च लाङ्गुलमिन्द्राशनिसमखनम् ॥ ७५
 तस्य लाङ्गुलनिनदं पर्वतः सुगुहामुखैः ।
 उद्गारमिव गौर्नर्दन्त्युत्ससर्ज समन्ततः ॥ ७६
 लाङ्गुलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
 विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्यशीर्यित ॥ ७७

नलिनोत्पलं पद्मपुष्पम् ॥ ६४ ॥ आस्फोटितं बाहुघातः
 ॥ ६८ ॥ दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गम् ॥ ७१ ॥ एकायने
 अतिसंकुचिते ॥ ७२ ॥ उद्गारं प्रतिशब्दं गौरिव उत्ससर्ज
 ॥ ७६ ॥ बाहोः स्वस्तिकं चतुरश्रं मूलं अंत इति यावत्

स लाङ्गुलरवस्तस्य मत्तवारणनिखनम् ।
 अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ७८
 स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ७९
 कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
 ददर्श सुमहाबाहुर्वानराधिपतिं तदा ॥ ८०
 विद्युत्संपातदुष्प्रेक्षं विद्युत्संपातपिङ्गलम् ।
 विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचञ्चलम् ॥ ८१
 बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनट्टचशिरोधरम् ।
 स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ८२
 किञ्चिच्चाभुग्रशीर्षेण दीर्घरोमाश्रितेन च ।
 लाङ्गुलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ८३
 ह्रस्वाष्टं ताम्रजिह्वासं रक्तकर्णं चलद्भुवम् ।
 अपश्यद्बदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ८४
 वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लैर्दन्तैरलंकृतम् ।
 केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ८५
 हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
 दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मन्तमिवानलम् ।
 निरीक्षन्तमपत्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ८६
 तं वानरवरं धीमानतिक्रम्य महाबलम् ।
 स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ ८७
 दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने ।
 अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ॥ ८८
 सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली ।
 तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ८९
 हनूमांश्च महासत्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
 दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ९०
 'ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।'
 स्मितेन चैनमासाद्य हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ९१
 किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ९२

तत्र न्यस्तकंधरमित्यर्थः । तत्र हेतुः स्कन्धेति । विपु-
 लांसलादित्यर्थः ॥ ८२ ॥ उडुपं चन्द्रम् ॥ ८४ ॥ अशोकान-
 नामशोकपुष्पाणाम् ॥ ८५ ॥ सरुजः सपीडः । ते लया॥९२॥

वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिमुपाश्रिताः ।
 नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ॥ ९३
 क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
 धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ९४
 न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
 अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९५
 ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागतः ।
 वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ९६
 क्व च त्वयाऽद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारूहः ॥ ९७
 विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
 [देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ॥] ९८
 कारुण्याच्चा महं वीर वारयामि निबोध मे ।
 नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ९९
 स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।
 इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ॥ १००
 भक्षयित्वा निवर्तस्व मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।
 ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुङ्गव ॥ १०१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

भीमेन स्वमार्गादपसरणं चोदितेन हनुमता तंप्रति अपसरणे स्वस्याशक्तिकथनपूर्वकं स्वबालोद्धरणेन गमनचोदना ॥ १ ॥
 प्रयतनेऽपि पुच्छचालनेऽप्यसमर्थेन भीमेन तंप्रति तत्प्रभववादिप्रश्नः ॥ २ ॥ हनुमता स्वप्रभववादि कथनपूर्वकं रामकथाक-
 धनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामितविक्रमः ॥ १
 भीम उवाच ।
 को भवान्किनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
 ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वाऽनुपृच्छति ॥ २
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
 पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
 स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
 हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
 वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
 साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
 भीमसेन उवाच ।
 वैशसं वाऽस्तु यद्वा अन्यन्न त्वां पृच्छामि वानर ।
 प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथाम् ॥ ६

हनूमानुवाच ।
 नास्ति शक्तिर्मोत्थातुं जरया क्लेशितो ह्यहम् ।
 यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७
 भीम उवाच ।
 निर्गुणः परमात्मा तु देहं ते व्याप्य तिष्ठते ।
 तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
 यद्यागमैर्न विद्यां च तमहं भूतभावनम् ।
 क्रमेयं त्वां गिरिं चैव हनूमानिव सागरम् ॥ ९
 हनूमानुवाच ।
 क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
 पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०
 भीम उवाच ।
 भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्वचलान्वितः ।
 रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान्वानरपुङ्गवः ॥ ११
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः ।
 सागरः पुवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२

आश्वसिहि विश्वासं कुरु ॥ ९९ ॥ मह्यं मम ॥ १०१ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशसं विरोधम् ॥ ५ ॥ भूतभावनं भूतानां विषदादीनां

जरायुजादीनां च भावनं रचनं यस्मात्तम् ॥ ९ ॥ क्रमेण पाद-
 विक्षेपेण ॥ १२ ॥

स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
 बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
 'इमं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।'
 उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषम् ।
 मच्छासनमकुर्वाणं त्वां वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४
 वैशंपायन उवाच ।
 विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण दर्पितम् ।
 हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
 प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयाऽनघ ।
 ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्थं गम्यताम् ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 [एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 मनसाऽचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ॥ १७
 पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
 सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ॥] १८
 सावज्ञमथ वामेन सयज्ञग्राह पाणिना ।
 न चाशकञ्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १९
 उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ २०
 उत्क्षिप्तभ्रुर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
 खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक तम् २१
 यत्नवानपि तु श्रीमाँल्लाङ्गूलोद्धरणे ततः ।
 कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्यौ व्रीडानताननः ॥ २२
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।

प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २३
 सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाऽथ गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्को मया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृत् ॥ २४
 न चेद्गुह्यं महाबाहो श्रोतव्यं चेद्भवेन्मम ।
 शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ॥ २५
 हनूमानुवाच ।
 यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २६
 अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २७
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
 सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २८
 उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
 सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २९
 निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ ३०
 अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
 विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलम् ॥ ३१
 स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
 सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ३२
 तस्य भार्या जनस्थानाच्छलेनापहृता बलात् ।
 राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ॥ ३३
 सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।
 वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदाऽनघ ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

हनुमता भीमं प्रति समग्ररामकथाकथनम् ॥ १ ॥

हनूमानुवाच ।
 हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
 दृष्ट्वाञ्जैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ १
 तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।

स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ॥ २
 स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे ।
 वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
 ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ ।

एवमुक्ते सति । तमित्यध्याहारः । तं हीनवीर्यपराक्रमं मनसा-
 ऽचिन्तयन्मेने ॥ १७ ॥ मम च सुग्रीवेण प्रीतिरभवत्

॥ २९ ॥ निकृतः निरस्तः ॥ ३० ॥ एकोनपञ्चाशदधिकशत-
 तमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

सीतां मार्गन्महाबाहो प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥४
 ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना ।
 संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ॥ ५
 ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसा पुतः ॥ ६
 अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
 सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ७
 दृष्टवान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने ।
 समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियाम् ॥ ८
 दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।
 प्रत्यागतश्चास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ९
 मद्वाक्यं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।
 अवद्धपूर्वमन्यैश्च बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ।
 दृष्टो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ॥ १०
 ततो रामेण वीर्येण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
 रणे तु राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ॥ ११
 निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतवान्धवम् ।
 राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् १२
 धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलः ।
 प्रत्याहृत्य ततः सीतां नष्टां वेदश्रुतिं यथा ॥ १३

तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ।
 गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
 अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः १४
 ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।
 वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १५
 यावद्रामकथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
 तावज्जीवेयमित्येवं तथाऽस्त्विति च सोब्रवीत् १६
 सीतामसादाच्च सदा मामिहस्यमरिंदम ।
 उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीमयथेऽसिताः १७
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 राज्यं कारितवान्नामस्ततः स्वभवनं गतः ॥ १८
 तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदाऽनघ ।
 तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ १९
 अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
 ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ॥ २०
 'त्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोपि वा ।'
 धर्षयेद्वा शपेद्वाऽपि मा कश्चिदिति भारत ॥ २१
 दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
 यदर्थमागतश्चासि अत एव सरश्च तत् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

भीमेन जलाधिलङ्घनकालिकप्रथुरूपप्रदर्शनं प्रार्थितेन हनुमता तंप्रति एतत्कालिकैस्तात्कालिकरूपस्य दुर्निरीक्षताकथन-
 पूर्वकं कृतादियुगाधर्मप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ॥ १
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ।
 मत्तो धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ॥ २
 अनुग्रहो मे सुमहांस्तुतिश्च तव दर्शनात् ।

एतत्तु कृतमिच्छामि त्वयाऽऽर्येण प्रियं मम ॥ ३
 यच्चेतदासीत्प्रवतः सागरं मकरालयम् ।
 रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ४
 एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
 एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ५
 न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।

समेत्य विदित्वा संभाषणादिना निश्चित्यैत्यर्थः ॥ ८ ॥
 अस्य रामस्य । तत्र लङ्कायाम् ॥ ९ ॥ अवधार्यं निश्चित्य
 ॥ १० ॥ लोकरावणं लोकपीडाकरम् ॥ ११ ॥ अयोध्यां

योद्धुमशक्याम् ॥ १४ ॥ कारितवान् कृतवान् । स्वार्थे णिच् ।
 स्वभवनं वैकुण्ठम् ॥ १८ ॥ पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 एकं तु कृतमिच्छामीति ध. पाठः ॥ ३ ॥ हरिर्वानरः ॥ ५ ॥

कालावस्था तदा ह्यन्यावर्तते सा न सांप्रतम् ।
 'ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ॥' ६
 अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरे परः ।
 अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ७
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
 कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगेयुगे ॥ ८
 'कालंकालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।'
 बलवर्षमप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ९
 तदलं बत तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।
 युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १०
 भीम उवाच ।
 युगसङ्ख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगेयुगे ।
 धर्मकामार्थभावांश्च कर्मवीर्यं भवाभवौ ॥ ११
 हनूमानुवाच ।
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।
 कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १२
 न तत्र धर्माः सीदन्ति क्षीयन्ते न च वैप्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ १३
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः ॥ १४
 न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १५
 न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतम् ॥ १६
 न विग्रहः कुतस्तन्त्री न द्वेषो न च पैशुनम् ।
 न भयं नापि संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १७
 ततः परमकं ब्रह्म सा गतियोंगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुक्रो नारायणस्तदा ॥ १८
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।

कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १९
 समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवामुवन् ॥ २०
 एकदेवसदायुक्ता एकमत्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ २१
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २२
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्षस्य शाश्वतः ॥ २३
 'कामः कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।'
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ २४
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ।
 पादेन हसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ॥ २५
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रिया धर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ॥ २६
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः ।
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २७
 द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागो नः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २८
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ २९
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ ३०
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
 सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३१
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ॥ ३२

धर्मं शरीरम् ॥ ९ ॥ भावान् तत्त्वानि । कर्म शुभाशुभम् ।
 वीर्यं फलोदयपर्यन्तं शक्तिः । भवाभवावुत्पत्तिविनाशी ऐश्वर्या-
 नैश्वर्ये वा ॥ ११ ॥ कृतमेव सर्वे कृतकृत्वा एवेत्यर्थः । तत-
 एव हेतोः कृतयुगं नाम ॥ १२ ॥ त्रयीधर्मस्य चित्तशुद्ध्यर्थ-
 लात्तस्याध तदानीं स्वभावसिद्धत्वात् सामादीन्यासन् । मानवी
 क्रिया कृष्याचारम्भरूपा । किंतु अभिध्याय फलं संकल्पादेव

सर्वं संपद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वैकृतं कपटम् ॥ १६ ॥
 विग्रहो वैरम् । तन्त्री आलस्यम् । ईर्ष्या अक्षमा । मत्सरः
 परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ १७ ॥ ततोऽसूयादित्यागात् परमकं
 परमानन्दात्मकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः । गतिः प्राप्यम् ।
 श्वेतरक्षपीतकृष्णरूपाणि क्रमेण कृतादिषु भवन्तीति कृते नारा-
 यणः शुक्र इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ३३
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३४
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३५
 ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाः प्रवर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३६
 युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।

धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३७
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३८
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३९
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसङ्ख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

हनुमता भीमाय समुद्रतरणकालिकपृथुतरनिजरूपप्रदर्शनपूर्वकं चतुर्वर्णधर्मनिरूपणम् ॥ १ ॥

भीमसेन उवाच ।
 पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
 भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 'तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ॥'
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ।
 सद्गुमं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ॥ ४
 गिरिशोच्छ्रयमाक्रम्य तस्यौ तत्र च वानरः ।
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ५
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।
 दीर्घं लाङ्गलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ६
 तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
 विसिष्मिये तदा भीमो जहृपे च पुनः पुनः ॥ ७

तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ८
 आवभापे च हनुमान्भीमसेनं सयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ ॥ ९
 वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतसन्निभम् ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्मं संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ ११
 प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ १२
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥ १३
 न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १४
 विसयथैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।

वैः व्याधिभिः कामैश्च ॥ ३३ ॥ तामसं तमोयुगप्रधानं कलिम् ॥ ३५ ॥ ईतयः अतिवृष्ट्यादयः ॥ ३६ ॥ व्यावर्तते नश्यति ॥ ३७ ॥ भावाः धर्मेष्टानादयः । प्रार्थनानि विकुर्वते । अन्य-
 त्प्रार्थतेऽन्यत् जायते । पौष्टिकमपि कर्म विधिलोपात्ताशकं
 भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ चिरजीविनो मादृशा अपि युगानु-

वर्तितः कालानुसारिणो भवन्ति ॥ ३९ ॥ अनर्थकेषु निध्रयो-
 जनेषु । भावोऽभिनिवेशः ॥ ४० ॥ स्वस्ति कल्याणम् ॥ ४१ ॥
 एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

गिरिश्च विन्ध्यगिरिरिव । इवार्थे चः ॥ ५ ॥

यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १५
 त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहरावणाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमञ्जसा ॥ १६
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
 न चैव तव पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १७
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्पुत्रगोत्तमः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १८
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १९
 मया तु निहते तस्मिन्नावणे लोककण्ठके ।
 कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ २०
 तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता कीर्तिश्च स्थापिता नृषु ॥ २१
 तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २२
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २३
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमापचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २४
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २५
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।
 स्वधर्मस्थापनं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २६
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २७
 अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २८
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २९
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।

पर्याप्तः समर्थः ॥ १७ ॥ अरिष्टं निर्विघ्नम् ॥ २२ ॥ पुरुषेण
 मर्त्येन ॥ २४ ॥ आगमयस्व मात्वरिष्टाः ॥ २६ ॥ दुर्जनवधो-
 ऽधर्मोपि धर्मैव । परोपघातकं स्वयं धर्मोपि अधर्मैव
 ॥ २८ ॥ यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च स्थितिरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 वार्ता जीविकार्थावृत्तिः ॥ ३१ ॥ साच क्रमेण ब्राह्मणस्य त्रयी-

बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर्नैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ ३०
 बल्याकरवणिज्याभिः कृष्यर्थैर्योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३१
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्त्रिस्रो विद्या विजानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रवृत्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३२
 सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३३
 वार्ताधर्मे ह्यवतिन्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्देवैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३४
 द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ३५
 याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां परिग्रहः ।
 पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३६
 शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिताः ॥ ३७
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३८
 वृद्धैः संमन्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
 आस्थितः शास्त्रिणो दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३९
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा नेता प्रवर्तते ।
 तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिताः ४०
 तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
 नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ४१
 राज्ञामुपायश्चारश्च बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ।
 निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं वै कार्यसाधकम् ॥ ४२
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४३
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 सुमन्त्रितनयैः सद्भिस्तद्विधैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४४
 स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ।

याजनाध्यापनादिः । वैश्यस्य वार्तापण्यादिः । क्षत्रियस्य
 दण्डादिः ॥ ३२ ॥ सा लोकयात्रा ॥ ३३ ॥ गुरौ त्रिवर्णे
 वासितं वासो येषां ते ॥ ३७ ॥ आस्थितोऽनुग्रहीतः ॥ ३९ ॥
 स्थानं सिद्धसंरक्षणम् ॥ ४१ ॥

न मन्त्रयित गुह्यानि येषु चास्पन्दलक्षणम् ॥४५
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्निग्धैश्च नीतिविन्यासैर्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥४६
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबान्निपुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४७
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥४८
 बुद्ध्या स्वप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुष्वनुग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४९
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।

तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ५०
 एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्योऽनुपालय ॥ ५१
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ५२
 'द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमाम् ।'
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ॥ ५३
 सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

उपसंहृतपृथुरूपेण हनुमता सपरिव्वक्त्रवरदानं विसृष्टेन भीमेन गन्धमादने सौगन्धिकसरोदर्शनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
 परिव्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
 श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
 [बलं चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशो महान् ।]
 ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ॥ ३
 भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा ।
 गच्छ वीर स्वमावासं सर्तव्योऽसि कथान्तरे ॥४
 इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योसि कस्यचित् ।
 धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ॥ ५
 एष काल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ।
 ममापि सफलं चक्षुः सारितश्चासि राघवम् ॥ ६
 [रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्भृदयनन्दनम् ।
 सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ॥]७
 मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ।
 तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ॥ ८
 भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ।

यदि तावन्मया शूद्रा गत्वा वारणसाडयम् ॥ ९
 धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ।
 शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ॥१०
 [बद्धा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।]
 यावदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ॥ ११
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १२
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे ॥ १३
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् ॥ १४
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्यामि प्रियं तव ॥ १५
 चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलाम् ।
 यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ॥ १६
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण खं तव ।
 'यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ॥' १७
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।

स्वेभ्यश्चारेभ्यः परेभ्य उल्कोवादिना लोभितेभ्यः ॥ ४८ ॥
 बुद्ध्या जीवनाशया । प्रतिपन्नेषु शरणागतेषु ॥ ४९ ॥ घोरो

धर्मो राजधर्मः ॥ ५१ ॥ द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १५२ ॥

शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ ॥ १८
 एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
 मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोपि बलिनांवरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ २०
 अनुसरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथैर्ययौ ॥ २१
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोलयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ २२
 फुल्लपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।
 नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ॥ २३
 मत्तवारण्युथानि पङ्कलिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ २४
 हरिणैश्चपलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वनम् ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्ट्वा द्रुतं ययौ ॥ २५
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।

व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २६
 कुसुमानतशाखैश्च ताप्रपल्वकमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २७
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तपदपदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २८
 सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमो भीमपराक्रमः ॥ २९
 परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ ३०
 हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ ३१
 तस्यां नद्यां महासत्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
 अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ ३२
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपूर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

सौगन्धिकसरोविबिधुं भीमं प्रति तद्रक्षिभिः क्रोधवशनामकै राक्षसैस्तच्चिकीर्षितप्रशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
 कुबेरभ्रुवनाभ्यां जातां पर्वतनिर्झरैः ।
 सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलाम् ॥ २
 हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
 नानापक्षिजनाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ॥ ३
 अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
 विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ४
 तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
 ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बहु पाण्डवः ॥ ५
 तां तु पुष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगन्धिकावृताम् ।

जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ६
 वैदूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोरमैः ।
 हंसकारण्डवोद्भूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ७
 आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ८
 सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
 राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ९
 तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
 बभूव परमप्रीतो दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् ॥ १०
 तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।
 रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ ११

सूपतीर्थी शोभनानि उपतीर्थानि तीराणि यस्यां सा ॥ ३ ॥
 लघु आरोग्यकरम् ॥ ५ ॥ जातरूपं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ आक्रीडं

क्रीडास्थानम् ॥ ८ ॥ चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १५४ ॥

ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १२
सायुधं बद्धनिस्त्रिशमशङ्कितमरिदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुकुशुः ॥ १३
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंबृतः ।

यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टमिहार्हथ ॥ १४
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १५
मुनिवेषधरश्चैव सायुधश्चैव लक्ष्यसे ।
यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्व महामते ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

भीमेन सौगन्धिकसरोरक्षकान्प्रति स्वचिकीर्षितकथनपूर्वकं सौगन्धिकारहणे प्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तथा सप्रतिपेधं स्वजि-
घांसूनां तेषां गदया ताडनम् ॥ २ ॥ भीमगदाप्रहारमशक्नुवद्भिस्त्रैर्भीमवृत्तं निवेदितेन कुबेरेण तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ।
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्त्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याञ्ज्ञा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३
राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५
गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ।
'यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ॥'
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमत्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेदुर्वृत्तः स विनश्येन्न संशयः ॥ ७
तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादिह ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ८
[आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किञ्चित्पुष्करमीक्षितुं ॥ ९
भीमसेन उवाच ।
राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ १०
न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ११
इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १२
तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ १३
इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ १४
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १५
कदर्थीकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १६
गृहीत बध्नीत विकर्ततेमं
पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽभिययुर्दुतं ते
शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १७
ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां
महागदां काञ्चनपट्टवद्गाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीचिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १८

प्राप्तं मां निबोधत राक्षसाः इति घ. पाठः ॥ १ ॥

अनिलोढं वायुना आनीतम् ॥ २ ॥

ते तं तदा तोमरपट्टसाधै-
 र्थाविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
 भीमं समन्तात्परिववृष्ट्याः ॥ १९
 वातेन कुन्त्यां बलवान्सुजातः
 शूरस्तरस्त्रीं द्विषतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
 पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ २०
 तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
 निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथा प्रवीरान्निजघान भीमः
 परशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ २१
 ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
 विधावलं बाहुवलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहितं समन्ता-
 द्रुतं प्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ २२
 विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
 माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
 भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २३

स शक्रवदानवदैत्यसङ्घान्
 विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसङ्घान् ।
 विगाह्य तां पुष्करीणीं जितारिः
 कामं स जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २४
 ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमम्भो
 भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पात्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
 सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २५
 ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
 धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
 भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
 यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २६
 तेषां वचस्ततु निशाम्य देवः
 प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
 गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
 कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २७
 ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
 जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
 भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
 यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापूर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

दुर्निमित्तप्रदर्शिता भीमसेनानवलोकित्वा च युधिष्ठिरेण द्रौपदीप्रति भीमानिगतदेशप्रश्नः ॥ १ ॥ द्रौपद्या भीमचिकी-
 र्षितं निवेदितेन युधिष्ठिरेण घटोत्कचसाहाय्येन भीमसमीपगमनम् ॥ २ ॥ कुबेरबहुमानितैस्त्रैरजुंनदिरक्षया तत्रैव सुखेन
 विहरणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
 बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
 ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
 प्रादुरासीद्वरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
 पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाभया ।
 निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३

सहितमेकीभूयाप्यशक्नुवन्तः ॥ २९ ॥

निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
 चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
 सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगाद्विजाः ।
 तमोवृतमभूत्सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 [अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ॥] ५
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिविष्यति ॥ ६

पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

सजीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथा रूपाणि पश्यामि सुव्यक्तो नः पराक्रमः ७
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ८
 ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
 कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किंच कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरशंसिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
 तं तथावादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२
 यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितम् ॥ १३
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येर्वहृन्त्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिहो गतः ॥ १५
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
 वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
 उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच यथेच्छकम् ॥ १९
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्भ्रजनीचराः ।
 पुरा स नापराधोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
 ते सर्वे त्वरिता गत्वा दृढशुस्तत्र कानने ।
 पद्मसौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमाम् ॥ २३
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 दृढशुनिहतांश्चैव यक्षांश्च विपुलेक्षणान् ॥ २४
 भिन्नकायाश्विबाहूरुन्संचूर्णितशिरोधरान् ।
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ॥ २५
 सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।
 उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ॥ २६
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ।
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्याथ भारत ॥ २७
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ।
 साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २८
 अनुशिष्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां तु विजहुरमरोपमाः ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ ३०
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथाऽन्यान्ब्राह्मणर्षिभान् ॥ ३१
 विनयेन नताः सर्वे प्रणिपत्य च भारत ।
 सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ॥ ३२
 विदिताश्च कुबेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः ।
 ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्रहाः ।
 प्रतीक्षमाणा वीभत्सुं गन्धमादनसानुषु ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि षट्षाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

गन्धमादनादुत्तरं देशं जिगमिषुणा युधिष्ठिरेण आकाशवाणीश्रवणात्ततः प्रतिनिवृत्य अनुचरैःसह नरनारायणाश्रमं प्रति पुनरागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आमन्त्र्य सहितान्भ्रातृनित्युवाच सहद्विजान् ॥ १
 दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
 मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ॥ २
 देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
 यथाक्रमशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ॥ ३
 ऋषीणां पूर्वचरितं तपोधर्मविचेष्टितम् ।
 राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ॥ ४
 शृण्वानास्तत्रतत्र स आश्रमेषु शिवेषु च ।
 अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः ॥ ५
 अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरद्भिः सदा च वः ।
 यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ६
 पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरस्सु च ।
 उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ॥ ७
 इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
 नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ॥ ८
 गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
 हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ ९
 विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
 दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ॥ १०
 यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।

दर्शितानि द्विजेन्द्रेण लोमशेन महात्मना ॥ ११
 इमं वैश्रवणावासां दुर्गमं गन्धमादनम् ।
 कथं भीम गमिष्यामो मतिरत्र विधीयताम् ॥ १२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।
 न शक्यो दुर्गमो गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ॥ १३
 अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
 नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ॥ १४
 तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १५
 अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वाष्टिषेणाश्रमे वसेः ।
 ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ॥ १६
 एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुभः ।
 मनःप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं वर्षं वै ॥ १७
 तच्छ्रुत्वा दिव्यमाकाशाद्विस्मयः समपद्यत ।
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः १८
 श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्यस्त्वभाषत ।
 न शक्यमुत्तरं गन्तुं प्रतिगच्छाम पाण्डव ॥ १९
 ततो युधिष्ठिरो राजा विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 [प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ॥] २०
 भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसत्सुसुखं तदा ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

समाप्तं चेदं तीर्थयात्रापर्व ॥ ६ ॥

(अथ जटासुरवधपर्व ॥ ७ ॥)

अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

विप्रवेपेण पाण्डवनिकटचिरवासिना जटासुरेण भीमासंनिधाने द्रौपदीसहितान्युधिष्ठिरादीनपहस्य पलायनम् ॥ १ ॥
 मध्येमार्गं यदच्छासमागतेन भीमेन तस्य मारणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।

[पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ॥] १
 गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ।

रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
 जहार धर्मराजं वै यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
 'जनमेजय उवाच ।
 ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
 जहार चित्रं भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
 वक्तुमर्हसि विप्राय्य व्यक्तमेतन्ममाऽनघं ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।'
 ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
 इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ।
 परीप्समानः पार्थानां कलापांश्च धनूंषि च ॥ ४
 अन्तरं संपरिप्रेप्सुर्द्रौपद्या हरणं प्रति ।
 दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटासुरः ५
 [पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
 बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६
 स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिन्दमे ।
 [घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ॥ ७
 लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् ।
 स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान्] ८
 रूपमन्यत्समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ।
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत सुदुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ९
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोपक्रम्य पाण्डवः ।
 [विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः] ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ १०
 तमब्रवीद्भर्मराजो द्वियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ११
 येऽन्ये कचिन्मुण्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये ।
 धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ॥ १२
 धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
 एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समीपे स्थातुमर्हसि ॥ १३
 देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षस ।
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ १४

तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ॥ १५
 समृद्ध्या यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यति ।
 इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १६
 वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् १७
 न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १८
 विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
 गुरुंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ॥ १९
 द्रोघव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः २०
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि २१
 एवमेव वृथाचारो वृथा बृद्धो वृथामतिः ।
 वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाऽद्य नभविष्यसि ॥ २२
 अथ चेदुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विर्वर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ २३
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
 अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं २४
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोब्ध कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ २५
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥
 अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा भैष्टं राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥ २७
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्बुद्धेत् संप्राप्ते नभविष्यति राक्षसः ॥ २८
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
 उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २९
 राजन्कि नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।

कलापान् निषजान् ॥ ४ ॥ कौशिकं कोशादागतम् । ग्रहं
 ग्रहणम् ॥ १० ॥ युष्माकं देवासुरादीनाम् । ऋष्यति बुद्धि
 गच्छति ॥ १६ ॥ विघसाशान् देवादिशेषान् विघसं तस्य
 वन० ३२

आशो भोजनं येषां तान् ॥ १९ ॥ प्रतिश्रयो गृहम् ॥ २० ॥
 नभविष्यति मरिष्यति ॥ २२ ॥ गुरुकः समपद्यतेति क्ष. पाठः
 ॥ २६ ॥ सत्कृत्यं साधुकार्यम् ॥ ३० ॥

यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रुं जयेत वा ॥३०
 एष वासान्वयं वै नं युध्यमानाः परंतप ।
 सूदयेम महाबाहो देशः कालो ह्ययं नृप ॥ ३१
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तो हन्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥३२
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽसीति भारत ॥ ३३
 भोभो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽसि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वा स्वप्स्यसीह वै ३४
 तदा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३५
 सोऽपश्यद्वातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ ३६
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्रतत्रैव दैवेन परिमोहितम् ॥ ३७
 हृतान्संदृश्य तान्भ्रातृन्द्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्ट्यस्त्रपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ॥३९
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ।
 प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 ब्रह्मरूपेण विहितं नैव हन्यामनागसम् ॥ ४०
 राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ।
 अपकस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ॥ ४१
 नूनमद्यासि संपको यथा ते मतिरीदृशी ।
 दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ।
 'सोपि कालं समासाद्य तथाऽद्य नभविष्यसि' ४२
 बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य गमिष्यसि ४३
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं वकहिडिम्बयोः ४४
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।

भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ४५
 अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥४६
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥ ४७
 'एवमुक्त्वा तदा भीमं राक्षसो योद्धुमाययौ ।
 करालवदनः क्रोधात्कालसर्प इव श्वसन् ॥' ४८
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
 सयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ॥४९
 'ब्रुवन्वै तिष्ठतिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।'
 बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ५०
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 अभिदुद्राव संरब्धो बलो बज्रधरं यथा ॥ ५१
 भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवत्स्थितः ।
 राक्षसोऽपि च विस्त्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ॥' ५२
 वर्तमाने तयो राजन्बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावतिक्रुद्बावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ५३
 न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ५४
 आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ५५
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसञ्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ५६
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः सङ्घे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५७
 तौ वीरौ समभिक्रुद्वावन्योन्यं पर्यधावताम् ।
 आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
 जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ५८
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्वलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥ ५९
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।

वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ६०
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ६१
 तस्मिन्देहे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुगीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ६२
 ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ६३
 शिलाभिरुग्ररूपाभिर्वृहतीभिः परस्परम् ।
 वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ६४
 अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यबलदपितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्पाते गजाविव ॥ ६५
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ६६
 ततः संहत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।

वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ६७
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिभ्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ६८
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ६९
 'ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्च्छितः ।'
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ७०
 संदष्टौष्ठं विट्ताक्षं फलं वृक्षादिव च्युतम् ।
 जटामुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्भृतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ७१
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाय्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जटामुरवधपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

समाप्तं च जटामुरवधपर्व ॥ ७ ॥

(अथ यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥)

एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

जटामुरवधानन्तरं सपरिवारेण युधिष्ठिरेण नरनारायणाश्रमे निवासः ॥ १ ॥ ततो वृषपर्वाश्रमादिषु सुखेन संवरणम् ॥ २ ॥ तत आष्टिपेणाश्रमगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितः काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
 समाश्रतस्त्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशः स वीभत्सुः पञ्चमीमभितः समा ॥ ३
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणांवरम् ।

[पुष्पितैर्द्रुमपण्डैश्च मत्तकोकिलपद्पदैः ॥ ४
 मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
 व्याघ्रैर्वराहैर्महिर्षैर्गवैर्हरिणैस्तथा ॥ ५
 श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुहभिश्च निषेवितम् ।
 फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ॥ ६
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
 महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।]
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृशुभिः ॥ ७

पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणोर्यथा इति झ. पाठः ॥ ६० ॥ आविष्य आम-
 यित्वा ॥ ६१ ॥ मुञ्जीकृताश्चेति झ. पाठः । तत्र मुञ्जीकृताः रज्ज्वर्थे
 मुञ्जवज्जरीकृता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाभ्रैरिवेत्येवभूतोपमा ॥ ६३ ॥
 शिरोधरां व्रीवाम् ॥ ६७ ॥ अभ्यवर्तत अधिकोत्साहवानभूत्

॥ ६८ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

जयं अर्जुनम् ॥ २ ॥ कृतोद्देशः पञ्चमे वर्षे मयाऽवश्यमा-
 गन्तव्यमिति कृतसंकेतः ॥ ३ ॥ श्वेतं कैलासम् ॥ ४ ॥ तत्रापि
 देशे अस्मानिरिति शेषः । उद्देशः कृतः । संधिरार्थः ॥ ७ ॥

कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
 पञ्चवर्षाणि वत्स्याभि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ८
 अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ९
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामत्रयत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ १०
 तमुग्रतपसः श्रिताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ११
 सुखोदकमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ १२
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्ये सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १३
 'द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तदा ।'
 राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः ॥ १४
 क्वचित्पट्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
 तत्रतत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णासुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १६
 अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १७
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
 पृष्ठं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १८
 ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते ॥ १९
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ २०
 तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वाणमवदन्त गतक्लमाः ॥ २१
 अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
 पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ २२
 अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ॥ २३
 एकैकश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वाणि ।

न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ।
 पारिवर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मने ॥ २४
 ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २५
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २६
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 'कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः २७
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतीन् ।
 उपन्यस्य महातेजा विप्रैर्भ्यः पाण्डवांस्तदा ॥ २८
 अनुसंसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २९
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ ३०
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
 पर्वतं विविशुस्ते तं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ ३१
 महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ ३२
 'रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
 शिलाविभङ्गविकटं लतापादपसङ्कुलम् ॥' ३३
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसस्युर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ ३४
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
 सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिक्रम्युः ॥ ३५
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
 आगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदपि हीयते ॥ ३६
 ते मृगद्विजसंगुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमम् ॥ ३७
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महाभागा माल्यवतं महागिरिम् ॥ ३८ ✓
 ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३९
 विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिस्तथैव च ।

गजसङ्घसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ॥ ४०
 शरभोन्नादसंपुष्टं नानामृगनिषेवितम् ॥ ४१
 ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ।
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोनयननन्दनम् ॥ ४२
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ।
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ॥ ४३
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गुन्मन्दकलाञ्जुमान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्जशब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ४४
 सर्वतुफलभाराढ्यान्सर्वतुकुसुमोज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ४५
 आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
 मुञ्जातकांस्तथाञ्जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४६
 पनसांल्लिकुचान्मोचाः खर्जूरान्म्लवेतसान् ।
 परावतांस्तथा क्षौद्रानीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४७
 विल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
 प्लक्षानुदुम्बरवटान्श्चत्थान्क्षीरिकास्तथा ॥ ४८
 भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् ।
 इङ्गुदान्करमर्दांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ॥ ४९
 एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ।
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ॥ ५०
 तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ।
 पुन्नागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।
 पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ५१
 पारिजातान्कोविदारान्देवदारुद्रुमांस्तथा ।
 शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान्हिङ्गुकांस्तथा ।
 शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्जिशुपाः सरलांस्तथा ॥
 चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
 कोकिलैः कलविङ्गैश्च हारितैर्जवजीवकैः ॥ ५३
 प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्विविधैः स्वगैः ।
 श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ५४
 सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कहारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ५५
 कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुरुरैर्जलकुकुटैः ।
 कारण्डवैः पुर्वैर्हसैर्वकैर्मद्गुभिरेव च ॥ ५६
 एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।
 हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ॥ ५७
 पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ।
 मञ्जुस्वैर्मधुकैर्विरुतान्कमलाकरान् ॥ ५८
 अपश्यंस्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनसानुषु ।
 तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितांश्च समन्ततः ॥ ५९
 शिखण्डिनीभिः सहिताँल्लतामण्डलकेषु च ।
 मेघतुर्यरवोद्गाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ६०
 कृत्वैव केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ॥
 मयूरान्ददृशुर्हृष्टान्नृत्यतो वनलालसान् ।
 कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्ममाणान्कलापिनः ६२
 वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ।
 कांश्चिच्च कुटजानां तु विटपेषूत्कटानिव ॥ ६३
 कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ।
 विवरेषु तरुणां च रुचिरान्ददृशुश्च ते ॥ ६४
 सिन्धुवारांस्तथोदारान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णवर्णकुसुमान्गिरीणां शिखरेषु च ।
 कर्णिकारान्विकसितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ॥ ६५
 तथाऽपश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्यौत्सुक्यकरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ६६
 तथैव वनराजीनामुदारान्चितानिव ।
 विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ६७
 तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्भ्रमरात्राजन्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६८
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६९
 तथा सालांस्तमालांश्च पाटलावकुलानपि ।

तामरसानां रसएव आसवो मयं तजेन मदेन अलसाः ॥ ५७ ॥
 विरुतान्विशिष्टशब्दयुतान् ॥ ५८ ॥ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु ।
 वल्लीनां लताप्रतानानि तैः संकटेषु कुञ्जीकृतेषु ॥ ६३ ॥

सिन्धुवारान् पद्मविशेषान् ॥ ६५ ॥ कामवश्यानां नराणामौ-
 त्सुक्यकरान् ॥ ६६ ॥

माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ७०
 विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥ ७१
 सरांसि बहुशः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ।
 पद्मोत्पलविमिश्राणि सुखशीतजलानि च ॥ ७२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गन्धवन्त्यथ माल्यानि रसवन्ति फलानि च ७३
 सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
 विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्रयोत्फुल्ललोचनाः ७४
 कमलोत्पलकङ्कहारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ॥ ७५
 ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्रचः ।
 अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ॥ ७६
 वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ।
 भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ७७
 नात्र कण्टकिनः केचिन्न च विद्यन्त्यपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ७८
 भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
 विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ७९
 पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
 स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ८०
 नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे ।
 उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ॥ ८१
 पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स वृकोदर ॥ ८२
 लताभिः पुष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
 संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ८३
 शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नदतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ८४
 चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतान्संपतन्ति महाद्रुमान् ॥ ८५

रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगताः खगाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ८६
 हरितारुणवर्णानां शाङ्खलानां समीपतः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ८७
 वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोरमाः ।
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पत्रत्रिणः ॥ ८८
 चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।
 एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ८९
 बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गपरिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्ति च ॥ ९०
 भास्कराभप्रभा भीमाः शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ९१
 कचिदञ्जनवर्णाभाः कचित्काञ्चनसन्निभाः ।
 धातवो हरितालस्य कचिद्विङ्गुलकस्य च ॥ ९२
 मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः कचिद्वैरिकधातवः ॥ ९३
 सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ९४
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथेष्टं भीमविक्रमाः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ९५
 गीतानां समतालानां तथा साम्नां च निःस्वनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ९६
 महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवन्दीं शुभाम् ।
 कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिन्नरसेविताम् ॥ ९७
 धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ९८
 व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीपैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिदम ॥ ९९
 वैशंपायन उवाच ।
 ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ १००

हे भीम ॥ ७६ ॥ नलिनीं सरसीम् । कमलोत्पलयोरवान्तरजा-
 तिभेदः । विग्रहवतीं शरीरवतीम् ॥ ८० ॥ तस्य शैलस्य ॥ ८१ ॥

भृङ्गराजादयः पक्षिविशेषाः ॥ ८८ ॥ चतुर्विषाणाश्चतुर्दन्ताः
 ॥ ८९ ॥ एकोनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ १०१

ततस्ते तिग्मतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वविद्यानामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ १०२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

आर्ष्टिषेणराजर्षिणा युधिष्ठिरं प्रति कैलासवर्णनपूर्वकमजुं नागमनपर्यन्तं स्वाश्रमएव निवासचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ४
कुरुणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे प्रवर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे बृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्भ्रातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकृत्यसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चिच्चया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्दौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।
दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वस्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरी वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च रमन्ति च १२
किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।

किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ १४
[युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्नाथ माऽऽहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ॥ १५
आर्ष्टिषेण उवाच ।]
अन्मक्षा वायुभक्षाश्च पुत्रमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ॥ १६
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किंपुरुषा नृप ॥ १७
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १८
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चारणादयः ॥ १९
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निःस्वनः ॥ २०
इहस्यैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्थात्तत्राभिगमने मतिः २१
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारस्तत्र देवानाममानुषगतित्तु सा ॥ २२
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २३
अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर ।
गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २४

मुनिः आर्ष्टिषेणः ॥ ४ ॥ वैद्याः विद्यया विदिताः ॥ ७ ॥
सुदुष्कृतमस्य तं उपकारिणम् । दुष्कृतं अपकारिणं द्वातुं स्वतुं

न विकृत्यसे ज्ञातास्सीति न श्लाघसे ॥ ८ ॥ यथावत् माऽऽह
यथामाहा ॥ १५ ॥ पर्वसन्धिषु प्रतिपत्तवद्दशोरन्तराले ॥ १६ ॥

चापलाद्धि न गन्तव्यं पार्थ यानैस्ततः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २५
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ॥ २६
 शिखरे तं समासीनमधिपं यक्षरक्षसाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २७
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २८
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु ।

गीतसामखनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २९
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसन्धिषु ॥ ३०
 भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनात् ॥ ३१
 न तात चपलैर्भोव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 'चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः ॥' ३२
 उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रजितां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

एकषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कदाचन गरुडपक्षवातानीताद्भुताम्बुजदर्शिन्या द्रौपद्या तादृशबहुपुष्पानयनं तथा दुष्टयक्षराक्षसक्षपणं च प्रार्थितेन भीमेन तदर्थं गन्धमादनशिखरारोहणम् ॥ १ ॥ तथा स्त्रीपशङ्खधनिश्रवणेनाभिद्रुतवतां मणिमदादीनां युद्धे हननम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।
 पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ।
 किंच चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ॥ २
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ ३
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ॥ ४
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ।
 'धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तत्र पर्वते ॥'
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणस्य च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाऽब्रवीत् ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतदात्महितं श्रुत्वा तस्यापतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ८

भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धवाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ९
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ १०
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्युत ॥
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १२
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ १३
 तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १४
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतत्रताः ।
 ते तैः सह कथां चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः ॥ १५
 ततः कतिपयाहस्तु महाहृदनिवासिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाऽहरत् ॥ १६
 प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्भुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १७

उद्यानं क्रीडावनयुतम् ॥ २८ ॥

षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥१८
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १९
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ २०
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पाल्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ॥ २१
 'दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
 मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ॥ २२
 येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच तथैव च ।
 नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ॥ २३
 ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः ।
 देवतान्यर्चयित्वाऽहमिच्छेयं सङ्गमं त्वया ॥ २४
 इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
 गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ॥ २५
 प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य नह्यदृश्यत मां प्रति ॥ २६
 'वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।'
 खाण्डवे सत्यसन्धेन भ्रात्रा तव महात्मना ॥२७
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च पराजितः ।
 हता मायाविनश्वोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवं २८
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविषह्यमनाभृष्यं शक्रतुल्यपराक्रम ॥ २९
 त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥३०
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ ३१
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ ३२
 'इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ॥' ३३
 ततः क्षिप्रमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्भजः ॥ ३४
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥३५
 लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो वृषस्कन्धः सालपोत इवोद्गतः ॥ ३६
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाहनुः ।
 रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशन् ॥ ३७
 स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ ३८
 तं मृगेन्द्रमिवाद्यान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पार्थ खड्गधनुर्धरम् ॥ ३९
 द्रौपद्या वर्धयन्दर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ४०
 न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैकृव्यं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिक्ष्वनः ॥ ४१
 तदेकायनमासाद्य विपमं भीमदर्शनम् ।
 बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ४२
 स किन्नरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
 हर्षयन्पर्वतस्याग्रमारुरोह महाबलः ॥ ४३
 ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
 काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम् ४४
 [प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ॥ ४५
 शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना'
 द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंवाहशोभिना ॥ ४६
 विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः ।
 वायुना ध्रूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ ४७
 धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।

सद्भव इति झ. पाठः ॥ ३४ ॥ पृथु विधिष्टौ अंसौ वस-
 स पृथुव्यंसः ॥ ३६ ॥ ग्लानिः श्रमः । कातर्यं भयम् । वैकृ-
 व्यमनुत्साहः । मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ ४१ ॥ एका-
 यनं वामदक्षिणसंचारशून्यम् ॥ ४२ ॥ परिक्षिप्तं परित आहत-
 म् ॥ ४५ ॥ चयाट्टालकशोभिना । चयः प्राकारस्य मूलबन्धः ।

अट्टालकः उपरिगृहम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । निर्व्यूहः नागद-
 न्तास्यं गृहानिर्गतं दारु ॥ ४६ ॥ वक्रभावेन वक्रेण बाहुना
 उपलक्षितः । खेदेन तद्दर्शनात्स्वसंपरस्मरणं तेन । द्रविणाधिपतेः
 घनाधिपतेः ॥ ४८ ॥

पश्यमानः सखेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ॥] ४८
 मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।
 सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ४९
 चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनः ५०
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः ॥ ५१
 गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ५२
 ततः शङ्खमुपाध्माय द्विषतां रोमहर्षणम् ।
 ज्याघोषं तलशब्दं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ५३
 ततः प्रहृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुडुवुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ५४
 गदापरिधनिस्त्रिंशशलशक्तिपरश्वथाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ५५
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ ५६
 तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वथान् ।
 भङ्गैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ५७
 अन्तरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ५८
 'शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।
 गात्रेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ।'
 स लोहितमहावृष्टिमभ्यवर्षन्महाबलः ॥ ५९
 गदापरिषपाणीनां रक्षसां कायसंभवा ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ६०
 भीमबाहुवलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तानि दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च ६१
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ६२
 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिपातिभिः ।
 सर्वानार्च्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ६३

अभितर्जयमानाश्च खन्तश्च महारवान् ।
 सन्नाहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ६४
 ते हि विक्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ६५
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वथान् ।
 दक्षिणां दिशमाजगमुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ६६
 तत्र शूलगदापाणिव्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ६७
 दर्शयन्स प्रतीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्सयमान इवाब्रवीत् ॥ ६८
 एकेन बहवः सङ्ख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ६९
 एवमाभाष्य तान्सर्वानभ्यवर्तत राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत्स पाण्डवम् ॥ ७०
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समार्दयत् ॥ ७१
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ॥ ७२
 विद्युद्दृपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ७३
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ७४
 गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ७५
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्सयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रचिक्षेप स राक्षसः ॥ ७६
 सा भुजं भीमनिर्हादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ७७
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्याऽमितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौन्तेयो गदायुद्धविशारदः ॥ ७८
 रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।
 प्रगृह्याथ नदन्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदाम् ।

पि । गदावेगस्य गदायां वेगोऽत्यभ्यासो यस्य तस्य ॥ ७४ ॥
 सः भीमः । व्यंसयामास व्यर्थाचकारं ॥ ७५ ॥ अयस्सयीं अयो-
 मयीम् ॥ ७६ ॥ शैक्यां शैक्यति शत्रुनपराभवतीति शैक्या ।

ददृशे ददर्श ॥ ५९ ॥ न मोहं भीमसेनस्येति झ. पाठः
 ॥ ६४ ॥ अदर्शयदधीकारमिति झ. पाठः ॥ ६८ ॥ सङ्ख्ये
 संप्राप्ते ॥ ६९ ॥ प्रत्यहन्यन्त प्रतिहताः । वेगिताः वेगवन्तो-

तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ७९
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ८०
 भङ्क्त्वा शूलं गदाप्रेण गदायुद्धविभागवित् ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ८१
 सोऽन्तरिक्षमवप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।

प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ८२
 सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ८३
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनबलाहतम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवांपतिम् ॥ ८४
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ८५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

भीमादर्शनेन दुर्मनायमानैर्युधिष्ठिरादिभिः पर्वताप्ररोहणेन भीमसमीपगमनम् ॥ १ ॥ भीमहतावशिष्टैर्निवेदितमणि-
 मदादिवधेन कुबेरेण युयुत्सया भीमप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ तत्र युधिष्ठिरादिदर्शनेन शान्तमन्युना तेन तान्प्रति स्वस्याग-
 स्त्यशापावासिकयनपूर्वकं भीमसेनकार्यानुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरेर्गुहाम् ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
 द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय संप्रधार्य महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
 स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्वांश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महासत्वान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
 निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
 ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुचमाम् ॥ ७
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशङ्गमशोभत ।
 लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
 कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 आता आतरमासीनमथोवाच युधिष्ठिरः ॥ ९

साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
 नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषा वधः ॥ १०
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
 अर्थधर्माविनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।
 कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ॥ १२
 'साहसं वत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।'
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 'भीमसेनं महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥' १४
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १५
 ततस्ते हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १६
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १७
 न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमनुवन् ॥ १८

शोकयतेर्ऋह्लोर्ष्यदिति ष्यत् । ततः स्वार्थिकोष् ॥ ७९ ॥ एकष-
 ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

संप्रधार्य रक्षार्थं समर्प्य ॥ ३ ॥ मुनेरिव वनवासिनस्ते तवैतत्

सदृशं नोचितम् । यत् मृषा निर्निमित्तम् । वधो रक्षसां हिंसा
 ॥ १० ॥ सहिता मिलिताः ॥ १६ ॥

गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देवपुरःसराः ॥ १९
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
 एकेन निहताः सङ्घे गताः क्रोधवशा गणाः २०
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च नराधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ २१
 भद्रः शैलो वयं भग्ना मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २२
 स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २३
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २४
 अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः ॥ २५
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिप्यन्त इवाशुगाः ॥ २६
 'ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।'
 हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २७
 स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २८
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपम् ।
 'अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ॥' २९
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा बहुशतायुधाः ॥ ३०
 ते जवेन महावेगाः पुवमाना विहायसा ।
 गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्त इवाम्बरम् ॥ ३१
 तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।
 'रम्यं चैव गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ॥' ३२
 कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ ३३
 कुबेरस्तु महासत्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
 आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३४

युज्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥ अभ्रघनः सजलमेघः ।
 गन्धर्वैर्हर्षयौजयामासुः यक्षा इति शेषः ॥ २५ ॥ विमलाक्षाः

'सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरन्दरसमौजसः ।'
 देवकार्यं करिष्यन्ति हृदयेन तुतोष ह ॥ ३५
 ते पक्षिण इवापेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां सकाशे वै धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३६
 ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारमवस्थिताः ॥ ३७
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३८
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३९
 शय्यासनयुतं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।
 विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ४०
 तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ४१
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्ति यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ४२
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रज्जीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ४३
 न भीभीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ४४
 आददानं शितान्वाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४५
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४६
 न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४७
 व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४८
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽसि भरतर्षभ ।
 कर्मणा भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ॥ ५०

दशावर्तशुद्धाः ॥ २६ ॥ दृष्टो ज्ञातः ॥ ४८ ॥

यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ।
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ॥ ५१
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरादसाद्दुकोदर ॥ ५२
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिर्ध्रुवम् ॥ ५३
 दृष्टो हि मम संकेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तवात्रापराधोस्ति कथंचिदपि पाण्डव ॥ ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं शप्तोसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव यथैतच्छापकारणम् ॥ ५५
 इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
 तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५६
 धनेश्वर उवाच ।
 देवतानामभून्मन्त्रः कुशावत्यां नरेश्वर ॥ ५७
 वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
 यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षदुष्टपर्वणि द्विपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

कुबेरेण युधिष्ठिरानुशासनपूर्वकं स्वभवनगमनम् ॥ १ ॥ कुबेराज्ञया राक्षसपूजितैर्युधिष्ठिरादिभिल्लाद्वात्रौ तद्गृहे सुख-
 वासः ॥ २ ॥

धनद उवाच ।
 युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
 धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ शास्ति वै पृथिवीमनु ॥ ३

मम मया । संकेशो भाविदुःखम् ॥ ५४ ॥ कुशावत्यां कुशास्थ-
 लीसंज्ञे देशविशेषे ॥ ५७ ॥ एषितं समिद्धम् ॥ ६० ॥ मौर्व्यात्
 विचाराक्षमत्वात् । अतएव अगस्त्योयमित्यज्ञानभावात् । मौर्व्य-
 मपि दर्पात्संपत्तिर्वात् । सोपि मोहात् संपत्तेर्नैश्वरत्वाज्ञानात् ॥ ६१ ॥

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
 उग्रं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५९
 तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वैव सूर्यस्याभिमुखे स्थितम् ।
 तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ६०
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमानाम मे सखा ।
 मौर्व्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव ॥ ६१
 न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ।
 ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः ॥ ६२
 मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेव सखा तव ।
 धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ॥ ६३
 तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्तैर्वधं प्राप्स्यति मानुषात् ।
 त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्नुहि दुर्मते ।
 तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ६४
 सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
 न शापं प्राप्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ६५
 एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तसादृषिसत्तमात् ।
 स भीमेन महाराज आत्रा तव विमोक्षितः ६६

य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
 स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
 देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
 [यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।]
 पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
 कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ६

न्यष्टीवत् शुकृतवान् ॥ ६२ ॥ द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६३
 दाक्ष्यं यन्नशीलता । पराक्रमः शत्रूणामभिभावनहेतुः क्रिया ।
 विधानानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः । अदेशे अकाले च कृतं
 घृत्वादिकमभिवहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥ संरम्भात् कोपात् ॥ ६ ॥

अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
 वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ ७
 साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषामर्थलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
 अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुपर्षभ ॥ ९
 आष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तमिस्रां प्रथमां तत्र वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलकां सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह किन्नरैः ।
 'गमिष्यामि महाबाहो त्वं चापि वदरीं ब्रज' ११
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वां महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ १२
 साहसेषु च संतिष्ठस्त्वया शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतांवर ॥ १३
 इतः परं च वो राजन्द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति वो राजन्रक्षिष्यन्ते च वः सदा १४
 तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 आहरिष्यन्ति मत्प्रेष्याः सदा वः पुरुपर्षभाः १५
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोवृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १७
 अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १८
 याः काश्चन मता लोके स्वर्ग्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये १९
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्षृतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ २०
 न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गहितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २१
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।

आनीतः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसन्ननि भारत ॥ २२
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शन्तनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ॥ २३
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ।
 सम्यक्कासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ॥ २४
 पितृन्देवानृषीन्विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २५
 अधिराजः स राजंस्त्वां शन्तनुः प्रपितामहः ।
 स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ॥ २७
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।
 प्राध्वंकृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २८
 ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २९
 'विभयस्ताप शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
 सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ॥ ३०
 ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
 दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम्' ॥ ३१
 खेषु वेष्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामान्न परिहास्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ ३२
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुपर्षभः ।
 साक्षान्मधवतोत्सृष्टः संप्राप्यति धनंजयः ॥ ३३
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्तं गिरिमिवादित्यः प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ ३४
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३५
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ॥ ३६

निकृतीनां बह्वनापराणाम् ॥ ८ ॥ अवलिप्तो गर्वितः ॥ ९ ॥
 तत्त्वं याथात्म्यम् । विधानं प्राप्नुयुपायम् ॥ १० ॥ स्वर्ग्याः
 स्वर्ग्यां हिताः संपदः ॥ ११ ॥ कुरुते अभ्यस्यति ॥ २२ ॥
 महामेधानश्चमेधान् ॥ २५ ॥ प्राध्वंकृत्वा वक्रा उपसंहस्वेल्यर्थः

॥ २८ ॥ नन्दिः सन्तुष्टिः ॥ २९ ॥ खेषु वेष्मसु अस्मदीयेषु ।
 कामान् काम्यमानानर्थान् न परिहास्यन्ति किंतु साधयिष्यन्त्ये-
 वेल्यर्थः ॥ ३२ ॥ परिस्तोमाश्चित्रकम्बला हस्तादीनां पत्याण-
 भूताः ॥ ३५ ॥ ऐरावतपथे इन्द्रपुरीप्रदेशे ॥ ३६ ॥

ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिवन्त इव मारुतम् ॥ ३७
ततस्तानि शरीराणि गतसत्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३८

तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समेरे निहतास्तस्माच्छापसान्तोऽभवत्तदा ॥ ३९
पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूपुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सह राक्षसैः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि त्रिपष्टचधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

धौम्येन युधिष्ठिरं प्रति मेरुमन्दरवर्णनपूर्वकं चन्द्रसूर्यादिगतिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः पाञ्चालीसहितांश्च तान् ।
आष्टिपेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्याष्टिपेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
'आष्टिपेणं परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभ ।'
धर्मराजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजयन् ।
इन्द्रवैश्रवणोपेतां दिशं पाण्डव रक्षति ॥ ४
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चैव शोभितम् ।
एतमाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सर्वे तात मनीषिणः ॥ ५
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ६
यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ७
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ८
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ ९

एवं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
अवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ १०
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदांगतिः ॥ ११
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव भूतात्मा चावतिष्ठते ।
प्रजापतिः सृजन्सर्वं यत्किञ्चिज्जगन्नागमम् ॥ १२
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसानन्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः शिवं स्थानमनामयम् ॥ १३
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरेवोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ १४
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १५
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १६
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यन्नात्पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ १७
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुःप्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १८
प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ॥ १९
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते ॥ २०
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

अपाकृष्यन्त अपाकृतानि ॥ ३८ ॥ त्रिषष्ट्यधिकशततमो-
ऽध्यायः ॥ १६३ ॥

इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः इति श. पाठः
॥ ४ ॥ प्रेतसत्वगतीं मृतानां प्राणिनां गन्धाम् ॥ ७ ॥ संयम-

नं नामतः ॥ ८ ॥ आवसन्नपितिष्ठन् ॥ १० ॥ भूतात्मा सर्वे-
षां भूतानामात्मा । संपूर्णब्रह्माण्डपिण्डाभिमानिलात् ॥ १२ ॥
ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य ॥ १७ ॥

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां भावितात्मनाम् २१
 न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ।
 स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते ॥ २२
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ॥ २३
 तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ।
 स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ॥ २४
 स्थानमेतन्महाभाव ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २५
 [एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन ॥ २६
 ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
 परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥] २७
 एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् २८
 अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां बहुधा पर्वसन्धिषु ॥ २९
 सुमेरुमनुवृत्तः स पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राञ्जुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ ३०
 स सम्यग्विभजन्कालान्वहुधा पर्वसन्धिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ ३१

एवमेतं त्वतिक्रम्य महामेरुमत्न्द्रितः ।
 सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसन्धिषु ।
 भासयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति सागरम् ॥ ३२
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भासयञ्जगत् ।
 मार्गमेतमसंवाधमादित्यः परिवर्तते ॥ ३३
 सिंस्रुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालं शिशिरमृच्छति ॥ ३४
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ॥ ३५
 ततः खेदः क्रमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३६
 एवमेतमनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भासयन्प्रजाः ॥ ३७
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३८
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमत्न्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३९
 संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ४०
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रं कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विशुः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

इन्द्रादधिगताखेणार्जुनेन स्वर्गाद्बन्धमादननिवासिनो युधिष्ठिरादीन्प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नग्रेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्रतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १

प्रणम नमस्कुरु ॥ २५ ॥ उपावृत्य अग्रदक्षिणं गत्वैव । भच-
 क्रवेगात् कुलालचक्रे प्रतीपं क्रमन्ती पिपीलिकेव प्रदक्षिणं कुरु-
 त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पुनर्गच्छति मन्दरमिति झ. पाठः

तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
 संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसङ्घाश्च महर्षयश्च ॥ २

॥ ३२ ॥ शिशिराणि शीतानि ॥ ३४ ॥ तेजांसि समुपादत्ते ग्री-
 ष्मे ॥ ३५ ॥ अनिर्देश्यं मार्गं अन्तरिक्षम् ॥ ३७ ॥ चतुःष-
 ष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

तं पादपैः पुष्पफलैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसखननादितानि
 पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मिन्-
 न्नगोत्तमे संवृतकूटगुल्माः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
 न्स्वेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशान् ।
 मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्रुमैः संततमभ्रजालैः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शक्नुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
 महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तरूपः सविता बभूव
 निशामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानां
 विभावसुर्भावयिता हरीशः ।
 तस्योदयं चास्तमनं च वीरा-
 स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
 तथोदयं चास्तमनं च वीराः ।

समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचित्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां
 क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
 पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
 किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
 संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
 यदैव धौम्यानुमते महात्मा
 कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां नवभूव हर्षः
 कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
 भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
 वनादसौ वारणमत्तगामी ।
 यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
 स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
 तथैव तं चिन्तयतां सिताश्च-
 मन्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
 कालः स कृच्छ्रेण महानतीत-
 स्तस्मिन्नेव भारत भारतानाम् ॥ १६
 [उपित्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
 अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् १७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ १८

महती चला लक्ष्मीः शोभा यस्य महाचलस्य । चला ल-
 क्ष्म्यां पुमान् कम्पे इति मेदिनी । सानून्वेव तीक्ष्णाप्राणि पुंसं-
 चारायोग्यानि शृङ्गाणीत्युच्यन्ते ॥ ४ ॥ यं सूर्यम् । विभावसु-
 वन० ३४

वैहिरास्थितः । यस्य सूर्यस्याग्रयेणैव रात्रौ बह्निर्जगद्दीपयति
 तस्योदयमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ पञ्चवर्ष्य विक्रान्ततमोऽध्यायः
 ॥ १६५ ॥

यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।

तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ॥१९॥

अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि यक्षयुद्धपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

समाप्तं च यक्षयुद्धपर्व ॥ ८ ॥

(अथ निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥)

षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरादीन्प्रति संक्षेपेण स्वकीयस्वर्गेनिवासप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं

महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।

विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां

हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥

स दीप्यमानः सहसाऽन्तरिक्षं

प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।

बभौ महोल्केव घनान्तरस्था

शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥

तमास्थितः संदृष्टे किरीटी

स्रग्वी नवान्याभरणानि विभ्रत् ।

धनंजयो वज्रधरप्रभावः

श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥

स शैलमासाद्य किरीटमाली

महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।

धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-

मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥

वृकोदरस्यापि च वन्द्य पादौ

माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।

समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां

प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपहरे सः ॥

बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-

स्तेनाप्रमेयेण समेत्य तत्र ।

स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली

ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥

यमास्थितः सप्त जघान पूगान्

दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।

तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः

प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्वाः ॥

ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः

सत्कारमय्यं सुरराजतुल्यम् ।

सर्वं यथावच्च दिवोकसङ्घं

पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥

तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-

त्पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ।

ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण

पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥

गते तु तस्मिन्वरदेववाहे

शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमार्थी ।

‘साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः

श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ॥’ १०

शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा

महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।

दिवाकराभाणि विभूषणानि

प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ ११

मातलिम् ॥ ८ ॥ सुतसोमो भीमाद्रीपथां जातः ॥ ११ ॥

हरिभिरक्षैः संप्रयुक्तम् । महेन्द्रस्य वाहं रथम् ॥ १ ॥

प्रह्वो नम्रः । उपहरे समीपे ॥ ५ ॥ पूगान्युथानि ॥ ७ ॥ एनं

ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ १२
एवं मयाऽस्त्राप्युपशिक्षितानि
शक्राच्च वायोश्च शिवाच्च साक्षात् ।
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचसुद्धपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ १३
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समाख्याय दिवःप्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसर्ति प्रतीतः ॥ १४

सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

इन्द्रेण सभ्रातृकं युधिष्ठिरमेत्य जयाश्रीःशंसनपूर्वकं पुनः स्वर्गप्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
[ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ॥] १
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिःस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवोकसाम् ॥ २
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ ३
'रवोन्मुखास्ते ददृशुः प्रीयमाणाः कुरुद्रह ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ॥' ४
ते समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ५
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ६
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुह वै ॥ ७
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ८
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।

भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ १०
आघ्राय तं महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ११
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताऽऽविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ।
बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ॥ १२
तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्धर्मराजं पुरंदरः ॥ १३
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १४
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चासि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १५
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १६
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इदं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १७
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेद्भिः निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचसुद्धपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

आवसर्ति रात्रिम् । प्रतीतो हृष्टः ॥ १४ ॥ षट्षष्ट्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

भुजङ्गव्याघ्रसिंहानां इति थ. पाठः ॥ ३ ॥ हरिभिर्युक्तं

रथम् ॥ ६ ॥ अमितात्मा अमितबुद्धिः ॥ ९ ॥ कृतप्रियः
शत्रुवधेन । सर्वाणि मत्तो गिरिशाब् देवात् इति थ. पाठः
॥ १५ ॥ सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

अष्टषष्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

अर्जुनेन स्वस्य किरातरूपिणा सह युद्धप्रकारस्य पाशुपतास्त्रलाभप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मराजमपूजयत् ॥ १
 अभिवादयमानं तं मूर्ध्नुपाघ्राय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राप्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि पाण्डव ।
 कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राप्यदात्तव ॥ ४
 यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृत् ।
 यथैवास्त्राप्यवाप्तानि यथैवाराधिताश्च ते ॥ ५
 यथोक्तवांस्त्वां भगवान्शतक्रतुररिंदम ।
 कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते किं प्रियं कृतम् ६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ।
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ॥ ७
 यच्चापि वज्रपाणेस्तु प्रियं कृतमरिंदम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।
 शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ९
 विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ १०
 भृगुतुन्दमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ ११
 स मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमब्रवं कुरुनन्दन ॥ १२
 स तर्ह्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत् मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १३
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।

तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १४
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १५
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
 निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १६
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमसि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
 पञ्चमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ॥ १८
 निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्ज्जुत्तरेणोर्वीं विवर्तेश्च मुहुर्मुहुः ॥ १९
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्वाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ २०
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं रोमहर्षणम् ॥ २१
 युगपत्तं किरातस्तु विकृष्य बलवद्भुजः ।
 अभ्याजन्ने दृढतरं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २२
 स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममृत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २३
 एष ते निशितैर्वाणैर्दपं हन्मि स्थिरो भव ।
 संघर्षवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत् ॥ २४
 ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
 तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २५
 ततः शरैर्दांसुसुखैर्यच्चितैरनु यच्चितैः ।
 प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २६
 तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
 तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २७
 पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २८

प्रहृष्टो धर्मपुत्रः ॥ २ ॥ हन्तेत्यव्ययं वाक्यारम्भे हर्षे वा ॥ ९ ॥ शैशिरं हिममयम् ॥ १५ ॥ प्राणो बलम् ॥ १७ ॥ चतुर्थं मासतिकान्ते इति ध. पाठः । वराहवत् संस्थितं आ-

कारो यस्य ॥ १८ ॥ प्रोथेन मुखप्रेण पोत्राख्येन । विवर्तन् विषमेण भावेन वर्तमानः इतस्ततः पर्यटन्वा ॥ १९ ॥ अनु पश्चात् यच्चितैः दृढाकृष्टैः ॥ २६ ॥

अणुर्वृहच्छिरा भूत्वा बृहचाणुशिराः पुनः ।
 एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥२९
 यदाऽभिभवितुं वाणैर्न च शक्रोमि तं रणे ।
 ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ ३०
 न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥३१
 तत्रापि च महाराज सविशेषमहं ततः ।
 अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३२
 स्थूणाकर्णमथो जालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
 शलभास्त्रमश्मवर्षं समास्थायामभ्ययाम् ॥ ३३
 जग्रास प्रसभं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप ।
 तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रं महदादिशम् ॥ ३४
 ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतश्चोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च तदा सहास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३५
 ततः संतापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतो हि विदीपितं ३६
 तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशामयत् ।
 ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥३७
 ततोऽहं धनुरादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी ।
 सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥३८
 एतेष्वस्त्रेषु भूतेन भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३९
 व्यायामं मृष्टिभिः कृत्वा तलैरभिसमाहतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतमहं चापातयं महीम् ॥ ४०
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ४१
 मुख्यं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४२
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्यौ तत्र महेश्वरः ॥ ४३
 सोऽदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
 धनुर्गृह्य तदा पाणौ बहुरूपः पिनाकधृत् ॥ ४४
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोस्मीति परंतप ॥ ४५
 ततस्तद्वनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४६
 तुष्टोस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४७
 ततः प्राञ्जलिरैवाहमस्त्रेषु कृतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४८
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ॥
 ददानीत्येव भगवानब्रवीद्भ्यम्बकश्च माम् ।
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ॥ ५०
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ।
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ५१
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ।
 [जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ॥ ५२
 पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोज्ये ॥ ५३
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५४
 उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
 दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५५
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

अर्जुनेन स्वसेन्द्रलोकगमनप्रकारस्य तत्र निवासप्रकारकथनपूर्वकमिन्द्रादस्त्रप्राप्तिप्रकारस्य च कथनम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
 व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ।
 अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानसि यं पुरा ॥ २
 तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
 भगवन्तं महादेवं समेतोस्मीति भारत ॥ ३
 स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
 दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
 समेतं लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
 द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
 एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।
 अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ॥ ६
 अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
 दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
 शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
 वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
 स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
 गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
 पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
 मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११
 ततो मरुत्वान्हरिभिर्भुक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
 शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदाऽमरैः ॥ १२
 एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राजँलक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
 वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
 ते मामृचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।

सव्यसाचिन्निरीक्षासाँल्लोकपालानवस्थितान् १५
 सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
 अस्ततोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
 प्रत्यगृह्णां तदाऽस्त्राणि महान्ति विविधानि च ॥ १७
 गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोसि भारत ।
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
 मघवानपि मां देवो रथमारोप्य सुप्रभम् ।
 उवाच भगवान्वाक्यं सयन्निव महायशः ॥ १९
 पुरैवागमनादस्त्राद्वेदाहं त्वां धनंजय ।
 अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
 त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
 तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
 भूयश्चैव च तप्तव्यं तपश्चरणमुत्तमम् ।
 'दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपोबलकरं तव ॥' २२
 स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।
 मातलिर्मन्त्रियोगाच्चां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ॥ २३
 विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनाम् ।
 'इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ॥' २४
 ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
 आचार्यं वरयेऽहं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २५
 इन्द्र उवाच ।
 क्रूरकर्माऽस्त्रवित्तात भविष्यसि परंतप ।
 यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २६
 ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
 मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनाऽस्त्रप्रतिघातनात् ॥ २७
 तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
 लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चात्तुभेयं सुरपुङ्गव ॥ २८
 इन्द्र उवाच ।
 परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

देवयानैर्विमनैः । देवसन्ननिवासिनः स्त्रीबालादयः शची-
 जयन्तादय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथास्थानं प्राच्यामिन्द्रं प्रतीच्यां

वरुणमित्यादि ॥ १४ ॥ अत्रस्यैव प्रतिघातार्थमस्त्रं मोक्ष्ये
 नलन्यत्र मातुषे ॥ २७ ॥

ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २९
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरग्नेर्वसुभ्योऽपि वरुणात्समरुद्रणात् ॥ ३०
 साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ॥३१
 मद्रतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरूद्रह ।
 एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३२
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥३३
 लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३४
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३५
 देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामञ्च शैशिरम् ३६
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ।
 चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ॥ ३७
 [मातलिर्हयतच्चजो यथावद्भूरिदक्षिणः ।
 अवैक्षत च मे वक्रं स्थितस्याथ ससारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३८
 अत्यद्भुतमिदं त्वद्य विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदान्न चलितः पदम् ॥] ३९
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ४०
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्रह ।
 अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ४१
 इत्युक्त्वाऽऽकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
 दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४२
 [स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
 ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ॥ ४३
 ततः कामगमाल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ॥] ४४

नन्दनादीन् देवानां वनान्युपवनानि च ।
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४५
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४६
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४७
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिवौकसां महाराज न ग्लानिररिर्मर्दन ।
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं वा विशांपते ॥ ४८
 नित्यं तुष्टाश्च ते राजन्प्राणिनः सुरवेश्मनि ।
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४९
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ।
 शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो वीजते शुभः ॥ ५०
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ।
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ५१
 ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्रणान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ५२
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामे विजयेन च ॥ ५३
 प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजिताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५४
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतांवरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५५
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५६
 विश्वावसोश्च वै पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५७
 तत्राहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५८
 शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
 पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ ॥ ५९

मायामयमिवात्यद्भुतम् ॥ ३३ ॥ पदात् स्थानात् न चलितः ।
 रथस्य भ्रमणेपि दृढासन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सुरर्षिणामिति

दैर्घ्याभाव आपः ॥ ४४ ॥ अन्वनानन्त वीर्यादिमान्भवेत्या-
 शीर्वादानन्ददुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्सर्वप्रनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारस्तम् ।

अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ६० ॥

ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।

एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगादिवि ॥ ६१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

ससत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

अस्त्रविद्यासमाप्तौ सहस्राक्षेण गुरुदक्षिणात्वेन निवातकवचानां क्षरणं भिक्षितेनार्जुनेन तदर्थं प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमतिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संपृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।

किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ॥ २ ॥

अप्रमेयोऽप्रभृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ।

‘अजेयस्त्वं हि सङ्ग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ॥’ ३ ॥

अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ४ ॥

अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्चास्त्रविचासि शूरथासि कुरूद्रह ॥ ५ ॥

अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।

पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ॥ ६ ॥

प्रयोगसुपसंहारमावृत्तिं च धनञ्जय ।

प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ॥ ७ ॥

तव गुर्वर्थकालोऽयं समुत्पन्नः परंतप ।

प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ८ ॥

ततोऽहमब्रवं राजन्देवराजमिदं वचः ।

विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ९ ॥

ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहसन्बलवृत्रहा ।

नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ १० ॥

निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।

समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ ११ ॥

तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।

तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ १२ ॥

ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।

हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १३ ॥

बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।

स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १४ ॥

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।

अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् १५ ॥

ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।

येनाजयद्देवपतिर्वलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १६ ॥

ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।

मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशांपते ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ।

तानमुवं यथाभूतमिदं कर्ताऽस्मि संयुगे ॥ १८ ॥

निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।

निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १९ ॥

‘ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।’

तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ॥ २० ॥

रथेनानेन मघवा जितवाञ्छम्बरं युधि ।

नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ २१ ॥

बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि ॥ २२ ॥

अनवज्ञाय आदृष्य । तथ्यं यथावत् । अत्यर्थं पुरुषार्थ इति विज्ञाय ॥ ६० ॥ तेन कामेन अस्त्रेच्छया नतु भोगेच्छया ॥ ६१ ॥ एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

पञ्चभिः प्रयोगादिभिः ॥ ६ ॥ आवृत्तिः पुनःपुनः प्रयोगोपसंहारौ । प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना दग्धानामनागसां पुनरुज्जी-

वनम् । प्रतीघातं परास्त्रेणाभिभूतस्य स्वास्त्रस्योद्दीपनम् ॥ ७ ॥ गुर्वर्थो दक्षिणा । वेत्स्यामि वेदविध्यामि । परं कार्यमिति शेषः ॥ ८ ॥ विषह्यं शक्यम् ॥ ९ ॥ प्रायां प्रयाणं कृतवान् ॥ १६ ॥ आशास्त आशाध्वम् ॥ १९ ॥ सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचात्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मधवा वशी ॥ २३
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २४

प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णां जयायै न स्तूयमानस्तदाऽमरैः ॥ २५
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽसि युयुत्सया ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

पार्थेन निवातकवचैः सह युयुत्सया मातलिसनाथेनेन्द्ररथेन तत्पुरं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ अर्जुनशङ्खध्वनिश्रवणेन सन्नद्धैर्निवातकवचैस्तेन सह युद्धारम्भः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्रतत्र सुरर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्तैव पर्वताः ॥ २
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ।
'नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ॥' ३
तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ४
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ५
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसङ्घाः पुवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ ६
तमतीत्य महावेगं सर्वाभ्योनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ७
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपात्य पृथिवीतले ।
दानवान्प्रथमोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ८
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्त्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मामाविश्रा दानवाऽभवन् ॥ ९
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथाऽसिशूलपरशुगदामुसलपाणयः ॥ १०

ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्तत्चेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स कश्चन दृश्यते ॥ ११
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
परमां मुदमाश्रित्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ १२
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १३
ततो निवातकवचाः सर्वे एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विचित्रायुधपाणयः ॥ १४
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्भुसलैरपि ।
पट्टसैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १५
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चैत्रैः खलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासनसहस्रशः ॥ १६
ततो विचार्य बहुशो रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १७
तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यत्तदा कश्चित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १८
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १९
तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ २०

तिमिर्मैरस्यस्तं गिलति महामत्स्यस्तिमिगिलः तमपि गिल-
तीति तिमितिमिगिलः । तिमिरिव गिलनीयस्तिमिगिलो यस्येति
विग्रहः ॥ ४ ॥ घूर्णते भ्रमति ॥ ६ ॥ दिवं स्तब्ध्वा आकाशं
व्याप्य ॥ १३ ॥ दंशिताः सन्नद्धाः । त्राणैः कवचैः ॥ १४ ॥

ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः । विकृतस्वरूपाणि
भृशं सर्वाण्यनादयन् इति झ. पाठः ॥ १९ ॥ आप्लवन्त पला-
यनं कृतवन्तः । गतैः सत्वैर्विगताभिर्बुद्धिभिरुपलक्षिता भ्रान्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् । ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
 विमुञ्चन्तः शितान्वाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः २१ ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजगुर्मुहामृधे ॥ २३
 स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां च मम भारत । ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
 अवर्तत महावीरो निवातकवचान्तकः ॥ २२ अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामृधे ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुनस्य निवातकवचैः सह युद्धम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
 ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत । अभ्यग्नन्विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ १२
 अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १ ततोऽहं मातलेर्वीर्यमद्भुतं समदर्शयम् ।
 आच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः । अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १३
 अष्टुत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २ ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टसपाणयः । चिच्छेद सायुधान्राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
 शूलानि च भ्रुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
 सुमहत्तुमुलं वर्षं गदाशक्तिसमाकुलम् । प्रीतिमानभवद्दीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १५
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४ वध्यमानास्ततस्तेस्तु हयैस्तेन रथेन च ।
 अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथाऽपरे ॥ १६
 शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५ स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
 तानहं विविधैर्वीणैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः । शरवर्षैः शरार्तं मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ॥ १७
 गाण्डीवमुक्तैरभ्यग्नमेकैकं दशभिर्मृधे ॥ ६ शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविधातिभिः ।
 ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः । ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ १८
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ॥ ७ ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
 अथ मार्गान्वहंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः । अपीडयन्मां सहिताः शक्तिशूलासिवृष्टिभिः ॥ १९
 सुसंयता मातलिना ग्रामश्रन्त दितेः सुतान् ॥ ८ ततोऽहमस्त्रं प्रायुञ्जं गान्धर्वं नाम भारत ।
 शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्पुक्ता महारथे । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ २०
 तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ९ ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
 तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च । अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदम् ॥ २१
 मम वाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ १० छिच्चा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
 गतासवस्तथैवान्ये दानवाः पाण्डवर्षभ । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २२
 हतसारथयस्तत्र व्यकृप्यन्त तुरंगमैः ॥ ११ गाण्डीवाद्धि तदा सङ्घे यथा भ्रमरपङ्कयः ।

तारकामये इति श. पाठः । तत्र तारकामये तारार्थं संप्रामे
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥
 शताः शतानि अयुतमित्यर्थः । हरयोऽश्वाः ॥ ९ ॥ चिच्छेद

अहमिति शेषः ॥ १४ ॥ माधवं नाम मधोदैत्यस्य वधार्थं
 निर्मितत्वात् । देवराजस्य ब्रह्मदण्डसमं रणे इति ध. पाठः ॥ २० ॥
 द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

निष्पतन्ति महावाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २३
 तेषामपि तु वाणास्ते बहुत्वाञ्छला इव ।
 अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २४
 बध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५
 शरवेगाग्निहत्याहमस्त्रैस्त्रिविधातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २६

तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्तिस्स शोणितम् ।
 प्रावृषीवाभिवृष्टानि शृङ्गाण्यथ धराभृताम् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमस्पशैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 मद्भागैर्वध्यमानास्ते समुद्रिशाः स दानवाः ॥ २८
 शतधा भिन्नदेहास्ते क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

अर्जुनेन दिव्यास्त्रैर्मायानिरसनपूर्वकं दैत्यहननम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
 नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।
 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
 चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णा न्यपतन्पावकप्रकरा इव ॥ ३
 ततोऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
 धाराणां च निपातेन वायोर्विष्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च मेघानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
 धारा दिवि च संवद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणम् ।
 दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे च मया जलवर्षे च शोषिते ।
 मुमुक्षुर्दानवा मायामग्निं वायुं च भारत ॥ ९
 ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०

तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन्विचिधां मायां यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहद्रोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाऽश्मनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।
 हरयो विमुखाश्चासन्प्रास्खलन्नापि मातलिः ॥ १४
 हस्ताद्विरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृच्चाह मां भीतः किं करिष्याव इत्यपि ॥ १५
 मां च भीराविशचीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः संत्रस्तमिदमब्रवीत् ॥ १६
 सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
 अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयाऽनघ ॥ १७
 शम्बरस्य वधे घोरः संग्रामः सुमहानभूत् ।
 सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
 तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
 वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
 एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
 न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।

न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 मोहयिष्यन्दानवानामहं मायाबलं महत् ॥ २२
 अत्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ।
 अस्त्राणां च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च २३
 अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
 विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः मृत स्थिरो भव २४
 एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
 मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवोकसाम् ॥ २५
 पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरोत्तमाः ।

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्मितिौजसः ॥ २६
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
 भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
 सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
 व्यचरत्स्यन्दनाय्येण संग्रामे रोमहर्षणे ॥ २८
 ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
 तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
 वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
 नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्मायया वृतान् ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

अर्जुनेन निवातकवचवधानन्तरं पुनः स्वर्गप्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच ।
 अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स मायया ।
 अदृश्येनास्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
 गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्रयत्र स तेऽभवन् ॥ २
 ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 शतशः स प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विस्मजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणानथ ।
 व्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
 विनिगृह्य हयांश्चान्ये रथं च मम युध्यतः ।

सर्वतो मामविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
 पर्वतरूपचीयद्भिः पतद्भिश्च तथाऽपरैः ।
 सं देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
 लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 आर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्व्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायतान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
 ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
 अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्वाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् १७
 हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन् राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वसुरसङ्घेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन् यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
 वित्रस्तां दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता न विशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्दीदं विशिष्टमिति लक्ष्ये ॥ २७

मातलिरुवाच ।
 आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति भारत ।
 भवितान्तस्त्वमप्येषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया २२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तकरः प्राप्तस्तच्चया च कृतं तथा ॥ ३३
 दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४
 अर्जुन उवाच ।
 ततः प्रशाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगमं देवसन्न तत् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

निवातकवचवधानन्तरं स्वर्गप्रत्यागच्छताऽर्जुनेन मध्येमार्गं हिरण्यपुरावलोकनम् ॥ १ ॥ ततस्त्रहासिनां पौलोमानां कालकेयानां च वधानन्तरं पुनः स्वर्गं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामगमं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
 रत्नद्रुममयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतम् ।

तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ॥ ४
 असुरैर्नित्यमुदितैः शूलिष्टिमुसलायुधैः ।
 चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ५
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ६
 मातलिरुवाच ।
 पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चैरतुः परमं तपः ॥ ७

तपसोन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ।
 अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ॥ ८
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ।
 पुरं सुरमणीयं च खचरं सुकृतप्रभम् ॥ ९
 सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्ममरैरपि ।
 महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १०
 सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणो भवनाच्छ्रेष्ठं कालकेयकृतं विभो ॥ ११
 तदेतत्खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
 पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १२
 हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ १३
 त एते मुदिता राजन्नवध्याः सर्वदैवतैः ।
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ॥ १४
 'सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनञ्जय ।'
 मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १५
 [एतानपि रणे पार्थ कालकेयान्दुरासदान् ।
 वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान्] ॥ १६
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरवध्यं तदहं ज्ञात्वा विशांपते ।
 अब्रुवं मातलिं हृष्टो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १७
 त्रिदशेशद्विपो यावत्क्षयमस्मैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विपः १८
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १९
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ २०
 ततो नालीकनासाचैर्भल्लैः शक्त्यृष्टितोमरैः ।
 प्रत्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ २१
 तदहं शस्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्यावलमुपाश्रितः ॥ २२
 व्यामोहयं च तान्सर्वान् रथमार्गैश्चरन्रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स दानवाः २३
 तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दासैरच्छिन्दं शतसङ्घशः ॥ २४
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २५
 ततोऽहं शरवर्षेण महता कुरुनन्दन ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २६
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स यथासुखम् ॥ २७
 अन्तर्भूमौ निपतति पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक् प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २८
 अमरावतिसंकाशं तत्पुरं कामगं महत् ।
 अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णां परंतप ॥ २९
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रनुदितेन च ।
 व्यगृह्णां सह दैतेयैस्तत्पुरं पुरुषर्षभ ॥ ३०
 विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन्प्रभ्रं पुरमासुरम् ॥ ३१
 ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्सयैः ।
 पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ ३२
 ततो मातलिरारुह्य पुरस्तान्निपतन्निव ।
 महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ ३३
 ततो रथसहस्राणि पृष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
 युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ।
 तान्यहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रराजितैः ॥ ३४
 ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ।
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तत् ३५
 ततोऽहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयम् ३६
 ततस्तानि सहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम् ।
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नच्छनकैरिव ॥ ३७
 रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः ।
 प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३८
 विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।

खपुरं खचरत्वात् ॥ १२ ॥ न वध्या इति न अपितु
 वध्याएव ॥ १८ ॥ आरुह्य गगनमुत्पत्य । अवातरत् अव-
 तीर्णः ॥ ३३ ॥ पर्यवर्तन्त परिवार्य अवर्तन्त । गार्ध्रराजितैः

गृध्रपत्रशोभितैः ॥ ३४ ॥ युद्धे निमित्ते सति संन्यवर्तन्त ।
 इमे वयमिति शेषः । युद्धेन जेतुमिति शेषः ॥ ३५ ॥

विचित्राभरणाथैव मम प्रीतिकराऽभवन् ॥ ३९
 अहं तु शरवर्षैस्तान्स्त्रप्रचुदितै रणे ।
 नाशक्रुवं पीडयितुं ते तु मां प्रत्यपीडयन् ॥ ४०
 तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽसि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ४१
 'ततोहं परमायचो मातलिं परिपृष्टवान् ॥ ४२
 किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
 न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ४३
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
 तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर ॥ ४४
 एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
 निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ॥ ४५
 एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ॥ ४६
 ततो मत्वा रणे भयं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
 विचुकुशुर्महाराज स्वरेण महता मुहुः ॥ ४७
 अभयः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
 अस्माभिः समरे भय इत्येवं संघशस्तदा ॥ ४८
 ततोहं देवदेवाय रुद्रायाव्यक्तमूर्तये ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ४९
 यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभित्रविनाशनम् ।
 'महत्पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥' ५०
 'ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिमुखं पङ्कजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
 लेलिहानैर्महानागैः कृतचिह्नममित्रहन् ॥ ५१
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ५२
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ५३
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 भृगोणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ५४
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ।
 शरभाणां गजानां च वानराणां च सङ्घशः ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ॥ ५५
 सालावृकाणां प्रेतानां भ्रुण्डानां च सर्वशः ।
 गृध्राणां गरुडानां च चमराणां तथैव च ॥ ५६
 देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ५७
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 झषाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ५८
 मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ५९
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तदा ।
 सर्वमासीज्जगव्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ६०
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
 अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसास्थिभिः ॥ ६१
 अभीक्ष्णं बध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ।
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ॥ ६२
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्वाणैरपि निवर्हणैः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तैर्नैव भारत ॥ ६३
 गाण्डीवास्त्रप्रणुत्रांस्तान्गतासूत्रभसश्च्युतान् ।
 दृष्ट्वाऽहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ६४
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमदेवसारथिः ॥ ६५
 तदसङ्घं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ६६
 उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 'हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सङ्घे सहस्रशः ॥ ६७
 सुरासुरैरसङ्घं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ।
 'ध्रुवं धनञ्जय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ॥' ६८
 सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
 त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यतपसो बलात् ॥ ६९
 अर्जुन उवाच ।
 विध्वस्ते खपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।

विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥७०
 प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्य इव दुःखिताः ।
 पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्शोचमाना महीतले ॥७१
 रुदत्यो दीनकण्ठ्यस्तु निनदन्त्यो हतेश्वराः ।
 उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो विस्रस्तस्त्रिभूषणाः ॥७२
 तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
 न बभौ दानवपुरं हतत्वित्कं हतेश्वरम् ॥ ७३
 गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
 शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ७४
 मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
 देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ७५
 हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् ।
 निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ७६
 मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरण तत् ।
 सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ७७
 हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

निवातकवचानां च वधं सङ्घे महौजसाम् ।
 'कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥' ७८
 तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधुसाधिवत्यथाब्रवीत् ।
 'परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्नि चाघ्राय सस्मितम् ॥'
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं समधुरं वचः ॥ ८०
 अतिदेवासुरं कर्म कृतमेव त्वया रणे ।
 गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून्मता मम ॥ ८१
 एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
 असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ८२
 अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
 सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ८३
 वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
 पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥८४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रेण स्वस्यै सानुग्रहं कवचकिरीटादिदानकथनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरेण दिव्यास्त्रप्रदर्शनचो-
 दनायां श्वःप्रदर्शनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ।
 ततो मामतिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
 दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाऽभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥२
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।
 संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥३
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
 अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्यमीम् ॥ ४
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥५

ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥८
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्चवर्षाणि भारत ।
 उपितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
 ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

अतिविश्वस्तं अति अत्यन्तं विश्वस्तं शत्रून् जेष्यतीति
 विश्वासो यस्मिन् । संरूढा देहे निमग्नाः शरास्तैर्विक्षतम्

॥ १ ॥ ला लाम् ॥ २ ॥ षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
 दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ११
 दिष्ट्या च भगवन्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
 साक्षाद्दृष्टः स्वयुद्धेन तोषितश्च त्वयाऽनघ ॥ १२
 दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
 दिष्ट्या वर्धामहे पार्थ दिष्ट्याऽसि पुनरागतः १३
 अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
 'पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम्'

मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
 इच्छामि तानि चास्त्राणि द्रष्टुं दिव्यानि भारत ।
 यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५
 अर्जुन उवाच ।
 श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
 निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिराय दिव्यास्त्रप्रदर्शनम् ॥ १ ॥ अस्त्रतेजसा जगत्क्षोभे सति इन्द्रचोदनया नारदेनार्जुनंप्रत्यस्त्रप्रदर्शन-
 प्रतिषेधनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
 ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनन्दनम् ।
 दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
 ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
 अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
 यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
 'नमस्कृत्य त्रिनेत्राय वासवाय च पाण्डवः ॥' ४
 गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणु त्रिवेणुमत् ।
 पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ५
 दिव्येन संवृतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
 धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं स वारिजम् ॥ ६
 शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाशुजः ।
 अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ७
 अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ।

समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्गुमा ॥ ८
 क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
 शैलाश्चापि व्यदीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ९
 न वभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
 न वेदाः प्रतिभान्ति स द्विजातीनां कथंचन १०
 अन्तर्भूमिगता ये च ग्राणिनो जनमेजय ।
 पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ ११
 वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे विकृताननाः ।
 दह्यमानास्तदाऽस्त्रैस्ते याचन्ति स धनंजयम् ॥ १२
 ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धा ये च महर्षयः ।
 जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १३
 देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवोकसः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ।
 खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १४
 ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
 भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १५

मातृनन्दनं मातुः सुखकरम् ॥ २ ॥ गिरिवएव कूबरादय-
 स्तद्वन्तम् । कूबरो यस्मिन् युगं ध्रियते तदार । पादौ चक्रे ।
 अक्षः तयोः संधानं दाह । शुभाः वेणवश्च वेणवो यस्मिन्
 तत् शुभवेणु त्रिवेणु अक्षकूबरयोः संधानार्थं त्रिशिखं दाह
 धन० ३६

तद्वन्तम् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आपो लुक् । रथपदे
 वा क्लीबत्वं ध्येयम् । पृथिवीमेव पार्थिवं मानसं भूमिरूपं रथम्
 ॥ ५ ॥ वारिजं शङ्खम् । देवदत्तं नामतः ॥ ६ ॥ दर्शनाय
 दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः ।
 अभितः पाण्डवं चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १६
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः सङ्घशैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १७
 तस्मिंश्च तादृशे काले नारदश्चोदितः सुरैः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १८
 अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथंचन ॥ १९
 अधिष्ठाने न वाऽनार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
 प्रयोगेषु महान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ २०
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।

बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २१
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स्र विनाशाय मैवं भूयः कृथाः कचित् २२
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २४
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

समाप्तं च निवातकवचयुद्धपर्व ॥ ९ ॥

(अथाजगरपर्व ॥ १० ॥)

अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

अर्जुनसमागमानन्तरं युधिष्ठिरेण गन्धमादनादवतरणाध्यवसायः ॥ १ ॥ लोमशेन पाण्डवान्प्रति जयाशीर्षचनपूर्वकं स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे
 प्रत्यागते भवनाद्ब्रह्मन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः
 समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्
 क्रीडाश्च नानाद्रुमसन्निवद्धाः ।

चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः

सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३

अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः

प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।

न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-

ञ्छिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४

समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

मूषुः समास्तत्र तथा चतस्रः ।

पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां

शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५

ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी

जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।

निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे सति ॥ १९ ॥ अधिष्ठानेपि वा अनार्तः न प्रयुञ्जीत ॥ २० ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य ॥ १ ॥ आक्रीडं उद्यानम् ॥ २ ॥ वासं स्थानम् । प्राणिनां भूमिस्थानामैश्वर्यमिति शेषः ॥ ४ ॥ पूर्वाश्च षट् समाः ॥ ५ ॥

यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनुप्रियं च ।
 ततो न गच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाऽधमबुद्धिशील-
 मज्ञातवासं सुखमाप्नुयाम ॥ ८
 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
 विहाय मानं विचरामो वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तत्र विहृत्य गृहं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्दृष्टाय
 ततो महीं प्राप्नुहि धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येद्भि लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुङ्गवानां
 शक्यं महत्प्राप्तुमथ क्रियाश्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्नमसे कुवेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विपतां वधाय
 कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३

तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन्
 समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 तवार्थसिद्ध्यर्थमपि मष्टुचौ
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चेमौ नरदेववर्य
 यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ॥ १६
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 शमं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 तेषां च धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं स्थानमुपेत्य राजा
 पर्याक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ १८
 आमन्त्र्य वैश्वानि नदीः सरांसि
 सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ।
 [ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
 संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ॥] १९
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे जितात्मा
 द्रष्टा तवासीति मतिं चकार ॥ २०

अपकृष्टदेशान् दूरस्थान् न ज्ञास्यन्ति अपितु समीपस्था-
 नेव ॥ ९ ॥ निर्यात्य प्रत्यर्प्य । अपकारिणेऽपकारं
 कृत्वैत्यर्थः । फलं राज्यप्राप्तिः । पुष्पं शत्रुवधः ॥ १० ॥
 निग्रहे च बन्धने वा । आतृत्वाद्द्वेषेऽप्रवृत्तिश्चेदिति भावः
 ॥ १३ ॥ समेत्य युद्धं प्राप्य ॥ १४ ॥ सुपर्णकेतुः कृष्णः ।
 शिनेर्नप्ता साल्यकिः । एतयोर्वार्यं हितकारित्वं चाह । तथैवेति ।
 तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव चाहं नरदेव वर्य । इति अ.

पाठः । तत्र कृष्णोऽर्जुनः । अहं भीमसेन इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 प्रयोगेऽन्नप्रयोगे कृतिनौ कुशलौ ॥ १६ ॥ त्वदर्थयोगप्रभवप्र-
 धानाः तव अर्थयोगो धनलाभः प्रभव ऐश्वर्योत्कर्षस्तद्वयं
 प्रधानं तेषां ते तथा ॥ १७ ॥ इति प्रार्थयामासेति पूर्वेण
 संबन्धः । मतिं चकार । गमने इति शेषः ॥ २० ॥ अष्टसप्त-
 त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

वृत्तश्च सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पुनर्निवृत्तः ।
उवाह चैनाङ्गणशस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २१
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।

स लोमशो दिवमेवोजितश्री-
र्जगाम तेषां विजयं तदोक्त्वा ॥ २२
तेनाष्टिषेणेन तथानुशिष्टा-
स्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नराय्याः ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धमादनादवतीर्णैः पाण्डवैः क्रमेण कैलासवृषपर्वसुबाह्यादिनिवासगमनपूर्वकं पुनर्द्वैतवनमेत्य सरस्वतीतीरे सुख-
विहरणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किन्नरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्
गोष्ठान्दहरीणां गिरिगह्वराणि ।
बहुप्रकाराणि समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराय्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि नदीः सरांसि
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशामुखं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुध्य
व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं ते
तमाश्रमाय्यं वृषपर्वणस्तु ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तस्य त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते व्रदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊपुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगताः समग्राः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रधानाः ।
ते रेभिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतमला यथैव ॥ १०

नगोत्तमं गन्धमादनं जहतां लज्जताम् ॥ १ ॥ कुबेरस्य
कान्तं प्रियम् ॥ २ ॥ समुच्छ्रयान् उच्चैस्त्वानि । संनिरोधान्
संकीर्णत्वानि । गोष्ठान् स्थानानि । दहरीणां सिंहानाम् ॥ ३ ॥

अनेकपाः द्विपाः ॥ ४ ॥ गुहा अल्पप्रमाणा दरी । गह्वरं महती
दरी ॥ ५ ॥ नलिनीं सरसीम् ॥ ६ ॥ नन्दनसिन्द्रवनम् ॥ १० ॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो वदर्या
 किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुपारान्दरदांश्च सर्वान्
 देशान्कुलिन्दस्य च भूरिरम्यान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिव पुत्रपौत्रा-
 न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा
 तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
 समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
 सुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वे ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
 पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 मृतान्समादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
 तस्मिन्निरौ प्रसन्नवणोपपन्न-
 हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
 वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
 महावनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७

तत्राससादातिवलं भुजङ्गं
 क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
 विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं
 वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्गनाचैत्ररथप्रकाशा-
 च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
 सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
 सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
 स्तृणोदपात्रावरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
 पृष्ठाक्षरौहीतकवेतसाश्च
 तथा वदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
 विल्वेज्जुदाः पीलुशमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा वभूवुः ॥ २३
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मावासभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुखं विजहूर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

पौरोगवैः पुरोगामिभिः पट्टगृहादिसामप्रीवाहैः ॥ १४ ॥
 यासुनं यमुनोद्गमम् ॥ १५ ॥ पुंसि यथा श्वेतसुत्तरीयं श्वेदारु-
 णमुष्णीषं च तद्वत् गिरौ प्रसन्नवणानि अरुणपाण्डुसानूनि च
 भान्तीत्युत्प्रेक्षा । विशाखयूपं स्थानविशेषः ॥ १६ ॥ शिवेन
 पार्थाः इति स्त. पाठः ॥ १७ ॥ द्वीपो द्वीपवदाश्रयः । ग्राहेण

सर्पेण ॥ १९ ॥ तृणोदपात्रावरणाः आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थं
 उदकपात्रेण च आशुष्वन्ति ते तथाभूताः । अश्मकुट्टाः वान-
 प्रस्था दन्तोत्खलिका एव सन्तो जरया नष्टदन्ता अश्मकुट्टा
 भवन्ति ॥ २२ ॥ वभूवुः शोभावन्त इति शेषः ॥ २३ ॥
 एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

वने मृगयार्थमटतो भीमस्य महताऽजगरेण ग्रहणम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।

भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १

पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।

नलिन्यां कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसाम् ॥२

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिसूदनम् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बहाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।

प्राप्तानामाश्रमं राजन् राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४

यदृच्छया धनुष्पाणिर्वद्वखड्गो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।

देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६

चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।

उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८

स संपश्यन्गिरिनदीवैर्दूर्यमणिसंनिभैः ।

सलिलैर्हिमसंकाशैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९

वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।

हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।

विध्यन्मृगाञ्चरैः शुद्धैश्चचार स महाबलः ॥११

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।

निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १२

मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।

विनिघ्नंस्तत्रतत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३

स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ।

सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ॥ १४

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।

पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ॥ १५

पर्वताग्राणि वै मृद्भ्रन्नादयानश्च विज्वरः ।

प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ॥ १६

वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।

आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।

चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ॥ १७

गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ॥१८

क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ॥ १९

स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।

पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ॥ २०

स अविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान् ।

त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्वपराक्रमः ॥ २१

ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।

ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ॥ २२

स ददर्श महाकायं भुजङ्गं रोमहर्षणम् ।

गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३

पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।

चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।

दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः ॥२५

त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।

निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥२६

स भीमं सहसाऽभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।

जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्वलात् ॥ २७

तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।

संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८

तुङ्गं कालीयकं च काष्ठविशेषौ ॥ १० ॥ मरुधन्वसु गिरे-
निर्जलप्रदेशेषु । मरुनां गिरिधन्वनोरिति मेदिनी ॥ ११ ॥पर्वतस्याभोगः विस्तीर्णता तत्परिमाणं वर्ष्मं शरीरं यस्य तम्
॥ २४ ॥ पृदाकुः सर्पः ॥ २७ ॥

दशनागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३०

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१
स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिवाधितुम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

अजगरेण भीमंप्रति स्वस्वाजगरत्वप्रापककारणाभिधानम् ॥ १ ॥ दुर्निमित्तदर्शनादुर्मनायमानेन युधिष्ठिरेण भीममार्गानुसरणेनाजगरगृहीतभीमस्य दर्शनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तदा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया युधि ॥ ४
राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किंनु विद्याबलं किंनु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
अनित्यो विक्रमो नृणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता गृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्टस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनां १०
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजङ्गत्वमरिंदम ।

तदवश्यं त्वया मत्तः श्रोतव्यं शृणु यन्मम ॥ ११
इमामवस्थां संग्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणा ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेपामायोर्वशधरः सुतः ॥ १३
सोहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचित्प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वाऽपि पष्टे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्भुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाऽभिपरिभुतः ।
'यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।'
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीद्विषिः ॥ २१

सत्त्वं बुद्धिम् ॥ ३१ ॥ अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

कामया इच्छातः ॥ २ ॥ भोगेन देहेन ॥ ८ ॥ उपयो-
क्ष्यामि भक्षितुमिच्छामि । विधानं दैवम् ॥ १५ ॥ पष्टे

कालेऽष्टधाविभक्तस्याहो भागे ॥ १६ ॥ स्मार्तं स्मृतिविषयम् ।
पुराणं चिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ विभागविदा-
त्मानात्मविचेकवित् ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥२२
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥२३
 सोहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥२४
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्प नात्मने द्विजसत्तम ॥ २५
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
 आगमे यदि वाऽपाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥२६
 दैवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २७
 पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
 किंतु नाद्यानुशोचामि तथाऽऽत्मानं विनाशितम् ।
 तथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृत्राज्यपरिच्युतान् ॥
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां समुद्रीक्षमाणास्ते प्रयतिष्यन्ति विह्वलाः ॥३०
 विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ३१
 अथवा नार्जुनो धीमान्विपादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
 समर्थः स महाबाहुरेकाहा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम् ॥ ३४
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 याऽस्माकं नित्यमाशास्ते महच्चमधिकं परैः ॥ ३५
 तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजङ्गम ।
 सफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
 नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
 मद्बाहुबलसंगुप्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७

भविष्यतो निरुत्साहौ अष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्विनाशात्परिद्युनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजङ्गभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्धोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ४१
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
 रक्तं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२
 प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरूतानि च ॥ ४३
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहियाहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥४४
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परितप्यति ।
 सव्यस्वाक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
 धर्मराजोपि मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपप्रच्छ क भीम इति भारत ॥ ४६
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
 नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
 स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
 मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं महावने ॥ ४९
 स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
 ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ५०
 ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
 पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ॥ ५१
 धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ।
 ऊरुवातविनिर्भ्रान्दुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५२
 स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।

कदाचिद्भावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी सामर्थ्यवान्
 अवश्यं भवति ॥ २६ ॥ परुषोक्तिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥
 वर्तिका पक्षिविशेषः ॥ ४२ ॥ दक्षिणो भुजः स्फुरतीति भवि-

ष्यतोऽनिष्टप्रशमनस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥ विकारः स्फुरणम्
 ॥ ४५ ॥ यूथपान्पतितान्ददर्शोऽन्वयः ॥ ५० ॥

[रूक्षमारूतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकुले ॥ ५३
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।

५३

अश्मस्थानुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।]

गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ॥ ५४

५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

द्विशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

युधिष्ठिराजगरयोः संवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम् ।

दयितं भ्रातरं धीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।

कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३

[अयमार्य महासत्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।

वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः ।

गम्यतां नेह स्यातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६

व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।

स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषये मम ॥ ७

चिरेणाद्य मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।

सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ९

किमर्थं च त्वया प्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।

किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।

किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ १०

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाऽहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ११

ऋतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।

त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तोऽहं विक्रमेण च ॥ १२

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।

सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिविकां मम ॥ १३

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।

इमामगस्त्येन दशमानीत इति मे स्मृतिः ॥ १४

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदन्वेति पाण्डवः ।

तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५

षष्ठे काले मयाऽऽहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।

नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यदपि कामये ॥ १६

प्रश्नानुचारितानघ व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

अथ पश्चाद्विमोक्षयामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्रुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।

सर्परराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किंच युधिष्ठिर ।

ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिनोमि ते ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंसं तपो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः २१

ईरिणे ऊपरे । क्षुपाः हस्यवृक्षाः ॥ ५४ ॥ एकाशीत्यधिकशतत-
मोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितं २२
 सर्प उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
 आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ २३
 वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
 ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्ष्ये ॥ २४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्रे तु यद्भवेत्क्षम द्विजे तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 तत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति च ।
 ताभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि २७
 एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं तु विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता २८
 एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

वृथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ ३१
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाञ्छैशुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ ३२
 इदमर्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ३३
 प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 'तथोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाक्रमम् ।'
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदेन जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३५
 कृतकृत्याः सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति ।
 संकरस्त्वत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३६
 यत्रेदानीं महासर्पं संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
 तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३७
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्घातरं ते वृकोदरम् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि ब्रह्मीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

ब्रह्मीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

स्वप्रशस्योत्तरदाननुष्ठेनाजगररूपिणा नहुषेण युधिष्ठिरं प्रति स्वस्वाजगरभावसंभवहेतुकथनपूर्वकं भीमं विमुच्य पुनः स्वर्गं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।
 पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।

अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दानाद्वा सर्पं सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाववमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

ताभ्यां हीनं न विद्यते इति श्र. पाठः ॥ २८ ॥ हीनं नास्ति पदं क्वचित् इति श्र. पाठः ॥ २९ ॥ प्रधानं च तदिष्टं चेति कर्मधारयः ॥ ३३ ॥ नाभिवर्धनात्तल्लक्ष्येदनात् ॥ ३४ ॥

यदि वृत्तं न विद्यते इति श्र. पाठः । यदि वृत्तं न नश्यति इति ख. पाठः । यदि वृत्तं न दृश्यते इति घ. पाठः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४
 क्वचिदानप्रयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र क्वचिदानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
 मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषालोकादानादिभिरनादिभिः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 क्रामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाऽश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोयमेता गतीस्तात जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 निम्ने महति चात्मानमवस्थाप्य च वै नृप ॥ १४
 जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते नाम्नाऽथ देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
 तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
 किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७
 सर्प उवाच ।
 तदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।

करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयायतनत्वेन भूतात्मा क्षेत्रविष्ठितः ॥ २०
 तत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
 स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
 बुद्धिं द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावराम् ॥ २२
 बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
 सर्प उवाच ।
 बुद्धिरात्मानुगाऽतीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैपिणी भवेत् २५
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यान्मनस्तूत्पन्नमेव हि ।
 बुद्धेर्गुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् ॥ २६
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
 त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यसे स्वयम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अहो बुद्धिमतांश्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
 विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्नहुष पृच्छसि ॥ २८
 सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
 एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९
 सर्प उवाच ।
 सुप्रज्ञमपि चेच्छ्रमृद्धिमोहयते नरम् ।
 वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
 सोहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
 पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
 कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
 क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥
 अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।

अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥३३
 ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
 वरं मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्वि द्येर्वलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो महासुनिः ।
 अगस्त्येन ततोस्म्युक्तो ध्वंस सर्पति वैरुषा ॥३७
 ततस्तस्माद्विमानाभ्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः ।
 प्रपतन्बुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
 युधिष्ठिरो धर्मराजः शापाच्चां मोक्षयिष्यति ॥४०
 अभिमानस्य वै तस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाऽहमचूचुदम् ॥४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा ज्ञाननित्यता ।

साधकानि सतां पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥४३
 अरिष्ट एष ते भ्राता मुक्तो भीमो महाशुभ्र ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः४४
 'स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपागतः ।
 तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं तन्मे महत्कृतम् ॥'४५
 वैशंपायन उवाच ।
 'ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।
 अवपातेन महता तत्रावाप तदुत्तमम् ॥' ४६
 इत्युक्त्वाऽऽजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
 दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४७
 युधिष्ठिरोपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ ४८
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४९
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
 आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥५०
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ५१
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि आजगरपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

समाप्तं चेदमाजगरं पर्व ॥ १० ॥

(अथ मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ११ ॥)

चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

वर्षाशरद्वर्णनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरादिभिर्द्वैतवनात्पुनः काम्यकवनप्रवेशः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

निदाघान्तरकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।

करान्मम प्रयच्छन्तीति झ. पाठः ॥ ३४ ॥ अभिमानस्य
 घोरस्य पापस्य च इति झ. पाठः ॥ ४१ ॥

तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १

छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।

त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

* मार्कण्डेयेन समास्या सहासनमित्यर्थः । आस उपवेशनेऽस्मात्पठ्यत् ।

प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
 तपाल्यनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपेताकप्रभाजालाः सविद्युन्मण्डलप्रभाः ॥ ३
 विरूढशष्पा धरणी मत्तदंशसरीसृपा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोगणा ॥ ४
 न स प्रज्ञायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
 समं वा विषमं वाऽपि नद्यो वा स्थावराणि वा ५
 क्षुब्धतोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
 सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपाल्ये ॥ ६
 नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
 वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
 स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
 मत्ताः परिपतन्ति स दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
 तदा बहुविधाकारा प्राट्टण्मेघानुनादिता ।
 अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
 क्रौञ्चहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताऽभवत् ।
 रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०

विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाऽभवत् ।
 मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
 दृश्यन्ते शान्तरजसः क्षपाजलदशीतलाः ।
 ग्रहनक्षत्रसङ्घैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
 कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
 नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
 आकाशसंकाशजलां तीरवानीरसंकुलाम् ।
 बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥ १४
 ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
 पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
 तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसन्धौ स शारदी ।
 तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
 पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।
 तत्सर्वं भरतश्रेष्ठ समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
 तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 सूतैः पौरोगवैः साकं काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

पाण्डवानां पुनः काम्यकागमनं श्रुतवता कृष्णेन सत्यभामया सह तत्रागमनम् ॥ १ ॥ तथा नारदमार्कण्डेययोरागमनं च ॥ २ ॥ मार्कण्डेयेन श्रीकृष्णचोदनया पुराणकथाकथनारम्भः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 काम्यकं प्राप्य कौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
 ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
 ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
 अथाब्रवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
 स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३

विदिता हि हरेर्युधमिहायाताः कुरुद्वहाः ।
 सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेपी च वो हरिः ॥ ४
 बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
 स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
 तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः ।
 शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनांवरः ॥ ६
 मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।

असिताः कृष्णवर्णाः ॥ २ ॥ तपाल्ये वर्षासु निकेता इव मण्डपीभूता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ समवस्तृते आच्छादिते । स्थावराणि भूतलादीनि ॥ ५ ॥ आशुगाः तीव्रवेगाः । सिन्धवः नद्यः ॥ ६ ॥ स्तोककाश्चातकाः । दर्दुराः मण्डूकाः ॥ ८ ॥ मरुधन्वसु गिरेः शुष्कस्थानेषु ॥ ९ ॥ रूढकक्षाणि बहुतृणानि वना-

नि प्रस्थशब्दोदितानि सानूनि च यस्यां सा तथा ॥ १० ॥ कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता पूर्णमासी ॥ १६ ॥ योगं युज्यते रथादाविति व्युत्पत्त्या बाहनादिकं समूहः आरोपितभारं कृतवन्तः ॥ १७ ॥ चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
 अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
 ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥८
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य महाभागां द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
 स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमः ॥ १०
 तथैव सत्यभामाऽपि द्रौपदीं परिष्वजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्तुः पुण्डरीकाक्षं परिववृश्च सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्
 धनंजयेनासुरमर्दनेन ।
 बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
 त्सिन्धुभद्रां च तथाऽभिमन्युम् ॥ १४
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
 यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
 प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ १५
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंसन्
 युधिष्ठिरं तेन सहोपविश्य ॥ १६
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्तस्यादिमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्त्वयाऽयं च परश्च लोकः ॥ १७

अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः ऋतवः पुराणाः ॥ १८
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामान्न किञ्चित्कुरुषे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्प्रभावादसि धर्मराजः ॥ १९
 दानं च सत्यं च तपश्च राजन्
 क्षमा च शान्तिश्च दमो धृतिश्च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ २०
 हतं च देशं कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशां च पश्यन् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं
 सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २१
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः
 क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 अद्यैव तन्निग्रहणं कुरूणां
 यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २२
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
 दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 दिष्ट्या समग्राऽसि धनंजयेन
 समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ॥ २३
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधाना-
 त्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
 चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २४
 राज्ये नियुक्तैश्च निमग्न्यमाणाः
 पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
 गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २५

आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
 गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
 न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २६
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तं
 प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन तथा करोति
 तथैव भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २७
 यथाऽनिरुद्धस्य यथाऽभिमन्यो-
 र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
 तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २८
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-
 नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयेदतन्द्री-
 स्तांश्चाभिमन्युं च सदा कुमारान् ॥ २९
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षां
 शस्त्राणि चैषां विधिवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाऽभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ ३०
 यथा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३१
 अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्त-
 स्तिष्ठन्तु यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३२
 आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपत्यश्चरथा सनागा ॥ ३३

प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
 भौमस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३४
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
 न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु हतारियोधं .
 प्रतीक्षतां नागपुरं प्रभग्नम् ॥ ३५
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धिप्रभवं विशोकः
 प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३६
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३७
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोस्ति ॥ ३८
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३९
 एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
 सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
 सदानधर्माः सजलाः सदाराः
 सवान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ॥ ४०
 वैशंपायन उवाच ।
 तथा वदति वाष्णोये धर्मराजे च भारत ।
 अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ४१

आनर्तं द्वारकादेशम् ॥ २६ ॥ विनेता शिक्षयिता रौक्मिणेयः
 प्रयुक्तः ॥ २८ ॥ मधूनां माधुराणाम् । हलायुधः प्रग्रहणो
 नियन्ता यसाः सा सेना । यत्ता सन्नद्धा ॥ ३३ ॥ भौमस्य

नरकासुरस्य सौभाधिपतेः साल्वस्य । साल्वस्य सौभाधिपतेश्च
 मार्गमिति ख. पाठः ॥ ३४ ॥

अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
 व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ॥ ४२
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 उपातिष्ठन्त ते सर्वे पाण्डवाः सहयादवाः ॥ ४३
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४४
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाऽहं परमं वचः ॥ ४५
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान्सनातनान् ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय प्रचक्ष्व नः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।

आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४७
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणः ॥ ४८
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४९
 उवाच चैनं कालज्ञं स्यन्निव सनारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ५०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ५१
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्ते महामुनिम् ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति प्राणिनां सुकृतदुष्कृतफलभोगादिप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
 भवान्देवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ॥ २
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्नानवलोककः ॥ ३
 भ्रमत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वाऽऽत्मानं सुखाच्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुष्टं चानृद्ध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
 अथवा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदांवर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथवा पुनः ॥ ६
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७

ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व वा कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्ब्रूतांवर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पवाधा निरातङ्गाः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४

पञ्चविंशकः वर्षैरिति शेषः ॥ ४२ ॥ अवलोककः अवलोकनार्थी
 ॥ ४७ ॥ पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

कथ्यतः समृद्धियुतान् ॥ ४ ॥ स्थित्यर्थं लोकरक्षार्थम् ।
 वेदितव्यं ते स्मृत्यर्थमनुपृच्छसीति ध. पाठः ॥ ९ ॥

द्रष्टारो देवसङ्गानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरे तस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्त्वा देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्गिरयगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 'काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः' १९
 सर्वाभिश्चङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः ।
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ २०
 दौष्कल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽभितापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नचेतसः ॥ २१
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क तिष्ठति ॥ २२
 कथ्यस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २३
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २४
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
 संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराऽभवः ॥ २५
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म च्छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते ॥ २६
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २७
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २८
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २९

सुशीलाः शुक्रजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुचियोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ ३०
 जितेन्द्रियत्वाद्दशिनः सत्कृत्यान्मन्दराणिणः ।
 अल्पाबाधपरित्रासा भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३१
 च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ॥ ३२
 ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ।
 'कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ॥' ३३
 किञ्चिद्देवाद्दृष्टात्किञ्चिद्विदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ३४
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतांवर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३५
 इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३६
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति
 नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शत्रुवरम्लोको
 नासौ सदा ग्राम्यसुखे रतानाम् ॥ ३७
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
 स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
 स्तेषामसौ नायमरिम्लोकोः ॥ ३८
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
 धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
 तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३९
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं
 न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
 न चापि गच्छन्ति शुभान्यभाग्या-
 स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ४०

माया कूटकार्पापणादिः व्याजं दम्भः तदेवोपजीवन्ति ननु
 धर्मम् । ते मायाव्याजोपजीविनः ॥ १७ ॥ नाथन्तः प्रार्थय-
 मानाः । कामानां कामान् ॥ २१ ॥ अनुनयं सिद्धान्तम्

॥ २३ ॥ शरीरेण मानवो विधिसंयुतः इति क. पाठः ॥ २४ ॥
 जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः इति झ. पाठः ॥ ३८ ॥ प्रजने
 पुत्रोत्पादने ॥ ४० ॥ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ४१
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृषीन्प्रेतगतांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४२
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
माभूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वाऽऽत्मनः क्लेशमिमं सुखार्थम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति सृतस्य पुनरुज्जीवनशक्त्यादिरूपब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् १
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हेहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयां व्यचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ॥ ४
स तेन हिंसितोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ।
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ ५
जगाम हेहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ।
राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ॥ ६
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ।
'स कुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ॥ ७
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दानमानसाः ॥ ८
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनाम्नोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ९
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ १०
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सक्रियां मुने ।

त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् १२
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायासै यथातथम् ।
नापश्यन्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ॥ १३
अन्वेषमाणाः सत्रीडाः सुप्तवद्गतमानसाः ।
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ॥ १४
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्बो विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १५
ते च दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते ॥ १६
मृतो ह्ययमितो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १७
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं च प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ।
'मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ॥ १८
शुद्धाचारादनलसाः साध्योपासनतत्पराः ।
शुद्धान्नाः शुद्धसदना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ॥ १९
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २०
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।

उत्तरासङ्गः प्रावरणम् ॥ ४ ॥ जग्मुश्चारिष्टनेत्रोऽथ इति
क्ष. पाठः । अरिष्टनेमिशब्द इकारान्तोऽप्यत्र मन्त्रन्तोऽपि ज्ञेयः

॥ ९ ॥ तार्क्ष्यः तृक्ष्य इत्यपस्वोपत्यम् ॥ १४ ॥

तेषां हि चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २१
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
संभोज्य शेषमश्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २२
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ २३
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २४
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महाशुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति वैन्यस्याश्वमेधे अत्रिगौतमविवादानुवादेन ब्राह्मणमाहात्म्यकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ॥ १
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ।
भूयोऽर्थं नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ॥ २
स विचिन्त्य महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ ३
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ४
तं भार्या प्रत्युवाचाथ धनमेवानुरुन्धती ।
वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ॥ ५
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ।
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ॥ ६
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ७
अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ८

तेषां दुश्चरितं ब्रूमः इति श्र. पाठः ॥ २१ ॥ तेजस्विनां योग-
सिद्धानां देशः सामीप्यम् । तत्सङ्गादित्यर्थः ॥ २३ ॥ सप्ताशी-
त्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

सोऽत्रिर्र्थं भूयो नानुरुध्यत् अत्यन्तमर्थार्थी न बभूव ।
कृतः । धर्मव्यक्तिधर्मस्य फलद्वाराऽभिव्यक्तिः । फलव्यक्त्या हि
धर्मो नश्यत्यतस्तद्रक्षणार्थं नैच्छदित्यर्थः ॥ २ ॥ वनं गन्तुमिति
शेषः ॥ ३ ॥ निरुपद्रवमक्षयं मोक्षाख्यम् ॥ ४ ॥ धर्ममेवानु-
तन्वतीति श्र. पाठः । धर्मं यज्ञादिकं अनुतन्वती विस्तारयन्ती ।

किंत्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ९
तत्र स वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थिकाम् ॥ १०
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ११
एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १२
वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।
राजन्धन्यस्त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥
तमब्रवीद्वपिः क्रुद्धो वचनं वै महातपाः ॥ १४
गौतम उवाच ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमो धाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।

हेतौ शतप्रत्ययः । धर्मार्थं धनमेवार्जयस्त्वेषुवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥
राजप्रतिग्रहे दोषं जानन्नत्रिस्तत्र विघ्नमुपन्यस्यति कथित
इत्यादिना ॥ ८ ॥ व्यवसामि उद्यमं करोमि ॥ ९ ॥ एवं
जानन्नपि स्नेहदोषात्तत्कर्तुं प्रतिजानीते गमिष्यामीति ॥ ११ ॥
धन्यो धनार्हः ईश ईशिता नियन्ता । प्रथमः हिरण्यगर्भश्च
अप्रजः । नृपः मनुष्याणां रक्षकः ॥ १३ ॥ अत्र परलोकमेव
बहुमन्वानो गौतम आह मैवमिति ॥ १५ ॥ तत्रेन्द्रइवात्र
राजैव महेन्द्र इति वित्तार्थी अत्रिः परपक्षं दूषयति अयेति

त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १६
 गौतम उवाच ।
 जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
 स्तौषि त्वं दर्शनमेप्सु राजानं जनसंसदि ॥ १७
 न वेत्थ परमं धर्मं न चास्त्यत्र प्रयोजनम् ।
 बालस्त्वमसि मूढश्च दृढः केनापि हेतुना ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
 ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १९
 प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
 उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण धिष्ठितौ ॥ २०
 ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
 विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ २१
 अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
 आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः ।
 वैन्यं विधातेत्याहारित्रत्र नौ संशयो महान् ॥ २२
 'ततस्तु गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।'
 श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्दुतम् ॥ २३
 सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ।
 'यप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ॥' २४
 स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
 प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २५
 ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ २६
 राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।

स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः २७
 प्रजापतिर्विराद् सम्राद् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २८
 पुरायोनिर्युधाजिच्च अभीष्टानुचितो भवः ।
 स्वर्गेता सहजिद्धभुरिति राजाऽभिधीयते ।
 सत्ययोनिः पुराविच्च सत्यधर्मप्रवर्तकः ॥ २९
 अधर्मादृषयो भीता बलं क्षेत्रे समादधन् ।
 'तस्माद्भि ब्रह्मणा क्षेत्रं क्षेत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ॥' ३०
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मानुदते भृशम् ॥ ३१
 ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिद्ध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ ३३
 यस्मात्पूर्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ॥ ३४
 तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ।
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ॥ ३५
 दशकोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।
 एतद्दामि विप्रर्षे सर्वज्ञस्त्वं मतो हि मे ॥ ३६
 तदत्रिन्व्यायतः सर्वं प्रतिगृह्णाभिसत्कृतः ।
 प्रत्युज्जगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३७
 प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
 ततः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ १६ ॥ दर्शने दृष्टिपथे ॥ १९ ॥ प्रत्यवेदयत् इति घ. पाठः
 ॥ २१ ॥ नौ आवयोः । संशयः विवादः ॥ २२ ॥ प्रथितः
 प्रधागतः । धर्मः धर्मस्थापकः । शक्रः रक्षिता । शुक्रः नीति-
 वित् । धाता अतएव जनकः । बृहस्पतिः हितोपदेष्टा ॥ २७ ॥
 अभिया मुदित इति झ. पाठः । पुरायोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन

प्रथमं कारणम् । युधाजित् संग्रामे जयकर्तृत्वेनोपद्रवनाशकः ।
 अभियाः अभितो याति यामिकवद्रक्षणार्थमित्यभियाः । मुदितः
 भवः ईश्वरः । स्वर्गेता स्वर्गं प्रति गमयिता । सहजित् सद्यो-
 जयशीलः । बभ्रुर्विष्णुः ॥ २९ ॥ अष्टाशीत्यधिकशततमोऽ-
 ध्यायः ॥ १८८ ॥

एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति दानादिहोत्रमोक्षादिनिरूपकताक्षर्यसरस्वतीसंवादानुवादः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच । अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय । पृथया मुनिना वीर शृणु ताक्षर्येण धीमता ॥ १ ताक्षर्य उवाच । किंनु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् । आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २ कथं चार्थिं जुहुयां पूजये वा कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् । एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३	वासो दत्त्वा चान्द्रमसं तु लोकं दत्त्वा हिरण्यममरत्वमेति ॥ ८ धेनुं दत्त्वा सुप्रभां साधुदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीं च । यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या- स्तावद्रर्षाण्यासते देवलोके ॥ ९ अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् । धुरंधरं बलवन्तं युवानं प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ १० ददाति यो वै कपिलां सचैलां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः । तैस्तैर्गुणैः कामदुहाऽथ भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति नाकैः ॥ ११ यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा- स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने । पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व- मासप्तमं तारयते परत्र ॥ १२ सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः । धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ १३ स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् । महार्णवे नौरिव वातयुक्ता दानं गवां तारयते परत्र ॥ १४ यो ब्राह्मदेयां तु ददाति कन्यां भूमिप्रदानं च करोति विप्रे । ददाति दानं विधिना च यश्च स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ १५
मार्कण्डेय उवाच । एवं पृथा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषुणा चोत्तमवुद्धियुक्तम् । ताक्षर्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च सरस्वती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४ यो ब्रह्म जानाति यथोपदेशं स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः । स वै पुरो देवलोकस्य गन्ता सहामरैः प्रामुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५ तत्र स रम्या त्रिपुला विशोकाः सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः । अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था हिरण्ययैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६ तासां तीरेष्वासते पुण्यभाजो महीयमानाः पृथगप्सरोभिः । सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि- र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ॥ ७ परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति दत्त्वाऽनङ्गाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।	

यः सप्तवर्षाणि जुहोति ताक्ष्यं
 हव्यं त्वग्रौ नियतः साधुशीलः ।
 सप्तावरान्सप्तपूर्वान्पुनाति
 पितामहानात्मना कर्मभिः स्वैः ॥ १६
 ताक्ष्यं उवाच ।
 किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
 माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
 त्वयाऽनुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
 यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १७
 सरस्वत्युवाच ।
 न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
 र्नात्रह्यविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
 बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा
 नाश्रद्धधानाद्वि हविर्जुषन्ति ॥ १८
 नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
 न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।
 अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्ष्यं
 न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १९
 ये वै कृशानुं जुह्वति श्रद्धधानाः
 सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
 गवां लोकं प्राप्यते पुण्यगन्धं
 पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ २०
 ताक्ष्यं उवाच ।
 क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
 कर्मोदये बुद्धिमभिप्रविष्टाम् ।
 प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य
 पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ २१
 सरस्वत्युवाच ।
 अग्निहोत्रादहंमभ्यागताऽस्मि
 विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
 त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
 भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ २२

ताक्ष्यं उवाच ।
 न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
 विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
 रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्ति
 प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ २३
 सरस्वत्युवाच ।
 श्रेष्ठानि यानि द्विपदांवरिष्ठ
 यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
 तैरेव चाहं संप्रवृद्धा भवामि
 चाप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ २४
 यच्चापि पात्रमुपयुज्यते ह
 वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
 दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
 तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २५
 ताक्ष्यं उवाच ।
 इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
 व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
 आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
 मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ।
 साङ्ख्या योगाः परमं यं विदन्ति
 परं पुराणं तमहं न वेद्मि ॥ २६
 सरस्वत्युवाच ।
 तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
 परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
 स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
 स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २७
 तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
 सहस्रशाखो विपुलो विभाति ।
 तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
 मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः ॥ २८
 शाखांशाखां महानद्यः संयान्ति सिकताशयाः ।
 धानापूपा मांसशाकाः सदापायसकर्दमाः ॥ २९

यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सहमरुद्रणाः । | ईजिरे ऋतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति मत्स्वरूपिणो हरेवैवस्वतमनोश्च चरितप्रतिपादकमत्स्योपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
 कथयस्वेति चरितं मनोवैवस्वतस्य च ॥ १
 मार्कण्डेय उवाच ।
 विवस्वतः सुतो राजन्महर्षिः सुप्रतापवान् ।
 बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
 ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
 अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
 एकपादस्थितस्तीव्रं चकार सुमहत्तपः ॥ ४
 अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
 सोऽतप्यत तपो धोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
 तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
 चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
 भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽसि बलवद्भ्यो भयं मम ।
 मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
 दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्या मत्स्यं विशेषतः ।
 भक्षयन्ति सदा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
 तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
 त्रातुमर्हसि कर्तासि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
 स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाऽभिपरिभुतः ।
 मनुवैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
 अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
 स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
 पुत्रवत्स्वीकरोत्तस्यै मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।

अलिङ्गरजले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
 अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
 उद्धृत्यालिङ्गरात्तस्मात्ततः स भगवान्मनुः ।
 तं मत्स्यमनयद्वर्षीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५
 तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगगान्ब्रह्म ॥ १६
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ॥ १७
 विचेष्टितुं च कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशांपते ।
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १८
 नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रियाम् ।
 गङ्गां नात्रापि शक्नोसि वस्तुं मतिमतांवर ॥ १९
 निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।
 वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयाऽनघ ॥ २०
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
 नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदेव च ॥ २१
 स तत्र ववृधे मत्स्यः कंचित्कालमरिंदम ।
 गतः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २२
 गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २३
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २४
 सुमहानपि मत्स्यस्तु स मनोर्नयतस्तदा ।
 आसीद्यथेष्टहार्थश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २५
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत एनमिदं वाक्यं स्रयमान इवाब्रवीत् ॥ २६

भगवन्हि कृता रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २७
 अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २८
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २९
 त्रसानां स्थावराणां च यच्चेद्गं यच्च नेङ्गति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ ३०
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ ३१
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३२
 नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्ततो मुनिजनप्रिय ।
 आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३३
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोसि व्रजाम्यहम् ।
 ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तु मया विना ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं मे त्वया विभो ॥ ३४
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३५
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुष्टुवे तदा ।
 नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३६
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३८
 वटारकमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्य शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३९
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षेत्पुवणाम्भसि ॥ ४०

स ततार तथा नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ४१
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४२
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
 सर्वं सलिलमेवासीत्स्वं द्यौश्च नरपुङ्गव ॥ ४३
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च ॥ ४४
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४५
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं भरतर्षभ ।
 तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४६
 अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
 अस्मिन्निहमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४७
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४८
 तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्वि भरतर्षभ ॥ ४९
 अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयाऽस्मान्मोक्षिता भयात् ५०
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेद्गं यच्च नेङ्गति ॥ ५१
 तपसा चापि तीव्रेण प्रतिभाऽस्य भविष्यति ।
 मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ।
 इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ॥ ५२
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५३
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५४
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यायानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५५

त्रसानां जङ्गमानाम् । इङ्गं चलनशीलं वृक्षादि । नेङ्गति पाषा-
 णादि । कालोऽन्तः ॥ ३० ॥ वटारका रज्जुः ॥ ३१ ॥
 यथोक्तानि द्विजैः पुरा इति म. पाठः ॥ ३२ ॥ सच तांस्ता-

रयन्नावा इति झ. पाठः ॥ ४१ ॥ नवत्यधिकशततमो-
 ऽध्यायः ॥ १९० ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।

स सुखी सर्वपूर्णार्थः सर्वलोकमियात्ररः ॥ ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृतादियुगचतुष्टयधर्मकथनपूर्वकं प्रलयवर्णनम् ॥ १ ॥ तथा प्रलयजले परिप्लवता मार्कण्डेयेन वटशाखाशायिनः शिशुरूपस्य हरेरुदरान्तःप्रविश्य ब्रह्माण्डदर्शनपूर्वकं पुनर्वह्निर्निर्गमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुष्मान्दृश्यते तव ॥ २
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मसत्तम ॥ ३
अथाऽन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसे ॥ ४
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेकः सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ५
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ६
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ७
स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ॥ ८
नारायणाङ्कप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपठ्यसे ॥ ९
भगवाननेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धारणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः ।
रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ॥ १०
तस्मात्तवान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।

न त्वां विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ११
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वा शेषं भवति किञ्चन ॥ १२
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ १३
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १४
एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्वं वृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वा हेत्वात्मिकां कथां १५
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा १६
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायान्वयाय च ।
अव्यक्ताय समृद्धमाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ १७
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ॥ १८
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् ॥ १९
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
को ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ २०
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।

अनन्तरिक्षे लोके इति झ. पाठः ॥ ४ ॥ चतुर्विधानि जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि ॥ ६ ॥ नारायणस्य अङ्कः स्थानं समीपं वा । तत्र प्रख्यः प्रख्यातः भगवद्रूपेणोत्तमः । सांपराये परलोके अतिपठ्यसे अत्यन्तं स्तूयसे । लोकैरिति शेषः ॥ ९ ॥ विष्णोर्ब्रह्मणः उपलब्धिस्थानत्वेन संबन्धिकर्णिकोद्धारणं कृत्वा योगकलया हृदयपुण्डरीकमुद्वाख्येत्यर्थः । त्वया दृग्भ्यां भगवाननेकशोऽनेकवारं दृष्ट इत्यन्वयः । रत्नानि तत्त-
वन० ३९

जात्युत्कृष्टवस्तुनि तेषां अलंकारो निवारणक्रिया । परं वैराग्य-
मिति यावत् । योगः अभियोगोऽभ्यासः । वैराग्याभ्यासाभ्या-
मित्यर्थः ॥ १० ॥ तव त्वां न विशतीत्यपकृत्यते ॥ ११ ॥
शेषं अवशिष्टम् । पद्ममहाभूतप्रलये सतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एत-
त्सर्वं त्वया दृष्टमिति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयंभुवे अजन्मने । पुरु-
षाय पूर्णाय । पुराणाय नित्यैकरूपाय । शाश्वताय अनादये ।
अव्ययाय नित्याय ॥ १७ ॥ यथेप पुरुषो वेद वेदा अपि

आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ २१
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परं २३
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
 तस्य वर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ततः परम् ॥ २५
 सन्ध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ।
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ॥ २६
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ।
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ॥ २७
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वतः परिवर्तते ।
 लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २८
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २९
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ ३०
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाऽप्यत्र वर्तयन्ति युगक्षये ॥ ३१
 निवृत्तयज्ञस्वाध्याया दण्डाजिनविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३२
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ ३३
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ ३४

इति श्र. पाठः ॥ २० ॥ तावच्छती चतुःशती । सन्ध्या पूर्व-
 स्मिन् युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः । सन्ध्यांश-
 स्त्तरस्मिन् पूर्वयुगधर्माणाम् । तथाविध उत्तरप्रकारत्रिशती-
 मितोयमेव पूर्वयुगापेक्षया सन्ध्यांश उत्तरयुगापेक्षया सन्ध्येति
 चोच्यते । तथाच कृतत्रेतयोः सन्ध्यासन्ध्यांशौ सप्तशती । त्रेता-
 द्वापरयोः पञ्चशती । द्वापरकल्योत्रिशती । कलिकृतयोस्तु
 पञ्चशतीति विज्ञेयम् । एवंच कृतस्यादौ चतुःशती कल्पपेक्षया
 सन्ध्यांशोपि कृतापेक्षया सन्ध्या । एवं सर्वत्र । तेन सन्ध्या-
 सन्ध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणं भवति ॥ २२ ॥ तथा शूद्रधना-

आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्भोजा बाह्लिकाः शूरास्तथाऽऽभीरा नरोत्तमा ।
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।
 क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३६
 अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ।
 अल्पसारालपदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३७
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः ॥ ३८
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ।
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ॥ ३९
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशांपते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ४०
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहा शीलाचारविवर्जिताः ।
 मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४२
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ४३
 ब्रह्मवध्यानुलिप्तानां तथा मिथ्याभिर्शंसिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ४४
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ४५
 करभारभयाद्भीता गृहस्थाः परिमोषकाः ।
 मुनिच्छन्नाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपभुञ्जते ॥ ४६
 मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ।
 अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४७
 आश्रमेषु वृथाचारः पानपा गुरुतल्पगाः ।

र्जकाः इति श्र. पाठः ॥ ३१ ॥ सत्येऽल्पं सत्याल्पम् ।
 सत्यवादोऽत्यन्तमल्प इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ वृथा अनुभवाभा-
 वात् ॥ ३८ ॥ मुखेभगाः प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा
 पुरुषस्य काममुद्दीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतार्तलात् ॥ ४१ ॥
 अष्टमंत्रं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः । केशो भगं समा-
 ख्यातं शूलं तद्विक्रयं विदुरिति पूर्वेषां व्याख्यासंक्षेपः ॥ ४२ ॥
 मिथ्याधर्मः कपटधर्मः सएव ध्वजइव ह्यात्यर्थं ज्ञाप्यो येषां
 ते तथा चञ्चूर्यन्ते षीञ्चन्ते । दिशः दिक्स्थाः जनाः ॥ ४५ ॥
 पानपाः मद्यपाः ॥ ४८ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४८
 'पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।'
 बहुपाषण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
 आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४९
 यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
 न चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ॥ ५०
 फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
 हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।
 अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ५१
 तदा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
 अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोस्ति कश्चन ॥
 भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
 वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ५२
 धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
 धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बलायते ॥ ५४
 अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ।
 दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ५५
 नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।
 अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ॥ ५६
 संचयेन तथाऽल्पेन भवन्त्यालम्बदान्विताः ।
 धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ५७
 हर्तुं व्यवसिता राजन्यापाचारसमन्विताः ।
 नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ते निरपत्रपाः ॥ ५८
 पुरुषादानि सत्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५९
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ६०
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ६१
 क्षीणायुषो महाराज तरुणा बृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्बृद्धेषु प्रजायते ॥ ६२
 विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वाऽर्हतः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ६३

नगराणां नगरस्थानाम् ॥ ५६ ॥ आब्योहमिति मदः आब्य-
 मदः ॥ ५७ ॥ पुरुषादानि वृकव्याघ्रादीनि चैत्येषु देवतास्था-

वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नरानृप ।
 भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ॥ ६४
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनाट्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ६५
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्वानि क्षुधितानि वै ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ६६
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मुजुधाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ६७
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ६८
 ततः संवर्तको बह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६९
 ततः स पृथिवीं भिन्वा प्रविश्य च रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ७०
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ७१
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ७२
 सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विशुः ॥ ७३
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेधा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ७४
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः कारुण्डवनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्दिङ्गुलसप्रभाः ॥ ७६
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः ॥ ७७
 विद्युन्मालापिनद्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ।
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ॥ ७८
 ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ।
 'गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसन्निभाः ॥' ७९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।

नेषु ॥ ५९ ॥ अर्हतः योग्यान् ॥ ६३ ॥

आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ८०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 पर्वतान्प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ८१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुधोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ८२
 ततो द्वादशवर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ८३
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विदीर्यन्ते मही चापि विदीर्यते ॥ ८४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ८५
 ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
 आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ८७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्राम्येकोऽहमातुरः ॥ ८८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैकुण्ठ्यमगमं ततः ॥ ८९
 ततः सुदीर्घं गत्वाऽहं पुत्रमानो धराधिप ।
 श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लब्धवानस्म्यतन्द्रितः ९०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंनिधौ ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ९१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ९२
 उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ९३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहाभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ९४
 तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्ष्ये ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्नपि नराधिप ॥ ९५
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः ।
 साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ९६

ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी श्रुतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ९७
 जानामि त्वां परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय महासत्त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ९८
 अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्वेह विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ९९
 ततो बालेन तेनैव मुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ १००
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रे दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ १०१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् १०२
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ १०३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वखोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ १०४
 नदीं ताम्रां च वेणां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।
 सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् १०५
 वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।
 'तुङ्गभद्रां कृष्णवेणीं कमलां च महानदीम् ।'
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां किंपुनामपि १०६
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः १०७
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरममित्रघ्न पयसोनिधिमुत्तमम् ॥ १०८
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाञ्चल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभम् १०९
 पश्यामि च महीं राजन्कानूनैरुपशोभिताम् ।
 'सर्वतवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ॥ ११०
 यजन्ते हि ततो राजन्ब्राह्मणा बहुभिर्मखैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जनैः ॥ १११
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
 शुश्रूपायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ११२

ततः परिपतन् राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥११३
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजतान्वितम् ।
पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥११४
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ ११५
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥११६
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वे रत्नविभूषिताः ॥ ११७
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च पश्यामि मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ ११८
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणानहम् ॥११९
साध्यान्क्रुद्रांस्तेथाऽऽदित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पाङ्गागान्सुपर्णांश्च वसून्प्यश्विनावपि ॥ १२०
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसङ्घांश्च नागांश्च मनुजाधिप ॥ १२१
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ।
यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥१२२
सर्वं पश्याम्यहं राजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
त्वरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ॥१२३
अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि यस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ॥१२४
सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशांपते ।
‘भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्वहून् ।’
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥१२५
ततस्तमेव शरणं गतोऽसि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ १२६
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ १२७
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशांपते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥१२८

तेनैव बालवेपेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥१२९
ततो मामब्रवीद्बालः स प्रीतः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥१३०
अपीदानीं शरीरे ऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥१३१
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
मायानिर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥१३२
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ ॥ १३३
प्रयत्नेन मया मूर्धा गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वाऽपरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १३४
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥१३५
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमाम् ॥
आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाञ्छोकान्समस्तान्जठरे हि ते ॥ १३७
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १३८
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तःशरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥ १३९
निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।
यतिष्ये पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाऽहमनिन्दितं ॥१४०
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १४१
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
क्रियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमर्दिम ॥१४२
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १४३
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ॥१४४

द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

हरिणा मार्कण्डेयंप्रति स्वमाहात्म्यकथनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरादीन्प्रति कृष्णस्य सर्वोत्तमत्व-
प्रतिपादनेन तंप्रति शरणागमनचोदना ॥ २ ॥ कृष्णेन तेषां समाश्वासनम् ॥ ३ ॥

देव उवाच ।

कामं देवाऽपि मां विप्र न हि जानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विमृजाम्यहम् ॥ १ ॥
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।
ततो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २ ॥
आपो नारा इति प्रोक्तास्तासां नाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽप्युक्तो मम तत्त्वयनं सदा ॥ ३ ॥
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४ ॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५ ॥
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६ ॥
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
द्यौर्मूर्धा मे दिशः श्रोत्रे तथाऽऽपः स्वेदसंभवाः ।
सकलं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७ ॥
मया ऋतुशतैरिष्टं बहुभिस्त्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवसदने स्थितम् ॥ ८ ॥
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषया ॥ ९ ॥
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाऽहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १० ॥
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११ ॥
अग्निश्च बडवावक्रे भूत्वाऽहं द्विजसत्तम ।
पिबाम्यापः सदा विद्वंस्ताश्चैव विमृजाम्यहम् ॥ १२ ॥
ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संस्थिता विशः ।
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३ ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४ ॥

ते त्वया ॥ २ ॥

यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ॥ १५ ॥
सत्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६ ॥
अहं संवर्तको वह्निरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७ ॥
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८ ॥
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशः ।
वसनं शयनं चैव विलयं चैव विद्धि मे ॥ १९ ॥
मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २० ॥
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१ ॥
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाऽभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२ ॥
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३ ॥
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्थैरकृतात्मभिः ॥ २४ ॥
तस्मान्महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निवेदितम् ॥ २५ ॥
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६ ॥
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७ ॥
तदाऽहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८ ॥
सृष्ट्वा देवमनुष्यांस्तु गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९ ॥

कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥३०
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
 श्यामो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ३१
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च ।
 'यदा भवति मे वर्णः कृष्णो वै द्विजसत्तम' ३२
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्यावरजङ्गमम् ३३
 अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अजितः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ।
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्महामरूपकम् ॥ ३४
 शमनं सर्वभूतानां सर्वकालकृतोद्यमम् ।
 एवं प्रणिहितः सम्यग्धायया मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
 सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ॥
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि केशात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३७
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्यावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ३८
 अर्थं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३९
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिचर्तनम् ।
 तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥४०
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४१
 मया च दत्तो विप्राग्र्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४२
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्यावरजङ्गमम् ।
 विह्वोसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥४३
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

ततोसि वक्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोपि सुरासुरैः ४५
 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्येत महातपाः ।
 तावत्त्वमिह विप्रर्षे विस्त्वधश्चर वै सुखम् ॥ ४६
 ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतः प्रवेक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥ ४७
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्यावरजङ्गमम् ॥ ४८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ॥
 एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतांवर ॥ ५०
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पञ्चायतेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५१
 अस्मैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय खञ्जन्दमरणं मम ॥ ५२
 स एष कृष्णो वाष्णोऽयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महासुजः ५३
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव शश्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥५४
 दृष्ट्वेहं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्माभिषमागता ।
 आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५५
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या सहिताः सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ ५७
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साक्षा परमवल्गुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हो मन्यमानो यथाविधि ५८

त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कलौ भविष्यल्लोकवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ कलियुगान्ते कल्कित्वेनावतरिष्यता हरिणा दुष्टजन-
संहारः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।

पुनः पप्रच्छ सामात्यो भविष्यां जगतो गतिम् १

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतांवर ।

मुने भार्गव यद्दत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ २

अस्मिन्कलियुगे त्वस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किंनु शेषं भविष्यति ॥ ३

किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।

किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ४

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।

विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ५

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।

रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महानृषिः ॥ ६

शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।

अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ॥ ७

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।

कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ८

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिर्वर्जितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ॥ ९

अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ १०

त्रिभिरंशैर्धर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।

तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ ११

चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ।

आयुर्वीर्यं मनो बुद्धिर्वैलं तेजश्च पाण्डव ॥ १२

मनुष्याणामनुयुगं हसन्तीति निबोध मे ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ॥ १३

व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ।

सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ॥ १४

सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ।

आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् १५

विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोप्यभिभविष्यति ।

लोभमोहपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ॥ १६

वैरवद्वा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् १७

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ।

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः

ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ।

वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कौरदूषकाः १९

भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ।

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ॥ २०

गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१

अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।

अजया नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये २२

सरिचीरेषु कुदालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।

ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३

श्राद्धे द्रैवे च पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् २४

पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।

अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये २५

न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ॥ २६

निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।

शेषं जगद्भविष्यति उत्कर्षं प्राप्स्यति ॥ ३ ॥ काष्ठां अव-
धिम् । कृतं कृतयुगम् ॥ ५ ॥ कलुषं कलिम् ॥ ८ ॥ निर्व्या-
जश्छापीनः । उपाधिर्वर्जितः लोभादिहीनः । वृषद्व चतुष्पात्
॥ ९ ॥ अर्धेनाधर्मेण ॥ १० ॥ धर्मवैतंसिकाः धर्मजालिकाः

धर्मजालं वित्तार्थं लोकान्वद्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अन्त्या
इति । चाण्डालाः क्षत्रियादिकर्म क्षत्रियादयश्चाण्डालकर्म क-
रिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ शाणी शणसूत्रजा प्रवराशाटीति
ख. पाठः ॥ १९ ॥ निम्नेषु हीनेषु कर्मसु ॥ २६ ॥

एकहायनवत्सांश्च बाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 'स्त्रियोऽपि पतिपुत्रादीन्वधिष्यन्ति युगक्षये ।'
 निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं दानवजितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ३०
 स्वल्पवीर्यवलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टाः शिष्टानामपि बान्धवाः ॥ ३१
 परिग्रहं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः ।
 संघातयन्तः क्रौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ॥ ३२
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ३३
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३४
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३५
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्रहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ।
 हस्तो हस्तं परिमुपेद्युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३८
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३९
 भीरुस्तथा शूरमानी शूरा भीरुविपादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ४०
 नैकभार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रवर्तते ॥ ४१

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या नशिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४२
 न क्षंसति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये ॥ ४३
 ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
 स्वैराहाराश्च पुरुषा योपितश्च विशांपते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४५
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 श्राद्धे न देवान्ना पितृस्तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४६
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ॥ ४७
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ४८
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४९
 पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ५०
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५१
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५२
 म्लेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ५३
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात्करिष्यति ॥ ५४
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते ॥ ५५
 स्वभावात्कूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशांसिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये ॥ ५६

पापाचारपरिग्रहा इति घ. पाठः ॥ ३२ ॥ परार्थान्परधनानि ॥ ३७ ॥
 हस्तो हस्तं परिमुपेद्यस्तवदेकोदरजोपि भ्राता भ्रातरं वधयेदेव
 ॥ ३८ ॥ एकाहार्यं युगं सर्वमिति झ. पाठः । एकाहार्यं एक-
 विधमेव मांसशाकादिकमाहारमर्हतीति तथा । भक्ष्याभक्ष्यवि-
 भागो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एकवर्णः वर्णविभागनाशनात्

॥ ४२ ॥ न रक्षति पिता पुत्रमिति घ. पाठः ॥ ४३ ॥ स्वैरा-
 चाराश्चेति झ. पाठः ॥ ४५ ॥ प्रजास्यन्ति प्रजाः जनयि-
 ष्यन्ति ॥ ४९ ॥ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ॥ ५५ ॥ श्रान्योन्य-
 मभिशाङ्किता इति घ. पाठः ॥ ५६ ॥

आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् ५७
 तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ।
 ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः ॥५८
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ५९
 जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६०
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
 प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्ग्रह ॥ ६१
 दस्युभिः पीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६२
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥६३
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ६४
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एङ्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राश्च प्रभविष्यन्ति न द्विजा युगसंक्षये ॥ ६५
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।
 देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६६
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥६७
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ६८
 पुष्पं पुष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥६९
 अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः ७०
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ।
 मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ॥

संक्षयो लोक इति घ. पाठः ॥ ५७ ॥ वृषलार्दिताः शूद्रपी-
 ङिताः ॥ ५९ ॥ संक्षेप्यते नाशं गमिष्यति ॥ ६० ॥ काका
 इव सर्वतः शङ्कितः नोच्यते युपजीविनो वा ॥ ६२ ॥ एङ्कान्
 अस्थ्यङ्कितानि कुञ्चयानि । जाङ्कान्पूजयिष्यन्तीति क. घ. पाठः

करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ।
 'अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ॥' ७२
 निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरार्दिताः ।
 आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७३
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 'ब्राह्मणाःक्षत्रिया वैश्याःपरित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम्'
 न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥७४
 आचार्योपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवात्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ७५
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते संभविष्यति ।
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च ७६
 प्रधूपितानि ज्योतीषि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७७
 पङ्क्तिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।
 कवन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा ॥ ७८
 अकालवर्षी भगवान्भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ७९
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति ततः स्त्रियः ८०
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 मूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ८१
 अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरूपैष्यति ।
 युगान्ते हुतशुक्रापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ८२
 पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः ।
 न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ८३
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षावाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ८४
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८५
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनान्यापणानि च ।

॥ ६५ ॥ निर्विशेषाः तुल्याचारवेषाः । विष्टिकराः भृतिमदस्वा-
 कारयन्ति ते ॥ ७३ ॥ आचार्योपि अपनिधिः निर्धनः भर्त्स्यते
 विकृक्रियते । अर्थयुक्त्या धनयोगेन नतु स्नेहेन धर्मेण वा
 ॥ ७५ ॥ कवन्धान्तर्हितः राह्वन्तर्हितः ॥ ७८ ॥

क्रमशः संलयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८६
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ८७
 'भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
 पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ॥' ८८
 ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८९
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ९०
 यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।
 एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ९१
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।

क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ९२
 कल्की विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ९३
 संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 'महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृन्नृप ॥' ९४
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ९५
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९६
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९७
 स सर्वत्र गतान्शुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वम्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कृतयुगवृत्तान्तकथनपूर्वकं धर्माचरणचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
 वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
 स्थापयित्वा च मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
 पुनः पुण्ययशःकर्म जरया संश्रयिष्यति ॥ २
 तच्छीलमनुवर्षन्ति मनुष्या लोकवासिनः ।
 विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
 कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
 स्थापयन्दिजशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
 संस्तूयमानो विप्रैर्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
 कल्की चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५

हा मातस्तात पुत्रेति तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान्सुभृशं दस्युन्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
 भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकावसथास्तथा ।
 पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ॥ ८
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ।
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ॥ ९
 आश्रमा हतपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनास्तदा ।
 जायन्ति सर्वभूतानि शुद्ध्यमानानि चैव हि ॥ १०
 सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ।

यदेति । गुरुसूर्यचन्द्राः यदा युगपत्पुण्यनक्षत्रमेष्यन्ति तदा
 कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ संभूतः शंभलग्रामे इति ध.
 पाठः ॥ १४ ॥ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

कल्पयिष्यति दास्यति ॥ १ ॥ वनं पुण्ययशः कर्मारमणीयं
 प्रवेक्ष्यति । इति झ. पाठः ॥ २ ॥ विप्रैर्हेतुभिः कृतेयुगे ॥ ३ ॥
 कृष्णाजिनानि ब्रह्मचारिपरिधेयानि । तेन सर्वाणि ब्राह्मणक-

र्माणि लक्ष्यन्ते । शक्तीरित्यादिना राजधर्माः । स्थापयन् ब्रह्म-
 क्षत्रयोर्धर्मव्यवस्थां चक्रे इति भावः ॥ ४ ॥ प्रयन्ति सर्वबीजानि
 रोप्यमाणानि चैव हेति झ. पाठः । तत्र प्रयन्ति नश्यन्ति ।
 बीजानि संस्काराः रोप्यमाणानि क्रियमाणैः कर्मभिर्दृढं संपा-
 द्यमानान्यापि ज्ञानबलात्नश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ॥ ११
 जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
 पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणैमां वसुंधराम् ॥ १२
 व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
 षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १३
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
 एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ॥ १४
 पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ।
 सर्वलोकस्य विदिता युगसङ्ख्या च पाण्डव ॥ १५
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
 वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६
 एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविनः ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १७
 इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १८
 न तेऽन्यथाऽत्र विज्ञेयो धर्मो धर्मभृतांवर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजन्प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १९
 निबोध च शुभां वार्णां यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
 न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
 ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
 उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ २१
 'एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
 कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ॥ २२
 कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
 कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।
 दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
 अपत्यानामिव स्नेहात्प्रजानां रक्षणे रतः ॥ २४
 चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्पूर्वाननुसर ।
 प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्ज्ञानेन तज्य ॥ २५
 अलं ते मानमाश्रित्य सततं प्रियवाग्भव ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव २६
 एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ॥ २७
 तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ।
 प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनापि प्रपीडिताः २८
 एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
 मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनापि प्रचोदिताः २९
 मा च तेऽत्र विशङ्का भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
 अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ ३०
 जातोसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
 तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ ३२
 न मे लोभोस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य यशस्विनः ।
 संहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिता शार्ङ्गधन्वना ॥ ३४
 विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।
 तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

मार्कण्डेयेन शुचिष्ठिरंप्रति ब्राह्मणमाहात्म्यप्रतिपादकमण्डूकोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुवंशजेन परीक्षित्वा-
मकेन राज्ञा मृगयार्थं वनं प्रविष्टेन उदकादर्शनरूपसमयकरणेन मण्डूककन्यायाः परिणयः ॥ २ ॥ राज्ञा समयातिलङ्घने
तया जले निमज्जनम् ॥ ३ ॥ तदन्वेषणाय राज्ञा मण्डूकहनने तापसरूपिणा मण्डूकराजेन तन्निवारणेन तस्याः स्वपुत्री-
त्वकथनादिपूर्वकं पुनस्तस्मै तस्याः प्रदानम् ॥ ४ ॥ मार्कण्डेयेन मण्डूकपुत्र्याः पुत्रयोः शलदलयोर्वृत्तकथनपूर्वकं वाम-
देवमुनिमाहात्म्यकथनम् ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

अथाचष्टमार्कण्डेयोऽपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणा-
नां चरितम् ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्भवः पार्थिवः परीक्षि-
न्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥

स एकोऽश्वेन मृगमन्वसरत् मृगो दूरमपाहरत्
॥ ४ ॥

अध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकस्मिन्दे-
शे नीलं गहनं वनषण्डमपश्यत् ॥ ५ ॥

तस्याविशेषतो वनषण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं
सरो दृष्ट्वा साश्च एव व्यगाहत ॥ ६ ॥

अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्वयाग्रतो निक्षि-
प्य पुष्करिणीतीरे संविवेश ततः शयानो मधुरं गी-
तमशृणोत् ॥ ७ ॥

स श्रुत्वाऽचिन्तयन्नेह मनुष्यगतिं पश्यामि क-
स्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ८ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्य-
वचिन्वतीं गायन्तीं च अथ सा राज्ञः समीपे प-
र्यक्रामत् ॥ ९ ॥

तामब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति
सा प्रत्युवाच कन्याऽस्मीति तां राजोवाचार्थी
त्वयाऽहमिति ॥ १० ॥

अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया ल-
ब्धुं नान्यथेति राजा तां समयमपृच्छत् मण्डूकरा-
जस्य कः समय इति ततः कन्येदमुवाच नोदकं
मे दर्शयितव्यमिति ॥ ११ ॥

स राजा तां वाढमित्युक्त्वा तां समागम्य
तथासह तत्र तस्थौ ॥ १२ ॥

ततस्तत्रैवासीने राजनि सा सेनाऽन्वगच्छत्
॥ १३ ॥

पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत
अथ पर्याश्वस्तश्च राजा तथैव सह शिविकया
प्रायादविषादः स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया
रममाणो न कांश्चिदपश्यत् ॥ १४ ॥

अथ प्रधानामाल्योऽभ्याशचरास्तस्य स्त्रियो-
ऽपृच्छत् ॥ १५ ॥

किमत्र प्रयोजनं वर्तते इत्यथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः
॥ १६ ॥

अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इत्य-
थामाल्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपु-
ष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं
गूढां सुधोपलिप्तां स रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्
॥ १७ ॥

वनमिदमुदारमनुदकं साध्वत्र सहैतया गम्य-
तामिति ॥ १८ ॥

स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत्स कदाचित्तस्मिन्कानने रम्ये तथैव स व्यवा-
हरदथ क्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमुक्तागारमपश्यत्
॥ १९ ॥

तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुसंस्कृतां विमलां
सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २० ॥

दृष्ट्वैव च तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्याऽ-
वातिष्ठत् ॥ २१ ॥

अथ तां देवीं स राजाऽब्रवीत्साध्ववतर वापी-
सलिलमिति सा तद्वचः श्रुत्वाऽवतीर्य वापीं
न्यमज्जन्न पुनरुदकादुदमज्जत् ॥ २२ ॥

तां स मृगयमाणो राजा नापश्यद्वापीमथ
निःस्त्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञाप-
यामास स राजा ॥ २३ ॥

सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयाऽर्थी
स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेदिति
॥ २४ ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ २५ ॥

ततो मण्डूकराद् तापसवेपधारी राजानमभ्य-
गच्छदुपेत्य चैनमुवाच ॥ २६ ॥

मा राजन्क्रोधवशं गमः प्रसादं कुरु नार्हसि
मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ
चात्र भवतः ॥ २७ ॥

सो मण्डूकाञ्जिघांसीस्त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
ग्रक्षिपन्ति वधाद्भेका जनानां परिजानताम् २८
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ २९ ॥

तमेवंवादिनमिष्टजनवियोगशोकपरीतात्मा
राजाऽथोवाच ॥ ३० ॥

न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतानेतैर्दु-
रात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या
मण्डूका नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्भुमिति ॥ ३१ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच
प्रसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दु-
हिता सुशोभना नाम तस्या हि दौःशील्यमेतद्व-
हवस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३२ ॥

प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् इति द्र. पाठः ।
धनोद्रेकः श्रीतपसोःकृषः ॥ २८ ॥ प्रतिजानीहि निश्चयं
कुरु । प्राप्य प्राप्य नृत्युम् । क्रोधं स्त्रीशोकजम् । अलं

तमब्रवीद्राजा या सा तव दुहिता तथा सम-
र्थी सा मे दीयतामिति ॥ ३३ ॥

अथैनां राज्ञे पिताऽदादब्रवीच्चैनामेनं राजानं
शुश्रूषस्वेति ॥ ३४ ॥

स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मा-
च्चया राजानो विप्रलब्धा बहवस्तस्माद्ब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यानृतिकत्वात्तवेति ॥ ३५ ॥

स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनि-
बद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षवाष्पस-
न्दिग्धया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजम-
ब्रवीदनुगृहीतोसीति ॥ ३६ ॥

स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथाग-
तमगच्छत् ॥ ३७ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य
राज्ञः संवभ्रुवुः शलो दलो बलश्चेति ततस्तेषां
ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि
धृतात्मा वनं जगाम ॥ ३८ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगमासाद्य
रथेनान्वधावत् ॥ ३९ ॥

सूतं चोवाच शीघ्रं मां वाहयस्वेति स तथो-
क्तः सूतो राजानमब्रवीत् ॥ ४० ॥

न क्रियतामनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगोऽ-
यं ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्याता-
मिति ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ
वाजिनौ त्वा पृच्छामीति ॥ स एवमुक्तो राजभ-
यभीतः सूतो वामदेवशापभयभीतश्चास्योपाच-
रुयौ ॥ वामदेवस्याश्रौ वाम्यौ मनोजवाविति
॥ ४१ ॥

अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं प्र-
याहीति स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत्
॥ ४२ ॥

कृत्वा मा कुरु ॥ २९ ॥ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणहितं तेन रहितानि
अब्रह्मण्यानि ॥ ३५ ॥ वाम्यौ वामदेवीयौ रथे युक्तौ अश्रौ
अश्वतरौ ॥ ४१ ॥

भगवन्मृगो मे विद्धः पलायते संभावयितुम-
र्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीद्विर्ददानि ते
वाम्यौ कृतकार्येण भवता ममैव वाम्यौ निर्यात-
यितव्यौ क्षिप्रमिति स च तावश्चौ प्रतिगृह्यानु-
ज्ञाप्य ऋषिं प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतमश्वरत्नद्वयमावयोर्योग्यं नैतौ प्र-
तिदेयौ वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगर-
मेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्यापयत् ॥ ४३

अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्या-
णं पत्रमासाद्य रमते न मे वाम्यौ प्रतिनिर्यात-
यत्यहो कष्टमिति ॥ ४४

स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णे शिष्यमब्र-
वीत् ॥ ४५

गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यात-
योपाध्यायवाम्याविति स गत्वैवं तं राजानमब्र-
वीत्तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्रा-
ह्मणा रत्नानामेवंविधानां न किञ्चित् ब्राह्मणानाम-
श्वैः कार्यं साधु गम्यतामिति ॥ ४६

स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनम-
प्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा स्वयमेव राजान-
मभिगम्याश्चार्थमचोदयन्न चाददद्राजा ॥ ४७

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमाभ्यामशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ४८

राजोवाच ।

अनङ्गाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे-
च्छन्दांसि वै त्वाद्दृशं संवहन्ति ॥ ४९

पत्रं वाहनम् ॥ ४४ ॥ अन्तरे मेदे ॥ ४८ ॥ बाहो वाहनम्
॥ ५१ ॥ यदेतत् ब्राह्मणस्य स्वं आजीवमान उपजीवमानोसि
एतदिह घोरमनिष्टपाकं व्रतं कर्म आहुरित्यन्वयः । चहंतु चतु-

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै माद्दृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ५०

राजोवाच ।

चत्वारस्त्वां वा गर्दभाः संवहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वातरंहाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष बाहो
ममैव वाम्यौ न त्वैतौ हि विद्धि ॥ ५१

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्सया घोररूपा महान्त-
श्चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्ब्रधमीप्समाना
वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ५२

राजोवाच ।

ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ५३

[वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन्
पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्चौ
यद्यात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ॥ ५४

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वाऽनुशास्म्यद्यप्रभृति ह्यसत्यम् ।
त्वैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वा
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ५५

दिक्षु प्रापयन्तु चतुर्धाह्वेति शेषः ॥ ५२ ॥ त्वां मां हन्तुमु-
द्युक्तं ते मदीयास्त्वामेव पातयन्त्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ असत्यं
मिथ्यावादिनमपि त्वा त्वां नानुशास्मि न दण्डयामि । अय-

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसाऽन्वेति विद्रां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ५६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राजन्
समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ५७

इक्ष्वाकवो वा यदि मां त्यजेयु-
र्ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः ।

नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ५८

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यपिञ्चन् ॥ ५९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ६०

विभेषि चेत्त्वमधर्मान्भरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ६१

एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहरसंगृहीतम् ।
येन विद्रो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ६२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
एतं जहि त्वं मद्रचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ६३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राजन्-
न्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विस्मृतः
श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यं वभाषे ॥ ६४

इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।

आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

यत्त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वेतं त्वं शरवर्षं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्यसे मानवेन्द्र ॥ ६६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्रोभ्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान् वै जीवतु वामदेवः ॥ ६७

वामदेव उवाच ।

संसृश्यैनां महिषीं सायकेन
ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ।
ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री वभाषे ॥ ६८

प्रभृति तवाज्ञामिति संबन्धः । तवापराधान् क्षमिष्ये आज्ञया
च वर्तिष्ये इति वरद्वयं ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥ अनुयोगः शासनम् ।
अदृष्ट्या ब्राह्मणा इत्यर्थः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् । यो ब्राह्मण-
सेवी स जीवत्यन्यो नश्यतीत्यर्थः । वरद्वयमपि निरर्थकमिति
भावः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मन्दलो वा विधेया मे यदि चेमे विशोपि

इति झ. पाठः । दलः कनिष्ठो भ्राता । विधेया आज्ञाकारिणः
॥ ५८ ॥ निपातितं मृतम् ॥ ५९ ॥ एतं जहि तव सायक-
स्त्वपुत्रमेव हिंसिष्यति नतु मामित्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा
वामदेवेन स्वम्भितहस्तपादो राजोवाच इक्ष्वाकव इति ॥ ६७ ॥
संसृश्य हत्वा । एनसो ब्रह्महत्याभ्यवसायजात्यापात् ॥ ६८ ॥

यथा युक्ता वामदेवाहमेनं
दिनेदिने संदिशन्ती नृशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूत्रतानि
तथा ब्रह्मण्युप्यलोकं लभेयम् ॥ ६९
वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्दे ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

मार्कण्डेयेन सुखदुःखनिरूपकबकशक्रसंवादानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च ।
पर्यपृच्छन्नृषिः केन दीर्घायुरासीद्वकः ॥ १
मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वान्प्रत्युवाच महातपाः ।
दीर्घायुश्च बको राजनृषिर्नात्र विचारणा ॥ २
एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्बर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदालभ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंततौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथितं त्वया ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे रोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्ये सस्यसंपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ।
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ॥ ७

एनं नृशंसं भर्तारं दिनेदिने सूत्रतानि कल्याणकराणि वाक्यानि
संदिशन्तीति संबन्धः । ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणान् सेवि-
तुमिच्छन्ती ॥ ६९ ॥ पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

राजपुत्र्युवाच ।
वरं वृणे भगवंस्त्वेवमेष
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन जीवामि सपुत्रवान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ७१
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथाऽस्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै प्रददौ संप्रणम्य ॥ ७२

ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ।
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
ऐरावतं समास्थाय अपश्यन्मुदिताः प्रजाः ।
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ९
नगराणि समृद्धानि घेटाञ्जनपदांस्तथा ।
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ॥ १०
उदपानं प्रपा वापी तटाकानि सरांसि च ।
नानाब्रह्मसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ॥ ११
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्छतक्रतुः ।
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ॥ १२
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ।
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १३
वकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाऽभवत् ।
पाद्यासनार्थदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १४
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्रं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १५

ऋषिर्वकः किल भवतो दीर्घायुरासीत्वेति ध. पाठः ॥ १ ॥
यज्ञोत्सववर्ती रम्यां पृथ्वीं राजञ्छतक्रतुरिति ध. पाठः ॥ १२ ॥

शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥
 बक उवाच ।
 अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
 असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
 पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
 परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किंनु दुःखतरं ततः ॥ १८
 नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
 अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ १९
 अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
 संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २०
 अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
 अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २१
 देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
 प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किंनु दुःखतरं ततः ॥ २२
 कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
 आढ्यैर्दरिद्राऽवमताः किंनु दुःखतरं ततः ॥ २३
 लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ।
 हीनज्ञानाश्च हृष्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
 बहुदुःखपरिकेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २४
 इन्द्र उवाच ।
 पुनरेव महाभाग देवविंशतिंसेवित ।
 समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् ॥ २५

बक उवाच ।
 अष्टमे द्वादशे वाऽपि शाकं यः पचते गृहे ।
 कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २६
 यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
 अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २७
 आजितं खेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ।
 फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २८
 परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
 समृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ २९
 श्ववद्वि लोलुपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।
 धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३०
 यो दत्त्वाऽतिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।
 शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ३१
 अतो मृष्टतरं नान्यत्पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
 दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुङ्क्ते तेनैव नित्यशः ॥
 यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
 तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।
 यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ॥ ३३
 सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्धारि वारिणा सिञ्चेत्तद्भ्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३४
 एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
 बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति क्षत्रियमहिमत्यापकशिबिचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः ॥ १
 कथितं ब्राह्मणमाहात्म्यं राजन्यमाहात्म्यमि-
 दानीं शुश्रूषामह इति तानुवाच मार्कण्डेयो
 महर्षिः श्रूयतामिदानीं राजन्यानां माहात्म्य-
 आकुलानां समृद्धानां कथं कालविपर्ययः इति ध. पाठः ॥ २१ ॥
 द्विजस्य तु करे हुतमिति ध. पाठः ॥ ३४ ॥

मिति ॥ कुरूगामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा
 महर्षीनाभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशी-
 नरं शिबिं ददर्शाभिमुखं तौ समेत्य परस्परेण
 यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्भ्येन परस्परेण
 तुल्यात्मानौ विदित्वाऽन्योन्यस्य पन्थानं न
 षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

ददतुस्तत्र नारदः प्रादुरासीत्किमिदं भवन्तौ
परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥ २

तावूचतुर्नारदं नैतद्भगवन्पूर्वकर्मकर्त्रादिभि-
र्विंशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा आवां
च सख्यं परस्परेणोपगतौ तच्चावधानतोऽत्युत्कृ-
ष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥

नारदस्त्वेषमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥ ३

क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।

साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नामुयात्कथम् ॥ ४

कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।

औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ५

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ य इदानीं भवद्भ्याम-

न्यतमः सोपसर्पतु एतद्वै निदर्शनमित्युक्त्वा

तूष्णीं नारदो बभूव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः

शिविं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहुकर्मभिः

प्रशस्य प्रययौ ॥ ७

तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ॥ ८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति विप्राय गोप्रदानरूपययातिचरितकथनम् ॥ १ ॥

[मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयतां ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः

पौरजनावृत आसांचक्रे ॥ गुर्वर्था ब्राह्मण उपे-

त्याब्रवीत् भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति

राजोवाच ॥ १

ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥ २

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके

कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।

तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-

न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दद्य दत्त्वा

अयाच्यमर्थं न च संशृणोमि ।

प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य

तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ४

ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।

न मे मनः कुप्यति याचमाने

दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ ।

प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥ ६

नैतत् यत्पन्थास्त्राज्य इत्येतन्नेत्यर्थः । तत्र हेतुः पूर्वति ।
पूर्वं च ते कर्मकर्त्रादयश्चेति विग्रहः । अनुमन्तृवक्तृप्रभृतय
आदिशब्दार्थः । अवधानतो विचारतः । अधरेति । आवयो-
स्तारतम्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ पूर्वार्थं खल्वृत्तं नामुयात्साधुत्वं
वै कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ राज्ञः शिबेः ॥ ८ ॥

सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

विद्वेषणं याचकस्य द्वेषम् । प्रीत्यैव ददासि चेत् प्रहीष्यामी-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ हे दद्य ददो हानं तदर्हं ॥ ४ ॥ रोहिणीनां
गवाम् ॥ ५ ॥ अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

* एतदाद्यध्यायत्रयं षोडशगद्याधिकं श. पुस्तकएव दृश्यते नेतरकोशेषु ।

एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

मार्कण्डेयेन सेदुकवृषदर्भचरितकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवः ॥ १

अथाचष्ट मार्कण्डेयो महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥ २

सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानात् कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥ ३

अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ॥ ४

अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्विति ॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ५

नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति ॥ ६

स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् ॥ राजा परमधर्मज्ञो ब्राह्मण तं भिक्षुस्व ॥ स ते दास्यति तस्यैतदुपांशुव्रतमिति ॥ ७

अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्रमयाचत ॥ स राजा तं कशेनाताडयत् ॥ ८
तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ किं हिंस्यनागसं मामिति ॥ ९

एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाऽऽह ॥ विप्र किं यो न ददाति तुभ्यमुताहोस्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥ १०
ब्राह्मण उवाच ।

राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोसि ॥ ११

राजोवाच ।

पूर्वाह्ने ते दास्यामि यो मेऽथ बलिरागमिष्यति ॥ यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥ १२

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् ॥ अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति श्येनात्कपोतरक्षणरूपशिविचरितकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्याम इति ॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् ॥ १
अग्निः कपोतरूपेण तमभ्यधावदामिषार्थमि-

न्द्रः श्येनरूपेण ॥ २

अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं न्यपतत् ॥ ३

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते ॥ ४

उपांशु बहिरनुद्घाटितम् । कुप्यं स्वर्णरूप्यादन्यत् ॥ ३ ॥ कशेन पुंस्त्वमार्षम् ॥ ८ ॥ हिंसि हिंसिस् ताडयति ॥ ९ ॥ शपन्तं शापं दिस्सन्तम् । हे विप्र यो न ददाति स्वीयं धनं तुभ्यं तस्मै वा एतत् शापदानं उचितम् । उताहोस्वित् एतद्ब्राह्मण्यं ब्राह्मणयोग्यं स्वीयमपि दिस्सन्न शापयोग्यः नापि शान्तिधर्मा ब्राह्मणः शापं दातुमर्हतीत्यर्थः ॥ १० ॥ क्षेपणं

दूरीकरणम् । अवश्यं स प्रसादनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ दैवसिकां एकदिवसजातामुत्पत्तिं धनस्य । स्वनियमभङ्गाय प्रवृत्तं ब्राह्मणं दण्डयितुमपि प्रार्थितादधिकं दत्त्वा प्रसादयितुमपि समर्था राजान इति तात्पर्यम् ॥ १३ ॥ एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वसु ददातु अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं
कुर्यात् घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥ ५

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् ॥ प्राणरक्षणार्थं
श्येनाद्गीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये अङ्गैरङ्गानि
प्राप्त्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये ॥ ६

स्वाध्यायेन कश्चितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ॥
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् ॥
एवमुक्तमपापं मां विद्धि ॥ ७

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः

सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।

न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं

मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽसि ॥ ८

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥ ९

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु

सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।

त्वमाददानोऽथ कपोतमेनं

मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ १०

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा

वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।

यां वै कपोतो वदते यां च श्येन

उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ११

नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले

नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

न त्राणं लभेत्राणमिच्छन्स काले ॥ १२

घोरं निन्दितं अनिष्टसूचकमित्यर्थः । अन्तवान् दिग्गन्तानामीश्वरः ॥ ५ ॥ अङ्गैरिति । मुनिरहं स्वशरीरेण कपोतशरीरं प्रविष्टोऽस्मीत्यर्थः । प्राणान्प्राणरक्षणत्वेन लभेव मम प्राणा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं प्रदानं न साधुदानम् ॥ ८ ॥ भवेषु जन्मेषु पर्यायेण वसतिः स्थितिर्भवति अतस्त्वं सर्गे सृष्टौ अस्मात्कपोतात् जातोसि । अतस्त्वं तव जन्मान्तरीयं पितरं कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे विघ्नं माकुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ एतयोः स्वरूपं ज्ञात्वा साधुकर्म कथं कुर्यामिति विमृशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ हस्वा शैशवे एव

जाता हस्वा प्रजा प्रमीयते

सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ १३

मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः

स्वर्गाल्लोकाद्भ्रूयति शीघ्रमेव ।

भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ १४

उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन

अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।

यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन

तत्र मांसं शिवयस्ते बहन्तु ॥ १५

श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-

दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।

देवैर्दत्तः सोऽथ ममैष भक्ष-

स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ १६

राजोवाच ।

उक्षाणं वेहतमन्नं नयन्तु

ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।

भयाहितस्य दायं ममान्तिकाच्चां

प्रत्याम्नायं तु त्वं ह्येनं मा हिंसीः ॥ १७

त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं

सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।

यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य

नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ १८

प्रजा प्रमीयते म्रियते ॥ १३ ॥ मोघं निष्कलं सोऽन्नं विन्दति लभते । अप्रचेताः अनुदारः ॥ १४ ॥ अस्मात्कपोतात् । एनं कपोतं मोचयित्वा ते तुभ्यं प्रतिनयन्तु प्रतिनिधित्वेन समर्पयन्तु ॥ १५ ॥ शकुनानां एकस्मिन्नेव बहुत्वम् । अभावात् नाशेन ॥ १६ ॥ उक्षाणं बलीवर्द्धम् । वेहतं वन्ध्यां गां वा अनूनं सर्वाङ्गसंपूर्णं यथा स्यात्तथा । भयाहितस्य भीप्रस्तस्य कपोतस्य । दायं प्रतिघनं प्रत्याम्नायं नयन्तु प्रापयन्तु । पश्यन्तु आलोचयन्तु च सन्तः । एनं कपोतं मा हिंसीरिति ॥ १७ ॥ सौम्यो ह्ययं सोमसंयुक्तकृतुवन्निलं परिपाल्यो ह्ययम् ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः
प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्या
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ १९

श्येन उवाच ।

ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव-
न्मांसं कपोतेन समम् ॥ तथा तस्मात्साधु त्रातः
कपोतः प्रशंसेयुश्च शिवयः कृतं च प्रियं स्वान्म-
मेति ॥ २०

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं
तुलयाधारयत् ॥ गुरुतर एव कपोत आसीत् २१

पुनरन्यमुच्चकर्तं गुरुतर एव कपोतः ॥ एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलयामारोपयामास
तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥ २२

अथ राजा स्वयमेव तुलामारोह ॥ न च
व्यलीकमासीद्राज्ञ एतद्ब्रुत्तान्तं दृष्ट्वा त्रात इत्यु-
क्त्वा प्रालीयत श्येनः अथ राजा अब्रवीत् ॥ २३

कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति नारदेरिताष्टकादिराजतारतम्यकथनपूर्वकदानमहिमानुवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पा-
ण्डवो मार्कण्डेयम् ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥
अष्टकस्य वैश्वामित्रेश्वमेधे सर्वे राजानः प्राग-
च्छन् ॥ १

आतरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीन-
र इति स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन

हे सौम्य सोमवतिप्रयदर्शन ॥ १८ ॥ अधिकृत्य छित्त्वा ॥ २२ ॥
अपर्याप्तौ स्वयमेव तुलामाविवेश । व्यलीकं अप्रियम् । त्रात-
स्त्वया कपोत इत्युक्त्वा ॥ २३ ॥ हे सौरथेय सुरधायाः
पुत्र । नो आवाम् । विद्वीति शेषः ॥ २५ ॥ असिना खजेन ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-
देतं प्रशं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ २४

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।

साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय
नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ २५

यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ २६

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।

एतस्मात्पार्श्वार्त्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ २७

कपोतरोमाणं शिविनौद्भिदं पुत्रं प्राप्स्यसि
नृपवृषसंहननं यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरमृषभं
सौरथानाम् ॥ २८

प्रायात्ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भ-
वान्प्रथमित्यनुवन् ॥ २

तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारोह ॥ अथ तेषामेकः
सुरर्षिं नारदमब्रवीत् ॥ प्रसाद्य भगवन्तं किंचि-
दिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥ ३

पृच्छेत्यब्रवीदृषिः ॥ सोऽब्रवीदायुष्मन्तः सर्व-
गुणप्रसुदिताः ॥ अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतु-

एतन्मांसम् । वः नृपाणां लक्ष्म चिह्नं करोमि ॥ २६ ॥
शिविना शिथिलशरीरेण जातं औद्भिदं उद्रेदेन जातम् ।
यशसा दीप्यमानम् ॥ २८ ॥ द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

आयुष्मन्तं चिरकालभोग्यम् । स्वर्गस्थानम् । पुंस्त्वमार्षम् ।

भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥ अयमष्टकोऽवतरे-
दित्यब्रवीदपिः ॥ ४

किंकारणमित्यपृच्छत् ॥ अथाचष्टाष्टकस्य गृ-
हे मया उपितं स मां रथेनानुप्रावहदथापश्यम-
नेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि तमह-
मपृच्छं कस्येमा गाव इति सोब्रवीत् ॥ मया
निसृष्टा इत्येतास्तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन ॥
एषोवतरेदथ त्रिभिर्यातव्यं सांप्रतं कोऽ-
वतरेत् ॥ ५

प्रतर्दन इत्यब्रवीदपिः ॥ तत्र किं कारणं प्र-
तर्दनस्यापि गृहे मयोपितं स मां रथेनानुप्रावह-
त् ॥ ६

अथैनं ब्राह्मणोऽभिक्षेताश्वं मे ददातु भवा-
न्निवृत्तो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दी-
यतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव स ब्राह्मणस्यैव-
मुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥ ७

अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥ तथै-
व चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदादथ प्रायात्पुन-
रपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् त्वरितो-
थ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥ ८

अथ प्रायात्पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्म-
णस्तमब्रवीदतियातो दास्यामि त्वरितमेव मे
दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाऽश्वं रथधुरं
गृह्यता व्याहृतं ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचि-
दिति ॥ ९

य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन
तथाऽवतरेत् ॥ अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽ-
वतरेत् ॥ १०

वसुमना अवतरेदित्यब्रवीदपिः ॥ ११

किं कारणमित्यपृच्छदथाचष्ट नारदः ॥ अहं
परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः ॥ १२

अवतरेत्स्वर्गात् भूमौ प्रथममिति शेषः ॥ ४ ॥ पार्श्वं रथचक्र-
प्रदेशस्थमश्वम् ॥ ७ ॥ अतियातोऽतिवेगवान् । अश्वचतुष्टय-
स्यापि दानात् धुरं स्वहस्तेनैव गृह्यता । सांप्रतं युक्तयुक्तवि-
चारः ॥ ९ ॥ पुष्परथस्य गिरिगगनसागरेष्वप्रतिषिद्धमार्गस्य

स्वस्तिवचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तम-
हमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्म-
णानां दर्शितः ॥ १३

तमहं रथं प्राशंसमथ राजाऽब्रवीद्भगवता रथः
प्रशस्तः ॥ एष भगवतो भगवतो रथ इति ॥ १४

अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च
रथप्रयोजनमासीत् ॥ सम्यगयमेष भगवत इत्येवं
राजाऽब्रवीदिति पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं
समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभि-
प्रेक्ष्याब्रवीत् ॥ अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्ति-
वाचनानि सुष्ठु संभावितानि एतेन द्रोहवचने-
नावतरेत् ॥ १५

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत्पुनर्नारद
आह ॥ शिविर्यायादहमवतरेयं अत्र किं कारण-
मित्यब्रवीत् ॥ असावहं शिविना समो नास्मि
यतो] ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् ॥ १६

शिवे अन्नार्थ्यसीति तमब्रवीच्छिविः किं
क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति ॥ १७

अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् य एष ते पुत्रो बृहद्रथो
नाम एष प्रमातव्य इति तमेनं संस्करु अन्नं
चोपपादय ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥ ततः पुत्रं
प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्प-
यित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥ १८

अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट एष ते
ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागार-
मायुधागारं रुयगारमश्वशालां हस्तिशालां च
कुद्भ इति ॥ १९

अथ शिविस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य
ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगवन्नभिमिति ब्राह्मणो
न किंचिद्वाजहार विसयादधोमुखश्चासीत् ॥ २०

प्रयोजनेन तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ रथः स्तुत एव ननु
याचितः । राजापि ममाशयं बुद्धापि रथं न दत्तवान् रथ-
स्तुतिं चानुमोदितवानिति प्रघट्टकार्यः ॥ १४ ॥ द्रोहवचनेन
अदत्त्वा बृथास्तवेन ॥ १५ ॥

ततः प्रासादयद्ब्राह्मणं भगवन्भुज्यतामिति ॥
 मुहूर्तादुद्रीक्ष्य शिविमब्रवीत् ॥ २१
 त्वमेवैतदशानेति तत्राह तथेति शिविस्तथै-
 वाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमै-
 च्छत् ॥ २२
 अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ॥ अब्रवीच्चैनं
 जितक्रोधोसि न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं
 ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥ २३
 स ह्युद्रीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देव-
 कुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतं सर्वं च तम-
 र्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत् ॥ २४
 तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेपेण परीक्षार्थमा-

गत इति तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः ॥
 किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति २५
 शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
 न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
 पापैरनासेवित एष मार्ग
 इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ २६
 सद्भिः सदाऽध्यासितं तु प्रशस्तं
 तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
 एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु
 तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मार्कण्डेयेन पाण्डवान्प्रति कीर्त्यकीर्त्योः स्वर्गनरकनिवासहेतुताप्रतिपादकेन्द्रद्युम्नोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषिं पाण्डवाः पर्यपृच्छन्नस्ति कश्चि-
 द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १
 स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो ना-
 म क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः कीर्तिर्मे व्युच्छिन्ने-
 ति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवा-
 निति ॥ २
 तमहमब्रवं नाभिजानीमो भवन्तमिति का-
 र्यचेष्टाकुलत्वान्न वयं रासायनिका ग्रामैकरात्रवा-
 सिनो न प्रत्यभिजानीमोऽप्यात्मनोऽर्थानामनु-
 ष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारभामोऽर्था-
 नामनुष्ठानम् ॥ ३
 'एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मां ब्रवीत् ॥

अथास्ति कश्चिच्चत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः
 प्रत्यब्रवम् ॥' अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो
 नामोलूकः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजातो भव-
 न्तं यदि जानीयाद्विप्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्त-
 त्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४

ततः स मामशो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवो-
 लूकः ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत्प्रतिजानाति
 मां भवानिति ॥ ५

स मुहूर्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
 भवन्तमिति स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूक-
 मब्रवीद्राजर्षिः ॥ ६

अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
 स एवमुक्तोऽब्रवीदस्तिखल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्त-

महित्वा पूजयित्वा । कपालं शीर्षास्थिपात्रम् ॥ २२ ॥ यो
 दत्त्वा श्लाघते यश्चासूयेत् यश्चार्थिनो लिप्सितमिह्निर्हृत्तलापि
 तं स्तुतिमात्रेणैव संभावयति नत्वर्थेन यश्च ब्राह्मणेनार्थितः
 श्रद्धाक्षमापूर्वकमदेयमपि ददाति अकृतव्यमपि करोति ते उत्त-

रोत्तरं श्रेष्ठाः । तत्राप्यन्व्यो नारदादपि श्रेष्ठ इति दातुर्गुणदोष-
 विधानपरोऽयमध्यायः ॥ २७ ॥ एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २०१ ॥

रसायनिकाः इति श्र. पाठः ॥ ३ ॥

स्निन्नललिजङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोस्रत्तश्चि-
रजाततरस्तं पृच्छेति तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूक-
मादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नालिजङ्घो नाम
वक्रो बभूव ॥ ७

सोसाभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानम-
भिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभि-
जानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ ततः सोसा-
भिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम
कच्छपः प्रतिवसति ॥ स मत्तश्चिरजाततरः स
यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकू-
पारं पृच्छध्वमिति ॥ ८

ततः स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामा-
स अस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुं सा-
ध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात्स-
रस उत्थायाम्यागच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सर-
सस्तीरे आगतं चैनं वयमपृच्छाम भवानिन्द्रद्यु-
म्नं राजानमभिजानातीति ॥ ९

स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पसंपूर्णनयन उद्विग्रह-
दयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्
किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृ-
त्वः पूर्वमग्निचितिषूपहिताः ॥ १०

सरश्चेदमस्य दक्षिणोदकदत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टादशतमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्वर्गकारणीभूतसाधारणधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥ १
युधिष्ठिरो महाराज पुनः प्रपृच्छ तं मुनिम् ।

अग्निचितिषु अग्निचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु ॥ १० ॥ तावत्पुरुष-
उच्यते इति श्र. पाठः । पुरुषः स्वर्गस्थ इति शेषः ॥ १३ ॥

वन० ४२

माणाभिः कृतम् ॥ अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ ११

अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदन-
न्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्ते-
न्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानस्यव्यग्रो याहीति ॥ १२
भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्स्वर्गे महीयते ॥ १३
अकीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
स पतत्यधर्माँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १४
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादाता तावन्नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥ १५

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाऽब्रवीत्तिष्ठ तावद्याव-
दिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ १६

स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेन देवयानेन संसिद्धं यथोचितं स्था-
नं प्रतिपेदे तन्मयाऽनुभूतं चिरजीविनेदृशमिति
पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ १७

तमृषिं पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता
कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्चपुतं स्वे स्थाने
प्रतिपादयतेत्यथैतानब्रवीदसौ ननु देवकीपुत्रे-
णापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तसा-
त्कृच्छ्रात्पुनः समुद्भूत्य स्वर्गं प्रापित इति ॥ १८

कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं त्वनुभवेत्पुरुषस्तद्ब्रवीहि मे ॥ २
गार्हस्थ्येऽप्यथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥ ३

असौ मार्कण्डेयः ॥ १८ ॥ अधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
 वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृताः ॥ ४
 परपाकं च येऽश्नन्ति आत्मार्थं च पचेत्तु यः ।
 पर्यश्नन्ति वृथा यत्र तदसत्यं प्रकीर्त्यते ॥ ५
 आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।
 व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ॥ ६
 गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके ।
 वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ॥ ७
 ब्रह्मबन्धुषु यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
 स्त्रीजितेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥ ८
 परिचारकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ।
 तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥ ९
 भुङ्क्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ।
 ददद्दानं द्विजातिभ्यो वृद्धभावेन मानवः ॥ १०
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव ।
 दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे ।
 केन विप्रा विशेषेण तारयन्ति तरन्ति च ॥ १२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्यायनेन च ।
 नावं वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ॥ १३
 ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवताः ।
 वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १४
 पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च ।
 अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्ताऽसौ तु न संशयः ।
 श्लेष्मादिभिर्व्याप्ततनुर्त्रियमाणोऽविचेतनः ॥ १५
 ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता ।

यत्र जन्मानि असत्यं वृथा गोब्राह्मणादित्राणं विना कीर्त्यते तदपि वृथेत्यर्थः ॥ ५ ॥ आरूढश्चासौ पतितः ॥ ६ ॥ गुराव-
 प्यानृतिकेऽनृतप्रिये । वृषलः शूद्रः ॥ ७ ॥ ब्रह्मबन्धवो जाति-
 मात्रब्राह्मणा वृत्ताध्ययनशून्याः ॥ ८ ॥ दानं दानफलं अन्यत्तु
 दानं वृद्धभावेन जरया भुङ्क्ते ॥ १० ॥ काण्डपृष्ठाः बाणनिध-

श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिताः १६
 दुर्बलः कुनखी कुष्ठी मायावी कुण्डगोलकौ ।
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाश्च देहिनः ॥ १७
 जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १८
 ये ये श्राद्धे न पूज्यन्ते मूकान्धबधिरादयः ।
 तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥ १९
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर ।
 प्रदातारं तथाऽऽत्मानं यस्तारयति शक्तिमान् २०
 तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता ।
 प्रदातारं तथाऽऽत्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् २१
 न तथा हविषो होमैर्न पुंष्यैर्नानुलेपनैः ।
 अग्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने ॥ २२
 तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने ॥ २३
 पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 प्रयच्छन्ति तु ये राजन्नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ २४
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
 आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।
 अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्भ्यतिरिच्यते ॥ २५
 कपिलायाः प्रदानान्तु मुच्यते नात्र संशयः ।
 तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ॥ २६
 श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
 पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे ॥ २७
 एवंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
 को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ॥ २८
 एकस्यैका प्रदातव्या न बहूनां कदाचन ।
 सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यात्रिपुरुषं कुलम् ।
 न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु ॥ २९
 ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ॥ ३०

ब्रधराः क्षात्रवृत्तय इत्यर्थः । दुर्बलः कुनखीति झ. पाठः ॥ १७ ॥
 मास्यं निर्माल्यम् । आकल्पः गन्धादिनालंकरणम् । अरोगिप्रति-
 चर्याचेति नृपश्रेष्ठगोशतादिति च ध. पाठः ॥ २५ ॥ अभि-
 भूताय दारिद्र्यादेव ॥ २७ ॥ अभिवर्जितं दत्तम् ॥ २८ ॥ सा
 बहुभ्यो दत्ता ॥ २९ ॥

अनद्वाहं तु यो दद्याद्ब्रह्मन्तं धुरंधरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३१
 वसुंधरां तु यो दद्याद्द्विजाय विदुषात्मने ।
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ३२
 पृच्छन्ति चान्नदातारं वदन्ति पुरुषा भुवि ।
 अध्वनि क्षीणगात्राश्च पांसुना चावकुण्ठिताः ३३
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमः सोपि कीर्त्यते नात्र संशयः ॥३४
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वाऽन्नं संप्रयच्छ ह ।
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ॥ ३५
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणाऽऽप्नोति प्रजापतिसलोकताम् ३६
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च ।
 अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः स च संवत्सरो मतः ॥३७
 संवत्सरस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वापि भूतानि स्थावराणि चराणि च ३८
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्य इति विश्रुतम् ॥३९
 येषां तटाकानि महोदकानि
 वाप्यश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ॥ ४०
 धान्यं श्रेमणार्जितवित्तसंचितं
 विप्रे सुशीले प्रतियच्छते यः ।
 वसुंधरा तस्य भवेत्सुतुष्टा
 धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ॥ ४१
 अन्नदाः प्रथमं यान्ति सत्यवाक्तदनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च समं यान्ति त्रयो जनाः ॥४२
 वैशंपायन उवाच ।
 कौतूहलसमुत्पन्नः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।
 मार्कण्डेयं महात्मानं पुनरेव सहानुजः ॥ ४३
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ।
 कीदृशं किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महाभुने ।

तरन्ति पुरुषाश्चैव केनोपायेन शंस मे ॥ ४४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसंस्तुतम् ।
 कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ४५
 षडशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ४६
 आकाशं तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीनं केतनानि च ४७
 विश्रमेद्यत्र वै श्रान्तः पुरुषोऽध्वनि कर्षितः ।
 नीयते यमदूतैस्तु यमस्याज्ञाकरैर्बलात् ॥ ४८
 नराः स्त्रियस्तथैवान्ये पृथिव्यां जीवसंज्ञिताः ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ४९
 हयादीनां प्रकृष्टानि तेऽध्वानं यान्ति वै नराः ।
 सन्निवार्यातपं यान्ति च्छत्रेणैव हि च्छत्रदाः ॥५०
 वृक्षाश्चैवान्नदातारो ह्यवृक्षाश्चाप्यनन्नदाः ।
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति अवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदाः ॥
 हिरण्यदाः सुखं यान्ति पुरुषास्त्वभ्यलंकृताः ।
 भूमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुतर्पिताः ॥
 यान्ति चैवापरिक्रिष्टा नराः सस्यप्रदायकाः ।
 नराः सुखतरं यान्ति विमानेषु गृहप्रदाः ॥ ५३
 पानीयदा ह्यवृषिताः प्रहृष्टमनसो नराः ।
 पन्थानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदाः सुखम् ५४
 गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ताः सर्वपातकैः ।
 विमानैर्हिससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ॥ ५५
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च षष्टरात्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्रं क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ॥ ५६
 अन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः ।
 पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोकसुखावहाः ५७
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतलं सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ॥५८
 ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते ।
 एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ॥ ५९

प्रतिश्रयाः रुहाः येषां चैः उत्सृष्टा इति शेषः । निर्वचनाः यम-
 चार्तामपि न शृण्वन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वसूनां धनानाम् ॥४१॥

सख्योक्तास्तदनन्तरमिति ध. पाठः ॥ ४२ ॥ सर्वं पूज्यतमं प्रश्न-
 मिति ध. पाठः ॥४५॥ प्रावृता वस्त्रदातार इति ध. पाठः ॥५१॥

तस्माच्चमपि राजेन्द्र पूजयैनान्यथाविधि ।
 अध्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पांसुसमन्वितः ॥६०
 पृच्छते ह्यन्नदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाथ यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ॥६१
 तं यान्तमनुगच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ।
 तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते ॥६२
 तस्माच्चमपि राजेन्द्र पूजयैनं यथाविधि ।
 एतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप ।
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वभावहितो मम ॥ ६५
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ॥ ६६
 द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ ६७
 स्वागतेनाग्रयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ६८
 यावद्ब्रह्मस्य पादौ द्वौ शिरश्चैव प्रदृश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्तरात्मना ॥६९
 अन्तरिक्षगतो वत्सो यावद्योन्यां प्रदृश्यते ।
 तावद्द्रौः पृथिवी ज्ञेया यावद्दर्भं न मुञ्चति ॥७०
 यावन्ति तस्यां रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ७१
 सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृताम् ॥७२
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यः पुनर्ददति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ॥७३
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ७४

अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सक्तभाजनः ।
 यो द्विजः शब्दरहितं संयन्तुस्तारणाय वै ॥ ७५
 ये पानीयानि ददति तथाऽन्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति संहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमाः ॥७६
 हव्यं कव्यं च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् ७७
 मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ॥७८
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथिता हि तवानघ ।
 यां श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिषारण्यवासिनः ॥७९
 वीतशोकभयक्रोधा विपाप्मानस्तथैव च ।
 श्रुत्वेमां तु कथां राजन्भवन्तीह तु मानवाः ॥८०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रः शुद्धः सदा भवेत् ।
 तदिच्छामि महाप्राज्ञ श्रोतुं धर्मभृतांवर ॥ ८१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वाक्शौचं कर्मशौचं च यच्च शौचं जलात्मकम् ।
 त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्गी नात्र संशयः ॥
 सायं प्रातश्च संध्यां यो ब्राह्मणोऽभ्युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ८३
 स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत्प्रतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ॥ ८४
 ये चास्य दारुणाः केचिद्ब्रह्माः सूर्यादयो दिवि ।
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाः शिवतराः सदा ॥
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ॥ ८६
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा अन्यायाद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलिताग्निसमा द्विजाः ॥
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ।
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्रयः ॥८८
 यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति ।
 एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥८९

अपानपा नगदितास्तथा इति श. पाठः । अपानपाः अमयपाः
 नगदिताः न केनचिद्दोषवत्तया कीर्तिताः ॥ ७६ ॥ राजन्न
 भवन्तीह मानवाः इति श. पाठः । न भवन्तीह मानवाः स्वर्गं

प्राप्त्योपर्युपरि गच्छन्तो मुक्तिमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥
 अन्यस्माद्वा इति श. पाठः ॥ ८७ ॥

प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः ।
 नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ९०
 वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ॥ ९१
 व्रजे वाऽप्यथवाऽरण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः ।
 तत्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ॥ ९२
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अभिगम्याभिपूज्याथ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ॥ ९३
 पुण्यतीर्थोभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्त्यते बुधैः ॥ ९४
 साधुसङ्गमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा ।
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ९५
 त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
 बल्कलाजिनसंबेष्टं व्रतचर्याऽभिषेचनम् ॥ ९६
 अग्निहोत्रं वने वासः शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ॥
 न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां पण्णाभिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि तेषां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ॥ ९८
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाकर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ९९
 न ज्ञातिभ्यो दया यस्य शुक्रेदेहोऽविकल्मषः ।
 हिंसा सा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ॥
 तिष्ठन्मृहे चैव मुनिर्नित्यं शुचिरलंकृतः ।
 यावज्जीवं दयावांश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१
 न हि पापानि कर्माणि शुद्ध्यन्त्यनशनादिभिः ।
 सीदत्यनशनादेव मांसशोणितलेपनः ॥ १०२

पवित्राणां त्रिसुपर्णादिमन्त्राणाम् ॥ ९४ ॥ अभिषेचनं तीर्थेषु
 ॥ ९६ ॥ भावश्चित्तम् ॥ ९७ ॥ न दुष्करमिति इन्द्रियगा-
 मिनां विषयाणां विशुद्धिं विना अशनं भोगः सुकरम् ।
 भोगो विषयशुद्धिं नापेक्षते । पण्णाजनासङ्गादिनापि त-
 त्तिद्वेः । किंतु अनाशित्वं अमृतत्वं भोगवर्जनं वा तां विना
 न सुकरम् । यतो दुष्करं स्वभावतो दुःसंपादमिति यो-
 जना । दुष्करत्वे हेतुमाहार्येन विकारीति । सुदुष्करतरं
 दुर्जयम् ॥ ९८ ॥ ज्ञातिभ्यः पुत्राद्यर्थं । शुक्रेदेहः शुक्रे-

अज्ञातं कर्म कृत्वा च क्लेशो नान्यत्रहीयते ।
 नाग्निर्दहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ॥ १०३
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुद्ध्यन्त्यनशनानि च ।
 न मूलफलभक्षित्वान्न मौनान्नानिलाशनात् १०४
 शिरसो मुण्डनाद्वाऽपि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वाऽपि न तु स्थण्डिलशय्याया १०५
 नित्यं ह्यनशनाद्वाऽपि नाग्निशुश्रूषणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्षमाशयनादपि ॥ १०६
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च ।
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदम् १०७
 बीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः १०८
 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्योपमानि च ।
 विनश्यन्ति न संदेहः केनानीव महार्णवे ॥ १०९
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ११०
 अक्षरादभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ॥ १११
 नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ऊचुर्ज्ञानविदो वृद्धाः प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ११२
 विदितार्थस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्विजेत्स तु देवेभ्यो दावाग्रेरिव मानवः ॥ ११३
 शुष्कं तर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसंबद्धं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि ।
 शुद्धिर्न तस्य सिद्ध्येत साधनस्य विपर्ययात् ११४
 वेद्यं पूर्वं वेदितव्यं प्रयत्ना-
 च्छद्दीर्घेदस्तस्य वेदः शरीरम् ।

त्युपजीवी । अविकल्मषः शुक्लवृत्त्या यः कुटुम्बं पीडयति
 स निष्कल्मषो न भवतीत्यर्थः । तस्योपपादनमुत्तरार्धेन हिंसे-
 ति । अनाशित्वं अशनत्वागः ॥ १०० ॥ मांसशोणितलेपनः
 देहः ॥ १०१ ॥ अज्ञातं शास्त्रार्थं स्वयमेव कल्पितं तप्तशि-
 लारोहणादि । तेन क्लेश एव नतु अन्यत्पापं प्रहीयते ॥ १०३ ॥
 स्थानकुटिकासनात्स्वावरगृहत्यागात् ॥ १०५ ॥ आत्मनेति
 शरीराणीति शेषः ॥ १०९ ॥ स तु वेदेभ्यः इति स्र. पाठः
 ॥ ११३ ॥ वेदपूर्वं वेदितव्यं प्रयत्नात्तद्वै वेदस्तस्य वेदः शरी-

वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धिः

क्लीबस्त्वात्मा न स वेद्यं न वेदः ॥११५

वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।

फलत्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥११६

इन्द्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् ।

तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेन्द्रियगोचरम् ॥११७

तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।

ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः ॥११८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजेन्द्र प्रत्युवाच महायशाः ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमम् ॥११९

मार्कण्डेय उवाच ।

यत्तत्पृच्छसि राजेन्द्र दानधर्मं युधिष्ठिर ।

इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन्गौरवतस्तथा ॥ १२०

शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।

छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्म परिवीजितम् ।

दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥ १२१

जीवनाय समाकृन्तं वसु दत्त्वा महीपते ।

विप्रं तु वासयेद्यस्तु सर्वयज्ञैः स इष्टवान् ॥१२२

प्रतिस्रोतश्चित्रवाहाः पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् ।

महाधुरि यथा नावा महापापैः प्रमुच्यते ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

विषुवे विप्रदत्तानि दधिमध्वक्षयाणि च ॥ १२३

पर्वसु द्विगुणं दानमृतौ दशगुणं भवेत् ।

'अब्दे दशगुणं प्रोक्तमनन्तं विषुवे भवेत्' १२४

अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च ।

चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥ १२५

ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तं

शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम् ।

भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-

विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥ १२६

नाभूमिदो भूमिमश्नाति राज-

न्नायानदो यानमारुह्य याति ।

यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्यो ददाति

तांस्तान्कामाज्जायमानः स भुङ्क्ते ॥ १२७

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।

लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता

यः काश्चनं गाश्च महीं च दद्यात् ॥१२८

परं हि दानान्न वभूव शाश्वतं

भव्यं त्रिलोके भवते कुतः पुनः ।

तस्मात्प्रधानं परमं हि दानं

वदन्ति लोकेषु विशिष्टबुद्धयः ॥ १२९

रम् । वेदस्तत्त्वं तत्समासोपलब्धौ क्लीबस्त्वात्मा तत्सवेद्यस्य वेद्यम् । इति झ. पाठः ॥ ११५ ॥ प्रसादेन नैर्मल्येन । अनशनं नाम चित्तेन्द्रियनिरोधो नत्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति ॥ ११७ ॥ छायायां करिणः । गुर्वमायोगेऽश्वत्थच्छाया गजच्छायाख्यं पर्व देशकालयोगजम् । तत्कर्णपरिवीजिते इति झ. पाठः । कर्णाद्व कर्णा अश्वत्थपल्लवास्तैर्वाजिते देशे जलोपान्ते ॥ १२१ ॥ समाकृन्तं आर्द्रं वसु अन्नादिद्रव्यं दत्त्वा महीयते । वैश्यं तु इति झ. पाठः ॥ १२२ ॥ प्रति प्रतीपं पूर्ववाहिन्याः नद्याः पश्चिमाभिमुखं स्रोतः प्रवाहो यत्र तत् तीर्थं प्रतिस्रोतः । तत्र पात्रेऽर्पिताश्चित्रवाहा उत्तमाश्वाः । विपरिणम्य अक्षया

इत्यपकृष्यते । अक्षयफला इत्यर्थः । पर्जन्योऽन्नानुसंचरन् अन्नार्थं अनुसंचरन्पर्यन्त्य इन्द्रोऽप्यक्षयः । अतिथिरूपेण तृप्त इन्द्रोऽप्यक्षयस्वर्गप्रद इत्यर्थः । महाधुरि महति धूःसदृशे प्रवाहे ना पुरुषो वा यथा महाधुरि योगभारे । यथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव गजच्छायाश्राद्धादिकर्तारोपि मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ विषुवे विप्रदत्तानि दधिमस्त्वक्षयाणि च इति झ. पाठः ॥ १२४ ॥ विषुवे तुलामेषसंक्रान्त्योः । षडशीतिमुखे मिथुनकन्यामीनसंक्रान्तिषु ॥ १२५ ॥ कामान् काम्यमानान्विषयान् ॥ १२७ ॥ त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति धुन्धुमारोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ उदङ्कनामकमुनेस्तपसा तुष्टेन विष्णुना तस्मै वरदानम् ॥ २ ॥ तथा विष्णुना उदङ्कं प्रति कुवलाक्षेन धुन्धुनामकासुरघातनविधानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

[श्रुत्वा तु राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तथा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ॥] १

युधिष्ठिरो महाराज पप्रच्छ भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयं तपोदृढं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ २

विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवरक्षसाम् ।

राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ॥ ३

न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिँड्लोके द्विजोत्तम ।

अथ वेत्सि मुने वंशान्मनुष्योरगरक्षसाम् ॥ ४

देवगन्धर्वयक्षाणां किन्नराप्सरसां तथा ।

इदमिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन द्विजसत्तम ॥ ५

कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुकुलसंभवः ।

कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ६

एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्चस्य धीमतः ॥ ७

[वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।

धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ॥] ८

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।

धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ९

यथा स राजा ऐक्ष्वाकः कुवलाश्चो महीपतिः ।

धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ १०

महर्षिर्विश्रुतस्तात उदङ्क इति भारत ।

मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ११

उदङ्कस्तु महाराज तपोतप्यत्सुदुश्चरम् ।

आरिराधयिषुर्विष्णुं बह्वर्षगणान्विभुः ॥ १२

तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

दृष्ट्वा महर्षिस्तद्ब्रह्म तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १३

उदङ्क उवाच ।

त्वया देव प्रजाः सर्वाः ससुरासुरमानवाः ।

स्यावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥१४

ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ।

शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ॥ १५

निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।

बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥१६

ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुमूदन ।

पादौ ते पृथिवी चैव रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १७

इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।

प्रहास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः १८

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।

योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः १९

त्वयि तुष्टे जगच्छान्तं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।

भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ २०

देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।

त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वया वृताः ॥२१

असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ।

तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ॥ २२

परामवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ।

त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।

आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति नित्यशः ॥

एवं स्तुतो हृषीकेश उदङ्केन महात्मना ।

उदङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २४

उदङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २५

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या तव च सत्तम ।

अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज २६
 एवं स च्छन्धमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
 उदङ्कः प्राञ्जलिर्वत्रे वरं भरतसत्तम ॥ २७
 यदि मे भगवन्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण ।
 धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
 अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं ममेश्वर ॥२८
 भगवानुवाच ।
 सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तत्र द्विज ॥ २९
 प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवोकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥३०
 उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
 तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ ३१
 [राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।]
 बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ॥३२
 तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ।
 स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
 शासनात्तत्र विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ३३
 उदङ्कभेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

बदङ्गेन राज्ये स्वपुत्राभिषेचनपूर्वकं वनप्रस्थितं बृहदश्वं प्रति तक्षिवारणपूर्वकं धुन्धुनामकासुरहननचोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्जशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सौज्योध्यायां नृपोऽभवत् ?
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्वानेनसः सुतः ॥ २
 विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तसादार्र्द्रश्च जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ॥ ४
 बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्च इति स्मृतः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ।
 कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ॥ ६
 समये तं तदा राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ७
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ८
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुदङ्को नराधिप ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ९

तमुदङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुपांवरम् ।
 न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य पुरोत्तमे ॥ १०
 उदङ्क उवाच ।
 भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विशा वयं राजंस्त्वत्प्रदाद्वसेमहि ॥ ११
 त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विशा नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ १२
 पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ १३
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ।
 प्रजानां पालने यत्नः पुरा राजर्षिभिः कृतः ॥१४
 रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ।
 निरुद्विप्रस्तपस्तमुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥ १५
 ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ।
 समुद्रवालुकापूर्णं उज्जालक इति स्मृतः ।
 बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १६
 तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ।
 अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ॥ १७

तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १८
 शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
 त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव १९
 अवध्यो दैवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
 नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
 अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ २०
 तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् २१
 क्रूरस्य तस्य स्वपतो बालुकान्तर्हितस्य च ।
 संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ॥ २२
 यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ।
 तस्य निःश्वासवातेन रज उद्भूयते महत् ॥ २३
 आदित्यरथमाश्रित्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 सविस्फुल्लिङ्गं सज्वालं धूममिश्रं सुदारुणम् ॥२४

तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्वआश्रमे ॥२५
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भविष्यन्ति तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥
 'धुन्धुनामानमत्युग्रं दानवं घोरविग्रहम् ।
 समरे घोरतुमुले विनाशय महेषुणा ॥' २७
 त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २८
 विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वं मम महीपते ॥ २९
 यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तद्वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ ३०
 तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निषूदय संदिष्टो दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ ३१
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

षडधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

बृहदश्वेनोदङ्गप्रति स्वपुत्रेण कुबलाश्वेन धुन्धुवधस्य भावित्वकथनपूर्वकं वनंप्रति गमनम् ॥ १ ॥ धुन्धूपत्तिं पृष्टेन मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरंप्रति तदुपोदात्ततया मधुकैटभवृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स एवमुक्तो राजर्षिरुदङ्केनापराजितः ।
 उदङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाव्रवीत् ॥ १
 न हि मे गमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुबलाश्च इति स्मृतः ॥ २
 धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं च ते सर्वमेतत्कारिष्यति न संशयः ॥ ३
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघवाहुभिः ।
 'हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महाऽसुरम् ।'
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्यस्तशस्त्रोस्मि सांप्रतम् ॥ ४
 तथाऽस्त्विति च तेनोक्तो मुनिनाऽमिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुदङ्काय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
 क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ६
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 'यस्य निश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ॥' ७
 एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ॥ ९
 एकार्णवे निरालोके नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ १०
 प्रभवं लोककर्तारं विष्णुं शाश्वतमव्ययम् ।

यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 'चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ॥' ११
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्ययामेक एव हि ।
 नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ १२
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १३
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्या विनिःसृतं दिव्यं तत्रोत्पन्नः पितामहः ॥
 साक्षाल्लोकगुरुरब्रह्मा पद्मे सूर्यसमप्रभः ।
 चतुर्वेदश्चतुर्भुक्तिश्चतुर्वर्गश्चतुर्मुखः ॥ १५
 स्वप्रभावाहुराधर्षो महाबलपराक्रमः ।
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तमौ ॥ १६
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ।
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ॥ १७
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ।
 किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ॥ १८
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १९
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ॥ २०
 दृष्ट्वा पितामहं चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ।
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ॥ २१
 वित्रास्यमानो बहुधा ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ २२
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ॥ २३
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ २४
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादपौ महाबलौ ।

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ २५
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीद्विचारयन् ॥ २६
 भगवानुवाच ।
 प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥
 वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २८
 मधुकैटभावृचतुः ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ववावां पुरुषोत्तम ॥ २९
 बले रूपे च शौर्ये च शमे न च समोस्ति नौ ।
 धर्मे तपसि दाने च शीलसत्वदमेषु च ॥ ३०
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३१
 आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 आनावृतेऽवकाशे त्वं जह्यावां सुरसत्तम ॥ ३२
 पुत्रत्वमधिगच्छाव तव चापि सुलोचन ।
 वर एष वृत्तो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ ३३
 अनृतं मा भवेदेव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ॥ ३४
 भगवानुवाच ।
 वाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ३५
 स विचिन्त्याथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृत्तम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ३६
 स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
 मधुकैटभयो राजञ्छिरसी मधुसूदनः ।
 चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मधुकैटभपुत्रेण धुन्धुना तपस्लोपिताद्विरिञ्चादवध्यत्वादिवरग्रहणेन देवानां पीडनम् ॥ १ ॥ उदङ्कचोदितेन कुवलाश्वेन समुद्रमध्यमधिवसतस्तस्य ब्रह्माक्षेण दहनम् ॥ २ ॥ तदा देवादिभिः कुवलाश्वस्य धुन्धुमारइति नामकरणेन तस्मै वरदानपूर्वकं स्वस्वस्थानंप्रति गमनम् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरंप्रति तत्पुत्राणां नामकथनपूर्वकं धुन्धुमारोपाख्यानस्तवनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।

स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १

अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।

तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वत्रे स च प्रभुम् ॥ २
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
 अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्धा स्पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ४
 स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
 अनुस्मरन्पितृवधं द्रुतं विष्णुमुपागमत् ॥ ५
 स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
 ववाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशम् ॥ ६
 समुद्रवालुकापूर्णे उज्जानक इति स्मृते ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
 बाधतेऽस्य परं शक्त्या तमुदङ्काश्रमं विभो ॥ ७
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तथा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भूमिपराक्रमः ॥ ८
 शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ।
 उदङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः ।
 कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
 सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
 प्रायादुदङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य वधाय वै ॥ ११
 तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
 उदङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
 तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
 एष श्रीमानुपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
 दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः ॥ १४
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
 विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्षं च सुरेश्वरः ।
 'प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तं समृगद्विजाः ॥' १५
 अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
 तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
 कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७

नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितस्तदा ।
 स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशम् १८
 अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 'हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थितः ॥ १९
 कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन्वै वालुकार्णवे ।
 सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ॥ २०
 आसीद्दोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २१
 ततो धुन्धुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २२
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ २३
 पट्टसैः परिधैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ।
 स वध्यमानः संकुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ॥ २४
 कुद्वक्षाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ।
 आस्याद्गमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ॥ २५
 तान्सर्वानुपपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ।
 मुखजेनाग्निना कुद्वो लोकानुद्धर्तयन्निव ॥ २६
 क्षणेन राजशार्दूल पुरैव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्कुद्वस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद् महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २८
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तत्तदापीयते तेजो राज्ञा वारिमयं नृप ॥ २९
 योगी योगेन सृष्टं स शमयित्वा च वारिणा ।
 ब्रह्मास्त्रेण ततो राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकभवाय वै ॥ ३०
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
 सुरशत्रुमभिन्नस्त्रैर्लोक्येश इवापरः ॥ ३१
 धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ ३२
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।

* वृष्टिं स गमयित्वा विचारिणा इति क. य. पाठः । वहि च
 शमयामास वारिणा इति झ. पाठः ॥ ३० ॥

वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३३
 दद्यां वित्तं द्विजाय्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ॥ ३४
 तथाऽस्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
 ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुदङ्केन च धीमता ॥ ३५
 संभाष्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥३६
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाऽभवन् ।
 दृढाश्चः कपिलाश्च भद्राश्चैव भारत ॥ ३७
 तेभ्यः परम्परा राजन्निष्वाकूणां महात्मनाम् ।

[वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ॥] ३८
 एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
 धुन्धुर्नाम महादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३९
 कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
 नाम्ना च गुणयुक्तेन तदाप्रभृति सोऽभवत् ॥४०
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 धौन्धुमारमुपाख्यायानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ४१
 इदं तु पुण्यमाख्यायानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
 शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ४२
 आयुष्मान्भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
 न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि सप्ताधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

अष्टाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति पतिव्रतामाहात्म्यकथनारम्भः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 प्रपच्छ भरतश्रेष्ठ धर्मप्रश्नं स दुर्वचम् ॥ १
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्म्यं च तत्त्वतः ॥२
 प्रत्यक्षमिह विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
 पिता माता च भगवान्गाव एव च सत्तम ।
 यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
 मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ।
 पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥ ५
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ६
 भगवन्दुष्करं त्वेतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तरि च द्विज ॥७
 स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्कुर्वन्तीह सदादृताः ८

दुष्करं खलु कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ।
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ॥ ९
 कुक्षिणा दशमासांश्च गर्भे संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ १०
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
 प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ॥११
 पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजपुङ्गव ।
 'चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ॥'
 याश्च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥१३
 क्षत्रधर्मसमाचारतत्त्वं व्याख्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन महात्मना ॥ १४
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदांवर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त तेऽहं समाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १६

ये चक्रूरेषु इति अ. पाठः ॥ १३ ॥

मातरं श्रेयसीं तात पितृनन्ये तु मेनिरे ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥१७
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 सुप्रशस्तैरुपायैश्चापीहन्ते पितरः सुतान् ॥ १८
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति १९
 आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैश्वर्यं तेजो धर्मं तथैव च ॥ २०

‘मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणोः ।’
 तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् २१
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यशः ।
 इह प्रेत्य च तस्मात् क्लीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ २२
 नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तारि शुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्युत ॥ २३
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

तरुतले तपस्वता कौशिकेनात्मोपरि पुरीषोत्सृष्ट्या बलाकायाः सक्रोधनिरीक्षणेन दहनम् ॥ १ ॥ तथा भिक्षार्थं पति-
 व्रतायाः कस्याश्चिद्गृहं प्रविष्टं भिक्षादाने चिरीकरणेन कृष्टं च कौशिकं प्रति तथा स्वस्य बलाकावृत्तान्तावगतिसूचनेन
 स्वशक्तिप्रकाशनपूर्वकं धर्मावगतये धर्मव्याधसमीपगमनचोदना ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुचारयन्सितः ॥ २
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
 समवेक्ष्य ततः क्रुद्धः सममध्यायत द्विजः ।
 ‘तां बलाकां महाराज निलीनां नगमूर्धनि ॥ ४
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ।
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्दरणीतले ॥ ५
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ।
 अकार्यं कृतवानस्मि द्वेषरागबलात्कृतः ॥ ६
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ।
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७
 प्रविष्टस्तकुलं यत्र पूर्वं चरित्वांस्तु सः ।
 देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८

एतस्मिन्नन्तरे राजन्धुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं वै ददौ भर्तुस्तथाऽऽसनम् ॥ १०
 प्रहा पर्यचरन्नापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११
 उच्छिष्टं भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 कर्मणा मनसा वाचा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं साऽनुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्यानां च श्रुश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साऽभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥
'क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडात्मताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ॥' २०
क्षन्तुमर्हसि मे विद्वन्भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया २१
ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २२
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानवो भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ॥ २३
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ।
'सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ॥' २४
रुयुवाच ।

[नाहं बलाका विप्रपे त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्वा क्रुद्धः किं मां करिष्यसि] २५
नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।
अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २६
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २७
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि समुद्रे नोपशाम्यति ।
'कस्तान्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ॥' २८
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिः सुदुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २९
बहुप्रभावाः श्रूयन्ते ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ।
अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ ३०
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ।

दण्डकेनोपशाम्यति इति श्र. पाठः ॥ २८ ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ॥ ३१
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ।
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ॥ ३२
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मया ।
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ३३
'मास क्रुध्यो बलाकेव न वध्याऽस्मि पतिव्रता' ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।
हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
कामक्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३६
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु चरतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३७
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३८
ब्रह्मचारी वदान्यो योऽप्यधीयाद्विजपुङ्गवः ।
स्वाध्यायवानमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३९
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ४०
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ॥ ४१
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ।
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ४२
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ।
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ४३
भगवानपि धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तच्चेन भगवन्धर्मं वेत्सीति मे मतिः ॥ ४४
यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ॥
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसेद्वाधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ४६
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ।
'व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्यति संशयम्' ४७
अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्ममभिविन्दते ॥४८
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया प्रोक्तो मम निश्रेयसं परम् ॥४९
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ।

‘धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्दृत्तमीदृशम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गत्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

कौशिकनामकेन द्विजवरेण पतिप्रतावचनाद्भगवतये धर्मव्याधंप्रति गमनम् ॥ १ ॥ व्याधेन तस्मै नानाधर्मो-
पदेशः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥१
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्धधानेन वै भाव्ये गच्छामि मिथिलामहम् ॥२
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ॥ ४
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ॥ ५
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववर्तीं शुभाम् ॥ ६
गोपुराट्टालकवर्तीं हर्म्यप्राकारशोभनाम् ।
प्रविश्य नगरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्युताम् ॥ ७
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ।
अश्वै रथैस्तथा नागैर्योधैश्च बहुभिर्युताम् ॥ ८
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ॥ ९
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ।
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥१०

मार्गमाहिपमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ११
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्तआसने ॥१२
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वां भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥
एकपत्न्या यदुक्तोसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १४
श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १५
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।
गृहं गच्छाव भगवन् यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।
वाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहं प्रति ॥१७
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
‘अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ॥’ १८
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ॥ १९
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।

अभिविन्दते जानन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ साधयिष्यामि स्वकार्य-
मिति शेषः ॥ ५० ॥ नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

आगोऽपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः ॥ १ ॥ विमानैः साप्त-

भौमिकगृहैः ॥ ७ ॥ सूना वधस्थानं तन्मध्ये ॥ १० ॥
अदेशस्थं अयोग्यदेशस्थम् ॥ १६ ॥

अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ २०
 व्याध उवाच ।
 कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं परम् ।
 वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज २१
 विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपालयन् ।
 प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २२
 सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २३
 न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गहैं बलवत्तरम् ।
 कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥ २४
 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयो विद्या तेन लोको भवत्युत ॥ २५
 कर्म शूद्रे कृषिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यतपोमन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २६
 राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २७
 भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
 मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २८
 जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोपि द्विजोत्तम ॥ २९
 स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
 दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति यथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥
 सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ३१
 राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३२
 परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिपानहम् ।
 न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथाह्वहम् ।
 सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ३४

गुरु मातापितरौ ॥ २२ ॥ वर्तये जीवामि ॥ २३ ॥ कुत्सा
 विद्यमानदोषसंकीर्तनम् । गह्रां अविद्यमानदोषारोपः । पुराकृतं
 कर्मेति संबन्धः ॥ २४ ॥ लोकः परलोकः ॥ २५ ॥ न
 ग्लाति न ग्लानिं नयति ॥ ३० ॥ व्यभिचारात्स्वैरगतेः ॥ ४६ ॥
 भेरुण्डाः भयानकाः । उरुण्डाः इति ख. ब. घ. पाठः ॥ ३५ ॥

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
 प्राणिहिंसारतिश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३५
 व्यभिचारात्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
 अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः ॥ ३६
 भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
 क्लीवाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचनाः ॥
 पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ।
 स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति ॥ ३८
 अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ।
 'पाल्येष राजा जनकः पितृवद्विजसत्तम ॥' ३९
 येचैव मां प्रशंसन्ति येच निन्दन्ति मानवाः ।
 सर्वान्सुपरिणीतेन कर्माणा तोषयाम्यहम् ॥ ४०
 ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुज्जन्ति च पार्थिवाः ।
 न किञ्चिदुपजीवन्ति दान्ता उत्थानशीलिनः ॥
 शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 यथाहं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ॥ ४२
 त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठान्ति पूरुषे ।
 मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ ४३
 न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्भर्ममुत्सृजेत् ।
 प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ॥ ४४
 न मुखेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ।
 कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ४५
 यत्कल्याणमभिध्यायेत्त्रात्मानं नियोजयेत् ।
 न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ४६
 आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ।
 कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुकम् ॥ ४७
 न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
 अश्रद्धाणा धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४८
 महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
 'साधुः सन्नतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ॥' ४९

सुपरिणीतेन साधुना ॥ ४० ॥ ये संयुज्जन्ति सम्यग्भोगं सेना-
 विनेशं कुर्वन्ति तएव पार्थिवा अन्ये चोरा इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 संरम्भाद्भयात् ॥ ४४ ॥ अन्यत् विपरीतं स्यात् इतरत्तादृशं
 द्वितीयं कल्याणमेवाचरेत् ॥ ४५ ॥ पापः पापी ॥ ४६ ॥
 वृजिनानां व्यसनवताम् ॥ ४७ ॥ दृतिर्गता । आध्मातः सन्न-

मृदानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयन्त्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥५०
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपिचेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ५१
अब्रुवन्कस्यचिन्दिनामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ५२
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
न तत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ५३
कर्मणा येन केनापि पापात्मा द्विजसत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु प्रतिदृश्यते ॥ ५४
पापानि बुद्धेह पुरा कृतानि
स्वधर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मसुदते ब्राह्मणानां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५५
॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
[तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥] ५६
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥ ५७
वसनस्येव च्छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
'अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ॥'
पापं चेत्पूरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ५९
यथाऽऽदित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६०
पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमोहौ द्विजोत्तम ।
'तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ विशेषतः ॥' ६१
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्म्या धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ६२
येषां पञ्च पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ६३

एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

कौशिकंप्रति धर्मव्याधेन शिष्टलक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रो महाप्राज्ञ धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ॥ १
'पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।'
एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतांवर ।
त्वत्तो महामते व्याधि तद्ब्रवीहि यथातथम् ॥ २
व्याध उवाच ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ३
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४

न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्छिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ७
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।
दमस्योपनिषत्स्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ८
ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयाता च पीड्यते ॥ ९
ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।

दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

वृत्तं वृत्तं स्वेच्छोपात्तमिति यावत् ॥ ६ ॥ अतोऽन्यथा गुरु-
शुश्रूषणाद्यभावे ॥ ७ ॥ उपनिषद्ग्रहस्यम् ॥ ८ ॥ अनुयाता
अनुगन्ता ॥ ९ ॥ श्रुतिश्च त्यागश्च ते द्वे परं अयनं स्थानं

सारोपि पुष्टो भवेत् ॥ ४९ ॥ मृजाहीनः मलिनदेहः ॥ ५१ ॥
मूढस्वरूपमाह अब्रुवन्निति ॥ ५२ ॥ पापात् प्राकृतात् । द्वि-
तीयात्करिष्यमाणात् ॥ ५३ ॥ जपतपस्तीर्थाद्यन्यतमेन येनके-
नचिदपि कर्मणा पापात् परिमुच्यत इत्यनुषङ्ग्यते ॥ ५४ ॥

धर्मपन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ १०
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता जनाः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्यां धर्मार्थदर्शिनः ११
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च १२
 कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ १३
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधु रागः शुक्ले व वाससि ॥१४
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ १५
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तो ह्याचारलक्षणाः १६
 यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः स स्वां प्रकृतिमश्रुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानामोत्यनात्मवान् ॥
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ १८
 अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥१९
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ २०
 तेषामहीनसत्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥२१
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्म्यं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥२२
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नास्ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ २३
 वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥२४
 धारणं चापि वेदानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥२५
 सर्वभूतदयावन्तो ह्यहिंसानिरताः सदा ।
 परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥२६
 शुभानामशुभानां च कर्मणां सबलाश्रयम् ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २७
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शक्त्या सन्निविष्टाश्च सत्पथे ।
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ॥ २८
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ २९
 दाननित्याः सुखान्याशु प्राप्नुवन्त्यपि च श्रियम् ।
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ॥३०
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ।
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
 एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥३१
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितीक्षा दमः शमः ॥३२
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ३३
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुस्मरन् ।
 न चैव दुह्येद्दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ३४
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ३५

येषां ते श्रुतिस्वागपरायणाः ॥ १० ॥ शिष्टाचारवतिं शुक्लपटो-
 पमे योगधर्मः रागइव साधुर्भवेत् । शुक्ले वेति इवार्थे ॥ १४ ॥
 अनात्मवान् अजितचित्तः ॥ १७ ॥ अहंकारो दर्पः मत्सरः
 परदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः । शिष्टं गुरुशास्त्रोक्तं आचरन्तः
 शिष्टाचाराः ॥ १९ ॥ त्रैविद्यवृद्धाः तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामा-
 त्तिका यत्र स त्रिविद्यो यज्ञस्त्रय साधवन्नैविद्या याज्ञिकाः ।
 वृत्तं शीलं तद्वन्तः । मनस्विनः जितचित्ताः ॥ २० ॥ दुष्करा-
 चारकर्मणां अन्यैर्दुष्करः आचारः शीलं कर्म यज्ञादि येषां

तेषाम् । घोरत्वं हिंसादिदोषवत्त्वम् ॥ २१ ॥ पुराणमनादिम् ।
 शाश्वतं अनवच्छिन्नम् । ध्रुवं नित्यम् । अत्याज्यमित्यर्थः ॥२२॥
 वेदोक्तोऽग्निहोत्रादिः । धर्मशास्त्रोक्तः अष्टकाश्राद्धादिः । शिष्टा-
 चीर्णः श्लोकादिः । शिष्टानां तुष्टिरिति शेषः ॥ २४ ॥
 न्यायो युक्तिः । गुणाः शमादयस्तदुपेताः । संविभक्तारः कुटु-
 म्बेषु ॥ २८ ॥ श्रुतधनाः विद्याधनाः ॥ २९ ॥ करुणाः करु-
 णावन्तश्च ते वेदनशीलाश्च । मत्वर्थीयोऽच् ॥ ३५ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
 अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥३६
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
 कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ३७
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।

ब्रह्माप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ॥ ३८
 प्रेक्षन्ते लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तमाः ।
 अतिपुण्यानि दानानि तानि द्विजवरोत्तम ॥३९
 एतत्ते सर्वमारुयातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मपुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

कौशिकंप्रति धर्मव्याधेन सर्वैर्हिंसाया दुस्व्यजत्वोपपादनपूर्वकं सर्ववर्णानां स्वस्वधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुरा कृतम् ।
 पुरा कृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ॥ २
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ।
 विधिना हि हते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ॥३
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ४
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणीमो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पिदृणां चापि पूजनात् ॥५
 ओषधयो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ६
 आत्ममांसप्रसादेन शिविरौशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 [द्वे सहस्रे तु पच्येते पशूनामन्वहं तदा ।]
 अहन्यहनि पच्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ॥ ८
 स मांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ॥ ९

चातुर्मास्ये च पशवो बध्यन्त इति नित्यशः ।
 अग्रयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ १०
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्बध्यन्ते सततं द्विजैः ।
 संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥११
 यदि नैवाग्रयो ब्रह्मन्मांसकामाऽभवन्पुरा ।
 भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १२
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३
 देवतानां पिदृणां च भुङ्क्ते दत्त्वाऽपि यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्येत भक्षणात् ॥१४
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥१५
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १६
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
 पुरा कृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥१७
 स्वधर्मं त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्मः स इति निश्चयः ॥१८
 कुले हि विहितं कर्म देही तं न विमुञ्चति ।
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १९

अतिपुण्यानि पापानि इति श्र. पाठः ॥ ३९ ॥ एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

एतन्मांसविक्रयात्मकम् ॥ १ ॥ यत्नवानपि न परिहर्तुं शक्नोमि । विधेः प्राबल्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शरवन्निमित्तभूता

वयं संघातवल्कर्ता तु विधिरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्नाद्यभूताः अन्नं च तदयं च भोग्यं भक्ष्यं चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यज्ञियमांसमुजोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मन्धर्ममिव औपचारिकममांसाशित्वमिति भावः ॥ १५ ॥

द्रष्टव्यस्तु भवेद्ब्रह्मन्धर्मो धर्मविनिश्चये ।
 कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ॥२०॥
 कर्मणस्तस्य घोरस्य वसुधा निर्णयो भवेत् ।
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ॥ २१ ॥
 अतिमानातिवादाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।
 कृषिं साध्वीति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ॥
 कर्षन्तो लाङ्गलैरुर्वीं घ्नन्ति भूमिशयान्वहून् ।
 जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२३॥
 धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
 सर्वाण्येतानि जीवा हि तत्र किं प्रतिभाति ते २४ ॥
 अध्याक्रम्य पशून्श्वापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥२५॥
 जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
 उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६ ॥
 सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
 मत्स्यान्यसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
 प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 चङ्गम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्वहून् ।

पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥
 उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 अज्ञानादथवा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३०॥
 जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३१॥
 अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
 के न हिंसन्ति जीवान् वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥
 बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥३३॥
 अहिंसासां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
 कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ ३४ ॥
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥
 सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यति ॥ ३६ ॥
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
 गुरुंश्चैव विनिदन्ति मूढा निश्चितमानिनः ॥३७॥
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३८ ॥
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥३९॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकंप्रति पौरुषनिन्दनेन दैवप्रशंसनपूर्वकं सुकृतदुःकृतयोः सुखदुःखहेतुताप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विपर्यभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतांवर ॥ १ ॥
 श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥२॥
 प्राणान्तिके विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतं भवेत् ॥ ३ ॥

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४ ॥
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा यदि सत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५ ॥
 विपमां च दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषेण न विजानात्यपण्डितः ॥ ६ ॥
 मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

धारणा अवधारणं । निश्चय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा कूरे कर्मणि वर्तता इति श्र. पाठः
 ॥ २० ॥ द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

'न शुभं कर्म बध्नाति पुरुषं पापनिश्चयम् ॥' ७
 सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं प्रज्ञा मुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ८
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं स आप्नुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पौरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ९
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः १०
 भूतानामपरः कश्चिद्विंसायां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनैव युज्यते ॥ ११
 अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १२
 देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृह्णुभिः ।
 दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १३
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १४
 'न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।'
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १५
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्यालैः क्षुद्रमृगा इव ।
 ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १६
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीरोगपीडिताः ।
 न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं चेष्टितं पूर्वकर्मया ॥ १७
 अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १८
 इति लोकमनाक्रन्दं देहशङ्कापरिभ्रुतम् ।
 स्रोतसाऽसकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १९
 न त्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्विधिश्च यदि नो भवेत् ॥ २०
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २१
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।

मुनीतं गुरुशिक्षा ॥ ८ ॥ प्रहीणाः श्रान्ता अपील्यर्थः ॥ १० ॥
 पुत्रगृह्णुभिः पुत्रकामैः ॥ १३ ॥ अनाक्रन्दं असहायम् ।
 आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोरिति मेदिनी । स्रोतसा

महतु फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २२
 न केचिदीशते ब्रह्मन्स्वयं ग्राह्यस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २३
 तथा श्रुतिरियं ब्रह्मजीवः किल सनातनः ।
 शरीरमधुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २४
 बध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २५
 ब्राह्मण उवाच ।
 कथं धर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतांवर ॥ २६
 व्याध उवाच ।

न जीवनाशोस्ति हि देहभेदे
 मिथ्यैतदाहुः क्रियतीति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
 दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २७
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
 यत्तेन किंचिद्वि कृतं हि कर्म
 तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २८
 सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
 नराधमाः पापकृतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातस्त्वह कर्मभिः स्वै-
 स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २९

ब्राह्मण उवाच ।
 कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ३०
 व्याध उवाच ।
 गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
 समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३१
 यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
 शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३२

कर्मप्रवाहेण ॥ १९ ॥ स्त्रीयमपि वस्तु स्वस्थानधीनं प्राक-
 र्मवशाद्भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ दशार्धता पञ्चलम् ॥ २७ ॥

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
 मोहनीयैर्वियोगीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ३३
 जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
 संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३४
 तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
 जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३५
 जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
 तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमाप्नुते ॥ ३६
 ततः कर्म-समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहू ।
 पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपध्यमिवातुरः ॥ ३७
 अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखिसंज्ञितः ।
 ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणाप्नुदयादपि ॥ ३८
 परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ।
 स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ॥ ३९
 तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
 कर्मभिर्वहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ॥ ४०
 [स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।]
 प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ४१
 पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
 'पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।'
 तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत् च पापकम् ॥ ४२
 अनस्युः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
 सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४३
 संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
 प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४४
 सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
 असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः ॥ ४५

सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ।
 स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ॥ ४६
 प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
 तस्माद्दर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ॥ ४७
 तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ।
 धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
 स मित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४८
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४९
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
 अतुष्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ५०
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ५१
 फलत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्रियात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ५२
 एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५३
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५४
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५५
 ब्राह्मण उवाच ।
 इन्द्रियाणीति यान्याहुः कानि तानि यतत्रत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ५६
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतांवर ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

मोहनीयैस्तामसैः । अधः नरकतिर्यक्षु ॥ ३३ ॥ प्रेत्य मृत्वा ।
 दुःखात्मकः प्रतीघातः । दुःखं भोक्तुमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ निवृ-
 त्तबन्धो वीतरागः । तत्र हेतुः विशुद्धश्चेति ॥ ३९ ॥ तपोयो-
 गयोः आलोचनध्यानयोः समारम्भम् ॥ ४० ॥ यतेत् यतेत
 ॥ ४२ ॥ प्रभुत्वं अप्रतिहतच्छत्रम् ॥ ४९ ॥ अतुष्यमाणः

प्रीतिमलभमानः निर्वेदं वैराग्यं दोषं रागद्वेषादिकं नानुरुध्यते
 तद्वशो न भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उपायतएव मोक्षे प्रयतते
 नत्वनुपायाद्वैवमात्राश्रयादिति योजना ॥ ५२ ॥ तपः ज्ञानम् ।
 निःश्रेयसं मोक्षसाधनम् ॥ ५४ ॥ तेषां इन्द्रियाणां निग्रहा-
 दिति शेषः ॥ ५७ ॥ त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकंप्रति प्राणिभिर्दुःकृतसुकृतकरणप्रकारादिकथनपूर्वकं ब्राह्मणमाहात्म्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
 व्याध उवाच ।
 विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
 ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
 इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
 ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
 ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
 तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
 न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
 व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ॥ ६
 तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ।
 सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ॥ ७
 उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितम् ।
 अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्तते रागदोषजः ॥ ८
 पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ।
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥ ९
 एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
 स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते ॥ १०
 पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ।
 यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ ११

कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
 तस्य साधुसमारम्भाद्द्विधर्मेषु राजते ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 ब्रवीपि सन्नृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
 दिव्यप्रभावः सुमहानृपिरेव मतोसि मे ॥ १३
 व्याध उवाच ।
 ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
 तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १४
 यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
 नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे १५
 इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चोपि सर्वशः ।
 महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १६
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १७
 तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १८
 पृथी तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
 सप्तमी तु भवेद्द्विरहंकारस्ततः परम् ॥ १९
 इन्द्रियाणि च पञ्चात्मा रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ २०
 सर्वैरिहेन्द्रियाथैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः ।
 चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाख्यापर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

कौशिकंप्रति धर्मव्याधेन भूतपञ्चकगुणनिरूपणपूर्वकमिन्द्रियजायययोः सुखदुःखासाधारणकारणताकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
 महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदांवर ।
 एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

व्याध उवाच ।
 भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३
 भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मलुदकं च चतुर्गुणम् ।
 गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च सरश्चापि द्विजोत्तम ।
 अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
 शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्दश्चाकाश एव तु ॥ ७
 एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
 वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ८
 अन्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्यक् भवति द्विज ।
 यदा तु विषमं भावमाचरन्ति चराचराः ॥ ९
 तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ।
 प्रातिलोम्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः १०
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
 यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ११
 इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
 तदव्यक्तमिति ज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १२
 यथासं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानी तु ।
 इन्द्रियाणि तथा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १३
 लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
 परापरज्ञः सक्तः सन्स तु भूतानि पश्यति ॥ १४
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १५

ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
 लोकबुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण गम्यते ॥ १६
 अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
 अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ॥ १७
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ।
 'तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छति ।'
 इन्द्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा ॥ १८
 इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
 निगृहीतविमृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १९
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः स्वर्गस्य नरकस्य च ॥ २०
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमार्च्छत्यसंशयम् ।
 सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् २१
 पण्णामात्मनि योज्यानामैश्वर्यं योऽधितिष्ठति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २२
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
 मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
 तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
 र्दान्तः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २३
 पण्णामात्मनियुक्तानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
 यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्वात्परमसारथिः ॥ २४
 इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
 धृतिं कुर्वति सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्भुवम् २५
 इन्द्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २६
 येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्स्वमोहात्फलागमम् ।
 तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति सत्त्वादिगुणत्रयगुणनिरूपणपूर्वकमध्यात्मकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरगुणाः पूर्वपूर्वस्मिन्वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥
 आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति इति ब्र. थ. पाठः ॥ १० ॥

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

कृत्स्नस्य नरकस्य चेति ब्र. थ. पाठः ॥ २० ॥ षट्सु मोहात्
 इति ब्र. पाठः ॥ २७ ॥ पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
 गुणांस्तच्चेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
 व्याध उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एतान्गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
 मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
 प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
 अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
 दुर्हृषीकस्तमोध्यस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
 सुदृत्तवाक्यो मन्त्री च यो नराय्योऽनसूयकः ।
 विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ६
 प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
 अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्विकः ॥ ७
 सात्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तैर्न लिप्यते ।
 यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
 वैराग्यस्य च रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
 मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
 ततोऽस्य सर्वद्वन्द्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
 न चास्यासंयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
 शूद्रयोर्नौ हि जातस्य सद्वृणानुपतिष्ठतः ।
 वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
 आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
 गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 पार्थिवं धातुमासाद्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
 अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
 व्याधस्तु कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४
 मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ १५
 भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ।

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरूपासहे ॥ १६
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनोबुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १७
 'अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
 प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ॥ १८
 जागति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
 जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टसु चेष्टयत्यपि ॥ १९
 तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते ।
 त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ॥ २०
 शरीरमध्ये नाभिः स्थान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
 एष त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतस्तु समानेन स्वांस्वां गतिमुपाश्रितः ॥ २१
 वस्तिमूले गुदे चैव पावकं समुपाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं वाऽप्यपानः परिवर्तते ॥ २२
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ २३
 सन्धौसन्धौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथाऽनिलः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २४
 धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
 रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २५
 प्राणानां संनिपातात्तु सन्निपातः प्रजायते ।
 सोष्मा सोमिरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां २६
 अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २७
 अस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्बुद्धसंज्ञितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २८
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २९
 पकाशयस्त्वधोनाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ ३०
 प्रवृत्ता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ ३१
 योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।

जितकृमासनो धीरो मूर्धन्यात्मानमादधत् ॥३२
 एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ।
 'तौ तावदग्निसहितौ विद्धि वै प्राणमात्मनि' ३३
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
 मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ।
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ॥
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३५
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नबिन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकं ३६
 जीवात्मकं विजानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथाऽऽत्मानं परात्मकं ३७
 अचेतनं जीवगुणं वदन्ति
 स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
 प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३८
 एष सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ४०
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
 'सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।'
 निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ४१
 पूर्वरान्त्रेऽपरे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
 लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ४२
 प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 दृष्ट्वाऽऽत्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 एतत्पवित्रं यज्ज्ञानं तपो वै संक्रमो मतः ॥ ४४
 नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ४५
 आनृशंसं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतव्रतम् ॥ ४६
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४७
 यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्विन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य द्रुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥
 यदा न गुरुतां चैनं च्यावयेदुपपादयन् ।
 तं विद्याद्ब्राह्मणो योगमयोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४९
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ५०
 आर्किचन्यं सुसंतोषो निराशिक्षमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ५१
 परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमाश्रित्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ५२
 तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ५३
 गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
 एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ५४
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोत्यन्तमासङ्गं च न गच्छति ५५
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

धर्मव्याघ्रेण कौशिकाय स्वगृहप्रवेशनपूर्वकं वृद्धयोः स्वपित्रोः प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा मातापितृविषये स्वानुसंधान-
 प्रकारनिवेदनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् इति झ. पाठः ॥ ४५ ॥ मैत्रं मित्रभाव-
 स्तदेवायनं मार्गस्तद्गतश्चरेत् ॥ ५० ॥

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।

षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
 न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते ॥ २
 व्याध उवाच ।
 प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं च पश्य द्विजोत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३
 उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
 द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
 इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
 सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोरमम् ॥ ५
 देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
 शयनासनसंवाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
 तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
 कृताहारौ तु संतुष्टाबुपविष्टौ वरासने ॥ ७
 'तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।'
 धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसाऽपतत् ॥ ८
 वृद्धावूचतुः ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
 प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
 [गतिमिष्टां तपो ज्ञानं मेधां च परमां गतः ॥] ९
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यं काले सुपूजितौ ।
 'सुखमेव वसावोऽत्र देवलोकगताविव ॥' १०
 न तेऽन्यद्दैवतं किञ्चिद्दैवतेष्वपि वर्तेते ।
 प्रयत्त्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ११
 पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
 प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १२
 मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
 न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ १३
 जामदग्नेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
 तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।

तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १५
 प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः प्रप्रच्छ ताबुभौ ।
 सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कचिद्वां कुशलं गृहे ।
 अनामयं च वां कचित्सुखं वेह शरीरयोः ॥ १६
 वृद्धावूचतुः ।
 कुशलं नौ गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
 कच्चिच्चमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निति ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
 धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
 पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
 यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १९
 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ २०
 उपाहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वन्ति तद्देताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ २१
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुष्पैः फलैरन्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २२
 एतावेवाग्रयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २३
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्रः सुहृज्जनः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २४
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
 आहारं च प्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २५
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जये ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २६
 धर्ममेव गुरुं मत्वा साक्षादेतौ द्विजोत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २७
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
 पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २८
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।

भवेयुरग्रयस्तेन परिचीर्णास्तु नित्यशः ।

गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्मः सनातनः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

धर्मव्याधेन कौशिकं प्रति मातापितृशुश्रूषणचोदनपूर्वकं स्वस्य शूद्रयो नौ जनननिदानकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितराबुभौ ।
 पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
 भवत्तच्चक्षुर्जातोसि संपश्य तपसो बलम् ।
 यदर्थमुक्तोसि तथा गच्छ त्वं मिथिलाभिति ॥ २
 पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
 मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
 संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४
 व्याध उवाच ।
 यत्तया त्वं द्विजश्रेष्ठ नियुक्तो मां प्रति प्रभो ।
 दृष्टमेव तथा सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
 लदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
 वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
 ज्ञया न पूजिता माता पिता च द्विजसत्तम ।
 अनिष्टोसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ७
 वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ।
 तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८
 तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वां धर्मोऽत्यगादयम् ।
 तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ॥ ९
 सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ।
 'तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ॥' १०
 श्रद्धस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
 गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ ११
 ब्राह्मण उवाच ।
 यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।

प्रीतोसि तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ॥ १२
 व्याध उवाच ।
 दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
 पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३
 मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।
 अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
 अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १४
 ब्राह्मण उवाच ।
 इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
 ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १५
 एको नरसहस्रेषु धर्मवान्विद्यते न वा ।
 प्रीतोसि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषर्षभ ॥ १६
 पतमानोऽद्य नरके भवताऽसि समुद्धृतः ।
 भवितव्यमथैवं च यदृष्टोसि मयाऽनघ ॥ १७
 राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
 सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाऽहं भवता त्विह ॥ १८
 मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनमत्तव ।
 नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १९
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयो नौ हि वर्तता ।
 न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् २०
 येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ।
 एतामिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन तव शूद्रताम् ।
 कामयानस्य मे शंस सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २१
 व्याध उवाच ।
 अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा मे द्विजोत्तम ।
 शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२
 अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः ।
 वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाज्ञानां च पारगः ।

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मभवस्थामाप्तवानिमाम् ॥ २३	नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥२७
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।	मन्वानस्तं मृगं चाहं संग्राप्तः सहसा मुनिम् ।
संसर्गाद्बुधुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २४	अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।	तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २८
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।	अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
ततोऽभ्यहनृगंस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २५	अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् ॥ २९
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।	क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनिः ३०
ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २६	ततः प्रत्यब्रवीद्राक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।	व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

एकोनविंशत्याधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

धर्मव्याधेन नानाधर्मान्बोधितेन कौशिकेन गृहमेत्य स्वपित्रोः शुश्रूषणम् ॥ १ ॥ मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरम्प्रति पतिवता-
माहात्म्यादिकथनोपसंहारः ॥ २ ॥

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अहं प्रासादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनुशंस्यात्त्वं किञ्चित्कर्ताऽनुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोर्न्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तयोः शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५
'भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।
शापक्षये तु निर्वृत्ते भविताऽसि पुनर्द्विजः ॥ ६
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैव द्विपदांवर ॥ ७
शरं चोद्धृतवानसि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥८

निष्टनन्तं शब्दं कुर्वन्तम् ॥ २८ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराऽभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ९
ब्राह्मण उवाच ।
एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ॥ १०
दुष्करं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः ।
[लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञानं नित्यं धर्मपरायण ॥] ११
कर्मदोषाच्च वै विद्वन्मात्मजातिकृतेन वै ।
किञ्चित्कालं मृष्यतां वै ततोसि भविता द्विजः १२
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः १३
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् १४
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १५
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्तोसि दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १६
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञानं नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १७

अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥१८
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ १९
 गुणैर्भूतानि युज्यन्ते विद्युज्यन्ते तथैव च ।
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ २०
 अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
 ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ॥ २१
 शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ।
 परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नराः ॥२२
 त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ।
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥२३
 असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं २४
 न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
 मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २५
 यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
 तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २६
 अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
 न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥२७
 अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
 अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमासापर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्याङ्गिरसोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अङ्गिरसः पुत्रस्य बृहस्पतेर्देवैरङ्गिरसो वचनादुत्सवेन स्वीकरणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
 पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयमिदं तदा ॥ १
 कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।

गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखमोहैः ॥ २० ॥ गताध्वानः प्रास्त-
 हानमार्गाः ॥ २४ ॥ बुद्धेस्त्वज्ञानात् । परं ब्रह्म गताः प्रास्ताः

भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
 न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥२९
 न शोचामि रमे विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
 एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ ३०

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
 पापान्निवृत्तोसि सदा ज्ञानवृद्धोसि धर्मवित् ॥३१
 आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वां परिरक्षतु ।
 अग्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतांवर ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
 प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ ३३
 स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
 मातापितृभ्यामन्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ३४
 एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
 पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतांवर ॥ ३५
 पतिव्रताया, माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥३६
 युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 सर्वधर्मविदांश्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम ॥ ३७
 सुखश्राव्यतया विद्वन्मुहूर्ते इव मे गतः ।
 न हि तृप्तोसि भगवन्शुश्र्वानो धर्ममुत्तमम् ॥३८

॥ २९ ॥ एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवसत्तम ।
 कौतूहलसमाविष्टो याथातथ्यं महामुने ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
 यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराऽभवत् ।
 संतापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिरावलिम् ॥ ७
 पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
 आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
 यथाग्निर्भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं व्यकाशयत् ॥ ८
 तपश्चरंस्तु हुतश्रुकसंतप्तस्तस्य तेजसा ।
 भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न च किञ्चित्प्रजङ्गिवान् ॥ ९
 अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
 अन्योऽग्निरिव लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ १०
 अश्रित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ।
 कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ॥ ११
 अपश्यदग्निवह्नोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ।
 सोपासर्पच्छनैर्भातस्तमुवाच तदाङ्गिराः ॥ १२
 शीघ्रमेव भवस्वामिस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १३
 त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
 स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमो नुद ॥ १४
 अग्निरुवाच ।
 नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
 भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १५
 निक्षिपाम्यहमश्रित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
 भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १६
 अङ्गिरा उवाच ।
 कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
 मां च देव कुरुष्वाम्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाऽकरोत् ।
 राजन्वृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १८
 ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेरङ्गिरसं सुतम् ।
 उपेत्य देवाः प्रपच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १९
 स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
 प्रत्यगृह्णन्त देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ २०
 तत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
 कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान्ब्राह्मणेष्विह २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

मार्कण्डेयेनाग्नीनामुत्पत्त्यादिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्भव ।
 तस्यापि वसुदाभार्या प्रजास्तस्यां च मे शृणु ॥ १
 बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मत्रो बृहद्भासस्तथा राजन्वृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् ।

देवी भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ४
 यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता ॥ ५
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहकुहायते ।

संस्थानचारिषु स्यावरजंगमेषु । सम्यक् स्थानं गतिनिवृ-
 त्तिर्वेषु चरणशीलेषु चेति योगात् ॥ १३ ॥ प्राजापत्यस्तथैकत
 इति क. घ. घ. पाठः ॥ १६ ॥ प्रत्यगृह्णन् अङ्गिरसो वचः अयं
 भवतां गुरुरिति अङ्गीकृतवन्तः ॥ २० ॥ यातान्नात्वं ब्राह्म-

णेष्वपि इति थ. पाठः ॥ २१ ॥ विंशत्युत्तरद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २२० ॥

तस्यापि वसुधा भार्या इति ट. घ. पाठः ॥ १ ॥ बृहत्तेजा
 बृहन्मना इति क. घ. पाठः ॥ २ ॥

एकानेकेति यामाहुश्चतुर्थ्यङ्गिरसः सुता ॥ ६
 पञ्चम्यर्चिष्मती नाग्ना हविर्भिश्च हविष्मती ।
 षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्महिष्मतीम् ॥ ७
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महीयती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥८
 बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽऽसीद्या यशस्विनी ।
 अग्नीन्साऽजनयत्पुण्यान्वडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥९
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविराज्यं विधीयते ।
 सोमिर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ १०
 चातुर्मास्येषु यस्सेष्टमश्वमेधाग्रभागभूत् ।
 दीप्तिज्वालैरनेकाग्रैरग्निष्टोमोऽथ वीर्यवान् ॥ ११
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्याऽथ धर्मजा ।
 अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्त्रः कन्याश्च सुव्रताः १२
 प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ १३
 पौर्णमासेषु सर्वेषु हविराज्यं ध्रुवोद्यतम् ।
 भरतो नामतः सोमिर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥१४
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भारतस्तु सुतस्तस्य भारत्येका च पुत्रिका ॥ १५
 भारतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजायते ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ १६
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
 प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः १७
 हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १८
 सरख्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयमनयन्मिथ्यं मिथ्यो नामैष कथ्यते ॥१९
 यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्यङ्मुत्पत्तिकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

हविषाद्यं विधीयते इति श्र. पाठः ॥ १० ॥ वीरस्य पिण्डदा

अग्निर्निश्चयवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् २०
 विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चाचिषा ज्वलन् ।
 विपापोऽग्निः सुतस्तस्य योज्यः समयकर्मसु ॥२१
 अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥२२
 अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः सरुजस्करः ॥२३
 यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥२४
 अन्तराग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वभुङ्गाम सर्वलोकेषु भारत ॥ २५
 ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलप्रभः ।
 ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ २६
 प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
 तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते धर्मकर्तृभिः २७
 बडवाग्निः पिबत्यम्भो योसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः ॥
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततस्तुष्टो भवेद्ब्रह्मा खिष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २९
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु आविर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ॥३०
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ।
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुलत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥३१
 संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ ३२
 उक्थ्यो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
 महावर्षं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ ३३

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।

इति श्र. पाठः ॥१७॥ एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२१

अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्तीव्रवर्चकः ॥ १	एतान्यज्ञमुपः पञ्च देवानप्यसृजत्ततः ॥ ११
अचरत्स तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।	सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २	मित्रधर्माणामित्येतान्देवानभ्यसृजत्ततः ॥ १२
महान्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।	सुरप्रवीरं वीरं च सुरेशं च सुवर्चसम् ।
जज्ञे तेजोमयार्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभाकरः ॥ ३	सुराणामपि भर्तारं पञ्चैतानसृजत्ततः ॥ १३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।	त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्चपञ्च पृथक्पृथक् ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४	मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतान्यज्ञयाजिनः ॥ १४
पञ्चवर्षः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।	तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुविः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५	स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।	बहिर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६	तत्रैते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
बृहद्रथंतरौ मूर्ध्ना वक्राच्च तपसा हरिम् ।	चितोऽग्निरुद्धहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रवाधते ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं प्राणाद्वायुं च भारत ॥ ७	मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।	तपस्ये बृहदुक्थस्य पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८	अग्निहोत्रे ह्यमाने पृथिव्यां सद्भिरीड्यते ॥ १८
बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः ।	रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
भानुराङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्चस्य सौरभः ॥ ९	मित्रविन्दा तथा भार्या हविरध्वर्यवो विदुः ॥ १९
प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।	‘एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।’
देवान्यज्ञमुपश्चान्यानसृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०	मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ २०
सुभीममतिभीमं च भीमं भीमबलावलम् ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति विस्तरेणाग्नीनां वंशकथनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पार्थिव ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 ‘सततं भरतश्रेष्ठ पावकोयं महाप्रभः ।’
 अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजायनिश्च सः ।
 दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तपोमयम् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३

उष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निभूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यं सकारणम् ॥ ४
 शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रततोऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्वोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७

दिति ॥ २ ॥ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

काश्यप इति त्रयाणां संबन्धः । अत्र पाठकमादर्धक्रमस्य
 बलीयस्तात् आद्ययोः श्लोकयोर्व्यत्यासेनार्थो प्राह्यः । अचर-
 वन० ४६

तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिराः सृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या महाराज बृहद्भासा तु सोमजा ।
 षट्पुत्राञ्जनयामास तदा सा कन्यया सह ।
 भानोराङ्गिरसस्थाथ शृणु तस्य प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्बलानां तु भूतानाममन्यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुजं सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुजः सुतः ॥
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोङ्गिराः १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३
 चातुर्मासेषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमाबुभौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषा योऽग्रे चातुर्मासेषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपश्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयस्तापसः सुतः ॥ १७
 कन्या या हरिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता १८
 कर्मणाऽसौ बभौ भार्या स बद्धिः स प्रजापतिः ।
 प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९

शुकं कृष्णं वपुर्देवो यो विभर्ति हुताशनः ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः २०
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 योऽन्तर्यच्छति भूतानि येन चेष्टन्ति नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वद्विरुच्यते ॥ २२
 इमामन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितौजसः ।
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
 संस्पृशेयुर्यदाऽन्योन्यं कथंचिद्वायुनाऽग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्रये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्रये ॥ २५
 यद्यग्रयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्रये ॥ २६
 अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वसुमतेऽग्रये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परासुरशुचिर्यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरभिमतेऽग्रये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तन्तुमतेऽग्रये ॥ २९
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्रये ॥ ३०
 सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदाग्निहौत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्रये ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रत्यग्निवंशादिकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 आपस्य मुदिता भार्या सा चास्य परमाप्रिया ।

भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा इति श्र. पाठः ॥ ९ ॥ भानोरेवान्वयस्तुभः इति श्र. पाठः ॥ १४ ॥ कन्या सा रोहिणी इति श्र. पाठः ॥ १८ ॥ शुककृष्णगतिर्देवो यो

भूपतिं भूतकर्तारं जनयामास पावकम् ॥ १
 भूतानां साऽपि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।

विभर्ति हुताशनं इति श्र. पाठः ॥ २० ॥ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

आत्मा भुवनकर्ता च सोऽध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ २
 महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
 भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
 अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
 आज्यं वहति यो हव्यं सर्वलोकस्य पावकः ॥ ४
 अपांगर्भो महाभागः सत्वभृग्यो महाद्भुतः ।
 भूपतिर्भूतकर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
 मृता वहन्तो हव्यानि तस्याग्नेरग्रजाऽभवन् ।
 अग्निष्टोमस्तु नियतः क्रतुश्रेष्ठो भवत्युत ॥ ६
 [स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।]
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ॥ ७
 देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथातथम् ।
 दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
 अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ९
 प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
 मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तान्प्रिरब्रवीत् ।
 भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ॥ १०
 अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ ११
 अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्यान्वितेन सः ।
 नैच्छद्गोहुं हविः सर्वं शरीरं चापि सोऽत्यजत् ॥ १२
 स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
 भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्वातूनृथक्पृथगतीव हि ॥ १३
 आस्यात्सुगन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा ॥ १४
 वातात्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेतैर्वहु प्रजाः ।
 त्वचस्तस्याभ्रपटलं स्नायुजं चापि विद्रुमम् ॥ १५
 शरीरास्थिविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नुप ।

एवं कृत्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः ॥ १६
 भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ।
 भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाऽऽप्यायितः शिखी ॥
 दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ।
 तस्मिन्नष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
 अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः ॥ १८
 अथर्वाणं श्रिताँल्लोकानात्मन्यालोच्य पावकः ।
 म्रियतां सर्वभूतानामुन्मज्ज महार्णवात् ॥ १९
 एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
 आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ २०
 एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्वहून् ।
 विचरन्विबिधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २१
 सिन्धुवर्ज्याः पञ्च नद्यो देविकाऽथ सरस्वती ।
 गङ्गा च शतकुम्भा च सरयू गण्डसाहया ॥ २२
 चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधासृतिस्तदा ।
 इरावती वेत्रवती नद्यतिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २३
 तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
 वेष्णा प्रवेणी भीमा च मरुदा चैव भारत ॥ २४
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मञ्जुरा तथा ।
 तुङ्गवेष्णा कृष्णवेष्णा कपिला शोण एव च ॥ २५
 एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥
 अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विडूरथः ।
 यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु ॥
 अत्रेथाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
 अग्निः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ॥ २८
 तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ।
 एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्रयो यथा ॥ २९
 अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ।

अथर्वाणमङ्गिरसं तीव्रतपसं दृष्ट्वा ॥ ८ ॥ गच्छ मा द्वेष-
 मिति ध. पाठः । मध्वक्षं पित्राक्षमग्निम् । भावप्रधानो निर्देशः ।
 तथाच निक्षिपाम्यहमग्निं त्वमग्निः प्रथमो भवेत्युपक्रमस्यो-
 पसंहारेण सहैकवाक्यता भवति ॥ ९ ॥ प्रेष्य आदिश्य ॥ १० ॥
 तथाचापि तथैव मत्स्यैराख्यातोपि । वचस्त्वं मध्वक्षो भवेति
 पूर्वोक्तमेव ॥ ११ ॥ धातून् मनःशिलादीन् ॥ १३ ॥ यद्-
 कृष्णायसं=त्रिभिरेव बभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिरा-
 जालानि विद्रुमम् । इति श. पाठः ॥ १५ ॥ शरीराद्विधा-

श्वान्ये=एवं लवत्वा शरीरं इति श. पाठः । अन्ये स्वर्णपारदा-
 दयः ॥ १६ ॥ तपसा सामर्थ्येन । उत्थापितः समाधेय्यावितः
 ॥ १७ ॥ अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मना लोक्यपावकम् ।=उन्म-
 माथ महार्णवमिति श. पाठः ॥ १९ ॥ एवंत्विति । अत्रेरङ्गि-
 रास्ततो बृहस्पतिस्ततः शंघ्यादिक्रमेण वेदोक्तान् धिष्ण्यान्
 नानास्थानानि अजनयत् ॥ २१ ॥ यावन्तः पावका धिष्ण्याः
 सन्ति तावन्तः सोमाः सोमयागाः ॥ २७ ॥

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ॥३०
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येषु हुताशनः ।
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ॥ ३१

बहुधा निःसृतः कायाज्योतिष्टोमः ऋतुर्यथा ।
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावको विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति कुमारोत्पत्तिप्रकारकथनारम्भः ॥ १ ॥ देवसेनानां नायकसंपादनाय चिन्तयता इन्द्रेण मानसशैले कस्याश्चित्कन्याया अवलोकनम् तस्याः कुलचिकीर्षितादिप्रश्नश्च ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधा वंशाः कीर्तितास्ते मयाऽनघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।
जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स सैन्यनायकार्थाय चिन्तयामास वासवः ॥ ४
देवसेनां दानवैर्हि भशां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मां कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥९
अनार्यकर्मन्कसात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥
केश्युवाच ।
विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रेषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११
एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।
तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥१२
अथास्य शैलशिखरं केशी कुद्वो व्यवासृजत् ।
'महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ॥ १३
तदापन्ततं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १४
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥१५
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किंचेह कुरूपे त्वं शुभानने ॥१६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

कन्यया इन्द्रं प्रति स्वस्य दक्षपुत्रीत्वकथनपूर्वकं भर्तृकामनानिवेदनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण कन्याया उचितपतिं प्रार्थितेन ब्रह्मणा कन्याभर्तुरनतिचिरभावित्वकथनपूर्वकं तस्यैव तस्सेनापतीभवनकथनम् ॥ २ ॥ सप्तर्षिमले तत्पत्नीनामवलोकनेन क्षुभितमनसाऽग्निना तासामलाभेन निर्वेदाद्गन्तं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥ चिरेणाग्निकामया स्वाहयाऽन्नावसरे सप्तर्षिपत्नीसमानरूपस्त्रीकारेणाग्निवशीकरणनिर्धारणम् ॥ ४ ॥

कन्योवाच ।

योर्चितो विविधैः इति श्ल. पाठः ॥ ३२ ॥ चतुर्विंशत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

अद्भुतस्याग्नेः । अद्भुतं अभिवनम् ॥ २ ॥ स्त्रिया देवसेना-
भिमानिदेवतया ॥६॥ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२५

भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हता ॥ १
 सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावो विहारार्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ २
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ॥ ३
 सा हताग्नेन भगवन्मुक्ताऽहं त्वद्बलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥४
 इन्द्र उवाच ।
 मम मातृष्वसेयी त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥५
 कन्योवाच ।
 अवलाऽहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ ६
 इन्द्र उवाच ।
 कीदृशं तु बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ ७
 कन्योवाच ।
 देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम् ।
 जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महाबलः ॥ ८
 यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
 अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभापते ॥१०
 अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
 सोमं चैव महाभागं प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ ११
 अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु ।
 देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ १२
 लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
 अपश्यल्लोहितोदं च मघवान्वरुणालयम् ॥ १३
 भृगुभिश्चाङ्गिरोभ्यश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
 हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥१४
 पर्वं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।

तथा सूर्यं वह्निगतं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ १५
 समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
 समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रोऽन्वचिन्तयत् ॥१६
 सूर्याचन्द्रमसोर्धोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
 एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ॥ १७
 सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।
 शृगालिन्यग्निवक्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ॥१८
 एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
 सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ॥ १९
 जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 अथानेकैर्गुणैश्चाग्निरग्निः सर्वाश्च देवताः ॥ २०
 एष चेजनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ।
 एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ॥२१
 गृहीत्वा देवसेनां तां ववन्दे स पितामहम् ।
 उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥२२
 ब्रह्मोवाच ।
 यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
 तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ २३
 स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
 अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् २४
 एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वाऽसौ सह कन्यया ।
 तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
 वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाप्रभाः ।
 भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाऽध्वरे ॥२६
 पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ॥ २७
 जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवोकसाम् ।
 समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ॥ २८
 विनिःसृत्य ययौ वह्निः पार्श्वतो विधिवत्प्रभुः ।
 आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ २९
 स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
 ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवोकसाम् ॥३०
 निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्वेष्वासनेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥३१
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
 हुताशनार्चिःप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥३२
 स तत्र तेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वद्विः कामवशं ययौ ॥ ३३
 भूयः संचिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितो ब्रह्म ।
 साध्वयः पत्न्यो द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम्
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं वाऽप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्षणशः ३५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ३६

निरुप्य तत्र सुचिरमेवं वद्विर्वनं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ३७
 कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे विनिश्चितः ।
 अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ॥ ३८
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमाऽकामयत्तदा ।
 सा तस्य च्छिद्रमन्वैच्छिचिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्यत्यनिन्दिता ॥ ३९
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वद्विं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥४०
 अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

स्वाहयाऽरुन्धतीवर्जं सप्तर्षिपत्नीसारूप्येणाग्निना सह रमणम् ॥ १ ॥ ततो गरुडरूपस्वीकारेणाग्निरेतसां श्वेतपर्वतस्थ-
 काञ्चनकुण्डे प्रक्षेपणम् ॥ २ ॥ स्कन्नात्तत्रेतसः पण्मुखस्य संभवः ॥ ३ ॥ ततस्तेन बाणैः क्रौञ्चगिरिविदारणपूर्वकं शक्या
 श्वेतगिरिशिखरविभेदनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ॥१
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ।
 मामग्रे कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ॥ २
 करिष्यसि न चेदेवं मृतां मासुपधारय ।
 'तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ॥' ३
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ४
 अग्निरुवाच ।
 कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाःस्त्रियः ५
 शिवोवाच ।
 अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताऽसि तवान्तिकम् ६
 मैथुनायेह संप्राप्ता कामाच्चैव द्रुतं च माम् ।
 'उपयन्तुं महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।'
 [जामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥] ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥८
 साऽचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ९
 तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
 वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ १०
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ ११

शिवाभिः प्रहिता प्राप्तेति झ. पाठः ॥ ४ ॥ ते ब्राह्मणीना-
 महितमिति झ. घ. पाठः ॥ ५ ॥

सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।
 रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ॥ १२
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ।
 'नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ॥' १३
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा खरिता शुभा १४
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा रमयामास पावकम् ॥ १५
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १६
 पदकृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरुत्तम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा १७
 तत्स्कन्धं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयन्स्कन्दतां ततः ॥ १८
 पद्मशिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १९
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्वभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्बुधः ॥ २०
 लोहिताश्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताश्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ २१
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं रोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यत्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २२
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निर्माल्लोकान्गुहस्त्रीन्सचराचरान् ॥ २३
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःस्वनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २४
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालोऽर्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना
 अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिनां वरम् ।

गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाभुजः ॥ २६
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान ह २७
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिवन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २८
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ॥ २९
 स पश्यन्विधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ।
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताथोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ ३०
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ३१
 स तूत्थाय महाबाहुरूपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विक्रुष्य व्यसृजद्वाणाञ्छ्वेते महागिरौ ॥ ३२
 बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३३
 स विशीर्णोऽपतच्चैलो भृशमार्तस्वराद्बुवन् ॥ ३४
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ।
 'घोरमार्तस्वरं चक्रुर्दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम् ॥' ३५
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वाऽपि बलिनांवरः ।
 न प्राव्यधदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३६
 सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
 बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३७
 स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
 पलायत महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ३८
 ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
 आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्वलवती बभौ ॥ ३९
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्रस्य पञ्चमीम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमाखापर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

पटुपिभिलोकपवादभयात्स्वपत्नीनां परित्यागः ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण कुमारस्य जातकर्मादिना संस्करणम् ॥ २ ॥
स्कन्दपराक्रमासहिष्णुना शक्रेण स्कन्देन सहाऽऽयोधनम् ॥ ३ ॥ इन्द्रवज्राभिहतात्स्कन्दस्य दक्षिणपार्श्वद्विशाखस्य तथा
कुमाराणां कन्यानां च समुद्भवः ॥ ४ ॥ स्कन्दाङ्गीतेनेन्द्रेण तेन सह संधानम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ॥ १
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वन्द्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ॥२
ऋषयश्च महाघोरान्दृष्टोत्पातान्समन्ततः ।
अकुर्वन्शान्तिमुद्रिशा लोकानां लोकभावनाः ॥३
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।
तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहतो महान् ।
संगम्य पद्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स ह ॥४
अपरे गरुडीमाहुस्तयाऽनर्थोऽयमाहतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ॥ ५
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥६
सुपर्णा तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ७
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः पटु तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ।
पद्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ॥ ८
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं हेतुर्नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ९
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्टतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुध्य यथातथम् ॥ १०
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्त्वं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥११
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥१२
षड्भक्तस्य तु माहात्म्यं कुकुठस्य तु साधनम् ।

विपरीतं वैरम् । द्वन्द्वानि अतिशीतात्युष्णादीनि ॥ २ ॥
श्रुत्वा तु ध्रुवापि । सर्वतः लोकापवादभयाद्गामवत्पत्नीस्य क-

शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदापि ॥१३
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥१४
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अत्रवीच्च मुनीन्सर्वांन्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोत्यजन् ॥१५
मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दं श्रुत्वा तदा देवा वासवं सहिताऽब्रुवन् ।
अविषद्यं बलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥१६
यदि वा न निहंस्तेनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं सन्निगृह्यासांस्त्वां च शक्र महाबल ॥१७
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ।
[न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ॥ १८
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे]
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः १९
कामवीर्यां घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ।
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ॥ २०
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ।
ऊचुश्चैनं त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ॥२१
अभिनन्द्य ततः सर्वाः प्रस्रुताः स्नेहविकृवाः ।
[तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः २२]
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ २३
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः शिवः ॥ २४
सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री स्वपुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताऽभ्यरक्षत ॥ २५

वन्त इत्यर्थः । अथात्रवीतान्सप्तर्षीण्युष्मत्पत्नीष्वयं शिशुः ।
षट्षु जातो हुतवहात्ते चाग्नेस्त्वप्रतोत्यजन् । इति घ. पाठः ॥ १५ ॥

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
 परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २६
 अग्निभूत्वा नैगमेयश्छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २७
 ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुखाश्चैव दृप्ताः पारिषदां गणाः ॥ २८
 एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २९
 संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
 आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ॥ ३०
 आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
 विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३१
 'इन्द्रस्तस्य महावेगं दृष्ट्वाऽद्भुतपराक्रमम् ।
 विस्मितश्चाभवद्राजन्देवानीकमचोदयत् ॥ ३२
 उग्रं तं च महानादं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसन्नाहं नानावाहनकार्मुकम् ॥ ३३
 प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ।
 विजिघांसुं तमायान्तं कुमारः शक्रमन्वयात् ३४
 वियत्पतिः स शक्रस्तु द्रुतमायान्महाबलः ।
 संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ३५
 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमथ संप्राप्तो बह्निपुत्रस्य वासवः ॥ ३६
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ३७
 तस्य शब्देन महता समुद्भूतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्रतत्रैव दैवसैन्यमचेतनम् ॥ ३८
 जिघांसुःपुसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्ज मुखात्कुद्भः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ॥ ३९
 अदहद्देवसैन्यानि वेपमानानि भूतले ॥ ४०
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ४१

दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
 देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ४२
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रो न्यपातयत् ॥
 तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 विभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ ४४
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिवृग्दिव्यकुण्डलः ॥ ४५
 यद्ब्रजविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ ४६
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 भयादिन्द्रस्तु तं स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ ४७
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादायन् ॥ ४८
 स्कन्दपारिषदान्घोराञ्छृणुष्वान्द्रुतदर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जञ्जुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ ४९
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ॥ ५०
 कुमारान्स विशाखं च पुत्रत्वे समकल्पयत् ।
 स भूत्वा भगवान्सङ्ख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ॥ ५१
 दृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मीयैः सह पुत्रकैः ।
 मातृणां प्रेषितानां च भद्रशाखश्च कोमलैः ॥ ५२
 ततः कुमारं संजातं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ।
 रुद्रमग्निमुखां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाः ॥ ५३
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ।
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ॥ ५४
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषयन् ॥
 भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः ।
 प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ५६
 सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव पुनःपुनरुदारधीः ॥ ५७
 'अग्निभूत्वा ततश्चैनं छागवक्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महामारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

वज्रस्य विशनात् बाहोराखननाथ विशाख इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कुमारास्ते=पितृत्वे इति झ. पाठः ॥ ५१ ॥ ततः कुमारपि-

तरमिति झ. पाठः ॥ ५३ ॥ अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमो-

ऽध्यायः ॥ २२८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दचरित्रप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण स्कन्दस्य देवसेनापत्येऽभिषेचनम् ॥ २ ॥ स्कन्दे-
नेन्द्रप्रार्थनया देवसेनाया उद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव माता चाथ हली तथा ।
आर्या बाला च धात्री च सप्तैताः शिशुमातरः ॥ १
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ २
एष वीरोऽष्टमः प्रोक्तः स्कन्दो मातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवमः परिकीर्त्यते ॥ ३
षष्ठं छागमयं वक्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तम् ।
षट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ ४
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स ह ॥ ५
इत्येतद्विधाकारं वृत्तं शुक्रस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ ६
उपविष्टं तु तं स्कन्दमासुक्तकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ ७
लोहिताम्बरसंबीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ ८
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ९
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारो वरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ॥ ११
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ १२
हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षट्त्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ १३
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ १४
स्कन्द उवाच ।
किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ १५

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दधाति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ॥ १६
दुर्दृत्तानां संहरति व्रतस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १७
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च खं तथा ॥ १८
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व तः ॥ १९
शक्र उवाच ।
भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥ २०
स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ २१
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥
इन्द्रत्वे तु स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
'त्वत्तेजसाऽवमंस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ॥' २३
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ॥ २४
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ २५
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय ॥ २६
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनात्तद्वीहि मे ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया २८

यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ।

अभिषिच्यस्व देवानां सैनापत्ये महाबल ॥ २९

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।

गोत्राद्ब्रह्मणहितार्थाय सैनापत्येऽभिषिच्य माम् ॥३०

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मधवता सर्वैर्देवगणैः सह ।

अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३१

तत्र तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।

तथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ ३२

विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।

आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ ३३

आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।

अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ ३४

रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।

‘कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ॥’ ३५

रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रेतः पर्वतोऽभवत् ।

पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥३६

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवोकसः ।

रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतांवरम् ॥ ३७

अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।

तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३८

रुद्रस्य बह्वेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।

जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३९

अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।

भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥

कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।

रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥४१

या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शक्तिर्वलं तथा ।

अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धनी ॥ ४२

विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं तथा ।

युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ४३

शक्तिर्धर्मो बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमुन्नतिः ।

ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ४४

निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।

स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥४५

एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः खलंकृतः ।

बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ४६

इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यवरैरपि ।

देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ४७

एतैश्चान्यैश्च बहुभिस्तुष्टैर्हृष्टैः खलंकृतः ।

[सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।]

क्रीडन्भाति तदा देवैरभिषिक्तश्च पावकिः ॥४८

अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवोकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथैवाभ्युदितं तथा ॥ ४९

अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।

अस्माकं त्वं पतिरिति बुवाणाः सर्वतो दिशः ॥५०

ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।

अर्चितस्तु स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ५१

शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।

सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ५२

अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।

संचिन्त्य त्वानयामास देवसेनां ह्यलंकृताम् ॥५३

स्कन्दं प्रोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।

अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥५४

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।

गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसा ॥५५

एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।

बृहस्पतिर्मन्त्रविद्धि जजाप च जुहाव च ॥ ५६

एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ।

पृथीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् ॥

रुद्रमग्निमिति । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतिविदो द्विजाः प्राहुः

॥ ३५ ॥ अनुप्रविश्य स्थितेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

एकोनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

सिनीवालीं कुहूं चैव सदृत्तिमपराजिताम् ।
 'इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ॥' ५८
 यदा स्कन्दः पतिलब्धः शाश्वतो देवसेनया ।

तदा तमाश्रयलक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥५९
 श्रीजुष्टः पञ्चमीस्कन्दस्तसाच्छ्रीः पञ्चमी स्मृता ।
 पञ्च्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्पृष्ठी महातिथिः ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति स्कन्दचरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतीकृतम् ।
 सप्तर्षिपत्नयः पद् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
 ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
 द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
 वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
 अकारणाद्गुणा तैस्तु पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
 अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
 तत्सत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्नातुमर्हसि ॥ ४
 अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
 त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
 स्कन्द उवाच ।
 मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
 यद्वापीच्छत तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 विवक्षन्तं ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
 उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
 अभिजितस्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
 इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
 तत्र मूढोसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाद्भ्युतम् ।
 कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९

असत्यमेतत्संस्कृत्य इति घ. पाठः । अपत्यमेतत्संस्कृत्य इति ट. घ. पाठः ॥ ४ ॥ विवक्षन्तमभिजितक्षत्रस्य पतना-
 न्नक्षत्रसंख्या कथं समा भवेदिति प्रष्टुमिच्छन्तम् ॥ ७ ॥
 कन्यसी कनिष्ठा । वनं गता अधिकारं त्यक्तेति शेषः ॥ ८ ॥
 यस्य नक्षत्रस्याद्यक्षणे चन्द्रसूर्यगुरुणां योगस्तद्युगादिनक्षत्रम् ।
 तच्च पूर्वं रोहिष्यभूत् । तदाभिजितपतनकाले त्वेकन्यूनैरहो-
 रात्रैर्भोगणस्य भोगात् कृतयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठैवाभवदित्यर्थः ।

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः ।
 रोहिणी ह्यभवत्पूर्वमेवं सङ्ख्या समाभवत् ॥ १०
 एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
 नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्बद्धिदैवतम् ॥ ११
 विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
 इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२
 स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
 स्तुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
 वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
 इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
 'तासां तु वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।'
 मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
 उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
 मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
 अस्माकं तु भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
 भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
 प्रजाऽस्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥

संख्या कलाकाष्ठादीनाम् ॥ १० ॥ तथाच कृत्तिकाभिरेव नक्ष-
 त्रसंख्यापूर्तिं कुर्वति शक्राशयं ज्ञात्वा तान्निदिवं गताः । नक्षत्रं
 सप्तशीर्षाभं इति झ. पाठः ॥ ११ ॥ ऋषिपत्नीनामिव गरुत्म-
 ला अपि रूपं स्वाहया श्रुतमिति तत्सुतत्वं बोध्यम् ॥ १२ ॥
 स्तुषया देवसेनया ॥ १३ ॥ मातृगणो विनतादिसमूहः ॥ १४ ॥
 ताः प्रसिद्धाः मातरो ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः ॥ १६ ॥ ल-
 कृते त्वदर्थं तामिर्वाह्यादिभिरस्मद्भूतैर्न सिन्ध्याभिशापदोषेण

स्कन्द उवाच ।

वृत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥१८
मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥१९
स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दग्धि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधुनमस्कृताः ॥ २०
मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥२१
स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥२४
अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधादितः ।

स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ॥२५
स्कन्दापसार इत्याहुर्गृहं तं द्विजसत्तमाः ।
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ॥ २६

मातृणां राक्षसं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ।
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ॥ २७
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।

गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २८
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः ॥२९

कोपयन्तीभिः प्रजाहृताः सज्जामावादित्वर्थः । संधिरापैः ।
नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलनेनेत्वर्थः ॥ १७ ॥ वृत्ता
मया दत्ता अपि । मया प्रार्थिता अपि मुनयो युष्मान् नाङ्गी-
करिष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥ मातृणां ब्राह्म्यादीनाम् । तासां
प्रजानामीश्वराः पित्रादयः ॥ १९ ॥ प्रजाः अस्मदाद्याः । नम-

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संग्रहृष्टा दुरासदा ॥ ३०

कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३१
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।

आजायमानान्गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मणः ॥ ३२
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशुभुवि ॥ ३३

सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
साऽपि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥३४
पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।

वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ॥
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ।
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ॥ ३६

द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सृत्तिकागृहे ।
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ ॥ ३७
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रमूयते ।

गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ॥
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ।
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ॥३९

उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ।
लोहितस्रोदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ॥
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ।

पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथाऽऽर्या प्रमदास्वपि ॥ ४१
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कार्थमिज्यते ।
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ॥ ४२

यावत्षोडश वर्षाणि शिशूनां ह्यशिवास्ततः ।
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ४३
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ।

तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
स्कृता यूयं मयेति शेषः ॥ २० ॥ अज्ञायमाना गृह्णन्ति इति
ध. पाठः ॥ ३२ ॥ सुजाता हरिणी या तु सा गर्भं पिबति
प्रभो इति ट. थ. घ. पाठः ॥ ३८ ॥ त्रिंशदधिकद्विंशतत-
मोऽध्यायः ॥ २३० ॥

बलिकर्मोपहाराश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४४
 एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्दीर्घं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ४५
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४६
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रदा शयितोपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४७
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४८
 अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ४९
 उपाघ्राति च यो गन्धात्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ५०
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ५२
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५३
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ५४
 वैकृव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् ॥
 कथित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५६
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्या भवेज्जरा ॥ ५७
 अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयन्ति तदा ग्रहाः ॥ ५८
 इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

एकत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

स्कन्देन स्वाहादेव्या अभीष्टदानम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणा स्कन्दं प्रति सोपपत्तिकं तस्य रुद्रपुत्रत्वादिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् २
 स्वाहोवाच ।
 दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
 न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहायिना ॥ ४
 स्कन्द उवाच ।
 हृष्यं कव्यं च यत्किंचिद्विजा मन्त्रसुसंस्तुतम् ।

होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् ५
 अद्यप्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
 रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सित्तं महात्मना ।
 अस्मिन्गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः १०

‘मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्द्रुसंभवम् ।’
 संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ॥ ११
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
 आसक्तमन्यद्रुक्षेषु तदेवं पञ्चधाऽपतत् ॥ १२
 तत्र ते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १५
 मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
 नमस्कार्यं सदैवैह बालानां हितमिच्छता ॥ १६
 स्त्रियो मानुषमांसादा वृक्षका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥
 एषामेव पिशाचानामसङ्ख्येयगणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १८
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते क्रमेणानाय्य धीमता ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

स्कन्दस्य देवसैनापत्येऽभिषेकानन्तरं महादेवस्य पार्वत्या सह भद्रवटं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तदेन्द्रादिभिर्दिक्ष्पालैः
 ससैन्यैस्तमनु प्रस्थानम् ॥ २ ॥ तदा रुद्रेण स्कन्दस्य देवसैनापत्ये नियोजनम् ॥ ३ ॥ ततो देवासुराणां महायुद्धम् ।
 तत्र स्कन्देन महिषासुरसंहारः ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 यदाऽभिषिक्तो भगवानसैनापत्ये तु पावकिः ।
 तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ॥ १
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ।
 ‘अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ॥’ २
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितम् ॥ ३
 ते पिवन्तु इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
 सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ४

तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे धने यथा ॥ ५
 अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ६
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ७
 जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
 याल्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ८

जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः मास्करैर्यक्षरक्षोभिः इति घ. पाठः ॥ ८ ॥

तस्य दक्षिणतो देवा बहवश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ९
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ १०
 यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ ११
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ १२
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टसः ।
 गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १३
 पट्टसं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्विगणसेवितः ॥ १४
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्छ्रिया वृतः ।
 भृग्वङ्गिरोभिः सहितो दैवतैश्चानुपूजितः ॥ १५
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवोकसः ॥ १६
 ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो हृदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १७
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ॥ १८
 सृजन्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ।
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ॥ १९
 छत्रं च पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाऽग्निश्च धिष्ठितौ ॥ २०
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्छ्रिया वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ २१
 गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रसाहया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः स्मृताः ।
 तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २३
 गृहीत्वा तु पताकां वै यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्थानन्ददायकः ॥ २४

एभिश्च सहितो देवस्तत्र याति यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २५
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मत्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
 शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ॥ २६
 'एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।'
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २७
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २८
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २९
 स्कन्द उवाच ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ ३०
 रुद्र उवाच ।
 कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 'स्कन्दं सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ॥'
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहस्रैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ ३३
 ज्ज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३४
 ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभाग देवाश्च समहर्षयः ॥ ३५
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसन्निभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३६
 तद्वै घोरमसङ्ख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतैश्च प्रासासिपरिघा गदाः ॥ ३८
 निपतद्भिश्च तैर्वैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३९
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्तायुधमहारथम् ।

दानवैरदितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ४०
 असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं तथा ॥ ४१
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्राद्रवन्तो दिवौकसः ।
 न नाथमधिगच्छन्ति वध्यमाना महारणे ॥ ४२
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलभिदानवार्दितम् ॥ ४३
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्ब्रथा भवेत् ४४
 जयतैनान्सुदुष्टैस्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४५
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ४६
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्युर्महाभागाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥४७
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिवन्ति रुधिरं बहु ॥ ४८
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
 निपतन्तोऽभ्यदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥४९
 तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ५०
 ततस्तदानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
 त्रासितं विविधैर्वाणैः कृतं चैव पराञ्जुखम् ॥५१
 अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
 संहतानि च तूर्याणि प्रावाद्यन्त ह्यनेकशः ॥ ५२
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥५३
 अनयो देवलोकस्य सहसैवाभ्यदृश्यत ।
 तथाहि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥५४
 ततस्त्वर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५५
 अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
 दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥५६

ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 तमुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५७
 अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 'महाकायं महाराज सतोयमिव तोयदम् ॥' ५८
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५९
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ६०
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विकीर्णायुधकेतनाः ॥ ६१
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ६२
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ६३
 अनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
 आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥६४
 तथाभूते तु भगवानाहूय गुहमात्मजम् ।
 'दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
 जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ॥६५
 इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिपूज्य महेश्वरः ।
 अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।'
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ६६
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य चानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६७
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥६८
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
 लोहिताश्वो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६९
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ७०
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ७१
 सा मुक्ताऽभ्यहरत्तस्य महिषस्य शिरो महत् ।

पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ७२
 पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
 पर्वताभेन पिहितं तदाऽगम्यं ततोऽभवत् ।
 उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ॥ ७३
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ७४
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः ॥ ७५
 दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ७६
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानभिर्घनान्खगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्खेन वीर्येण कीर्तिमान् ७७
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७८
 नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातस्तु महेश्वरम् ।
 तदाऽब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७९
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयाऽयं महिषो हतः ।
 'अजय्यो युधि देवानां दानवः स महाबलः ॥' ८०

देवास्तृणसमा यस्य बभूवुर्जयतांवर ।
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥ ८१
 शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
 निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ८२
 तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसङ्घशः ।
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ८३
 एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव महाभुज ॥ ८४
 महासेनमेवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेण शचीपतिः ॥ ८५
 गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवोकसः ।
 उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ८६
 स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 एकाद्वैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ८७
 स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
 'शृणुयाद्ब्राह्मणेभ्यो यः श्रावयेद्वा विचेतनम् ॥ ८८
 धनमायुर्यशो दीप्तिं पुत्राञ्छत्रुजयं तथा ।'
 स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ॥ ८९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिराय स्कन्दनाम्नां कीर्तनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामानि च महात्मनः ।
 त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ॥ १
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसन्निधौ ।
 उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ॥ २
 आप्रेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः ।
 मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ॥ ३
 कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।

कामजित्पूर्णमनोरथः ॥ ४ ॥

शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ॥ ४
 अमोघस्त्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
 दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकुकुटमोहनः ॥ ५
 षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
 कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ॥ ६
 प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगुमेयः सुदुश्चरः ।
 सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥ ७
 खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ।
 विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
 वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ॥ ८

नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ॥ ९
मार्कण्डेय उवाच ।

स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं

शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।

पडाननं शक्तिधरं सुवीरं

निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ॥ १०

ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच

ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतांवरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसर्वमन्त्री

त्वं ब्रह्मणां ब्राह्मणानां च नेता ॥ ११

स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं

मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः पडर्चिः ।

संवत्सरस्त्वमृतवश्च पद्मै

मासार्धमासाश्च दिनं दिशश्च ॥ १२

त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्रः

सहस्रचक्षोसि सहस्रबाहुः ।

त्वं लोकपालः परमं हविश्च

त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १३

त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः

प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शक्रजेता ।

सहस्रपाच्वं धरणी त्वमेव

सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

समाप्तं च मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥ ११ ॥

(अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥)

चतुःत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

सत्यभामया पतिवशीकरणोपायं पृष्ट्या द्रौपद्या तदुत्तरदानव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जुष्टं सेवितम् ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेषु साधुः । ब्रह्मजो वेदो-
क्तेन गर्भीधानादिकर्मणा ज्ञातः । ब्रह्मविद्वेदार्थज्ञाता । ब्रह्मे ब्रह्मणि
कर्मब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेशयः । अदन्तलमार्थम् । कर्मब्रह्मनि-

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु च भारत ।

प्रावानित्यर्थः । ब्राह्मणसवतीति पाठे ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तेन सह समानं
व्रतमद्वेषुत्वादिरूपं यस्य स ब्राह्मणसवती ॥ ११ ॥ पडर्चिः पण्मुखत्वा-
त्वद्भिः ॥ १२ ॥ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ॥ १
 'प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।'
 जाह्नस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ २
 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
 कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयद्दृचिताः ॥ ३
 अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ४
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीराभून् परमसंमतान् ॥ ५
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ।
 तव वश्या हि संतत पाण्डवाः प्रियदर्शने ॥ ६
 'न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।'
 मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वीहि मे ॥ ७
 व्रतचर्या तपो वाऽपि स्नानमश्रौषधानि वा ।
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ॥ ८
 ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवतनम् ।
 येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ९
 एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ १०
 असत्स्त्रीणां समाचरं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ११
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैष त्वय्युपपद्यते ।
 कथं ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १२
 यदैव भर्ता जानीयान्ममूलपरां स्त्रियम् ।
 उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १३
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
 न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्ममकारणात् ॥
 किमत्र प्रहिताश्चापि गदाः परमदारुणाः ।

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १५
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १६
 जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ॥ १७
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १८
 वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १९
 अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
 सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ २०
 प्रणयं प्रतिसंहत्य निधायत्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ २१
 दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुस्थितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्व्रजितादिक्रिताध्यासितादपि ॥ २२
 सूर्यवैश्वानरसमान्सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः ॥ २३
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि खलंकृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः २४
 न भुक्तवति न स्वाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्रामि न स्वाये कर्म कुर्वती २५
 क्षेत्राद्दनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २६
 प्रसन्नभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २७
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २८
 अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।

सममेकत्र । विविशाते तदाश्रममिति घ. पाठः ॥ १ ॥
 जाह्नस्यमाने परस्परमतिशयेन हसन्त्यौ ॥ २ ॥ मूलवीर्यं मूलं
 अप्रच्युतं तादृश्यादि तद्वीर्यम् । अगदोऽज्ञादिरीषधम् ॥ ८ ॥
 भगदैवतमिति झ. पाठः । भगदैवतं सौभाग्यवर्धकं सौरव्रतादि-
 कम् । वशानुग इच्छानुसारी ॥ ९ ॥ हे सत्ये अनुकीर्तनमुत्तरम्
 ॥ ११ ॥ जलोदरः उदररोगः श्वित्रिणः कुष्ठवन्तः ॥ १७ ॥ उपसृ-
 जन्ति दोषैर्भोजयन्ति ॥ १८ ॥ प्रणयं ईर्ष्याम् । आत्मानं चित्तम् ।

आत्मनि स्वस्मिन् । निरभिमाना दर्पहीना ॥ २१ ॥ इजितं अभि-
 प्रायः अध्यासितः क्षिप्तो यस्मिन् कटाक्षे तस्मात् इजिताध्या-
 सितात् ॥ २२ ॥ चक्षुर्हणः दृष्ट्वैव रिपून् व्रन्ति तादृशान् ।
 सेवे शत्रुहणान्पार्थानिति क. ट. घ. पाठः ॥ २३ ॥ अभि-
 रूपः सुन्दरः ॥ २४ ॥ अतिरस्कृतसंभाषा तिरस्कारशून्यव-
 चना ॥ २८ ॥ अनर्म परिहासहीनम् । हसितं हासः । स्थानं
 स्थितिम् । अवस्करे तिरस्करोमि । किरतेरिदं रूपम् । निष्कु-

अवस्करे चिरस्थानं निष्कृष्टेषु च वर्जये ॥ २९
 'अत्यालापमसन्तोषं परव्यापारसंकथाः'
 अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ॥ ३०
 निरताऽहं सदा सत्ये पापानां च विवर्जने ।
 सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ ३१
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
 सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ ३२
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
 यच्च नाश्राति मे भर्ता सर्वं तद्दर्जयाम्यहम् ॥ ३३
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
 खलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३४
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वामे कथिताः पुरा ।
 'अनुतिष्ठामि तान्सत्ये नित्यकालमत्न्द्रिता ॥ ३५
 भिक्षावलिश्राद्धविधिस्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ॥
 तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
 विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३७
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविषानिव कुट्टान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३८
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नार्यास्तस्य काविप्रियं चरेत् ३९
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि श्वश्रूं परिवदे सर्वदा परियञ्चिता ॥ ४०
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूपयैव च ॥ ४१
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४२
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 न वदे चाप्यतिवाचा तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ४३
 अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४४
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।

त्रिंशद्दासीक एकैको यान्विभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४५
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतेसाम् ॥ ४६
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्वेदवादिनः ।
 यथाहं पूजयामि स पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४७
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 कुम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलंकृताः ४८
 महाहमाल्याभरणाः सुवर्णाश्वन्दनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४९
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ५०
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ५१
 शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्थानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ५२
 एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
 येषां सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ५३
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५४
 सर्वं राज्ञः समुदयमार्यं च व्ययमेव च ।
 एकाऽहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ॥
 मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ॥ ५६
 तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
 सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५७
 अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ५८
 अनिशायां निशायां च विहाय क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ५९
 प्रथमं प्रतिबुद्ध्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ६०
 एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।

टेषु गृहारामेषु ॥ २९ ॥ सुमनोवर्णकापेता पुष्परजुलेपनैश्च
 वर्जिता ॥ ३२ ॥ मानः पूजा । सत्कार आदरः ॥ ३६ ॥
 नातिशये नातिक्रमामि । न परिवदे न निन्दामि ॥ ४० ॥

अवधानेन अप्रमादेन । मह्यं मम ॥ ४१ ॥ अप्रहारेण वैश्वदेवान्ते
 प्रथमदेयेनाग्नेव ॥ ४७ ॥ अनुयात्रं स्त्रैरयात्रायामपि परिचा-
 रभूतम् ॥ ५२ ॥ वेद वेद्मि ॥ ५४ ॥ संवननं वशीकरणम् ॥ ६० ॥

असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥६१
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीं ६२
अभिपन्नाऽस्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

द्रौपद्या सत्यभामांप्रति पतिवशीकरणोपायोपदेशव्याजेन पतिव्रताधर्मकथनम् ॥ १ ॥

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
अस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्ससि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति किञ्चि-
त्सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः
स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
स्नानासनैश्चारुभिरग्रमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽसीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।

दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽसनेन
पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतित्से
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
मियांश्च रम्यांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ मानं प्रतिगृह्य वाचम् ।
प्रद्युम्नसाम्भ्रावपि ते कुमारौ
नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चोराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११

अभिपन्ना प्रार्थयाना ॥ ६३ ॥ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमो-
ऽध्यायः ॥ २३४ ॥

आच्छेत्ससि बलाद्दक्षिण्यसि । कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः ।
भर्तारमाकषेसीति ध. पाठः ॥ १ ॥ प्रतिकर्मणा कांयक्लेशेन

॥ ४ ॥ संश्लिष्यति तद्विधत्स्वेति झ. पाठः ॥ ५ ॥ न भवे-
द्विकार इति ट. पाठः ॥ ८ ॥ तदप्रमादं पुरुषेषु कृत्विति ध.
पाठः । नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्या इति थ. पाठः । रहिते
विजने ॥ १० ॥ चण्डाः क्रूराः । शौण्डाः पराभिभवसमर्थाः ।

एतद्यशस्यं भगवेतनं च
स्वार्थं तदा शत्रुनिवर्हणं च ।

महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धैः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

प्रियोक्तिभिर्द्रौपदीं परिसान्त्वितवत्या सत्यभामया सह श्रीकृष्णेन स्वपुरंप्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सह स्थित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाहयामास भारत ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावं समाहितम् ॥ ३
कृष्णे माभूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वन्द्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रवाजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९

पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथाविधः ।
श्रुतकर्माऽर्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ॥ १०
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ।
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ॥ ११
अभिमन्युरिव प्रीता द्वाारवत्यां रता भृशम् ।
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ॥ १२
प्रीयते तव निर्द्वन्द्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ।
दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ॥ १३
भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १४
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ॥ १५
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ।
एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ॥ १६
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ।
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १७
आरुरोह रथं शौरैः सत्यभामाऽथ भामिनी ।
सयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

समाप्तमिदं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥ १२ ॥

महाशनाः बहुभुजः । दुष्टाः द्वेषायाक्रान्ताः । स्त्रियो वर्जा
इति शेषः ॥ ११ ॥ भगदैवतमिति झ. पाठः । भगदैवतं
भाग्यकरम् ॥ १२ ॥ षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥
संविदं संभाषाम् ॥ २ ॥ स्वजित्वा आश्लिष्य ॥ ३ ॥

कृष्णे हे द्रौपदि ॥ ४ ॥ निर्द्वन्द्वा निष्प्रतिपक्षा ॥ ६ ॥ प्रणयः
स्नेहः ॥ १६ ॥ उपावर्त्य पाण्डवानिति शेषः ॥ १८ ॥
षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

(अथ घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥)

सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

कस्माच्चिद्वाह्मणात्पाण्डववृत्तान्तं श्रुतवता धृतराष्ट्रेण पाण्डवान्प्रति परिशोचनम् ॥ १ ॥ तथा पाण्डवपराक्रमानुस्मरणेन स्वपुत्राणां भाविवधनिर्धारणपूर्वकं तान्प्रति परिशोचनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नराभ्याः

शीतोष्णवातातपकशिंताङ्गाः ।

सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं समुत्सृज्य विधाय चेष्टम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्

स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराभ्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुशलः कथासु

विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।

प्रचोदितः संकथयांबभूव

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

कृशांश्च वातातपकशिंताङ्गान्

दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।

तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां

कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६

ततः कथास्तस्य निश्म्य राजा

वैचित्रवीर्यः कृपयाऽभितप्तः ।

वने तथा पार्थिवपुत्रपौत्रा-

ञ्श्रुत्वा तथा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७

प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा

निश्वासवातोपहतस्तदानीम् ।

वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य

तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८

कथंनु सत्यः शुचिरार्यवृत्तः

श्रेष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतले स

शेते पुरा राङ्गवकूटशायी ॥ ९

प्रबोध्यते मागधसूतपुत्रै-

र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।

पतत्रिसङ्घैः स जघन्यरात्रे

प्रबोध्यते नूनमिलातलस्थः ॥ १०

कथंनु वातातपकशिंताङ्गो

वृकोदरः कोपपरिभ्रुताङ्गः ।

शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः

कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११

तथाऽर्जुनः सुकुमारो मनस्वी

वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।

विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-

र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च

भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।

विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा

ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३

तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखाहौ

समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।

सरो द्वैतवनस्थम् ॥ १ ॥ जनं समुदायम् ॥ २ ॥ वने द्वैतवने ॥ ३ ॥ वृषं धृतराष्ट्रम् ॥ ४ ॥ रङ्गोर्मृगविशेषस्य लोम-

राशिमयीतूलिका राङ्गवकूटम् ॥ ९ ॥ उग्रतेजा अर्जुनः ॥ १३ ॥

प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
 क्रोधेन सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
 समीरणेनाथ समो बलेन
 समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
 स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन
 ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
 स चापि भूमौ परिवर्तमानो
 वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
 सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
 कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्वैः ॥ १६
 अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
 दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
 दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
 न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
 धनंजयश्चाप्यनुवर्त्सते तम् ।
 अरण्यवासेन विवर्धते तु
 भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
 स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
 करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
 विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
 दहन्निवेमां मम पुत्रसेनाम् ॥ १९
 गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
 संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।
 न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
 शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
 दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
 वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१

शुभाशुभं कर्म नरो हि कृत्वा
 प्रतीक्षते चेत्स फले विपाके ।
 स तेन युज्यत्ववशः फलेन
 मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
 देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
 न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
 रन्यत्र दैवादिति नास्ति हेतुः ॥ २३
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु
 साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
 कृतः कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
 ध्रुवं प्रशाम्यत्यसमीरितोऽग्नि-
 ध्रुवं प्रजासत्युत गर्भिणी या ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
 स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
 कृते च कस्मान्न परे च कुर्यु-
 र्दत्ते च दद्युः पुरुषाः कथंस्वित् ।
 प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
 कथंचन स्यादिति तत्कृतः स्यात् ॥ २६
 कथं न भिद्येत न च स्रवेत
 न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्ये-
 द्भ्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि शकलोकं
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
 अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्धून् ॥ २९

प्रजागरस्थौ भुवि शयाते इति शेषः ॥ १४ ॥ अन्वैः अन्येभ्यः
 अधिकः ॥ १६ ॥ उपिते न्युप्ते । एवं मन्त्रिते दुर्योधनादीनां
 च चित्ते बृद्धहितोपदेशो वृथा भवतीति भावः ॥ २३ ॥ सत-
 मताक्षेण शकुनिना पाण्डवेन च तदानीमेव तान् अनिप्रता

॥ २४ ॥ प्रजास्यति अपत्यं जनयिष्यति । क्षपादौ रात्र्यादौ ।
 एतस्य पापस्य फलं अपरिहार्यमिति भावः ॥ २५ ॥ सत-
 त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं भीमवेगम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत कोऽत्र ॥ ३०

निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनं रहिते सौबलोऽथ ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

कर्णशकुनिभ्यां दुर्योधनं प्रति स्ववैभवप्रदर्शनेन पाण्डवानां दुःखजननाय द्वैतवनगमनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य शकुनिस्तदा ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णेन सहितोऽब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्बीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
भुङ्क्तेमां पृथिवीमेको दिवि शम्बरहा यथा ॥ २
'तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्रावरजङ्गमा ॥'
३
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ४
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साऽद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्भवात्ता भ्रातृभिः सह ॥ ५
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्सुचिरं शोककर्शिताः ॥ ६
सा तु बुद्धिबलेनेयं राजस्तस्मात्तथाविधात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ७
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ८
ते वयं पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ॥ ९
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ।
'नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ॥'
१०
नन्दमानो द्विजै राजन्भासि नक्षत्रराडिव ।
पौरुषादिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ११

रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १२
यैः स्म ते नाद्रियेताज्ञा न च ये शासने स्थिताः
पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥
श्रूयते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १४
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
तापयन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १५
स्थितोराज्ये च्युतात्राज्याच्छ्रियाहीनाच्छ्रियावृतः
असमृद्धान्समृद्धान्यर्थः पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १६
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाऽभिवीक्षन्तु ययातिमिव नाहुषं ॥ १७
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशांपते ।
पश्यन्ति पौरुषैर्दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १८
समस्थो विषमस्थान्नि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखम् ॥ १९
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ २०
किन्तु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो बल्कलाजिनवाससम् ॥ २१
सुवाससो हि ते भार्या बल्कलाजिनसंवृताम् ।
पश्यन्तु दुःखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ॥
विनिन्दतां तथाऽत्मानं जीवितं च धनच्युतम् ।

प्रतीच्या उदीच्याश्च देशास्तद्वासिनः । ते त्वया ॥ ४ ॥
नाद्रियेत नाहता ॥ १३ ॥ सा त्वाम् ॥ १७ ॥ समर्था
सुहृदां हर्षं शत्रूणां च शोकं दातुमिति शेषः ॥ १८ ॥ अथं

दुःखम् ॥ २० ॥ निर्विद्यतां जीवितादपि विरक्ता भवतु
॥ २२ ॥ अष्टत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

‘दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिपः॥२३
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥२४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।

तूर्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

कर्णशकुन्यादिभिर्द्वैतवनगमने घोषयात्राया उपायस्वनिर्धारणम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दानो राधेयमिदमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मनसि मे स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः॥२
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान्॥३
अथवाऽप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एतामप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उन्माथनमृते तेषां वनस्थानामपि द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं वचनं तदा ॥ ६
तानि सर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य निश्चयं गच्छे गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा ह्याप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामिमाम् ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किन्तु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत्॥११

उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।

यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः॥१२

स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।

उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३

अहमप्यनुगच्छामि गमनायेतराय च ।

कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४

मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।

उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५

ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निश्चयं गमनं प्रति ।

व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।

व्युपितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात्॥१७

ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।

घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९

उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशांपते ।

एवं चेत्त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०

तथा कथयमानौ तु घोषयात्राविनिश्चयम् ।

गान्धारराजः शकुनिरित्युवाच हसन्निव ॥ २१

उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युता॥२२

आयतिमुत्तरकालम् ॥ ४ ॥ इतरायावस्थानाय ॥ ७ ॥

लक्ष्म्या उपेतं पश्येतां चेन्जीवितं युक्तमिति संबन्धः ॥ ११ ॥

अहमप्यथ निश्चिन्त्य इति श्ल. पाठः । कल्पं प्रातः ॥ १४ ॥

वचो भीष्मस्य इति श्ल. पाठः ॥ १५ ॥ घोषा गोत्रजाः ॥ १९ ॥

अयमुपायो घोषयात्रैव ॥ २२ ॥

घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप । ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामः सरः प्रति ॥ २३ ॥ तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४ ॥
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

दुर्योधनेन घोषयात्राव्याजेनानुजादिभिः सह द्वैतवनं प्रति गमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
 दृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १ ॥
 ततस्तैर्विहितः पूर्वं संगवो नाम बल्लवः ।
 समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २ ॥
 अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशांपते ।
 आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३ ॥
 रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
 स्मरणे समयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्गनम् ॥ ४ ॥
 मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।
 दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्जातुमर्हसि ॥ ५ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणम् ।
 विस्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६ ॥
 ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
 अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७ ॥
 छद्मना निर्जितास्ते तु कर्षिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८ ॥
 धर्मराजो न संक्रुद्धेऽग्नीमसेनस्त्वमर्षणः ।
 यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९ ॥
 यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
 ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १० ॥
 अथवा सायुधा वीरा मन्युनाऽभिपरिप्लुताः ।
 सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११ ॥
 अथ यूयं बहुत्वात्तान्नाभध्वं कथंचन ।

अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च वै मतम् ॥ १२ ॥
 उपितो हि महाबाहुर्निद्रलोके धनंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनं १३ ॥
 अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता वीभत्सुना पुरा ।
 किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः १४ ॥
 अथवा मद्रुचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
 उद्विग्नवासा विस्रब्धा दुःखं तत्र गमिष्यथ ॥ १५ ॥
 अथवा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्गुधिष्ठिरे ।
 तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६ ॥
 तस्मादन्ये नरा यान्तु स्मरणायाप्तकारिणः ।
 न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७ ॥
 शकुनिरुवाच ।
 धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
 तेन द्वादशवर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८ ॥
 अनुवृत्ताश्च तं सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति १९ ॥
 मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
 स्मरणं तु चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २० ॥
 न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
 न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१ ॥
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२ ॥
 अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
 निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३ ॥

तलान् इस्ततलानि ॥ २४ ॥ एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

समज्ञो नाम इति श्र. पाठः ॥ २ ॥ स्मरणे स्मरणहेती

कर्मणि गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने ॥ ४ ॥
 ते पाण्डवाः ॥ ७ ॥ तेजोऽग्निरेव ॥ ९ ॥

दुःशासनेन च तथा सौवलेन च धीमता ।
संष्टतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

शकटापणवेशाश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुत्थितस्य विशांपते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्वैतवने सरोऽभितः क्रीडास्थाननिर्माणायाज्ञानानां दुर्योधनभृत्यानां पूर्वमेव तत्रायतैर्गन्धर्वैः प्रतिचारणम् ॥ १ ॥ शूलै-
र्गन्धर्वैकृतनिवारणं निवेदितेन दुर्योधनेन तेषामुत्सारणाय सेनाप्रेषणम् ॥ २ ॥ गन्धर्वैः परुषभाषणैर्भीषितैर्भेदैर्दुर्योधन-
प्रति तन्निवेदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्रतत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथान्नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्वहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥ ३
पश्यन्तस्ते तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
ष्टतो गोपालकैः प्रीतो व्याहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथाऽमराः ॥ ७
ततोऽध्वगमनाच्छ्रान्तं कुशला नृत्यवादितैः ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव खलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।

तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
स ताञ्छरैर्विनिभिद्य गजांश्च सुबहून्वने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्स रमणीयानि वनान्युपवनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकुण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुन्नागवकुलैर्युतम् ॥ १४
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ।
यदृच्छया च तत्रस्थो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
ईजे राजर्षियज्ञेन साद्यस्केन विशांपते ।
दिव्येन विधिना चैव वन्येन कुरुसत्तम ॥ १६
'विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।'
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरव ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १७

वेशो वेश्याजनाश्रयः ॥ २७ ॥ गव्यूतिः कोशद्वयम् ॥ २९ ॥
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥
स ददर्श तदा गावः इति झ. पाठः । अङ्कैश्चिद्वैः । लक्षैः
संख्यानैः । लक्षा नपुंसि. संख्यायामिति मेदिनी ॥ ४ ॥ जज्ञे

ज्ञातवान् । उपसृतान् दमनार्हान् वत्सतरान्समीपागतान्वा
कालयामास संख्यातवान् ॥ ५ ॥ त्रिहायनांस्त्रिर्वर्षान्पान् ।
व्याहरत् विजहार ॥ ६ ॥ यथोपजोषं यथारुचि ॥ ७ ॥
साद्यस्केन एकाहसाध्येन ॥ १६ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथाञ्शीघ्रं कुरुध्वं सरसोऽभितः ॥ १८
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १९
 सेनाग्र्यं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ॥ २०
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ।
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशांपते ।
 कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ २१
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथाऽऽत्मजैः ।
 विहारशीलैः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २२
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २३
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २५
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 चिक्रीडिषुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २६
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशांपते ।
 प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं हि परुषं वचः ॥ २७
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्नानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवोकसः ॥ २८
 यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनोदेवमस्मान्ब्रूथ विचेतसः ॥ २९
 गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ ३०
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

गन्धर्वैःसह कौरवाणामायोधनम् ॥ १ ॥ चित्रसेनादिभिर्विरथीकृतेन कर्णेन रणाङ्कणात्पलायनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
 अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
 शासतैनानधर्मज्ञानमम विप्रियकारिणः ।
 यदि प्रक्रीडते सर्वैर्देवैः सह शचीपतिः ।
 'वयमत्र यथा प्रीताः क्रीडिष्यामो निरङ्कुशं' ॥ ३
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 सर्व एवाभिसन्नद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
 ततः प्रमथ्य सर्वास्तांस्तद्वनं विविशुर्वलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 'सान्नैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो' ॥ ६

ते वार्यमाणा गन्धर्वैः सान्नैव वसुधाधिप ।
 ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ७
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ८
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्शासतेत्येतांश्चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ९
 अनुज्ञाताश्च गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ १०
 तान्दृष्ट्वाऽऽपततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
 प्राद्रवन्स्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ११
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।
 राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराञ्छुखः ॥ १२
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १३

क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथाऽऽयसैः ।
 गन्धर्वाश्शतशोऽभिप्रैल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १४
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १५
 ते बध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १७
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत्तदा सैन्यं रथैर्गेरुडनिःस्वनैः ॥ १८
 सैन्यमायोधितं दृष्ट्वा कर्णो राजन्न मृष्यत ॥ १९
 महता रथसङ्घेन रथचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वाः प्रत्यवारयन् ।
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवं प्रति ॥ २०
 तदा सुतमुलं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
 ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ॥ २१
 उच्चुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २२
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः ।
 उत्पपातासनात्कुद्धो बधे तेषां समाहितः ॥ २३
 ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
 'वियत्संछादयामास न बवौ तत्र मारुतः ॥ २४
 हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।

हयारोहाः सह हयै रथैश्च रथिनस्तदा ॥ २५
 पत्तयश्च तथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।'
 तयाऽमुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २६
 एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 पर्यवार्यत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिर्युधि ॥ २७
 ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
 भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
 कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ २९
 दुर्योधनश्च तेजस्वी शकुनिश्चापि सौबलः ।
 गन्धर्वान्योधयामासुः समरे भृशविक्षताः ॥ ३०
 सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जिघांसमानाः संख्याः कर्णमभ्यद्रवन्नरे ॥ ३१
 असिभिः पट्टसैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
 सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ३२
 अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
 ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ ३३
 अन्ये च्छत्रं वरुथं च बन्धुरं च तथा परे ।
 'अन्ये संचूर्णयामासुश्छत्रे चाक्षौ तथा परे ॥ ३४
 गन्धर्वा बहुसाहस्रास्तिलशो व्यधमन्नथम् ॥ ३५
 ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
 'अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।'
 विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चित्ररथेन रणे पराजितस्य दुर्योधनस्य बन्धनपूर्वकं स्वरथारोपणम् ॥ १ ॥ इतरैर्गन्धर्वैर्दुर्योधनभ्रातृणां तदारणां च बन्धनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनामात्यादिभिर्युधिष्ठिराय तन्निवेदने भीमेन तदनुमोदनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 गन्धर्वैस्तु महाराज भग्रे कर्णे महारथे ।
 संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।

दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराञ्छुखः ॥ २
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
 अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।

भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः । महता इति झ.
 पाठः । न मृष्यत नामृष्यत । अडभाव आर्षः ॥ १९ ॥

वरुथं रथगुप्तिम् । बन्धुरं रथबन्धनानि ॥ ३४ ॥ द्विचत्वा-
 रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४	आर्ता दीनास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १४
युगमीपां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।	तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
अंश्रांस्त्रिवेणुमक्षं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ॥ ५	वृद्धान्दुर्योधनामाल्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।	महता हि प्रयत्नेन संनह्य गजवाजिभिः ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जविग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६	अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ॥ १६
'तस्य बाहू महाराज बद्धा रज्ज्वा महारथम् ।	अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १७
आरोप्य स महाबाहुश्चित्रसेनो ननाद ह ॥'	दुर्मन्त्रितमिदं तावद्राज्ञो दुर्धृतदेविनः ।
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।	'दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ॥' १८
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ८	द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य घातयन्तीति नः श्रुतम् ।
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये विदुद्रुवुः ।	इदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ॥ १९
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ९	दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्त्रिप्रये स्थितः ।
सेनास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।	येनास्माकं हतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ २०
पूर्वं प्रभ्रमैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ १०	शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।	समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ २१
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ ११	अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
सैनिका ऊचुः ।	ये शीलमनुवर्तन्ति ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ २२
प्रियदर्शी महाबाहो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।	अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपलक्षितम् ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ १२	अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तत्प्रत्यक्षं ब्रवीमि वः ॥ २३
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।	एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनमपस्वरम् ।
बद्धा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १३	न कालः परुषस्यायमिति राजाऽभ्यभाषत ॥ २४
इति दुर्योधनामाल्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

भीमेन युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनकृतापनयानुस्मरणपूर्वकं तद्विमोचनस्यानौचित्यप्रतिपादने युधिष्ठिरेण पुनस्तं प्रति तच्चोदनायामर्जुनेन तत्प्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्छरणैपिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २

यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रधर्षणम् ॥ ३
जानात्येष हि दुर्बुद्धिरस्मान्हि चिरोषितान् ।
स एवं परिभूयास्मान्कार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।

जीवप्राहं जीवन्तमेव गृहीत्वैति णमुलन्तम् । कषादित्वाद्-
ग्रहीदित्यनुप्रयोगः ॥ ६ ॥ राज्ञो युधिष्ठिरस्य ॥ १८ ॥ क्लौ-
बस्य अशकत्वात् ॥ १९ ॥ येनैतदुपलक्षितम् इति झ.

पाठः ॥ २३ ॥ अपस्वरं क्रोधेन विकलवर्णं यथा स्यात्तथा
ब्रुवाणम् ॥ २४ ॥ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
॥ २४३ ॥

स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥५
 शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य च ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सजीभवत मा चिरम् ॥६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं नरव्याघ्रा द्वियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ॥८
 सखनानधिरोहध्वं नित्यसज्जानिमात्रथान् ।
 इन्द्रसेनादिभिः स्रुतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ॥ ९
 एतानास्थाय वै यत्ता गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ १०
 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
 परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ॥' ११
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १२
 'एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
 कोपसंरक्तनयनः पूर्ववैरमनुसरन् ॥ १३
 पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
 दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ॥ १४
 कालकूटविषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
 उस्वा गङ्गां लतापाशैर्बद्धा च प्राक्षिपत्प्रभो ॥१५
 रसातलं च संप्राप्य तदा वासुकिमञ्जसा ।
 तत्र दृष्ट्वा तु राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ॥१६
 धृतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै ।
 द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
 वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि वै ॥ १७
 राज्यं चाच्छिद्य राजेन्द्र उक्तवान्परुषाणि नः ।
 पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ॥१८
 अस्माभिरेव कर्तव्यं धार्तराष्ट्रस्य निग्रहम् ।
 अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्र्यमस्माकमिच्छता ।
 उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ॥१९

वैशंपायन उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हतः ।
 विललाप सुदुःखार्तो नीयमानः सुयोधनः ॥२०
 युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतांवर ।
 सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हतान्वलात् ॥ २१
 पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हतं बलात् ।
 रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ॥ २२
 भ्रातरं ते महाबाहो बद्धा नयति मामयम् ।
 दुःशासनं दुर्विपहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ॥ २३
 बद्धा हरन्ति गन्धर्वा अस्मान्दारांश्च सर्वशः ।
 अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ॥ २४
 यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।
 कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
 व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः ॥२५
 एवं विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
 श्रुत्वा विलापं सभ्रान्तो घृणयाऽभिपरिभ्रुतः २६
 युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥' २७
 क इवार्यो दयेत्प्राणानभिधावेति चोदितः ।
 प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ २८
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डवाः ।
 शत्रोश्च मोक्षणै केशात्रीणि चैकं च तत्समम् ॥२९
 न ह्यस्त्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते ॥ ३०
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्दृकोदर ।
 विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥३१
 साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ ३२
 न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ ३३
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।

क इवार्यो नयेत्प्राणान् इति थ. पाठः । क इहायो
 भवेत्त्राणं इति झ. पाठः । अभिधाव याहीति चोदित आर्यः
 वन० ५०

प्राणान् दयेत् । स्वप्राणेषु दयां कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ चतुश्च-
 त्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ ३४
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ।
 'वरप्रदानं सुमहद्वाचकस्य प्रकीर्तितम् ॥' ३५
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।

प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ ३६
 अर्जुन उवाच ।
 यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३७
 अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापूर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

भीमादीनां चतुर्णां चित्रलेनादिभिर्गन्धर्वैर्युद्धम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
 अभेद्यानि ततः सर्वे समनहन्त भारत ।
 जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ।
 आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः २
 ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
 तात्रथान्साधुसंपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
 ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
 प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
 जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥ ७
 तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रान्तं च भारत ॥ ९
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।

शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
 ततस्तान्युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परंतपः ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरात्रणे ॥ ११
 नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
 उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रमुतानिमान् ।
 दारांश्चैषां प्रमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
 त एवमुक्त्वा गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
 उत्सयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
 एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः ॥ १५
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
 न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६
 एवमुक्तः स गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवैतान्वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
 यदि साम्ना न मुञ्चध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
 ससर्ज निशितान्वाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्काटाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०

दंशिताः सन्नद्धाः ॥ ३ ॥ श्रेयः कल्याणम् । प्रतिपादयितुं
 प्रापयितुम् ॥ १० ॥ खचरान् गगनगमनान् । खचरान्

गन्धर्वान् ॥ १९ ॥ पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः
 ॥ २४५ ॥

ततः सुतमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।

बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

अर्जुनेन मायाशक्त्याऽन्तर्धानेन युध्यते चित्रसेनायास्त्रप्रयोगे सति तेनार्जुनं प्रति स्वस्य सखित्वकथनम् ॥ १ ॥ ततोऽर्जुनेनास्त्रोपसंहारे भीमादीनां युद्धोपरमपूर्वकं तेन सह संलापः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
 विस्मजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
 चतुरः पाण्डवान्वीरान्गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
 रणे संन्यपतत्राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
 यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
 तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे ।
 प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
 ते कीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
 न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
 अभिक्रुद्धानभिक्रुद्धो गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
 लक्षयित्वाऽथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
 सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 अजेयानर्जुनः सङ्ख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
 तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनांवरः ।
 गन्धर्वाञ्छतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
 परिगृह्णाग्रतो राजञ्जघतुः शतशः परान् ॥ ९
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महारथैः ।
 उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
 स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
 ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
 वर्षपुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिबृष्टिभिः ॥ १२
 गदाशक्त्यृष्टिबृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् ।

गात्राणि चाहनद्भ्रैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
 तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
 अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
 स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथाऽर्जुनः ।
 आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
 ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
 दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
 ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
 विसर्पमाणा भ्रष्टैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण भारत ।
 चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
 तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
 गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
 स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्वा बाणैस्तरस्विना ।
 संवृत्य विद्ययाऽऽत्मानं योधयामास पाण्डवं ॥ २२
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि संप्रयुक्तानि सर्वशः ।
 दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ॥ २३
 स वार्यमाणस्तैरस्त्रैर्जुनेन महात्मना ।
 गन्धर्वराजो बलवान्माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ २४
 अन्तर्हितं तमालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
 ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमश्रितैः ॥ २५
 अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

तथा तेषां चतुर्णामपि रथान् छत्रान् प्रचक्रिरे गन्धर्वाः
 ॥ ३ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ २० ॥ संवृत्य आच्छाद्य । विद्यया

अदर्शनशक्त्या ॥ २२ ॥ षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

शब्दवेधं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २६
 स वध्यमानस्तैरक्षैरर्जुनेन महात्मना ।
 ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ॥
 चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायमिति विस्मितः ॥ २८

संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २९
 दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजहुः प्रद्रुतानश्चाञ्छरवेगान्धनूंषि च ॥ ३०
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

चित्रसेनेनार्जुनंप्रति दुर्योधनबन्धने कारणाभिधानपूर्वकं युधिष्ठिरसमीपगमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण गन्धर्वदुर्योधना-
 दीनां बन्धाद्विमोचनम् ॥ २ ॥ ततो दुर्योधनेन स्वपुरंप्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २
 चित्रसेन उवाच ।
 विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन दुरात्मनः ।
 इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य सकर्णस्य धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
 समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ॥ ४
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ॥ ५
 गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय ।
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ॥ ६
 स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ।
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ॥ ७
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ।
 नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ॥ ८
 अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ९

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ १०
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ ११
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिगम्युर्धुधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ॥ १२
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशंस च ॥ १३
 'चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ॥ १४
 गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
 राजानं मोचयामासुर्वद्वं निगडवन्धनैः ॥ १५
 सदारं सानुगामात्यं बालजालमयेन ये ।
 लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपतः ॥ १६
 पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
 युधिष्ठिरोपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ॥ १७
 दिष्ट्वा भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १८
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचर ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १९

प्रलब्धा वक्त्रकः ॥ १० ॥ इदं मद्रुकं समस्थो विषमस्था-
 स्तान् द्रक्ष्यामीति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरोपीति । गन्धर्वान्प्रत्यु-

वाचेति शेषः ॥ १७ ॥

आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीतं मां दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत मा चिरम् ॥२०
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ २१
 'देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ॥' २२
 देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिध्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ २३
 ज्ञातींस्तानवमुच्यथा राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः २४
 सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 बभ्राजिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाऽप्रयः ॥ २५
 ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

युधिष्ठिरस्तु प्रणयादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
 मा स तात पुनः कार्पीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २७
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥२८
 वैशंपायन उवाच ।
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
 विदीर्यमाणो व्रीडावाङ्मगम नगरं प्रति ॥ २९
 तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 तथा द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयान्नापर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

दुर्योधनेन मध्येमार्गं क्वचन रमणीये देशे सेनादिसंनिवेशनपूर्वकमवस्थानम् ॥ १ ॥ तत्र समागतेन गन्धर्वकृते बन्ध-
 नमोचने अपरिजानता कर्णेन भ्रमात्तस्य गन्धर्वजेतृत्वेन रूपेण प्रशंसनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 शत्रुभिर्जितवद्भ्यः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
 मोक्षितस्य युधा पथान्मानिनः सुदुरात्मनः ॥ १
 कत्थनस्यावलम्बस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
 सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
 दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
 प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
 तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
 प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 धर्मराजनिःसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 लज्जयाऽधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
 स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
 शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६

विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
 सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
 अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
 उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
 उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
 दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
 दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ९
 दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृस्ते कुरुनन्दन ।
 विजिगीषूत्रणे युक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
 अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
 नाशकुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीम् ।
 शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ॥ ११
 इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ।

कत्थनस्यात्मस्तुतिपरस्य ॥ २ ॥ अष्टचत्वारिंशदधिकद्वि-
 शततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

वैमनस्यं वैरं केनचित्सह मा कृथाः मा कुरु ॥ २८ ॥ सप्त-
 चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारवलवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि युद्धान्तस्मादमानुषात् ॥१२
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्यति भारत ।

यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाकिशरा राजन्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

दुर्योधनेन कर्णेप्रति युद्धे सानुजस्य स्वस्य गन्धर्वैर्बन्धनस्य युधिष्ठिरचोदनया भीमादिभिर्गन्धर्वाणां रणे पराजयस्य च कथनम् ॥ १ ॥

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्छत्रून्गन्धर्वास्तेजसा मया १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतशोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो न समं युद्धमभवत्खेचरैः सह ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः सो रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारवलवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियमाणाः सुदुःखिताः ॥ ४
अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ।
उपगम्यान्नुवन्दीनाः पाण्डवाञ्छरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमाश्रितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ।
'इत्यब्रुवन्नृणांस्तुक्ता धर्मराजमुपागताः ॥' ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८

अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥९
यदा चास्मान् मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
'आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इवा ॥' १०
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वांस्त्रत्यनेकशः ॥ ११
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥१२
ततः समन्तात्पश्यामः शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥१३
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखाऽऽत्मानं दर्शयामास वै तदा ॥१४
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परस्परम् ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १५
ते समेत्य तथाऽन्योन्यं सन्नाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ॥१६
'परस्परं समागम्य प्रीत्या परमया युतौ ।'
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

दुर्योधनेन कर्णेप्रति स्वबन्धनविषये चित्रसेनार्जुनसंवादप्रकारकथनपूर्वकं युधिष्ठिरात्स्वस्य बन्धमोचनकथनम् ॥ १ ॥
तथा प्रायोपवेशने निजाध्यवसायकथनपूर्वकं दुःशासनं प्रति राज्यपालनविधानम् ॥ २ ॥ कर्णेन दुर्योधनं प्रति प्रायो-
पवेशनाश्लिष्वर्तनाय साम्बोक्तिः ॥ ३ ॥

दुर्योधन उवाच ।

नाभ्यसूयामि दोषवदिति न मम्ये ॥ १ ॥

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।

एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

इदं वचनमक्रीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
 भ्रातृनर्हसि मे वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
 अनर्हधर्षणा हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
 उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ॥ ३
 'स्थितोराज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रियाहीनांश्रियावृतः'
 द्रष्टासि निःसुखान्वीरान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ४
 तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्तथा ।
 भूमेर्धिवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयाऽन्वितः ॥ ५
 युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 अस्मद्भूमिं तस्मै बद्धांश्चास्मान्यवेदयन् ॥ ६
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
 युधिष्ठिरस्योपहतः किंनु दुःखमतः परम् ॥ ७
 ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
 तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितम् ॥ ८
 प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
 श्रेयस्तद्भविता मद्यं नैवंभूतस्य जीवितम् ॥ ९
 भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च पुण्यलोकाः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ १०
 यन्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 भ्रातरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ॥ ११
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १२
 न ह्यहं संप्रयास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १३
 'कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः'
 स सुहृच्छोकदो जातः शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाहयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १४
 भीष्मद्रौणौ कृपद्रौणी विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सौमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १५
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।

किं मां वक्ष्यंति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं १६
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् १७
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाऽहं मदगर्वितः ॥ १८
 अहो वत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽसि संशयम् ॥ १९
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।
 चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धतः २०
 शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
 पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २२
 प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
 प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २३
 भ्रातृन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
 बान्धवाश्चोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २४
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
 बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २५
 ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान्यथा ।
 गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २६
 नन्दयन्सुहृदः सर्वांश्चात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
 कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
 अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ॥ २८
 सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ।
 प्रसीदत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ॥ २९
 दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ।
 उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ॥ ३०
 विदीर्यैत्सकला भूमिद्यौंश्चापि शकलीभवेत् ।
 रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ३१

एवंभूतस्य जीवितं न श्रेय इति संबन्धः ॥ ९ ॥ श्रेणि-
 मुख्याः शिल्पिसंघातमुख्याः प्रकृतय इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विस्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथा ॥ २४ ॥ कर्णं चैनं परिष्व-
 ज्येति ध. पाठः ॥ २७ ॥

वायुः शैथ्यमथो जह्याद्विमवांश्च हिमं त्यजेत् ।
 शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३२
 न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनःपुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३३
 'शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः'
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३४
 एवमुक्त्वा स राजानं सुखरं प्ररुरोद ह ।
 पादौ संस्पृश्य मानाहौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३५
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३६
 विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

कर्णेन बहुधा प्रार्थनेपि दुर्योधनेन प्रायोपवेशाध्यवसायादपरावर्तनम् ॥ १ ॥

कर्ण उवाच ।
 राजन्नद्यावगच्छामि तवैव लघुसत्वताम् ।
 'अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम्' १
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ मोक्षितः पाण्डवैरसि ।
 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २
 सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयित्वाऽरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ५
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छया मोक्षितोऽसि तत्र का परिदेवना ॥ ६
 न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तमम् ।
 स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ७

न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित् ॥ ३७
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं किं ततः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ॥ ३८
 धृतिं गृह्णीतं मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ।
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ॥ ३९
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ४०
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवत्स्वयम् ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ॥ ४१
 'तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।'
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ४२

शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ८
 पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभृञ्जसे ।
 सत्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ॥ ९
 'तदलं ते महाबाहो विषादं कर्तुमीदृशम् ।'
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ १०
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ११
 मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिर्मदन ॥ १२
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभः ।
 प्रायोपविष्टस्तु तथा राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ १३
 वैशंपायन्न उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

हिमवांश्च परिह्वेत् इति थ. पाठः । परिव्रजेत् इति झ. पाठः
 ॥ ३२ ॥ यदि शोकेन व्यसनं नश्येत्तर्हि स कर्तव्यः ननु तत्त-
 थास्ति अतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

भवतस्ते सहाया वै इति झ. पाठः ॥ ८ ॥ एकपञ्चाशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

शकुन्यादिभिर्बहुधा परिसान्त्वनेपि दुर्योधनेन प्रायोपवेशनिश्चयादनिवर्तने पातालवासिभिर्दैत्यदानवैस्तदानयनाय जपहोमादिना कृत्वासर्जनम् ॥ १ ॥ तथा कृत्या प्रायोपविष्टस्य दुर्योधनस्य पातालप्रत्यानयनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयत्राजश्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मया हतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहासि किम् ॥ २
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सृष्टमिच्छसि ।
अद्य वाऽप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ॥ ३
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ४
अतिभीरुं मृदुं क्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रिताः ॥ ५
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ६
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ७
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं सर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ।
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ॥ ८
सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पितृभ्यं राज्यं प्रयच्छेषां ततः सुखमवाप्स्यसि ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विकृतं भ्रातृसौहृदात् ॥ १०
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमर्दिदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याऽजिघ्रत मूर्धनि ॥ ११

कर्णसौबलयोश्चापि संश्रुत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाऽभिपरीतात्मा नैराश्रमगमत्परम् ॥ १२
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ॥ १३
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ।
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ॥ १४
गच्छध्वं नगरं सर्वं पूज्याश्च गुरवो मम ।
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिर्मर्दनम् ॥ १५
या गतिस्तव राजेन्द्र साऽस्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
स सुहृद्भिरमाल्यैश्च भातृभिः खजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १७
दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्भूतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपस्थितः ॥ १८
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया ॥ १९
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिःक्रियाः ।
'तस्यौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ॥ २०
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्या दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ २१
ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ २२
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।

दैन्यवान् । धर्मेण धनेन सौख्येन वा न मम कार्यमिति संबन्धः । धर्मधनाभ्यां यत्सौहृदं तेन वा ॥ १३ ॥ मा विहन्यत मम संकल्पं मा नाशयत ॥ १४ ॥ वाग्यतो मौनी ॥ १९ ॥ मनसा उप समीपे चितिं दाहार्थं काष्ठसंचयं कृत्वा संकल्प्य अवश्यं मर्तव्यमिति निश्चिन्नेत्यर्थः । बहिःक्रियाः स्नानपानाद्याः ॥ २० ॥ वैतानसंभवमग्निविस्तारसाध्यं नवकुण्ड्यादिविधानम् ॥ २२ ॥

पात्रं मृत्पात्रम् । आममपक्कम् ॥ ४ ॥ क्लीबं सामर्थ्यहीनम् । दीर्घसूत्रं चिरकारिणम् । प्रमादिनमनवहितम् । व्यसनात् दूतपानमृगयादिरूपात् । विषयः रूपादिभिराक्रान्तम् । खं तु तेषां मध्ये प्रमादी विषयाक्रान्तश्चेति भावः ॥ ५ ॥ पार्थैः कृतं मा नाशयेति संबन्धः ॥ ६ ॥ आत्मानं शरीरं मा त्यज ॥ ८ ॥ विकृतं म्लानम् ॥ १० ॥ निर्वेदं जीविते वैराग्यम् । नैराश्यं राज्यलाभे इति शेषः ॥ १२ ॥ समन्युः

अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चौपनिषदाः क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २३
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २४
 'अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयन्ततः ॥' २५
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
 कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् २६
 आहुदैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २७

तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २८
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां मुहूर्ताच्च पुरतस्तं न्यवेदयत् ॥ २९
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः ।
 महृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ॥ ३०
 'दृढमेनं परिष्वज्य दृष्ट्वा च कुशलं तदा ।'
 साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

पातालवासिभिर्दैत्यवानधैतुर्दुर्योधनप्रति हेतूपन्यासपूर्वकं प्रायोपवेशनिश्चयाश्रितवर्तनम् ॥ १ ॥ पुनः कृत्याया दुर्योधनस्य पूर्वस्थानंप्रत्यानयनम् ॥ २ ॥ परेषुः कर्णादिप्रार्थनया दुर्योधनेन सर्वैः सह स्वपुरंप्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥

दानवा ऊचुः ।
 भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्बह ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यधो याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
 नियच्छैनां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापवीर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां तु प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवामुहि ॥ ५
 पुरा त्वं तपसाऽस्माभिर्लब्धो राजन्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च ते सर्वो निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतस्त्रीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।

देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 सहायार्थं च ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
 यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ११
 नैव पुत्रान्न च भ्रातृन् पितृन् च बान्धवान् ।
 नैव शिष्यान् च ज्ञातीन् बालान्स्थविरान्न च ।
 युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ॥ १२
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ।
 प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ॥ १३
 हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
 अनभिज्ञातमूलाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ।
 व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥
 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।

उपनिषदि आरण्यके प्रोक्ताः औपनिषदाः । समवर्तयन् संप्रा-
 वर्तयन् दैतेयदानवा इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ कृत्या आज्ञा-
 करी देवता ॥ २६ ॥ द्विपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः २५२
 कार्यविरुद्धेषु शत्रुजयविरुद्धेषु । पापेषु आत्महत्यादिषु
 ॥ ३ ॥ नियच्छ लजेत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वकायः नाभेरुपरि

॥ ६ ॥ घृणां कृपा ॥ ११ ॥ अन्तरात्मनि चित्ते समाक्रान्ते
 दानवैरेव ॥ १३ ॥ दैवादहृष्टात् । विधिनिर्मितात् पूर्वकर्मकृ-
 तात् । अविज्ञानविमूढाश्चेति ज्ञ. पाठः । अविज्ञानं कार्याकार्य-
 विज्ञानाभावस्तेन विमूढा । न विमोक्ष्यसे इति व्याभाषमाणाः
 विरुद्धमाभाषन्तः ॥ १४ ॥

श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
 तेपि पञ्च महात्मानः प्रतियोत्सन्ति पाण्डवाः ।
 वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चैव संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ॥ १७
 गदाभिर्मुसलैः शूलैः शस्त्रैरुचावचैस्तथा ।
 'प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ॥' १८
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १९
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ २०
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतांश्रेष्ठः सर्वाश्वारीन्महारथः ॥ २१
 ज्ञात्वैतच्छ्रमना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २२
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं युधि हिंस्यन्ति मा शुचः २३
 असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
 मा विषादं गमस्तस्मान्नैतच्चयुपपद्यते ॥ २४
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ।
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
 त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
 समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवदानवर्षभाः ॥ २६
 स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
 गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २७
 तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुरः ।
 तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २८
 प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
 अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ॥ ३०
 'संमृश्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतेः ।'
 विजेष्यामि रणे पाण्डूनिचि चास्याभवन्मतिः ॥ ३१
 कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
 अमन्यत वधे युक्तान्समर्थार्थं सुयोधनः ॥ ३२
 एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३३
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्थान्तरात्मना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरां करोति स तदा मतिम् ॥ ३४
 संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
 रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फाल्गुनस्य वधैषिणः ३५
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तोऽभवन्स्तदा ॥ ३६
 न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ।
 'कृत्ययाऽऽनाय्यकथितं यदस्य निशि दानवैः' ॥
 दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
 सयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्रथः ॥ ३८
 न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
 मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ॥ ३९
 न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ।
 परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ॥ ४०
 उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
 शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमर्हसि ॥ ४१
 अथवा ते भयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ४२
 गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ४३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चाप्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ॥ ४४
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ।
 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।

विक्रमे शत्रुजये । शौण्डीरः समर्थः ॥ २५ ॥ जयमाप्नुहि
 चेत्युक्त्वेति शेषः । अथ तैर्विसृष्टमिति संबन्धः ॥ २७ ॥

अन्तरात्मना मनसा ॥ ३४ ॥ पाण्डुपुत्राणामुपरीति शेषः
 ॥ ३६ ॥ एषां दुःशासनादीनाम् ॥ ४४ ॥

रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४५
 गङ्गौघप्रतिमा चास्य प्रयाणे शुशुभे चमूः ॥ ४६
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ।
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ॥ ४७
 व्यपेताभ्रघने काले धौरिवासीत्तु शारदी ।
 'हंसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ॥' ४८
 जयाशीभिर्द्विजेन्द्रैः स स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नजलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४९

सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ५०
 दुःशासनादयश्चास्य आतरः सर्व एव ते ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ५१
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
 प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरुद्वहाः ॥ ५२
 'प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥'
 कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

भीष्मेण दुर्योधनं प्रति पाण्डवप्रशंसनपूर्वकं तैः सह सन्धिविधानम् ॥ १ ॥ तथा कर्णस्य गर्हणम् ॥ २ ॥ दुर्योधन-
 शुभत्या कर्णेन दिविजयाय निर्गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेश्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः ॥ १
 कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु विमृष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
 उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 बचनं ते न रुचितं मम तन्न कृतं च ते ॥ ४
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ।
 मोक्षितश्वासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशांपते ।
 सूतपुत्रोऽपयान्द्रीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ॥ ६
 क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ।
 'व्यपायात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनःपुनः ॥' ७
 दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।

कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ८
 न चापि पादभाकर्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ९
 तस्मादहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तेर्महात्मभिः ।
 सन्धिं सन्धिविदांश्चेष्ट कुलस्यास्य विद्वद्वये ॥ १०
 एवमुक्तश्च भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ ११
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
 अनुजग्मुर्महेश्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ १२
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १३
 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 पुनरागम्य तं देशममत्रयत मन्त्रिभिः ॥ १४
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं च सुकृतं तत्स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १५
 [कर्ण उवाच ।
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
 भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ॥ १६

व्यपेतः अभ्रघनः मेघविस्तारो यस्मिन् शरदीत्यर्थः ॥ ४८ ॥
 अधिराजा सार्वभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ॥ ४९ ॥ देविना द्यूत-
 रतेन ॥ ५० ॥ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

अपयात् अपयात् पलायितः ॥ ६ ॥ सन्धिं क्षमं युक्तं
 मन्ये ॥ १० ॥ मन्त्रयामोऽथ यद्विदितमिति ज्ञ. ध. पाठः
 ॥ १५ ॥

* एतदादिः सार्धोऽध्यायो ज्ञ. पुस्तकएव दृश्यते ॥

त्वद्वेषाच्च महाबाहो मामपि द्वेषुमर्हति ।
 विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ॥ १७
 सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
 त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन ॥ १८
 पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
 अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ॥ १९
 जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
 जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्वलशालिभिः ॥ २०
 तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः ।
 संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ॥ २१
 अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
 स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ॥ २२
 अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।

प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे ॥ २३
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
 प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ॥ २४
 धन्योस्म्यनुगृहीतोसि यस्य मे त्वं महाबलः ।
 हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ॥ २५
 यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
 तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ॥ २६
 एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
 सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ॥ २७
 प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
 शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
 मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
 नादयत्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि चतुःषष्ठाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

दिग्बिजयार्थं गतेन कर्णेन सकलराजवशीकरणपूर्वकं पुनर्हास्तिनपुरंप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
 द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ॥ १
 युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् ।
 सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
 करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ॥ २
 तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
 तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ३
 अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
 भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ॥ ४
 हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।
 प्रययौ च दिशः सर्वाभ्रपतीन्वशमानयत् ॥ ५
 स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ॥ ६

अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वा दिशमभिद्रुतः ।
 अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ॥ ७
 मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
 आवशीरांश्च योर्ध्यांश्च अहिक्षत्रांश्च सोऽजयत् ॥ ८
 पूर्वा दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत् ॥ ९
 वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
 मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ॥ १०
 एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
 रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ॥ ११
 स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
 प्रीतोसि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ॥ १२
 न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
 प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ॥ १३

चतुःषष्ठाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

शुण्डिकान्मिथिलानिति ख. पाठः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञां क्षत्रधर्मं समपालयं पालितवानस्ति । क्षत्रधर्मावेक्ष्यैव त्वया सह युद्धं

प्रायात्रिकं प्रयातुं राज्ञोऽपेक्षितं शकटापणवीथ्यादि ॥ २७ ॥
 मङ्गलैः मङ्गलद्रव्यैः सुगन्धतैलादिभिः स्नातः । शुभैर्नाराजना-
 दिभिः प्रययौ इति संबन्धः ॥ २९ ॥

समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोगमत् १४
 स केवलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
 षण्णदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
 दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ॥१५
 शैशुपालं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ॥ १६
 आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
 वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ॥ १७
 वारुणीं दिशमागम्य यावुनान्वर्बरांस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ॥ १८
 विजित्य पृथिवीं सर्वां सपूर्वापरदक्षिणाम् ।
 सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ॥ १९
 भद्रात्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ॥ २०
 शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
 नम्रजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ॥ २१
 एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
 विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाहयमागमत् ॥ २२
 तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रत्युद्रत्य महाराज सभ्रातृपितृवान्धवः ॥ २३
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
 आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ॥ २४
 यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

प्राप्तवानसि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ॥ २५
 बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
 सनाथोसि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ॥ २६
 न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ॥ २७
 स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ॥ २८
 ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 हाहाकाराश्च ब्रह्मवो नगरे नागसाहये ॥ २९
 केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथा परे ।
 तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ॥ ३०
 एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतांवरः ।
 सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ॥ ३१
 देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ३२
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ॥ ३३
 प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
 गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ॥ ३४
 पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जितः ॥ ३५
 तदाप्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
 जानाते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

दुर्योधनं राजसूययाजनं प्रार्थितैर्ब्राह्मणैर्हेतूक्त्या तन्निषेधनपूर्वकं संप्रति यज्ञान्तरकरणनियोजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।

अन्नवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ॥ १

दुर्योधन निवोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।

कृतं न त्वज्जिगीषयेति भावः ॥ १३ ॥ शैलं श्रीशैलम् ॥ १४ ॥

आग्नेयान्मालवानिति ख. पाठः ॥ २० ॥ तत्कर्म कर्णविजयं
 पुरे उद्घोषयामास ॥ २४ ॥ अभ्युदितेभ्योपि उदिताः श्रेष्ठ-

श्रुत्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २

तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।

तां पालय यथा शंक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तमाः ॥ २७ ॥ आकाशः पर्वतवनयोरन्तरालम् । सस्यायुत्प-

त्तिभूमिमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनूपं सर्वतोर्जलं तेन संपूर्णैः
 ॥ ३२ ॥ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाऽब्रवीत्पुनः ।
 न किञ्चिदुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ ४
 सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ ५
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ ६
 एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
 तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ ७
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संश्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ ८
 ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ ९
 बहन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ १०
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते ।
 पुरोहितं समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ११
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
 आहरस्व यथाशास्त्रं यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ १२
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः ॥ १३
 'ब्राह्मणैः सहितो राजन्ये तत्रासन्समागताः'
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।
 आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ १४
 दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ।

अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ १५
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ १६
 य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ १७
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ १८
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ १९
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वेदे विष्णुं पुरातनम् ॥ २०
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ॥ २१
 निर्विघ्नश्च भवत्येष सफला स्यात्स्पृहा तव ।
 'तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ॥' २२
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सौवलं चैव आदृश्वेदमब्रवीत् ॥ २३
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तस्मात्प्रवृत माचिरम् ॥ २४
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्युर्चुरनराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ २५
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयान्नापर्वणि षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

दुर्योधनेन यज्ञसमाप्तानन्तरं सबहुमानं प्राहुणिकविप्रनृपेप्रपणपूर्वकं निजनगरप्रवेशनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तु शिल्पिनः सर्वे कृतमूर्चुरनराधिपम् ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
 सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सौवर्णं च कृतं सर्वं लाङ्गलं च महाधनम् ॥ २

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धृतराष्ट्रो विशांपते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
 ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतार्थः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
 प्रहृष्टो धृतराष्ट्रश्च विदुरश्च महायशः ।

कृतं घटितमलंकारादिरूपम् । अकृतमन्यत् ॥ १७ ॥
 व्यापारस्थान् शिल्पिनः ॥ २५ ॥

षट्षाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५
 निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ॥ ६
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः ।
 तत्र कंचित्प्रयान्तं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ ७
 गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
 निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ॥ ८
 स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ९
 स्ववीर्याजितमथौघमवाप्य कुरुसत्तमः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ १०
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।
 आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोभिलषितं राजस्तं ऋतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
 यजते ऋतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ १२
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्द्वेषं त्रयोदशम् ॥ १३
 श्रुत्वैतद्भर्माजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मेराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
 अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।

वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १५
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १६
 शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदमियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १७
 अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभाग धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १८
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीताश्चापि नरेश्वराः ॥ १९
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २०
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येतु यज्ञसदने तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
 विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णानरिंदम ।
 यथा प्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २२
 भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 वासोभिर्विधिधैश्रैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २३
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
 विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २४
 विसृज्य च नृपान्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

दुर्योधनसभायां कर्णेनार्जुनवधप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ चारमुखात्पाण्डवैस्तच्छ्रवणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोयं ऋतुस्तव ॥ २

अपरे त्वन्नुवंस्तत्र वादिकास्तं महीपतिम् ।
 यौधिष्ठिरस्य यज्ञस्य न समो ह्येष ते ऋतुः ॥ ३
 नैव तस्य ऋतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ।
 एवं तत्रानुवन्केचिद्वातिकास्तं जनेश्वरम् ॥ ४
 सुहृदस्त्वन्नुवंस्तत्र अति सर्वानयं ऋतुः ।

कर्णसौबलैः सौबलाद्यैः ॥ २५ ॥ सप्तपञ्चाशदधिकद्विंश-
 ततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

मागधाश्च महेष्वासं नागराश्च सहस्रशः । इति क. थ.

पाठः ॥ १ ॥ वादिकाः कृतानुवादिनो भूतविशेषाः । वातिका-
 स्तमिति श. पाठः । वातिकाः वातरोगोपहतचेतस उचित-
 भाषणानभिज्ञाः ॥ ३ ॥

‘प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ॥’ ५	अथोत्कुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।	प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ॥ १९
ऋतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ६	विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ।
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।	‘तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ॥’ २०
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ७	दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुङ्गवान् ।
अभिवाद्य ततः पादान्मतापित्रोर्विंशंपते ।	प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ॥ २१
भीष्मद्रोणकृपादीनां विदुरस्य च धीमतः ॥ ८	तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ।
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृनन्दनः ।	‘स्वानिस्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ॥’ २२
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९	पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
तमुत्थाय महाराजं सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।	चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ २३
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाऋतुः ॥ १०	भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपादिता ।
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।	प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ २४
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ ११	एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशः ॥ १२	‘अधोमुखश्चिरं तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥’
सत्यमेतत्त्वयोक्तं हि पाण्डवेषु दुरात्मसु ।	अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाऋतौ ।	अनुसरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपजग्मिवान् ॥ २६
राजसूये पुनर्वीर त्वमेवं वर्धयिष्यसि ॥ १३	तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
एवमुक्त्वा महाराज कर्णमाश्लिष्य भारत ।	बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २७
राजसूयं ऋतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १४	धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
सोऽब्रवीत्कौरवांश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।	भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २८
‘राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपतिः ॥’ १५	संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
कदा तु तं ऋतुवरं राजसूयं महाधनम् ।	‘सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ॥’ २९
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १६	दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीभृताम् ।
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।	पूजयामास विप्रेन्द्रान्ऋतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ३०
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १७	भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।	निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ ३१
नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् १८	

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि घोषयात्रापर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

समाप्तं च घोषयात्रापर्व ॥ १३ ॥

सभाजयिता पूजयिष्यामि ॥ ११ ॥ धावये परंपेति शेषः ॥ १७ ॥ कीलालजं मांसम् । असुरं सुरारहितं च व्रतं स्वनियमं करिष्ये । मयं मांसं च स्वक्ष्ये इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्कुष्टं

उच्चैः शब्दः कृतः ॥ १९ ॥ अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

(अथ मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १४ ॥)

एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

पाण्डवनिहतभूयिष्ठैर्मृगैर्युधिष्ठिरं प्रति स्वप्ने स्थानान्तरगमनेन स्वकुशलशोषीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण भ्रातृषु स्वीयस्वप्नदर्शनकथनपूर्वकं पुनः काम्यकवनंप्रति गमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोक्षयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।

स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्वाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २

तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।

व्रत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३

एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।

प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४

वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टास्तु भारत ।

नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५

भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६

बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।

विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७

तान्वेपमानान्विब्रस्तान्वीजमात्रावशेषितान् ।

मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८

तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।

यथा भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९

इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।

अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०

उक्तो रात्रौ मृगैरसि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।

तनुभूताः स भद्रं ते दद्या नः क्रियतामिति ११

ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयाऽस्माभिर्वनौकसाम् ।

साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुंक्ष्महे ॥ १२

पुनर्वहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।

मरुभूमैः शिरःस्थानं तृणविन्दुसरः प्रति ।

तत्रेमां वसतिं शिष्टां विहरन्तो रमेमहि ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ॥ १४

ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।

इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १५

ते यात्वा सुसुखैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।

ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसान्वितम् ॥ १६

विविशुस्ते स कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।

तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि मृगस्वप्नोद्भवपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

समाप्तं च मृगस्वप्नोद्भवपर्व ॥ १५ ॥

(अथ त्रीहृद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥)

षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

कदाचन काम्यकवनवासिनः पाण्डवानुपागतेन व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति दानप्रशंसनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

वासस पर्ययः वैपरीखं नात्र वस्तुव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १

फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।

एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहिरे वरपूरुषाः ॥ २
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
 चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
 न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।
 दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वासपरमो दीनो दध्ने कोपविषं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बले ॥ ६
 'चिरस्य जातं धर्मज्ञं साम्प्रयमिव ते तदा ।'
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ७
 अवशिष्टं त्वल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकार्पुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ८
 कस्यचिच्चथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ९
 तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १०
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
 तोषयामास शौचेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ ११
 तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम् ॥ १२
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतांवर ।
 नातप्ततपसो लोके प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ।
 सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ॥ १३
 नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
 प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ॥ १४
 उदयास्तमयज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ।
 सुखमापतितं विन्दन्दुःखमापतितं सहन् ॥ १५
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १६

नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ।
 सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ॥ १७
 अनसूयाऽविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्ता न सुखं विन्दते जनाः ॥ १९
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 'मूलसिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।'
 तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ २०
 यथाशक्ति प्रयच्छेत् संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले प्राप्ते च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २१
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवम् ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्द्वैति लभते पराम् ॥ २२
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्रेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २३
 संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवाचरः ।
 भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्रुते ॥ २४
 मान्यं मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 'विन्दते सुखमत्यर्थमिह लोके परत्र च ।'
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २५
 शुभानुशयवुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महासुने ।
 किंस्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २७
 व्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २८
 'राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।'
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्प्रविशन्ति रणाजिरम् ।

ध्यान्तः ध्यायन्तः ॥ २ ॥ द्यूतोद्भवस्य द्यूतहेतोः शकु-
 न्यादेः ॥ ४ ॥ अवलोककोऽवलोकितुकामः ॥ ९ ॥ नह्यनन्तं
 सुखं कश्चित् इति श्व. पाठः ॥ १४ ॥ तपसा ज्ञानेन । महद्ब्रह्म
 ॥ १६ ॥ काले दानकाले ॥ २१ ॥ अनायासं क्लेशपरिहारम् ।
 निर्द्वैतिं सुखम् । परां मोक्षाख्याम् ॥ २२ ॥ संविभक्ता अत्रा-

देर्विभागकर्ता । दाता धनादेः ॥ २४ ॥ शुभमेवानुशेते
 शुभपक्षपातिनी बुद्धिर्यस्य । कालधर्मेण मरणेन ॥ २६ ॥
 दानजानां धर्माणाम् । तपसः कायक्लेशकृतस्य कृच्छ्रादेः । एत-
 योर्मध्ये प्रेत्य मृत्वा किं बहुगुणं किं परलोके श्रेष्ठमित्यर्थः
 ॥ २७ ॥

तथैव प्रतिपद्यन्ते समुद्रमटवीं तथा ॥ २९	मनसा हि विशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३४
कृषिगौरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।	'श्रद्धा धर्मानुगा देवी पावनी विश्वधारिणी ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ ३०	सवित्री प्रसवित्री च संसारार्णवतारिणी ॥ ३५
तस्माद्दुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः ।	श्रद्धया धार्यते धर्मो महद्भिर्नार्थदर्शिभिः ।
सुदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३१	सधना अपि राजानो निःश्रद्धा नरकं गताः ॥ ३६
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।	निष्किञ्चनाश्च मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः ।
पात्रे काले च देशे च प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥ ३२	देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयाऽन्वितः ।
अन्यायात्समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।	ब्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परं पदमवाप्तवान् ॥' ३७
कुरुते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३३	अत्राप्युदाहरन्तीमतिहासं पुरातनम् ।
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।	ब्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि ब्रीहिट्रौणिकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

मुद्गलचित्तपरीक्षणाय दुर्वाससा पदकुरवो याचनेष्वविकृतमनसा तेन तदातदाऽन्नदानेन तत्तोषणम् ॥ १ ॥ तन्महिम्ना सविमानेन देवदूतेन सशरीरस्यैव मुद्गलस्य स्वर्गप्रत्याह्वानम् ॥ २ ॥ मुद्गलेन तंप्रति स्वर्गस्वरूपनिरूपणप्रार्थना ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।	तत्रेन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।
ब्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।	प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणिपर्वणि ॥ ७
कस्यै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १	स पर्वकाल्यं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।	अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २	ब्रीहिद्रोणस्य तत्प्रीत्या ददतोऽन्नं महात्मनः ।
व्यास उवाच ।	ऋषेर्मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संयतेन्द्रियः ।	तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३	मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोर्ती वृत्तिमास्थितः ।	तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४	दुर्वासो नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव ह ।	विभ्रच्चानियतं वेपमुन्मत्त इव पाण्डव ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण ब्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५	विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विधिधा मुनिः १२
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।	अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६	अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

दुःखार्जितस्य धनस्येति शेषः । मतं श्रेष्ठत्वेन ॥ ३१ ॥
द्रोणे मानविशेषस्तन्मिता ब्रीहयस्तेषां दानात् ॥ ३८ ॥
षष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

प्रत्यक्षधर्मा नृणां धर्मस्य वेत्ता । भगवान् ईश्वरः ॥ २ ॥
उञ्छः कणश आदानं कणिशार्जनं शिलमिति यादवः । ते उभे

वृत्तिर्जीवनं यस्य स शिलोञ्छवृत्तिः ॥ ३ ॥ कापोर्ती वृत्ति
अल्पसंप्रहूरूपाम् । इष्टीकृतं इष्टिभिरेव निर्वर्त्यं ननु पक्षादिना
सत्रं यज्ञम् ॥ ४ ॥ ब्रीहिद्रोणमात्रं यदा सिष्यति तदा ददाति
तदा च दीयमानं तद्वर्धति वर्धते ॥ ५ ॥ ऋच्छति प्राप्नोति
॥ १० ॥ विकचः इसन्मुष्के वा ॥ १२ ॥

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात्त तपसोपाचं क्षुधितायातिथिप्रियः ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयाऽन्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्यै च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथाङ्गं लिलिपेऽन्नेन यथागतमगाच्च सः ॥ १७
 'तेनैवात्मानमालिप्य हसन्नायन्प्रधावति ।
 नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्क्रोशते तथा ॥' १८
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नपुच्छोपजीविनः ॥ १९
 निराहारस्तु स मुनिरुच्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ २०
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
 सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २१
 तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २२
 न चास्य मनसः कश्चिद्विकारो दृश्यते मुनेः ।
 शुद्धसत्वस्य शुद्धं स दृश्ये निर्मलं मनः ॥ २३
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥
 क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुसारिणी जिह्वा कर्पत्येव रसान्प्रति ॥ २५
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २६

श्रमेणोपार्जितं त्यक्तं न च दुःखेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २७
 प्रीताः सोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ।
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
 'लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
 धर्मोऽपि धार्यते येन धृतियुक्त त्वयाऽऽत्मना ॥ २९
 विशुद्धसत्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।
 जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३०
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ ३१
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३२
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३३
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३४
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनां ३५
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गं तत्र सुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३६
 सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३७
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ग्रीह्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि व्रीहिट्रौणिकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

देवदूतात्स्वर्गसुखस्यास्थिरतां परिजानता मुद्गलेन स्वर्गानभिरोचनपूर्वकं देवदूतस्य स्वर्गप्रति प्रस्थापनम् ॥ १ ॥
 व्यासेन युधिष्ठिरप्रति मुद्गलोपाख्यानकथनपूर्वकं स्वाश्रमं प्रति गमनम् ॥ २ ॥

देवदूत उवाच ।

द्वितीये पक्षे ॥ १९ ॥ क्षुत् क्षुधा ॥ २५ ॥ त्यक्तं दुःखं शुद्धेन
 चेतसा इति ख. झ. घ. पाठः ॥ २७ ॥ व्यवसायं निश्चयम्

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।

॥ ३८ ॥ एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

संप्राप्तं प्रतिपत्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १	सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ते महासुने ॥ १७
उपरिष्ठादयं लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।	तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २	उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्या गुणान्विताः १८
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।	परतो ब्रह्मणस्तस्य लोकस्तेजोमयः शुभः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३	यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः	ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहितलक्षणाः ॥ ४	तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः ॥ २०
तत्र गच्छन्ति धर्माय्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।	स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिराचरितान्भूमिः ॥ ५	न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न भोगैश्वर्यमत्सरः ॥ २१
देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः ।	न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६	तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २२
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।	नासुखाः सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ७	न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २३
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्यमयः ।	जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८	न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २४
‘नन्दनान्यतिरम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।	देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
सर्वकामफलैर्बृहैः शोभितानि समन्ततः ॥’ ९	दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २५
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।	त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा १०	गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २६
बीभत्समशुभं वाऽपि रोगो वा तत्र कश्चन ।	सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया ।
मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ११	तां भुङ्क्षु सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २७
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।	एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ १२	गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २८
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।	कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १३	न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २९
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।	सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १४	सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ ३०
न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।	असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
तेषां न च रजोवस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १५	यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत्सुदुष्करम् ॥ ३१
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।	संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
समृद्धान्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधा हि ते ॥ १६	प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३२
ईर्ष्याशोकक्रुमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।	आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

उपरिष्ठाच्च स्वर्लोकः इति ख. झ. पाठः ॥ २ ॥ पुंसः पुमांसः ॥ ३ ॥ शूराश्चाहितलक्षणाः इति ख. झ. पाठः ॥ ४ ॥ यामा धामाश्च गणविशेषाः ॥ ६ ॥ देवानां निकाया आलया येषु

तेषां देवनिकायानाम् ॥ ७ ॥ उपपद्यतामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका इति ख. झ. पाठः ॥ २६ ॥ व्युष्टिः संपत्तिः ॥ २७ ॥

नाकलोकेसुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥३३
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३४
 तत्रापि स महाभागः कुले महति जायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३५
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३६
 [मुद्गल उवाच ।
 महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ॥ ३७
 देवदूत उवाच ।
 ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ॥ ३८
 न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः ।
 दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ॥ ३९
 निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः ।
 ध्यानयोगपराश्रैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ॥]४०
 एतत्ते सर्वमाख्यतं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ४१
 व्यास उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाचह ॥ ४२
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।

महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ४३
 पतनान्ते महादुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजः पतन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥४४
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥४५
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोच्छ्रुत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४६
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४७
 'निगृहीतेन्द्रियग्रामः समयोजयदात्मनि ।
 युक्तचित्तं यथाऽऽत्मानं युयोज परमेश्वरे ॥' ४८
 ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य बुद्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ४९
 तस्माच्चमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥५०
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपसर्पन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ५१
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५२
 वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्त्वा भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि त्रीहिद्रौणिकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

समाप्तं त्रीहिद्रौणिकपर्व ॥ १५ ॥

(अथ द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥)*

त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

कादाचन शिष्यायुतसहितेन दुर्वाससा दुर्योधनगृहं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन स्वपरिचर्यासंतुष्टं तंप्रति ब्राह्म-
 णादीनां द्रौपद्याश्च भोजनावसाने भोजनाय पाण्डवान्प्रति गमनप्रार्थना ॥ २ ॥ दुर्वाससा तस्मै तद्वरदानपूर्वकं पाण्डवा-
 न्प्रति प्रस्थानम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

मेभि चकधराम् । अराः माभिनेभिसंधानदारुणि ॥ ५१ ॥

वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

* इतः परं दुर्वाससपाख्यानात्मकमध्यायद्वयं झ. पुस्तकएव दृश्यते ।

रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ॥ १
 सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
 ब्राह्मणांस्तर्पमाणेषु ये चान्नाथमुपागताः ।
 आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि ॥ २
 धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
 कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महासुने ॥ ३
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
 एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।
 दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ॥ ५
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
 नानोपायैरथं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ॥ ६
 अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
 शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः ॥ ७
 तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्नयत् ॥ ८
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
 अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः ॥ ९
 तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ॥ १०
 क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ ११
 न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
 अकसादेत्य च ब्रूते भोजयासांस्त्वरान्वितः ॥ १२
 कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृता स्थितः ।
 पूर्ववत्कारयित्वाऽन्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स सः ॥ १३
 वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १४

आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ॥ १५
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।
 मयि प्रीते तु यद्वर्त्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः ॥ १७
 प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ॥ १८
 अतिहर्षान्वितो राजन्वरमेनमयाचत ।
 शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥
 असत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः ।
 वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवाञ्छीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ॥ २०
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ॥ २१
 विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
 तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ २२
 तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येवैवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ॥ २३
 कृतार्थमपि चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ॥ २४
 कर्णोपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
 दिष्ट्या कामः सुसंवृतो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
 दिष्ट्या ते शत्रवो मया दुस्तरं व्यसनार्णवे ॥ २५
 दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।
 स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
 हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वस्वं निकेतनम् ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

दुर्वाससा दुर्योधनप्रार्थनासफलीकरणायाकाले पाण्डवान्प्रत्यज्ञयाचनम् ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरानुमत्या शिष्यायुतेन सह स्नानाय नदीं प्रति गमनम् ॥ २ ॥ अत्रान्तरे द्रौपदीप्रार्थनया श्रीकृष्णेन तत्समीपागमनम् ॥ ३ ॥ तथा निवेदित-दुर्वासोवृत्तान्तेन तेन स्वीयक्षुब्धवृत्तये द्रौपदीप्रत्यज्ञयाचनम् ॥ ४ ॥ तथाऽन्नस्य शेषाभावे निवेदितेऽन्नस्थालीमानाय्य तत्कण्ठलग्नशाकपुलाकभक्षणेन सशिष्यस्य दुर्वाससस्तृक्षिजननम् ॥ ५ ॥ ततो भोजनाय भीमेनाह्वाने लजितस्य दुर्वाससो भयाच्छिष्यैः सह पलायनम् ॥ ६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः ॥ १
दृष्ट्वाऽप्यान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
तस्मै बद्धाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्नयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ३
जगाम च मुनिः सोपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ॥ ४
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घः समाहितः ॥ ५
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ॥ ६
सा चिन्तयन्ती च यदा नाब्रहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ॥ ७
कृष्णकृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ॥ ८
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नताऽस्मि ते ॥ ९
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिप्रद ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ १०
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ११
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारूपेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १२

त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥ १३
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ॥ १४
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥ १६
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥ १७
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १८
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोसि भृशतुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥ १९
निशम्य तद्वचः कृष्णा लजिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥ २०
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥ २१
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥ २२
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यद्ब्रूहः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः २३
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् २४
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
भीमसेनं महाबाहुः कृष्णः क्लेशविनाशनः ॥ २५

एतस्मिन्नन्तरे काले ॥ ६ ॥ आकूतीनां चित्तीनां चेति चेतो-

वृत्तिविशेषाणाम् ॥ ९ ॥ सहदेवं महाबाहुरिति द्व. पाठः ॥ २५ ॥

ततो जगाम त्वरितो भीमसेनो महायशाः ।
 आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।
 स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् ॥ २६
 ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽधमर्षणम् ।
 दृष्ट्वाद्दारान्साक्षरसांस्तृप्या परमया युताः ।
 उचीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥ २७
 दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाऽन्नं वयं स्नातुं समागताः २८
 आकण्ठत्सा विप्रैर्षे किंस्विद्ब्रुज्जामहे वयम् ।
 वृथा पाकः कृतोस्माभिस्तत्र किं करवामहे ॥ २९
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथा पाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
 माऽस्नानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥ ३०
 स्मृत्वाऽनुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
 विभेमि सुतरां विभा हरिपादाश्रयाज्जनात् ॥ ३१
 पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥ ३२
 सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
 क्रुद्धास्ते निर्देहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ।
 तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
 पाण्डवेषु भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ३४
 भीमसेनो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
 तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेपयन् ॥ ३५

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
 युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ॥ ३६
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
 प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरो ॥ ३७
 निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्नानं चलयिष्यति ।
 कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्रादैवोपसादितात् ३८
 इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
 उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥ ३९
 भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
 द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥ ४०
 न भयं विद्यते तस्मादपेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
 तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥ ४१
 धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
 आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ४२
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
 द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥ ४३
 त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
 तीर्णाः पुवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४४
 स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ४५
 पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
 ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
 इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४६
 एवंविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाऽभवन् ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥
 पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये अटमाना महारथाः ।

सहदेवो महायशा इति श्र. पाठः ॥ २६ ॥ सहदेवो देवनद्या-
 मिति श्र. पाठः ॥ ३५ ॥ अलीकान्यहितानि ॥ ४७ ॥

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
 प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
 पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महद्वनम् ।
 विजहुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
 ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
 मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
 द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दोरनुज्ञया ।
 महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
 ततस्तु राजा सिंधूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
 विवाहकामः साल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
 महता परिवर्हेण राजयोग्येन संबृतः ।
 राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
 तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
 तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
 विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
 भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाश्रमिव विद्युतम् ॥ ९
 अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।

इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
 ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
 विस्मितस्त्वनवद्याङ्गीं दृष्ट्वा तां दुष्टमानसः ॥ ११
 स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
 कस्य त्वेषाऽनवद्याङ्गी यदि वाऽपि न मानुषी ॥ १२
 विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वाऽतिसुन्दरीम् ।
 एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
 गच्छ जानीहि सौम्येमां कस्य वाऽत्र कुतोपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
 अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
 भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
 अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
 स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
 उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

जयद्रथचोदनया कोटिकाश्येन द्रौपदीं प्रति तत्पितृभर्तृकुलादिप्रश्नः ॥ १ ॥

कोटिक उवाच ।

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखां
 किमाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
 देदीप्यमानाऽग्निशिखेव नक्तं
 व्याधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
 अतीव रूपेण समन्विता त्वं
 न चाप्यरण्येषु विभेषि किंतु ।
 देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
 वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
 वपुष्मती वोरगराजकन्या
 वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।

त्वं देवराज्ञो वरुणस्य पत्नी
 यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
 धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
 शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
 न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स
 न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
 वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
 पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
 आचक्ष्व बन्धुंश्च पतिं कुलं च
 जातिं च यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५

परिवर्हेण परिच्छदेन ॥ ७ ॥ नीलाश्रं नीलमेघम् ॥ ९ ॥

पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

धातुः प्रजापतेः सरस्वती वा । विधातुः कश्यपस्य रुद्रस्य

वा । अदितिः पार्वती वा । विभोर्विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ॥ ४ ॥ प्रभवं पितरम् । प्रभुं महान्तम् । प्रभवं भुवं चेति ध. पाठः ॥ ५ ॥

अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
 यं कोटिकाशयेति विदुर्मनुष्याः ।
 'वश्येन्द्रियः सत्यरतिर्वीरोरु
 वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ॥'
 असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
 रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलायताक्षः
 क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ७
 अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
 न्पुत्रः कुलिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः
 सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः ॥ ८
 असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
 श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराजः सुवलस्य पुत्रः
 स एव हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ९
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
 सौवीरका द्वादशराजपुत्राः ।

६

७

८

९

शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ १०
 अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च
 शत्रुञ्जयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
 प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
 शूरः प्रतापः कुहनश्च नाम ॥ ११
 यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
 सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ १२
 तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
 बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
 सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
 राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १३
 एतैः सहायैरुपयाति राजा
 मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
 कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

कोटिकाशयंप्रति द्रौपद्या जननादिस्वीयवृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री
 पृष्ठा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
 संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
 बुद्ध्याऽभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
 न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हति ।
 न त्वेह वक्ताऽस्ति त्वेह वाक्य-
 मन्यो नरो वाऽप्यथवाऽपि नारी ॥ २

१

२

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
 ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
 त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
 जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं
 यं कोटिकाशयेति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्य-
 माख्यामि बन्धून्प्रथितं कुलं च ॥ ४

३

४

चयने इष्टकोष्ये ॥ ७ ॥ पदातिनः पद्यां अतितुं सततं गन्तुं
 शीलं येषां ते पदातयः ॥ १२ ॥ षट्षष्ट्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २६६ ॥

अभिभाष्टुं अभिभाषितुम् । त्वामपि द्रष्टुमर्हति घ. पाठः
 ॥ २ ॥ तेन कारणेन ॥ ३ ॥

अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
 कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
 साऽहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
 ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 मायाश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
 विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
 जयः प्रतीचीं यमजाबुदीचीम् ।

मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
 कालो बहुः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुच्य बाहानवरोहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्ममुतो महात्मा
 प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
 शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णशालां प्रशस्तां
 संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

अष्टपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

कोटिकाश्याद्रौपदीतत्त्वं विदितवता जयद्रथेन द्रौपदीमेत्य स्वभार्यात्वयाचना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तथाऽऽसीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 'कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ॥ १
 यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् २
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।
 सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ३
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ५
 कोटिक उवाच ।
 एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ६
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तथा समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो ब्रज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामि द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ८
 स प्रविश्याश्रमं पुण्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ १०
 द्रौपद्युवाच ।
 अपि ते कुशलं राजन्नाष्ट्रे कोशे बले तथा ।
 कच्चिदेकः शिवीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
 अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ॥ ११
 कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १२
 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
 मृगान्विता मृगीश्चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ १३
 ऐणेयान्पृषतान्यङ्गुन्हरिणाञ्छरभाञ्छशान् ।
 ऋक्षान्पुरुञ्चम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्वहून् ॥ १४

जयोऽर्जुनः ॥ ७ ॥ सप्तपद्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

सौवीरको जयद्रथः ॥ ७ ॥ यदास्यां मे मनो रमते तदा

भवान्कथं विनिवृत्त इति योज्यम् ॥ ३ ॥ सिंहगोष्ठं गोष्ठमिव गोष्ठं स्थानम् ॥ ९ ॥ अनुतिष्ठसि पालयसि । विदिता लब्धाः ॥ ११ ॥

वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
 प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १५
 जयद्रथ उवाच ।
 कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया ।
 एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १६
 गतश्रीकान्हृतराज्यान्कृपणान्गतचेतसः ।
 अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धं त्वमर्हसि ॥ १७
 नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
 युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १८
 श्रिया विहीना राष्ट्राश्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् १९
 भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्मुखमाप्नुहि ।
 अखिलान्सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया सह २०
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
 कृष्णा तस्मादपाक्रामदेशात्सशुक्टीमुखी ॥ २१

अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च मुमध्यमा ।
 मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् २२
 सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयातमनिन्दिता ।
 विलम्बयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २३
 'द्रौपद्युवाच ।
 नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
 पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी २४
 दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भव ।
 मम भ्राता च न्यायेन त्वया रक्ष्या महारथ २५
 धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
 इत्युक्तः सिन्धुराजोऽथ वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ २६
 राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
 साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः २७
 स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
 सुखं गृह्णन्ति राजानस्ताश्च तत्र नृपोद्भवाः ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि अष्टपष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

द्रौपद्या स्वाभिलाषिणो जयद्रथस्य गर्हणम् ॥ १ ॥ तथा बलारस्ववस्त्रान्तर्कषिणस्तस्याक्षेपादधःपातनपूर्वकं स्वयमेव तद्रथारोहणम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 सरोषरागोपहतेन वल्गुना
 सरागनेत्रेण नतोन्नतश्रुवा ।
 मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
 ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
 यशस्विनस्तीक्ष्णविपान्महारथा-
 नभिब्रुवन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
 महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
 स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २

न किञ्चिदार्याः प्रवदन्ति पापं
 वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
 तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
 भजन्ति चैवं सुनराः सुवीर ॥ ३
 अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
 देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
 यस्त्वद्य पातालमुखे पतन्तं
 पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४

श्रियः संक्षये सतीति शेषः । हीनलक्ष्मीके इत्यर्थः ॥ १८ ॥
 समाः संवत्सरान् ॥ १९ ॥ विलोभयामास परमिति झ.
 पाठः ॥ २३ ॥ अष्टपष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥
 शेषेण रागो रक्षिमा तेन सहितं सरोषरागं तद्रुपहतं च
 म्लानं च तेन । वल्गुना सुन्दरेण । नते स्वभावत उन्नते

क्रोधेन श्रुवौ यस्यास्तथा । विस्फूर्य फूत्कारं कृत्वा । सरो-
 षवाचोपहितेनेति ध. पाठः ॥ १ ॥ अभि अभिक्रम्य ब्रुवन् ।
 स्थितानचलान् । यक्षादिभिरप्यजेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ भवन्ति
 ह्येवं सुनराः सुवीरेति झ. पाठः ॥ ३ ॥ क्षत्रियसंनिवेशे नृपस-
 माजे । पातालमुखे महागते । प्रतिसंहरेत. प्रतिषेधेत ॥ ४ ॥

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
 मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
 दण्डीव यूथादपसेधसि त्वं
 यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५

बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
 सिंहस्य पक्ष्माणि मुखालुनासि ।
 पदा समाहृत्य पलायमानः
 क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६

महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
 जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
 प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
 यः क्रुद्धमायोत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७

कृष्णोरगौ तीक्ष्णमुखौ द्विजिह्वौ
 मत्तः पदा क्रामसि पुच्छदेशे ।
 यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
 जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८

यथा च वेणुः कदली नलो वा
 फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
 तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
 मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।
 जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
 द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
 न त्वेवमेतेन विभीषणेन
 शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाऽद्य ॥ १०

वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
 कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।

षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
 न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११

सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
 न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
 आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
 सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।
 महाबला किंत्विह दुर्बलेव
 सौवीरराजस्य मताऽहमस्मि ।
 नाहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३

यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
 समास्थितावेकरथे समेतौ ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४

यथा किरीटी परवीरघाती
 निघ्नन्नथस्यो द्विपतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्धजिनीं प्रवेष्टा
 कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५

जनार्दनः सान्धकवृष्णिवीरो
 महेष्वासाः केकयाश्वापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
 प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६

मौर्वीविसृष्टाः स्तनयिल्लुघोषा
 गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहृत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७

उपत्यकामद्रिसमीपभूमिम् । दण्डी दण्डमात्रायुधो यूथात्समूहा-
 दपसेधसि अपकपसि ॥ ५ ॥ बाल्यात् मौव्यात् पक्ष्माणि
 मुखोपरिस्थकेशान् । पदा समाहृत्य लुनासि छिनत्सि ॥ ६ ॥
 वेण्वादयः फलिता एव नश्यन्ति । कर्कटी च परिणतगर्भा नश्य-
 तीति लोकप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥ विभीषणेन भयप्रदर्शनेन ॥ १० ॥
 सप्तदश अष्टौ कर्माणि नवशक्त्यादयश्च नित्यं सन्ति येषु तानि
 सप्तदशानि । नित्ययोगे मन्त्रार्थयोर्शायाश्च । अनवमेषु अनी-
 चेषु । षड्गुणाः शौर्यतेजोवृत्तिदाक्षिण्यदानैश्वर्याणि ॥ ११ ॥

शक्याः निवारितुमिति शेषः । पुनरिति पाण्डवपराजयान-
 न्तरम् । त्वं मत्प्रसादं आशंस प्रार्थय ॥ १२ ॥ प्रमाथात्
 निग्रहात् । प्रतीता प्रख्याता । सभायां वज्रराशिप्रदानेन भग-
 वदनुग्रहीतत्वात् । महाबलाः किंत्विह दुर्बला वा सौवीरराजस्य
 सुताहमस्मि । साहं प्रमाथादिह संप्रतीतेति ध. पाठः ॥ १३ ॥
 कृष्णौ वासुदेवार्जुनौ ॥ १४ ॥ मदन्तरे मन्त्रिमित्तम् । प्रवेष्टा
 प्रकषेण वेष्टयिष्यति । उष्णगेषु निदाघेषु ॥ १५ ॥ गाण्डीव-
 मुक्ताः शरा इति शेषः ॥ १७ ॥

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान्
 पतङ्गसङ्घानिव शीघ्रवेगान् ।
 यदा द्रष्टास्वर्जुनं वीर्यशालिनं
 तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ॥ १८
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धहंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १९
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ २०
 यथा वाऽहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनसाऽपि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां
 द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २१
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
 समागताऽहं हि कुरुप्रवीरैः
 पुनर्षेनं काम्यकमागताऽसि ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 'इत्येवमुक्तस्तु स सिन्धुनाथ-
 स्तां द्रौपदीमाह विशालनेत्राम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

सप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

मृगयागतैः पाण्डवैर्दुर्निमित्तदर्शनाद्विपदाशङ्कया सत्वरं स्वाभ्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ तदा दास्या द्रौपदीवृत्तान्तावग-
 मेन जयद्रथपथानुगतैस्तद्वलोकनेन कोपात्समुत्क्रोशनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दिशः संपरिवृत्य पार्था
 मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
 धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
 पृथक्करन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

अभविष्यत् भविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन लङ् ॥ १९ ॥ एकोन-
 सप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आरुह्यतामाशु रथं मदीयं
 मा त्वां बलाद्रौपदि कर्षयेहम् ॥ २३
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २४
 जग्राह तामुत्तरवल्गुदेशे
 जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः
 पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २५
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
 मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा मृष्यमाणा रथमारुरोह
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २६
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २७
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं त्वं प्राप्स्यसि न संशयः ।
 आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

ततो मृगव्यालजनानुकीर्णं
 महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
 श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

मृगव्यालगणानुकीर्णं इति श्र. पाठः ॥ २ ॥

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
 मृगा द्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
 आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
 महाभयं शत्रुभिर्वाञ्ज्वमानम् ॥ ३
 क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
 मनो हि मे दूयति दहते च ।
 बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
 रुद्भूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
 सरः सुपर्णेन हूतोरगेन्द्र-
 मराजकं राष्ट्रमिवेह शान्तम् ।
 एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
 शौण्डैर्यथा पीतसुरश्च कुम्भः ॥ ५
 ते सैन्धवैरभ्यनिलोऽग्रवै-
 र्महाजवैर्वाजिभिरुद्धमानाः ।
 युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
 स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६
 तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
 निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 प्रव्याहरत्तत्प्रविमृश्य राजा
 प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
 यथा वदत्येष विहीनयोनिः
 सालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 सुव्यक्तमस्मानवमत्य पापैः
 कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
 एत्याथ ते तद्वनमाविशन्तो
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
 बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
 धात्रेयिकां प्रेष्यवधुं प्रियायाः ॥ ९
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
 रथादवपुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
 प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
 धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०

किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
 किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
 कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
 प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
 'गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
 कच्चित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ॥ ११
 पर्याकुला साधु समीक्ष्य सूत-
 मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
 उरो घृती कष्टतरं तदानी-
 मुच्चैः प्रचुक्रोश हृतेति देवी ॥' १२
 इन्द्रसेन उवाच ।
 अनिन्द्यरूपा तु विशालनेत्रा
 शरीरतुल्या कुरुपुङ्गवानाम् ।
 'केनात्मनाशाय यदापनीता
 छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ॥' १३
 यद्येव देवीं पृथिवीं प्रविष्टा
 दिवं प्रपन्नाऽप्यथवा समुद्रम् ।
 तस्या गमिष्यन्ति पदे हि पार्था-
 स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १४
 को हीदृशानामरिमर्दनानां
 क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
 प्राणैः समाभिष्टतमां जिहीर्षे-
 दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ॥ १५
 न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
 वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ।
 कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
 महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराभ्याः ॥ १६
 मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि
 यथाऽद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
 निहत्य सर्वान्द्रिषतः समग्रा-
 न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १७

महावनं शत्रुभिर्वाञ्ज्वमानं इति श. पाठः ॥ ३ ॥ समा-
 च्छाद्य मोहयित्वा । समन्युः दैन्यसहितः । प्राणानां आध्या-
 र्मिकानामिन्द्रियाणां पतिर्मुख्यः प्राणः ॥ ४ ॥ सैन्धवैः

सिन्धुदेशजैर्वाजिभिरश्वैः । सुरथैः शोभनरथैः ॥ ६ ॥ प्रेष्य-
 वधुं दासीम् ॥ ९ ॥

अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
 धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
 जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
 पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १८
 तिष्ठन्ति वर्तमानि नवान्यमूनि
 वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
 आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
 न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १९
 सन्नहध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
 महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
 गृह्णीत चापानि महाधनानि
 शरांश्च शीघ्रं पदवीं ब्रजध्वम् ॥ २०
 पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
 प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
 ददाति कसौचिदनर्हते तनुं
 वराज्यपूर्णाभिव भस्मनि स्रुचम् ॥ २१
 पुरा तुपाग्नाविव हूयते हविः
 पुरा श्मशाने स्रगिवापविद्धयते ।
 पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
 शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ॥ २२
 'पुरा हि पार्थाश्च दृतां च कापिली
 प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।'
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
 पुरा सृगालो नलिनीं विगाहते ॥ २३
 'पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
 हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्क्विलीयते ।
 श्रुतिं च सम्यक्प्रसृतां महाध्वरे
 ग्राम्यो जनो यद्ददसौ न नाशयेत् ॥' २४
 मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं
 चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
 स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
 श्वा वै पुरोडाशमिवाध्वरस्थम् ॥ २५

एतानि वर्तमान्यनुयात शीघ्रं
 मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २६
 'शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रा
 यावन्न दूरं ब्रजतीति पापः ।
 प्रत्याहरध्वं द्विपतां सकाशा-
 ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ॥' २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भद्रे प्रतिक्राम नियच्छ वाचं
 माऽस्तसकाशे परुषाण्यवोचः ।
 राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
 बलेन मत्ताः पञ्चतां प्राप्नुवन्ति ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
 तान्येव वर्तमान्यनुवर्तमानाः ।
 मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्रसन्तो
 ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २९
 ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
 मुद्धृतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
 पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
 विक्रोशन्तं भीम पार्थैत्यभीक्षणम् ॥ ३०
 ते सान्न्ध्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
 सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
 श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
 जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ ३१
 तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
 संरन्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
 दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ ३२
 प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
 वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
 स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्रौपद्या अयत्रथंप्रति तत्तल्लक्षणप्रदर्शनपूर्वकं युधिष्ठिरादिनिर्देशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
 तेषां ध्वजाग्राण्यभिधीक्ष्य राजा
 स्वयं दुरात्मा कुरुपुङ्गवानाम् ।
 जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
 रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
 आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
 मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
 सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
 परंपरं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३
 द्रौपद्युवाच ।
 किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
 रनायुष्यं कर्म कृत्वाऽतिघोरम् ।
 एते वीराः पतयो मे समेता
 न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
 आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
 र्मया तुभ्यं पृष्ट्या धर्म एषः ।
 न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
 संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
 यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
 नन्दोपनन्दौ मधुरौ सुयुक्तौ ।
 एनं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
 सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
 प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
 एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
 युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७
 अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
 दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।

परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
 त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
 अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
 महाभुजं सालमिव प्रवृद्धम् ।
 संदष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
 वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
 आजानेया बलिनः साधुदान्ता
 महाबलाः शरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
 भीमेति शब्दोऽस्य ततः पृथिव्याम् ॥ १०
 नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवन्ति
 नायं वैरं विस्मरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
 पश्चाच्छान्तिं न च तत्तप्यतीव ॥ ११
 धनुर्धराभ्यो धृतिमान्यशस्वी
 जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
 धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
 यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
 न्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
 कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
 भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 'बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
 महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ॥'
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
 यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ।
 प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
 स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ॥ १५

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
 महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ।
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
 शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु सङ्घे ॥ १६
 शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनस्वी
 प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 हुताशचन्द्रार्कसमानतेजा
 जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ॥ १७
 बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
 वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ।
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
 धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ॥ १८
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्ब्रह्मवाहं
 न त्वेवैष व्याहरेद्दर्मवाह्यम् ।

सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च
 कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १९
 विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
 रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
 सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
 विश्वोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ २०
 इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
 यांस्त्वं मोहादवमत्य प्रवृत्तः ।
 यद्येतेभ्यो मुच्यसे रिष्टदेहः
 पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीवितं च ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
 स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
 यथाऽनीकं शरवर्षान्धकारं
 चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतस्ते निगृह्य ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

युधिष्ठिरादीनां जयद्रथादिभिरायोधनम् ॥ १ ॥ जयद्रथेन भीमादिभिः स्वसहायानां निधने द्रौपदीविमोचनपूर्वकं पलायनम् ॥ २ ॥ भीमार्जुनान्यां परुषोक्तिपूर्वकं तदनुधावनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 संतिष्ठध्वं प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
 इति स सैन्धवो राजा चोदयामास ताच्छ्रुत्वा १
 ततो घोरतमः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
 भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
 शिविसिंधुत्रिगर्तानां विपादश्चाप्यजायत ।
 तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
 हेमविन्दुं महोत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 प्रगृह्णाभ्यद्रवञ्जीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
 तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्वोऽभ्यहारयत् ।
 महता रथवंशेन परिवार्यं वृकोदरम् ॥ ५
 शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।

मूढसत्त्व मूढबुद्धे । शतक्रतोर्वा शतक्रतोर्वि ॥ १६ ॥
 एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

कीर्यमाणोपि बहुभिर्न स भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
 गजं तु सगजारोहं पदार्तींश्च चतुर्दश ।
 जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
 पार्थः पञ्चशतान्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
 परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
 राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
 ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृत् ।
 शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
 सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
 पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
 ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।

अन्तरं अभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोर्मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् । रथवंशेन रथवर्गेण ॥ ५ ॥

गदया चतुरो वाहात्राज्ञस्तस्य तदाऽवधीत् ॥१२
 तमथाभ्यागतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
 स भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखं प्राप्सच्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिसंवार्य क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ गजधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपभीस्ताद्रथाचर्मासिपाणिमान् ।
 उद्दाम्य स्थानमास्थाय तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥१९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेषयामास सक्रोधमत्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकुन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः किङ्किणिभूषणः ।
 पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहमपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याश्वा व्यद्रवन्सङ्घे हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
 विरथं हतसूतं तं भीमः प्रहरतांवरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
 द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
 चकर्त निशितैर्भ्रैर्धनुषि च शिरांसि च ॥ २७
 शिवीनिश्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः सङ्घे वाणगोचरमागतान् ॥ २८

सूदिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
 प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
 श्वगृध्रकङ्काकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
 'एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गाण्डीवानिलचोदितैः ।
 सेनेन्धनं ददाहाशु सरोपः पार्थपावकः ॥ ३२
 चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
 तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥३३
 ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेषूनां तथैव च ।
 अक्षाणामथ योक्राणां प्रतोदानां च राशयः ॥ ३४
 शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
 भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ॥ ३५
 छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां वर्मणां तथा ।
 छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ॥ ३६
 शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानां सह तोमरैः ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते तत्रतत्र विशांपते ॥ ३७
 पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
 हयैर्द्विधाकृतैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तथा ॥ ३८
 विप्रविद्वै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥' ३९
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ४०
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य ताम् ।
 प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्रनं तत्र नराधमः ॥ ४१
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ४२
 ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ४३
 सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ४४

क्षेमंकरसुमालवौ इति क. पाठः । क्षेमंकरमहामलौ इति थ.
 घ. पाठः ॥ १६ ॥ सविषाणं भुजं सदन्तं शुण्डादण्डम् । मूले

गण्डप्रदेशे ॥ २१ ॥ तलयुक्तेन मुष्टियुक्तेन ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्केशो दुरासदः ।

तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ४५

‘मूढं नैकृतिकं दुष्टं द्रौपद्याः क्लेशकारिणम् ।’

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।

अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।

युधिष्ठिरमभिप्रेत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ४७

हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्वृता दिशः ।

गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४८

यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।

प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४९

न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।

पातालतलसंस्थोपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्माऽपि स सैन्धवः ।

दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ५१

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।

कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ५२

कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं बध्यः स पुरुषाधमः ।

सैन्धवापशदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ५३

भार्याभिहर्ता वैरी यो यश्च राज्यहरो रिपुः ।

याचमानोऽपि संग्रामे न मोक्तव्यः कथंचन ॥ ५४

इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।

राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ५५

स प्रविश्याश्रमपदमपविद्वद्ब्रूसीकटम् ।

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ५६

द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः ।

समेयाय महाप्राज्ञः सभार्यो आतृमध्यगः ॥ ५७

ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरप्यागतं नृपम् ।

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ५८

स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।

प्रविवेशाश्रमं कृष्णायमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५९

भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुम् ।

स्वयमश्वान्स्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ६०

इदमत्यद्भुतं चात्र चकारातिरथोऽर्जुनः ।

क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ६१

स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।

अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ६२

ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।

हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ६३

सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाऽश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।

‘रथात्प्रस्कन्ध पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ॥’ ६४

दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।

पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ६५

सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।

अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६

अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।

राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ॥ ६७

कथं ह्यनुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ।

इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ॥ ६८

तिष्ठतिष्ठेति तं भीमः सहसाऽभ्यद्रवद्बली ।

मा बधीरिति पार्थस्तं दयावान्प्रत्यभाषत ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि द्रौपदीहरणपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

समाप्तं च द्रौपदीहरणपर्व ॥ १६ ॥

(अथ जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥)

त्रिसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

भीमेन केशग्रहणेन निपातितस्य जयद्रथस्य मूर्ध्नि पादप्रहारपूर्वकं क्षुरप्रेण पञ्चचूडीनिर्माणम् ॥ १ ॥ भीमेन बन्धन-
पूर्वकमानीतस्य तस्य युधिष्ठिरेण मोचनम् ॥ २ ॥ जयद्रथेन तपःप्रसादितान्महादेवादर्जुनवर्जमेकस्मिन्दिने पाण्डवजयरूप-
वराऽऽदानम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातराबुधतायुधौ ।
प्राधावत्पूर्णमव्यग्रो जीवितेषुः सुदुःखितः ॥ १
'लताभिः संबृते कक्षे किरीटं रत्नभास्वरम् ।
अपविध्य प्रधावन्तं निलीयन्तं वनान्तरे ॥ २
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।'
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः ॥ ३
समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं पातयामास चैव ह ॥ ४
पुनः स जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ५
तस्य जानू ददौ भीमो जघ्ने चैनमरलिना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ६
सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यच्चामाहेति कौरव ॥ ७
भीम उवाच ।
नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ८
किन्तु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवासान्प्रवाधसे ॥ ९
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा ॥ १०
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ ११
दासोसीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं चेज्जीवितं दद्यामेप युद्धजितो विधिः ॥ १२

एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १३
तत एनं विचेष्टन्तं बद्धा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुकुण्ठितम् ॥ १४
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अव्यमाश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १५
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १६
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १७
तमुवाच च ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १८
द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चशिखः कृतः १९
'एवमुक्तः स भीमस्तु आत्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतनम् ॥' २०
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च वृद्धान्मुनींस्तदा ॥ २१
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २२
अदासो गच्छ मुक्तोसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षत्रसहायवान् ॥ २३
एवंविधं हि कः कुर्याच्चदन्यः पुरुषाधमः ।
'कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ॥' २४
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २५
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।

घृणी दद्यावान् । बालिशया स्वल्पया । बाधसे शत्रुं हन्तुं न
ददासि ॥ ९ ॥ सटाः जटाः केशसंनिवेशे मध्ये मध्ये पञ्चसु

स्थानेषु अर्धचन्द्रेण बाणेन क्षीरवद्वापयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥
विकथयित्वा राजानमिति श. पाठः ॥ ११ ॥

साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २६
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूर्णानि किञ्चिदवाञ्छुः ।
 जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २७
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २८
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥ २९
 समस्तान्तरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाऽब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ ३०
 अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥ ३१
 वदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
 अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२
 मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
 अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥ ३३
 देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
 प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ३४
 युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
 सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
 निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ॥ ३५
 अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
 घोरस्वरा विनदिनस्तटिन्मालावलम्बिनः ।
 समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ॥ ३६
 ततोऽग्निं श्मयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
 अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥ ३७
 एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
 नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
 चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ॥ ३८
 ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

बलिं उपहारम् ॥ २९ ॥ महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् इति थ.
 पाठः ॥ ३१ ॥ शृणाति हिनस्तीति शरमस्त्रम् ॥ ३३ ॥
 नारायणसहायस्याजेयत्वं वक्तुं नारायणमाहात्म्यमेवाह देवदेव
 इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहते ॥ ३५ ॥
 विनदिनः गर्जन्तः । समुत्तिष्ठन् समुदतिष्ठन् । उत्तिष्ठन्तीत्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ श्मयामासुः पयोधरा इति प्रपूर्वेणान्वयः । अक्ष-
 मात्रैः रथाक्षमात्राभिः स्थूलाभिः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ ३७ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वमुकामस्त्वतीन्द्रियः ॥ ३९
 फणासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
 सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
 कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ॥ ४०
 तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
 नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥ ४१
 सत्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
 इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४२
 आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।
 अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥ ४३
 प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
 ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥ ४४
 ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
 तत्रोपविष्टः सहसा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५
 शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
 ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीन्सजन्नव ॥ ४६
 तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
 यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥ ४७
 सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
 रौद्री भावेन श्मयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ ४८
 न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
 कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ४९
 जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
 तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥ ५०
 निशायामिव खद्योतः प्राट्टकाले समन्ततः ।
 प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाऽभवत् ॥ ५१
 जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
 किन्तु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥ ५२
 एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

अथ्यतिष्ठदिति शेषः ॥ ४० ॥ नारायणपदं निर्वक्ति आप
 इति । नराज्जाता नाराः तत्तनवः नारायणस्यैव तनवः नाराः
 आपः अयनं निवासस्थानं यस्य ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नेकाकाशे पितान्-
 मह उपविष्ट इति क्रमभङ्गेन योज्यम् ॥ ४५ ॥ त्रसानि जं-
 गमानि ॥ ४७ ॥ हे सिन्धुपते । ते तव श्रुतं श्रवणं नास्ति ।
 यतो विष्णोरद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कर्माणि न वेत्सीति शेषः
 ॥ ४९ ॥

जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमसरत् ॥ ५३
 कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥ ५४
 महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिम् ।
 महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ५५
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।
 दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ॥ ५६
 पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
 नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ ५७
 दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
 दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ ५८
 दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ ५९
 मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसन्निभः ।
 देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ ६०
 समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
 नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ ६१
 एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
 भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभ्रूलोकहिताय च ।
 कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ॥ ६२
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता भर्गमुत्तमम् ॥ ६३
 दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
 दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसि भूषितः ।
 जटी यज्ञोपवीती च भगवान्वालरूपधृक् ॥ ६४
 यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
 बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ॥ ६५
 तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
 प्रीतोऽसि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ॥ ६६
 एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ ६७

स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः सयमानोऽभ्यभाषत ।
 मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ ६८
 बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
 ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ ६९
 विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
 ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ ७०
 एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
 तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ ७१
 असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
 अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
 स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ॥ ७२
 अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
 यं देवं विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ॥ ७३
 यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ॥ ७४
 प्रधानं सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५
 सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
 समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ ७६
 न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
 कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थ विजेष्यति ॥ ७७
 तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
 चतुरः पाण्डवात्राजन्दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ ७८
 'तस्माच्चं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
 एतद्भिः पुरुषव्याघ्र मया दत्तो वरस्तव ॥' ७९
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
 उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ ८०
 वामनैर्विकटैः कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
 वृतः पारिपदैर्धोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ८१

जलक्रीडायामभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ॥ ५३ ॥ वराहवपुषमात्मानमिति शेषः । वाङ्मयं चतुर्वेदमयम् । वेदसंमितं वेदप्रमितयज्ञरूपम् ॥ ५४ ॥ वर्ष्मं शरीरम् ॥ ५५ ॥ दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ ५६ ॥ गर्भं धारितः गर्भधारितः ॥ ६२ ॥ दुर्दिनं प्राङ्ददिनं तत्र भवोऽम्भोदः कृष्णमेघस्तसदृशः । श्रीवत्सेनोरसि भूषित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वाटं स्थानम् । बलिनो बलः । अयमिकारान्त इत्यन्तश्च शब्दो दृश्यते ॥ ६५ ॥

दिव्यं च तदद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ ६९ ॥ अवतीर्णोऽवतरणं कुर्वन्नजायत आविर्भूतः । यदुक्षये यद्नां गृहे ॥ ७२ ॥ तस्य कर्माणि विदुषो विद्वांसः गान्ति गायन्ति ॥ ७३ ॥ सोऽर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानं श्रेष्ठः यं अजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ ७५ ॥ तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना । भावः पूज्यतमः । भावः पूज्यतमे लोके इत्यनेकार्थः ॥ ७७ ॥ दिनैकमेकदिनमेव न सर्वदा ॥ ७८ ॥

व्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ८२

एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्व्यवसन्काम्यके तथा ॥ ८३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि जयद्रथविमोक्षणपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

समाप्तं च जयद्रथविमोक्षणपर्व ॥ १७ ॥

(अथ रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥)

चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

युधिष्ठिरेण मार्कण्डेयंप्रति स्वसमानदुःखिसत्ताप्रश्नः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि च्छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ॥ ४
द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्तुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥ ५
मन्ये कालश्च भगवान्दैवं च दुरतिक्रमम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ६

कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संसृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ७
न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ८
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्पापः शिरसः केशवापनम् ॥ ९
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ।
प्रत्याहृता तथाऽस्माभिर्हृत्वा तत्सैन्धवं बलम् ॥ १०
तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ।
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ॥ ११
हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्याव्यवसितैरियम् ॥ १२
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा क्वचित् ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरंप्रति रामोपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ तत्र रामाद्युत्पत्तिकथनपूर्वकं रावणोत्पत्त्युपोद्धाततया कुबेरोत्पत्तिकथनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

अयद्रथोऽपि मन्दात्मा स्वमेवेति श्र. पाठः ॥ ८३ ॥ त्रिसप्त-
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

दैवं च निधिनिर्मितमिति श्र. ध. पाठः । तत्र दैवं धर्माधर्मौ
निधिः सदसत्कर्मणी ताभ्यां निर्मितम् ॥ ६ ॥ ईदृशो भावः

रक्षसा जानकी तस्य हता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।

परेण हरणम् ॥ ७ ॥ मिथ्याव्यवसितैः वृथातापसवेषधरैः ।
इयं हिंसा क्रियत इति शेषः ॥ १२ ॥ मया सम इति शेषः
॥ १३ ॥ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥
रावणेन विहायसा इति य. ध. पाठः ॥ २ ॥

मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्धा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कसित्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
 रावणः कस्य पुत्रो वा किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
 एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
 'त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।'
 श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याह्लिष्टकर्मणः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
 तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६
 अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
 रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।

यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
 एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
 पितामहो रावणस्य साक्षादेवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
 पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
 पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्षेण वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
 पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
 ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कारक्षोगणान्विताम् ॥ १६
 विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
 यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ॥ १७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

षट्सप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

मुनिवरेण विश्रवसा भार्यात्रये रावणादीनामुत्पादनम् ॥ १ ॥ सानुजेन रावणेन तपस्तोषितस्य ब्रह्मणो वरात्पुष्पका-
 पहरणपूर्वकं कुबेरस्य निष्कासनेन लङ्कायां निवासः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
 बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां न्यवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
 ताः सदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।

ऋषिं भरतशार्दूल नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशांपते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्छ्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
 स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमानुपुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिभौ भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

त्वष्टा यो राममहिषीं इति थ. घ. पाठः । त्वष्टा प्रजापतिः स्वयमेव
 संकल्पेन चकार नतु मैथुनद्वारा । अयोनिजामित्यर्थः ॥ ९ ॥
 गवि गोसंज्ञायां भार्यायाम् ॥ १२ ॥ तस्य वैश्रवणस्य कोपात्
 मां त्यक्त्वा मत्पितरं सेवत इत्यतिज्वलनात् । वैश्रवणं बाधितुं

पुलस्त्यएव योगबलेन विश्रवःसंज्ञं देहान्तरं चके इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

पितरं विश्रवसम् । राक्षसेश्वरः कुबेरो रक्षःपुरीनायकत्वात्
 ॥ २ ॥ पुष्पोत्कटा बलाका च इति घ. पाठः ॥ ५ ॥

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स वभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिको युधि ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्री शूर्पणखा तदा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
 जातामर्षास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्वोरिण तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णभेकमभ्यवहारयन् ॥ १७
 उपवासरतिर्धामान्सदा जप्यपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
 जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यञ्जगत्प्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्ताड्यवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽसि वो निवर्तध्वं वरान्मृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथाऽस्तु तत् ॥ २२
 यद्यदसौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सया ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।

भविष्यसि रणेऽरीणां विजेता न च संशयः ॥ २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५
 ब्रह्मोवाच ।
 य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योस्ति भयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
 कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
 'वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ।'
 स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
 वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽसीति पुनःपुनः ॥ २९
 विभीषण उवाच ।
 परमापद्रतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
 अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
 नाधर्मे धीयते बुद्धिरमरत्वं ददानि ते ॥ ३१
 मार्कण्डेय उवाच ।
 राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशांपते ।
 लङ्कायाश्चावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
 हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
 गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
 विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
 शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्बहिष्यति ॥ ३४
 यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्बहिष्यति ।
 अवमत्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं नभविष्यसि ॥ ३५
 विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां मार्गमनुसरन् ।
 अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

पित्रा विभ्रवसा ॥ १३ ॥ पञ्चदिक्षु चलार एकः सूर्य इति पद्माना-
 मनीनां मध्यगः पद्मामिः ॥ १६ ॥ विभीषणस्तपोऽतिष्ठदित्यु-

तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ महदीप्सया श्रेष्ठपदापेक्षया ॥ २३ ॥
 नभविष्यसि मरिष्यसि ॥ ३५ ॥ अन्वगच्छत् कुबेरमिति

तस्यै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सैनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

दशग्रीवश्च दैत्यानां दानवानां बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्साम्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रावणोपद्रितदेवगणप्रार्थितेन ब्रह्मणा श्रीहरे रामत्वेन प्रादुर्भावनिवेदनपूर्वकं तान्प्रति तत्साहाय्यार्थं वानरादिभावेन जननघोदना ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
योसौ विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्नातु भगवान्नान्यस्नाता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहः ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत्कर्म करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभव त्वं महीतले ॥ ६
विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपवलान्वितान् ॥ ७
'ते यथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ॥' ८

ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा ॥ ९
'अवतेरुर्महीं स्वर्गादंशैश्च सहिताः सुराः ।
ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किन्नरैः ।
चारणाश्चासृजन्धोरान्वानरान्वनचारिणः ॥ १०
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् ।
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ॥' ११
तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये ॥ १२
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुञ्जा समभवत्तदा ॥ १३
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ॥ १४
तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ।
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां सालतालशिलायुधाः ॥ १५
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वेऽमोघबलास्तथा ।
कामवीर्यबलाश्चैव सर्वे बुद्धिविशारदाः ॥ १६
नागायुतसमग्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यथेच्छविनिपाताश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १७
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं त्वया तथा ॥ १८

शेषः ॥ ३६ ॥ रत्नानि जाती जाती यदुत्कृष्टं तदज्ञमभिधी-
यते । विहंगमः खेचरः ॥ ३९ ॥ रावयामास हिंसार्थस्य रुडो
रूपमिदम् ॥ ४० ॥ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

विप्रकारैर्विधिः प्रकारैः ॥ ३ ॥ ओजसा तेजसा युक्ता-

न्यशसा इति थ. घ. पाठः ॥ १५ ॥ वज्रसंहननाः वज्रव-
हुडाङ्गाः ॥ १६ ॥ यत्रेच्छकनिवासाश्च इति ख. झ. पाठः ।
यत्रेच्छा तत्रैव निवासो येषां ते यत्रेच्छकनिवासाः ॥ १७ ॥
यद्यत्कार्यं कैकेयीप्रलोभनं रामप्रराजनादि च ॥ १८ ॥

सा तद्वचः समाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा । इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

रामेण स्वस्य यौवराज्याभिषेचनोद्युक्ते दशरथे मन्थराबोधितायाः कैकेय्या वचनारसीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनगमनम् ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणकरणे शूर्पणखावैरूप्यकरणपूर्वकं खरादिहननम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धेन रावणेन रामविप्रचिकीर्षया मारीचसमीपं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वने ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २
मार्कण्डेय उवाच ।
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृप ।
क्रियारतिर्धर्मरतः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदेषु पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
दृष्ट्वा रामं दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयनन्दनः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वाऽऽत्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्मन्त्रैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
कम्बुग्रीवं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियमभिप्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

संधुक्षणे दीपने ॥ १९ ॥ सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

रामपदं निर्वक्ति ज्येष्ठ इति ॥ ६ ॥ सर्वशः अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्मिन् सर्वानुरक्तप्रकृतिम् ॥ ११ ॥ भद्रं ते

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
सदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुलनन्दनम् ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्नामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुण्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५
'श्च एव पुण्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैषु सह मन्त्रिभिः ॥' १६
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्वाथ मन्थरा ।
कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १७
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविपस्त्वां संक्रुद्धश्छन्नो दशति दुर्भगे ॥ १८
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदी विलग्रमध्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
राजानं तर्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
सत्यप्रतिज्ञं यन्मे त्वं काममेकं विसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुञ्चस्व संकटात् ।
'तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते ॥' २२

इति युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वचनम् । पुरोहितं वसिष्ठम् ॥ १४ ॥
अद्य पुण्या तिथिर्ब्रह्मन्पुण्ययोगमुपैष्यतीति ध. पाठः ॥ १५ ॥
प्रणयं व्यज्जयन्तीव इति झ. पाठः ॥ २१ ॥ कामं वरं उपा-
कुरुष्व देहि । संकटात् कष्टात् ॥ २२ ॥

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
 अवध्यो वध्यतां कोद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यतां २३
 धनं ददानि कस्याद्य द्वियतां कस्य वा पुनः ।
 ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विद्विष्यते मे ॥ २४
 पृथिव्यां राजराजोऽसि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
 यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरं २५
 सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
 आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २६
 आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
 भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २७
 'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥' २८
 स तं राजा वरं श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
 दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्भ्याजहार ह ॥ २९
 ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
 वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ३०
 तमन्वगच्छलक्ष्मीवान्धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा ।
 सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ३१
 ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
 समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ ३२
 रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
 अनार्या भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३
 गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३४
 तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं व्रत ते कृतम् ।
 पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३५
 अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
 सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुद ह ॥ ३६
 स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसन्निधौ ।
 अन्वयाद्भातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३७
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३८
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३९
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ४०
 'उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
 शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चापि कोसलान् ४१
 नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
 चकार देवकल्पस्य पितुः स्वात्वोदकक्रियाम् ४३
 अब्रवीत्स तदा रामो आतरं भ्रातृवत्सलम् ।
 पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्यौ परंतप ।
 एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ॥' ४४
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ४५
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ४६
 सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४७
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४८
 रक्षार्थं तापसानां तु राघवो धर्मवत्सलः ।
 चतुर्दशसहस्राणि जघान भुवि राक्षसान् ॥ ४९
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
 चक्रे क्षेमं पुनर्धोमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ५०
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ५१
 ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ५२
 तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 उत्पपातासनात्कुद्बो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ५३
 खानमात्यान्विमृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।

केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमत्य च ॥५४
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रेषु सेवते ।
 कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥५५
 आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं मत्तः स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु तिष्ठति ॥५६
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य नेत्रेभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव खरन्ध्रतः ॥ ५७
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५८
 ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालचोदितः ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ॥ ५९
 स निश्चित्य ततः कृत्यं सागरं लवणाकरम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥६०
 त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
 ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ६१
 तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ६२
 तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
 पुरा रामभयादेव तापसं प्रियजीवितम् ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

एकोनाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

रावणेन भिक्षुवेषधारणपूर्वकं मारीचेन मृगरूपधारिणा सह रामाश्रमाभिगमनम् ॥ १ ॥ मृगाग्रहणाय सीताचोदनया
 सद्बुधाविना रामेण राक्षसबुद्ध्या मृगहननम् ॥ २ ॥ त्रियमाणस्य मारीचस्य हासीते लक्ष्मणेति रामस्वरसमानस्वर-
 वणेन विपण्णायाः सीतायाः परुषभाषणश्रवणाल्लक्ष्मणेन राममार्गानुसरणम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरे रावणेन निजरूपधारण-
 पूर्वकं सीतापहरणम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्ततः ॥ १
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कश्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कश्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
 शशंस रावणस्तस्यै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ ५
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ।
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ॥ ६
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
 मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो रक्षसांवरम् ।
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोपि तत् ॥
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीतां वश्या भविष्यति ॥
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३

सिंहं हिंस्रम् । केसरिणं सटावन्तं मृगराजम् ॥ ५६ ॥ तस्य
 स्रोतोभ्य इति श. पाठः । स्रोतोभ्यश्चक्षुरादिरन्ध्रेभ्यः । तेज-
 सोर्चिषोऽमेर्ज्वालाः ॥ ५७ ॥ खरदूषणसंयुक्तं तत्पराभवसहि-

तम् ॥ ५८ ॥ विधिं रक्षाम् ॥ ६० ॥ अष्टसप्तत्यधिकद्विंशत-
 तमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

राममासाथालं रामं नैवासादयेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याह्निष्टकर्मणः ।
 चक्रतुस्तद्यथा सर्वशुभौ यत्पूर्वमन्वितम् ॥ १५
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृत् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास मारीचो वैदेहीं मृगरूपधृत् ।
 चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
 चर्षप महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
 सा प्रापतत्ततः सीता तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं प्रहरिष्यति ।
 मुहूर्ताद्रक्ष्यसे रामं भर्तारं त्वं शुचिस्मितम् ॥ २४
 इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्यशङ्कत लक्ष्मणम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणा ॥ २५
 सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैष कामो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
 पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथञ्चन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८

एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णौ सद्बुद्धः प्रस्थितो येन राघवः ॥ २९
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ।
 अवीक्षमाणो विम्बोष्ठीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ ३०
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ॥ ३१
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ।
 'उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ॥' ३२
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३३
 अवमत्य ततः सर्वं स्वं रूपं प्रत्यपद्यत ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं कामी राक्षसपुङ्गवः ॥ ३४
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्कापुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३५
 तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ३६
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्बुधः ॥ ३७
 प्रपतेह्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 'शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ॥
 उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।'
 त्यक्त्वा शैत्यं भजेन्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३९
 कथं हि भिन्नकरटं पन्नितं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ४०
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरेः ४१
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं ततः ।
 क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ४२
 तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यपेधयत् ॥ ४३

उदकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४ ॥ गोधा ज्याघातवारणं अङ्गुलित्रं
 च तद्वान् । तारामृगं तारारूपं मृगम् । प्रजापतिः स्त्रां दुहि-
 तरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिन्नतदेतन्मृग-
 शीर्षं नाम नक्षत्रम् ॥ १९ ॥ पर्यशङ्कत लक्ष्मणो मध्यभि-
 लाषवानिति शङ्कामकरोत् ॥ २५ ॥ नैव कालो ह्ययं मूढेति

क. ध. ध. पाठः ॥ २६ ॥ भिन्नकरटं भिन्नगण्डस्थलं मत्तम् ।
 करेणुर्हेस्तिनी ॥ ४० ॥ माध्वीकं मधुपुष्पजं मद्यम् । मधु-
 माधवीं क्षौद्रजां सुराम् । सौवीरं काञ्जिकम् ॥ ४१ ॥
 एकोनवत्सधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ ४४

तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं रामरामेति हियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

सीतामादाय गच्छता रावणेन निरोधकस्य जटायुषो युद्धे हननपूर्वकं लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ मृगहननपूर्वकं प्रतिनिवृत्तेन रामेण मध्येमार्गं संगतस्य लक्ष्मणस्य विजने सीतात्यजनेन हेतुना गर्हणपूर्वकं स्वावासगमनम् ॥ २ ॥ सीतान्वेषिणा सलक्ष्मणेन रामेण मार्गं स्वग्राहिणः कबन्धस्य वधः ॥ ३ ॥ कबन्धदेहाग्निर्गतेन गन्धर्वेण रामप्रति पम्पातटे सुग्रीवप्रति गमनचोदना ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सखा दशरथस्यासीजटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीरः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्तुपाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्चमुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ।
उक्तवैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखैर्मृशम् ॥ ४
पक्षतुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम् ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५
स बध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैपिणा ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६
निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाऽङ्केन राक्षसः ॥ ७
यत्रयत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितो वाऽपि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।
तत्र वासो महद्व्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ९
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ १०
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।

ददर्शथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११
प्राकारवप्रसंवाधां निमितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ॥ १२
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे दूराद्भातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १३
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १५
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १८
राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद्बनुः ।
अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽसि भद्रं वां सखा दशरथस्य वै ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोयं पितरमस्माकं नाम्नाऽऽहेत्युचतुश्च तौ ॥ २१
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं खगम् ।

ध्रियमाणे जीवति ॥ ३ ॥ नखैः नखैः ॥ ४ ॥ चक्षार सुखाव ॥ ५ ॥ अङ्केन उत्सन्नेन ॥ ७ ॥ गिरिप्रस्थे पर्वतशिखरे ॥ ९ ॥ प्राकारः परिधिभित्तिः वप्रस्तद्वाह्यं वेणुमयं दुर्ग

ताभ्यां संवाधा दुर्गमा ॥ १२ ॥ कथं प्राप्तोसीति संबन्धः ॥ १४ ॥ वां युवयोः ॥ २० ॥ आह ब्रूते ॥ २१ ॥

तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्बधम् ॥२२
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचक्षे ममार च ॥ २३
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वाऽस्य तदिङ्गितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥२४
 ततो दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं व्यपविद्धवृसीकटम् ।
 विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् ॥ २५
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २६
 वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ॥ २७
 शब्दं च घोरं सत्वानां दावाप्रेरिव वर्धतः ।
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च कवन्धं घोरदर्शनम् ॥ २८
 मेघपर्वतसंकाशं सालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २९
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ ३०
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।
 विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ ३१
 हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
 राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ ३२
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि प्रथिते राज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥३३
 द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीदलैः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ॥ ३४
 एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३५

मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 'शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दवर्धन ।'
 छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
 खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३७
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजम्बिवान्वली ।
 सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३८
 पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतासुरपतङ्गमौ कवन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३९
 तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ४०
 पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४१
 तस्याचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
 प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ४२
 रावणेन हृता सीता लङ्कायां संनिवेशिता ।
 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ४३
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४४
 वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४५
 तेन त्वं सहसंगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
 समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ॥४६
 एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
 ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४७
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
 विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

रामेण सुग्रीवेण सख्यकरणपूर्वकं वालिहननम् ॥ १ ॥ रावणेनाशोकवने सीतानिवेशनपूर्वकं तद्दृशीकरणाय राक्षसीनां नियोजनम् ॥ २ ॥ तत्र त्रिजटया रामरावणयोरिष्टानिष्टसूचकस्वदृष्टस्वामप्रकारकथनेन सीतायाः परिसान्त्वनम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तिः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
 मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
 विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुसरन् ।
 कामवाणाभिसंतप्तं सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
 न त्वामेवंविधो भावः स्पष्टमर्हति मानद ।
 आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं दृद्धसेविनम् ॥ ४
 प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
 तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
 अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुङ्गवम् ।
 मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
 उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
 निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनपि ।
 प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
 तादृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमम् ।
 गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
 सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
 बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
 तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
 सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्तदा नृप ॥ ११
 'ततः सीतां हतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
 दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ॥' १२
 तद्वासो दर्शयामास तस्य कार्ये निवेदिते ।
 वानराणां तु यत्सीता हियमाणा व्यपासृजत् १३
 तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुत्रगाधिपम् ।

पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १४
 प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
 सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १५
 इत्येवं समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥
 सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
 नास्य तन्ममृषे वाली तारा तं प्रत्यपेधयत् ॥ १७
 यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
 मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निष्कान्तुमर्हसि १८
 हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
 प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १९
 सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
 केन चाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ २०
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
 पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २१
 हृतदारो महासत्वो रामो दशरथात्मजः ।
 तुल्यारिभिर्त्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २२
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
 लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये २३
 मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २४
 सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
 अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयाः ॥ २५
 तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
 पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २६
 तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् ।
 स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोभ्यभाषत २७
 असकृच्चं मया क्लीव निर्जितो जीवितप्रियः ।

अविदूरे समीपे । नलिनीं पुष्करिणीम् ॥ १ ॥ अमृतग-
 न्धिनाऽमृतसदृशेन ॥ २ ॥ उपपादय सफलीकृत ॥ ५ ॥
 अनन्तरः संलभः ॥ ५ ॥ ऋष्यमूकं पर्वतम् ॥ ९ ॥

ओघो जनवृन्दस्तन्निभः स्वनो यस्य ॥ १७ ॥ आश्रयवान्
 परबलाश्रितः ॥ १८ ॥ ईशुरीर्ष्यालुः ॥ २६ ॥

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथंकारं रणे पुनः ॥ २८
 इत्युक्तः ग्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालमित्रघ्नं रामं सम्बोधयन्निव ॥ २९
 हृतराज्यस्य मे राजन्हृतदारस्य च त्वया ।
 किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ३०
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ सन्निपेततुः ।
 समरे वालिसुग्रीवौ सालतालशिलायुधौ ॥ ३१
 उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।
 उभौ बबलगतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३२
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३
 न विशेषस्तयोर्बुद्धे यदा कथन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनुमान्कण्ठ आसजत् ३४
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३५
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यन् ॥ ३६
 विष्कारस्तस्य धनुषो यन्नस्येव तदा बभौ ।
 वितत्रास तदा वाली श्रेणाभिहतो हृदि ॥ ३७
 स भिन्नहृदयो वाली वक्राञ्छोणितमुद्गमन् ।
 ददर्शवस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ॥ ३८
 गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्च्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३९
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ४०
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्टे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्दीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४१
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ॥ ४२
 अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसन्निभे ।
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ॥ ४३

उपवासतपःशीला ततः सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतिं फलमूलकृताशना ॥ ४४
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४५
 व्यर्क्षी व्यर्क्षी ललाटाक्षी दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४६
 एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४७
 तास्तु तामायतापार्ङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वराः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनस्वराः ॥ ४८
 खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमत्येह जीवति ॥ ४९
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रासयानाः पुनः पुनः ।
 भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वसेदमुवाच ताः ॥ ५०
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ५१
 अद्यैवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोपयिष्यामि गात्राणि बह्वी तलगता यथा ॥ ५२
 न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५३
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५४
 गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५५
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं करु मे सखि ।
 भयं त्वं त्यज वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५६
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे मामचूचुदत् ॥ ५७
 सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
 भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५८
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।

मुक्तो गच्छसि दुर्बुद्धे कथं घोरे रणे पुनरिति क. पाठः ।
 मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः इति झ. पाठः
 ॥ २८ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनस्य श्लाघ्यत्वम् ॥ ३० ॥

करभोत्कटमूर्धजाः उद्धसदृशकेश्यः ॥ ४७ ॥ परुषव्यञ्जनस्व-
 रारमकाः शब्दा यासां ताः ॥ ४८ ॥ व्याली तालगता यथेति
 ख. झ. पाठः ॥ ५२ ॥

कृतवान्नाघवः श्रीमांस्त्वदर्धे च समुद्यतः ॥ ५९
 मा च ते भूद्भयं भीरु रावणाङ्गोऽकगर्हितात् ।
 नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि ॥ ६०
 शप्तो ह्येष पुरा पापो बभूव रम्भां परामृशन् ।
 न शक्नोत्यवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ६१
 क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥
 स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनाशयास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यस्य कुलस्य च ६३
 दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाञ्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६४
 स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६५
 तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
 असकृत्स्वरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६६
 कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
 गच्छन्ति दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ६७

श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्रमाल्यानुलेपनः ।
 श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६८
 सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्रमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारूढा मोक्षयन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६९
 रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
 यशसा पृथिवीं कृत्वां पूरयिष्यति ते पतिः ७०
 हस्तिसक्थिसमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।
 लक्ष्मणश्च मया दृष्टो दिग्धक्षुः सर्वतो दिशम् ७१
 रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
 असकृच्चं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७२
 हर्षमेप्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्त्रा समन्विता ।
 राघवेण सहभ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७३
 इत्येतन्मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
 बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७४
 तावदभ्यागता रौद्र्यः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
 ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथापुरम् ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

द्वाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

राघवेण सीतासमीपमेव बहुधा प्रलोभनेऽप्यधिकृतमानसया तथा प्रत्याख्याने स्वावासंप्रति गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततस्तां भर्तृशोकार्ता दीनां मलिनवाससम् ।
 मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
 राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
 रावणः कामवाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
 अजितोशोकवनिकां ययौ कन्दर्पपीडितः ॥ ३
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
 न कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।
 श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५

स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्वाक्यं त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनी ॥ ९
 सन्ति मे देवकन्याश्च गन्धर्वाणां च योषितः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ।
 'तासामद्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा ॥'

बभूव सुषाम् ॥ ६१ ॥ परिक्षिप्ता व्याप्ता ॥ ७० ॥ एकाशीत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

उपास्यन्तीमुपास्यमानाम् ॥ २ ॥ रौही हरिणीम् ॥ ७ ॥
 परिकर्म वज्राभरणादिना प्रसाधनम् ॥ ८ ॥

चतुर्दश पिशाचीनां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्रचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रपैः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मण्डोदरी तथा १६
 इत्युक्त्वा तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अशिवेनातिवामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला संहतावभिवर्षती ॥ १८
 'व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।'
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १९
 असकृद्ददतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ।
 तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ॥ २०

परदाराऽस्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ।
 न चैवौपयिकी भार्या मानुषी तव राक्षस ॥ २१
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ।
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
 भ्रातरं राजराजं तं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
 धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
 शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
 ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥
 श्रुत्वा तद्रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
 मत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २५
 काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेप्ये चारुहासिनीं ॥ २६
 किन्तु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसमहेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् २९
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककशिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि ब्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

ब्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

रामेण शरदागमेऽपि विषयासक्त्या स्वानुपसर्पिणं सुग्रीवंप्रति लक्ष्मणप्रेषणम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेण सह रामान्तिकमाग-
 तेन लक्ष्मणेन तंप्रति सीतान्प्रेषणाय सुग्रीवकृतवानरप्रेषणनिवेदनम् ॥ २ ॥ ततो लङ्कापुरात्प्रतिनिवृत्तेन हनुमताऽङ्ग-
 दिभिः सह मधुवनभङ्गपूर्वकं रामाय सीतावृत्तान्तादिनिवेदनपूर्वकं तद्दत्तचूडामणिदानम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः पृष्टे ददर्श विमलं नभः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयान्तममित्रहा ॥ २

कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्यः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्प्रा रुद्रां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किंकिंधायां कपीश्वरम् ।

विनिवर्त्यतां मत्त इति शेषः ॥ २० ॥ औपयिकी उपयोगार्हा

॥ २१ ॥ ब्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५	त्यक्त्वा रोपमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २१
योसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।	स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
सर्ववानरगोपुञ्जा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६	अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २२
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्ग्रह ।	इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७	दिशस्तिस्त्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापशदं भुवि ।	आचख्युस्तत्र रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८	विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २४
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनम् ।	गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुङ्गवाः ।
कृतोपकारं मां नूनमवमत्याल्पया धिया ॥ ९	आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानातोऽभ्यधारयत् ॥
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।	द्विमासोपरमे काले व्यतीते पुवगास्ततः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०	सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २६
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुङ्गवः ।	रक्षितं वालिना यत्तत्स्फूर्तिं मधुवनं महत् ।
तमादायैव काकुत्स्थ त्वरावान्भव माचिरम् ॥ ११	त्वया च पुवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २७
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।	वालिपुत्रोऽङ्गदश्रैव ये चान्ये पुवगर्षभाः ।
प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ॥ १२	विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया २८
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ।	तेषामपनयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः १३	कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २९
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः पुवगाधिपः ।	स तद्रामाय मेधावी शशंस पुवगर्षभः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १४	रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ ३०
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।	हनुमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते पुवङ्गमाः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रहः कृताञ्जलिः ॥ १५	अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३१
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।	गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १६	अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥ ३२
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः ।	हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १७	प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३३
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।	तानुवाचानतान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेऽभ्यागमने पुनः १८	अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३४
यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।	अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १९	निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३५
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।	अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रणे रिपून् ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ २०	हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३६
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।	इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।

ग्राम्यधर्मेषु मैथुनादिषु निमित्तभूतेषु । प्रमत्तमसावधानम् ॥ ५ ॥ गुरोर्वाक्ये हिते च रतस्त्वपरः ॥ १२ ॥ द्वयोर्मा-

सयोरुपरमः समाप्तिर्यस्मिन्स्मिन्काले ॥ २६ ॥ कारयिष्यामि स्वायं णिच् ॥ ३५ ॥

प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७
 विचित्र्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
 श्रान्ताः काले व्यतीते स दृष्टवन्तो महागुहां ३८
 प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
 अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥३९
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ४०
 मयस्य किल दैत्यस्य तदा सद्देश्म राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४१
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ४२
 निर्याय तस्मादुद्देश्यात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सद्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४३
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम्
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिनऋज्ञपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४५
 तत्रानशनसंकल्पं कृत्वाऽऽसीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४६
 ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स वैनतेयमिवापरम् ॥ ४७
 सोऽस्नानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
 भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४८
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धया रूढावावामादित्यसत्पदम् ॥ ४९
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
 तस्मान्मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५०
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ।
 'द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ॥' ५१
 तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
 व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वा निवेदितम् ॥ ५२
 स सम्पातिस्तदा राजञ्छ्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरसानरिंदम ॥ ५३

कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुवगसत्तमाः ॥ ५४
 तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवम् ॥ ५५
 सोऽस्नानाश्वासयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५६
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५७
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ।
 सागरक्रमणे मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५८
 नाध्यवास्यद्यदा कथित्सागरस्य विलङ्घनम् ।
 ततः पितरमाविश्य पुपुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५९
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ६०
 निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ६१
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वदर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६२
 राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६३
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति ॥ ६४
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६५
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६६
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो दृढसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६७
 गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
 धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६८

प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकाय चित्रकूटे महागिरौ ॥६९॥
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ।

‘एकाक्षिविकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ॥’ ७०
ग्राहयित्वाऽहमात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमार्चयत् ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

वानरसेनापतिभिः स्वस्वसैन्यैः सह रामसुग्रीवोपासनम् ॥ १ ॥ वानरसेनाभिः सह सागरतीरमुपागत्य रामेण
सेनानां सागरतरणाय समुद्राराधनार्थं नियमेन दभंसंस्तरे शयनम् ॥ २ ॥ सागरेण रामं प्रति स्वप्ने स्वात्मप्रदर्शनपूर्वकं
नलेन सेतुनिर्माणचोदना ॥ ३ ॥ रामेण शरणार्थिनो विभीषणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनपूर्वकं सेतुमार्गेण सैन्यैः सह
लङ्कागमनम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १ ॥
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरखिनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुपेणो राममभ्ययात् ॥ २ ॥
कोटीशतवृतो वाऽपि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३ ॥
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४ ॥
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत ॥ ५ ॥
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६ ॥
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महासैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७ ॥
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असङ्ख्येया महाराज समीपू रामकारणात् ॥ ९ ॥
गिरिकूटनिभाङ्गानां सिंहानामिव गर्जताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्रतत्र प्रधावताम् ॥ १० ॥
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसन्निभाः ।

शरदभ्रप्रतीकाशाः केचिद्धिङ्गुलकाननाः ॥ ११ ॥
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२ ॥
स वानरमहासैन्यः पूर्णसागरसन्निभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३ ॥
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४ ॥
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५ ॥
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनुमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७ ॥
प्रबभौ हरिसैन्यं तत्सालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८ ॥
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।
ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥
विविधेषु प्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २० ॥
निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्हरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१ ॥
द्वितीयसागरनिभं तद्गलं बहुलध्वजम् ।

मुखे पुण्ड्रस्तिलकं येषां ते । ललाटे ऊर्ध्वपुण्ड्राकारेण चिह्नेन
चिह्नितानाम् ॥ ८ ॥ शिरीषकुण्डुमाभानां सिंहानामिति ध.

पाठः ॥ १० ॥ शालिभिर्भातीति शालिभं तच्च तद्गलं पक्वशा-
लिभवनं तद्वत्पीतवर्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
 ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
 उपायः कोनु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
 इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः ॥ २४
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स वानराः पटुमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तत्कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
 केचिन्नौभिव्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः पुवैः ।
 नेति रामस्तु तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
 शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुंतोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्टिकी मतिः ॥ २७
 नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेण वै परः ।
 पुवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महास्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
 इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।
 प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
 सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्घृतः ॥ ३३
 कौसल्यामातरित्वेवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
 ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 ऐक्ष्वाको ह्यसि ते ज्ञाती राम सत्यपराक्रम ।
 एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३५
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्याम कुलपांसनम् ।
 'राक्षसं सानुबन्धं तं मम भार्यापहारिणम् ॥' ३६
 यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।

शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमञ्चितैः ॥ ३७
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य बरुणालयः ।
 उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ३८
 नेच्छामि प्रतिघातं ते नासि विघ्नकरस्तव ।
 शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य ब्रजतोऽऽज्ञया ।
 अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
 त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
 स यत्काष्ठं तृणं वाऽपि शिलां वा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्भारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
 तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
 तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
 सुग्रीवस्य तु शङ्काऽभूत्प्रणिधिः स्यादिति स ह ॥ ४७
 राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक् चरितेज्जितैः ।
 यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्त एनमपूजयत् ॥ ४८
 सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिष्वद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रसचिवं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मार्गेणैव नराधिपः ॥ ५०
 ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
 तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
 चरौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२

इवः अलाबुघटादिमयं तरणसाधनम् । उडुपं क्षुद्रनौका
 ताभ्यां प्रतारस्तरणम् ॥ २९ ॥ समारप्यामि आराधयिष्यामि
 ॥ ३० ॥ मधुरं वच इदं शृण्वित्साहेति शेषेण योज्यम् ॥ ३४ ॥

आह्वयेति च्छेदः । पूर्वरूपमाप्यम् ॥ ४० ॥ प्रणिधिश्छलकृत्
 गुप्तचारो वा ॥ ४७ ॥ मासेनैव नराधिप इति ज्ञ. पाठः
 ॥ ५० ॥ चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।

दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवाप्तजत् ॥ ५३ ॥

निवेश्योपवने सैन्यं स शूरः प्राज्यवानरम् ।

प्रेषयामास दूत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

अङ्गदेन रावणाय रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं पुना रामसमीपागमनम् ॥ १ ॥ वानरैः रामाज्ञया लङ्काप्राकारादिविभेदन-
पूर्वकं राक्षसैः सह योधनम् ॥ २ ॥ ततो रामेण स्वसेनानामवहारः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १ ॥

रावणः संविधं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मिताम् ।

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २ ॥

अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।

बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३ ॥

कर्णाटयन्त्रा दुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।

साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४ ॥

सुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वथैः ।

अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५ ॥

पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।

बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६ ॥

अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।

विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७ ॥

मध्ये राक्षसकोटीनां बद्दीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८ ॥

स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।

रामसंदेशमामध्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९ ॥

आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।

प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व सुदुर्मते ॥ १० ॥

अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११ ॥

त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।

वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२ ॥

ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।

ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३ ॥

राजर्षयश्च निहता रुदत्यश्चाहृताः स्त्रियः ।

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४ ॥

हन्तासि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्य पुरुषो भव ।

पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५ ॥

मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ।

अराक्षसमिमं लोकं कर्ताऽसि निशितैः शरैः ॥ १६ ॥

इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।

श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥

इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।

चतुर्ध्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८ ॥

तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।

आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९ ॥

वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।

भ्रुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः ॥ २० ॥

संसक्तो हर्म्यशिखरात्सत्पुनरवापतत् ।

लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां सुवेलस्य समीपतः ॥ २१ ॥

कोसलेन्द्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः ।

विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२ ॥

ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।

संविधं सम्यग्विज्यन्त्यनया तां यात्रादिसंपत्तिम् ॥ २ ॥

सहुडाः सोपलाख । हुडं मूत्राद्युत्सर्जनार्थं शङ्गम् । उपलाः

प्रक्षोभ्या गोलकाः । कपाटयन्त्रदुर्धर्षा इति श्ल. पाठः ॥ ४ ॥

समधूच्छिष्टमुद्गराः मधूच्छिष्टं क्षौद्रं मधु ॥ ५ ॥ गुल्माः

गुप्तोपवेशनस्थानानि ॥ ६ ॥ गतव्यथो निर्भयः ॥ ७ ॥ आमक्य

हेरावण इति संबोध्य ॥ ९ ॥ तदादत्स्व कुरुष्व चेति श्ल. पाठः

॥ १० ॥ सर्वाभिसारः युगपत्सर्वेषामभिसारो यज्ञस्तेन ॥ २३ ॥

भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्रादुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
 ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २७
 शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शणगौरैश्च वानरैः ॥ २८
 प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।
 राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २९
 विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
 भ्रान्तमथितशृङ्गाणि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ ३०
 परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाखनाः ॥ ३१
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा ।
 प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३२

ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसङ्घशः ॥ ३३
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः ।
 प्राकारं शोभयन्तस्ते परं विस्मयमास्थिताः ॥ ३४
 स मापराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
 कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३५
 पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३६
 केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३७
 निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३८
 रामस्तु शरजालानि वर्ष वर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघृस्तात्रजनीचरान् ॥ ३९
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितकृमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्ष्यो जयोत्तरः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रामलक्ष्मणादीनां रावणेन्द्रजिदादिभिः सह द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निविशमानांस्तान्सैनिकात्रावणानुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणाऽनेके पिशाचक्षुद्रराक्षसाम् ॥ १
 पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २

ऋक्षाधिपतिर्जाम्बवान् ॥ २४ ॥ करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तं
 हस्तप्रदेशस्तद्वदरुणाः ॥ २५ ॥ शणो गोणीसूत्रोपादानवीरुत्
 ॥ २८ ॥ कर्णस्तिर्यग्याने तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण
 क्रियते तत्तद्गृहविशेषं कर्णाट्टमिति वदन्ति ॥ ३० ॥ स्तम्भतः
 स्तम्भैर्वानरोपातैः । रणे भग्ना रणभग्नाः ॥ ३६ ॥ केशाकेशि
 अन्योन्यं केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ निष्टनन्तः शब्द-

ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिर्भिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
 अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ ।

कुर्वन्तः ॥ ३८ ॥ आदिश्य संमुखीकृत्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ प्रत्य-
 वहारः शिविरं प्रति गमनम् । लब्धा आयुधैः प्राप्ता लक्ष्या
 वेध्या यस्मिन्नवन्यप्रहार इतियावत् । जयोत्तरो जयोत्कर्ष-
 वान् ॥ ४१ ॥ पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥
 गणा अनेके इति च्छेदः ॥ १ ॥ अन्तर्धानवधमन्तर्धान-
 शाकेर्नाशम् ॥ ३ ॥

राक्षसानां बलैर्धोरैः पिशाचानां च संवृतः ॥ ५
 युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।
 व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ॥ ६
 राघवस्तु विनिर्यान्तं व्यूढानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य ह्यदृश्यत ॥ ७
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ८
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 पौण्ड्रेण च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ९
 विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
 युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १०

स संग्रहरो बभूधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 रोमसंहर्षणो धोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ ११
 रावणो राममानच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ १२
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
 इन्द्रजिचापि सौमित्रिं विभेद बहुभिः शरैः ॥ १३
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १४
 तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

ससाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

विभीषणहनुमन्नां प्रहस्तधूम्राक्षवधश्रवणनिर्विण्णेन रावणेन युद्धाय कुम्भकर्णप्रेषणम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशम् ॥ १
 स तयाऽभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अनुमन्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
 पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिवेगया ।
 हृतोत्तमाङ्गो दृश्ये वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
 तं दृष्ट्वा निहतं सङ्क्षेपे प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुङ्गवाः ॥ ६
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुङ्गवान् ।
 निर्ययौ कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ७
 तं दृष्ट्वाऽवस्थितं सङ्क्षेपे हरयः पवनात्मजम् ।
 महत्या त्वरया राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महनासीत्तुमुलो रोमहर्षणः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे धोरे रुधिरकर्दमे ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्वावयामास पत्रिभिः ॥ १०
 तं स रक्षोमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पवनात्मजः ॥ ११
 तयोर्युद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्युधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रहादयोरिव ॥ १२
 गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
 कपिश्च जघ्निवात्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
 ततस्तमतिकोपेन साश्र्वं सरथसारथिम् ।
 धूम्राक्षमवधीत्कुद्धो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविस्रम्भा जघुरन्ये च सैनिकान् ॥ १५
 ते बध्यमाना हरिभिर्वलिभिर्जितकाशिभिः ।
 राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।

हरीन् वानरान् । अभ्यवहारयदावेष्टितवान् ॥ ६ ॥ धानच्छे-
 दपीडयत् ॥ १२ ॥ षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

रक्षोमहामात्रं रक्षःश्रेष्ठम् ॥ ११ ॥

सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं सहराक्षसैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहाखनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनाऽऽगतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
 य इदं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वाऽर्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।

अवमत्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया त्वपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां नेतुं स इहायातो बद्धा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्ताऽस्ति त्वामृते शत्रुकर्शन ॥ २५
 स दंशितोऽभिनिर्याहि त्वमद्य बलिनांवर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्परिदम ॥ २६
 दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
 तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

लक्ष्मणेन कुम्भकर्णवधः ॥ १ ॥ हनुमन्नीलाभ्यां वज्रवेगप्रमाथिनोर्बधः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो निर्याय स्वपुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
 अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यप्रतः स्थितम् ॥ १
 स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
 अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् २
 तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समन्ततः ।
 'शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ॥'
 अभ्यग्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
 करजैरतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ ४
 बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
 नानाप्रहरणैर्भीमै राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ५
 स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
 बलं चण्डबलाख्यं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ६
 तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।

उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ७
 तानुच्चैः क्रोशतः सैन्याञ्छ्रुत्वा स हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ८
 ततो निपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 सालेन जग्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ९
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 चिभेद सालं सुग्रीवो न चैवान्यथयत्कपिः ॥ १०
 ततो विनद्य सहसा सालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥ ११
 ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १२
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।

आगतसाध्वसः जातभयः ॥ २९ ॥ सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

जितकाशि इबसुष्टि । काशिर्मुष्टिः प्रकाशनदिति यास्कः ॥ १ ॥

जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १४
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 वेगेन महताऽऽविष्टस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १६
 तस्याभिपततस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १७
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।
 क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १८
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददारान्द्रिचयोपमम् ॥ १९
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ २०
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ २१
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संकुद्वावभ्यधावताम् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्बुद्धम् ॥ १ ॥ अङ्गवेनेन्द्रजिद्रथभङ्गे मायया तस्यान्तर्धाने च रामेणापि तत्रागमनम् ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः श्रुत्वा हतं सङ्क्षेपे कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
 जित्वा वज्रधरं सङ्क्षेपे सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रून्मित्रघ्न मम शस्त्रभृतांवर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसौहुं च कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

वन्या वनेचरा वानराः ॥ ३० ॥

अर्गतां या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्यापचितिः सङ्क्षेपे तां गच्छ त्वं महाभुज ॥ ६
 त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा जित्वेव वासवम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
 ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुङ्गवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽभ्यधावच्च प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिप्रद्वलिनां वरः ॥ १२
 तत एवं महावेगैरदयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ॥१३
 ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्धरणीतले ।
 'साधका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ॥१४
 तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १५
 तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥१६
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाऽताडयत्सन्धे पार्श्वे वानरपुङ्गवम् ॥ १७
 तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
 ससर्जेन्द्रजितः क्रोधात्सालस्कन्धं तथाङ्गदः ॥१८
 सोऽङ्गदेन रूपोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥१९

ततो हताश्चात्प्रस्कन्ध रथात्स हतसारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ २०
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २१
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २२
 तमदृश्यं शरैः शरौ माययाऽन्तर्हितं तदा ।
 बोधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २३
 स रूपा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषैर्सिंहयोः ।
 व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२४
 तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २५
 तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
 स भृशं ताडयामास रावणिर्मायया वृतः ॥ २६
 तौ शरैर्दितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

इन्द्रजिच्छरजालबन्धेन मोहाधिगमपूर्वकं भूमौ पतितयो रामलक्ष्मणयोर्विभीषणेन प्रज्ञानास्त्रेण मोहापनोदनम् ॥ १ ॥
 तथा सुग्रीवेण महौषध्या तयोर्विशल्यीकरणम् ॥ २ ॥ ततो रामादीनां नेत्रेषु कुबेरदूतानीतजलमार्जनेनातीन्द्रियवस्तु-
 दर्शनशक्त्युदयः ॥ ३ ॥ ततः पुनरुपागतस्येन्द्रजितो लक्ष्मणेन वधः ॥ ४ ॥ ततः पुत्रवधामर्षेण सीतावधोद्यतस्य रावण-
 स्याविन्ध्याष्येन वृद्धामाल्येन साप्रा ततो विनिवर्तनम् ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
 तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
 दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ सर्वाङ्गेषु शराचितौ ।
 सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३
 सुषेणमैन्द्रद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।

हनुमन्नीलतारैश्च नलेनं च कपीश्वरः ॥ ४
 ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
 बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रमोहितौ ॥ ५
 विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह ।
 विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
 उभौ गतकर्मौ चास्तां क्षणेनैतौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।

ससर्ज उरसृष्टवान् । सालस्कन्धं महास्कन्धं तरुम् ॥ १८ ॥
 तान् हरीन् । तौ च रामलक्ष्मणौ ॥ २६ ॥

एकोनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेताचत्वत्सकाशमरिदम् ॥ ९
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन मृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्षयति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्णाभिसंस्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
 सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानद्गदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाप्येषां चक्षुष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदाऽऽत्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छच्चरयाऽऽजिशिरःप्रति ॥ १५
 तमागतं तु संकुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संकुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदाऽन्योन्यं जिगीषतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजिचीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।
 सौमित्रिश्चानलस्पशैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजलक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
 तस्येष्टून्पावकस्पशैः सौमित्रिः पत्रिमिस्त्रिभिः ।
 वारयामास नाराचैः सौमित्रिमित्रनन्दनः ॥ २१

असृजलक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।
 तथा तं न्यहनद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २२
 एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन तु बाणेन भुजमन्यमपातयत् ॥ २३
 तृतीयेन तु बाणेन शितधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चापि शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ २४
 विनिकृत्तभुजस्कन्धः कबन्धाकृतिदर्शनः ।
 'पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ॥' २५
 तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनांबरः ।
 लङ्कां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ॥ २६
 ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ।
 स पुत्रं निहतं श्रुत्वा त्रासात्संभ्रान्तमानसः ।
 रावणः शोकमोहातो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २७
 अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २८
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संकुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २९
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते वशे ॥ ३०
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३१
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३२
 एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
 कुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३३
 निर्याणे स मतिं कृत्वा नियन्तारं क्षपाचरः ।
 आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

इन्द्रजिह्वभक्तोघात्रावणेन स्वयमेव युद्धाय रामं प्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ तदा इन्द्रेण रामाय मातलिसनाथस्य निजरथस्य प्रेषणम् ॥ २ ॥ श्रीरामेण मायायोधिनो रावणस्य ब्रह्मास्त्रेण हननम् ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
 निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
 संबृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
 अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
 तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
 हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
 ते दशग्रीवसैन्यं तदक्षवानरपुङ्गवाः ।
 द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
 ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
 मायावी चासृजन्मायां रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५
 तस्य देहविनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
 तात्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।
 अथ भूयोपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
 ततस्ते राममर्च्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 अभिपेतुस्तदा रामं प्रगृहीतशरासनाः ॥ ९
 तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकूनन्दनः ।
 उवाच रामः सौमित्रिमसंभ्रान्तो बृहद्ब्रह्मचः ॥ १०
 जहीमात्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
 इत्युक्त्वाऽभ्यहनद्रामो लक्ष्मणश्चात्मरूपकान् ॥ ११
 ततो हर्यश्चयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२
 मातलिरुवाच ।
 अयं हर्यश्चयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 'त्वदर्थमिह संप्राप्तः संदेशाद्द्वै शतक्रतोः ॥' १३
 अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
 शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १४

तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
 स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १५
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
 मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १६
 नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १७
 ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
 रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं ह्वाऽन्वितः ॥ १८
 हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथाऽनदन् ॥ १९
 [दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।
 अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाऽभवत् ॥] २०
 स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।
 शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २१
 तच्छूलं सत्वरं रामश्च्छेद निशितैः शरैः ।
 तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २२
 ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्छरान् ।
 सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
 ततो भृशुण्डीः शूलानि मुसलानि परश्वथान् ।
 शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शिताञ्छरान् ॥ २४
 तां मायां विविधां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
 भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २५
 ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
 तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २६
 तं प्रेक्ष्य बाणं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् ।
 जह्नुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २७
 अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
 ब्रह्मास्त्रोदीरणाञ्छत्रोर्देवदानवकिनराः ॥ २८
 ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।

रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २९ ॥ निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३१ ॥
 मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत । तत्पुत्रस्तं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् ।
 स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः । भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३२ ॥
 मज्ज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ॥ ३० ॥ शरीरघातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सहगन्धर्वचारणाः । नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३३ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

रावणवधानन्तरमविन्ध्यनाम्ना राक्षसवृन्देन रामसमीपं प्रति सीताया आनयनम् ॥ १ ॥ सीतया स्वशीलशक्त्विनो राम-
 स्थानङ्गीकारवचनश्रवणेन भूमौ पतनम् ॥ २ ॥ अन्तरिक्षगतैर्ब्रह्मादिभिः सीतायाः सौशील्यख्यापनपूर्वकं रामं प्रति तद्-
 हणचोदना ॥ ३ ॥ रामेण सीतालक्ष्मणादिभिः सहायोध्यां प्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ दूत्येन भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणपूर्वकं
 नन्दिप्राममागतेन रामेण भरतादिभिः सहायोध्यांप्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ वसिष्ठादिभिः सीतया सह राण्येऽभिषिक्तेन
 रामेण सुग्रीवविभीषणादीनां सबहुमानं स्वस्वपुरप्रेषणपूर्वकं प्रजापालनम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
 बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १ ॥
 ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्पिंपुरोगमाः ।
 आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २ ॥
 रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
 गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३ ॥
 पूजयित्वा रणे रामं प्रतिजग्मुर्भयथागतम् ।
 तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४ ॥
 ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
 विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५ ॥
 ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
 अविन्ध्यो नाम सुमञ्जो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६ ॥
 उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
 प्रतीच्छ देवीं सदृक्षां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।
 बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककशिताम् ।
 मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९ ॥

उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।

'लक्षयित्वेङ्कितं सर्वं प्रियं तस्यै निवेद्य सः ॥' १० ॥
 गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ।
 मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
 जरां व्रजेथा इति मे निहतोसौ निशाचरः ॥ ११ ॥
 कथं ह्यसद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
 परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२ ॥
 सुवृत्तामसुवृत्तां वाऽप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३ ॥
 ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
 पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४ ॥
 योप्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागः पुराऽभवत् ।
 क्षणेन स पुनर्नष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५ ॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
 गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६ ॥
 ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
 पद्मयोनिर्जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७ ॥
 शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
 यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८ ॥

पद्मभूतानि तत्पुत्रस्तं इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एकनवत्यधिकद्विश-
 ततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

त्रिदशालयः स्वर्गस्तस्थाः ॥ ३ ॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
 तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
 राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिताहि मे ।
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिक्षा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अग्निरापस्तथाऽऽकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 यथाऽहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
 तथा मे देव निर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ॥ २५
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुभगा लोकसाक्षिणी ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २६
 वायुरुवाच ।
 भोभो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २७
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २८
 वरुण उवाच ।
 रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २९
 यम उवाच ।
 'धर्मोऽहमस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
 शुभाशुभानां सीतियमपापा प्रतिगृह्यताम् ॥' ३०
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मणि ।
 साधो सदृत्त काकुत्स्थ शृणु चेदं वचो मम ॥ ३१
 शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ३२
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराऽभवत् ।

कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३३
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलंकृवरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३४
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
 शतधाऽस्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोभवत्पुरा ॥ ३५
 नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महामते ।
 कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममितप्रभ ॥ ३६
 दशरथ उवाच ।
 प्रीतोस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोस्मि ते ।
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३७
 राम उवाच ।
 अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ ।
 गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ।
 संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ॥ ३९
 ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
 महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ४०
 ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविन्ध्याय परंतपः ।
 त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ४१
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ।
 कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४२
 वत्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्रवम् ॥ ४३
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
 समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४४
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४५
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
 उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स हरिलोचन ॥ ४६
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४७
 दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ।

उवाच परमप्रीतसुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४८	यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ६०
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।	अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४९	भरताय हनूमन्तं दत्तं प्रास्थापयद्भुतम् ॥ ६१
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।	लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य वै ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ५०	वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपाविशत् ॥ ६२
इत्येवमुक्त्वाऽनुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतांवरम् ।	स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ५१	'नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं सराधवः ।'
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।	अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६३
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५२	समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।	राधवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६४
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५३	ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।	वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६५
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संबृतो वशी ॥ ५४	तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतम् ।
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिष्ये स पार्थिवः ।	न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६६
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५५	ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिजितेऽहनि ।
अथैनान्नाधवः काले समानीयाभिपूज्य च ।	वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६७
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५६	सोभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।	विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६८
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५७	अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।	समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६९
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५८	पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राधवः ।
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतांवरः ।	प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ७०
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्येषेचयत् ॥ ५९	ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
ततस्तीरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।	शताश्वमेधानाजह्रे जारुध्यान्स निरर्गलान् ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

मार्कण्डेयेन स्वस्वानुपमदुःखानुभविषुःशुच्यो शोचतो युधिष्ठिरस्य रामोपाख्यानकथनपूर्वकं हेतुपन्थासेन शोकापनो-
दनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।

यत्र शिष्ये पूर्वं समुद्रप्रार्थनार्थं शयनं कृतवान् ॥ ५५ ॥
लक्षयित्वेङ्गितैः सर्वैरिति ध. पाठः ॥ ६२ ॥ गुरुणा रामेण
॥ ६५ ॥ वैष्णवे नक्षत्रे श्रवणे ॥ ६७ ॥ जारुध्यान् त्रिगुण-

प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोसि परंतप ।

दक्षिणानिलज्जुनमिश्रः ॥ ७१ ॥ द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽ-
ध्यायः ॥ २९२ ॥

बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २	इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
न हि ते वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।	बलिना वीर्यमत्तेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥ ९
अस्मिन्मार्गे निषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३	आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।	जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ १०
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४	असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।	हत्वा सङ्घे दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ ११
किन्तु तस्याजितं सङ्घे यस्य भ्राता धनंजयः ॥ ५	यस्य शाखामृगा मित्राण्यृक्षाः कालमुखास्तथा ।
अयं च बलिनांश्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।	जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्याऽनुचिन्तय ॥ १२
युवानौ च महेष्वासौ वीरौ माद्रवतीसुतौ ॥ ६	तस्मात्सर्वं कुरुश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ।	त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १३
य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ॥ ७	वैशंपायन उवाच ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।	एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
विजेयसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ८	त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरप्येनमब्रवीत् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि रामोपाख्यानपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

समाप्तं च रामोपाख्यानपर्व ॥ १८ ॥

(अथ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व ॥ १९ ॥)

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

मार्कण्डेयेन युधिष्ठिरं प्रति सावित्र्युपाख्यानकथनारम्भः ॥ १ ॥ अश्वपतिनाम्नो मद्रराजस्य स्वीयव्रतचर्यासंतुष्टसावित्री-
देवीप्रसादात्सावित्रीनामककन्याजननम् ॥ २ ॥ यौवनस्थया तया पित्राज्ञया ब्रह्मामात्यैः सह राजर्षीणामाश्रमेषु स्वोचि-
तचरान्वेषणम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महासुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनाच्चापि हता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथाप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठेऽष्टे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९

दीप्तनिर्णये असंदिग्धे प्रलक्षफले ॥ २ ॥ त्रिनवत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

सावित्र्या सावित्री सवितृकन्या तद्देवलयया ऋचा सा च । सोमो
बभूवुरभवदित्यादिः । षष्ठेकाले अष्टवाविभक्तसाहः षष्ठेशे ॥ ९ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ १०
 रूपिणी तु तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ।
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महताऽन्विता ॥ ११
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ।
 सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमे स्थितम् ॥ १२
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वार्त्तमना च भक्त्या च तुष्टाऽस्मि तव पार्थिव ॥ १३
 वरं वृणीष्वशाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १४
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेऽस्य मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
 तुष्टाऽसि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मा द्विजातयः ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १७
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयं विहितवत्यहम् ।
 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १८
 उत्तरं च न ते किञ्चिद्ब्याहर्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनियोगेन तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १९
 स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ २०
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २१
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २२
 राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मानव्या भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २३
 प्राप्ते काले तु सुषुप्ते कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ॥ २४
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चकुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २५
 सा विग्रहवतीव श्रीव्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २६
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २७
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्द्वयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २८
 अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
 हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २९
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ ३०
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ॥ ३१
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३२
 राजोवाच ।
 पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्गुणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३३
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३४
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३५
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३६
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३७
 एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३८

उत्तरं पुत्रार्थं प्रार्थनावचनम् ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञायाम्नीकृत्य
 ॥ २० ॥ मानव्या मनुपुत्र्याः ॥ २३ ॥ प्रतिवारितोऽभिभूतः
 ॥ २८ ॥ सुमनस इष्टदेवतायाः । शेषाः प्रसादपूर्वकं दत्तानि
 मात्यानि ॥ ३० ॥ अयाच्यमानां तु नरैरिति ध. पाठः ॥ ३२ ॥

प्रार्थित इच्छितः ॥ ३४ ॥ वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् कृता-
 वगच्छन् ॥ ३६ ॥ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ॥ ३८ ॥
 चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

साऽभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३९
सा हैमं रथमास्थाय स्वविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ४०

मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४१
एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां ततं देशं जगाम ह ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

मनसा स्वानुगुणनिर्धारणपूर्वकं वनादागतया सावित्र्या नारदेन सह संभाषमाणस्य पितुरन्तिकमेव तयोः पादा-
भिवादनम् ॥ १ ॥ नारदसंनिधौ पित्रा वृष्टया तथा शुभस्नेनसूनोः सत्यवतः पतित्वेन मनसा वरणकथनम् ॥ २ ॥
पित्रा नारदवचनात्तस्याल्पायुष्टनिवेदनपूर्वकं वरान्तरवरणं चोदितयापि तथा स्वाध्यवसायादनिवर्तनम् ॥ ३ ॥ राजापि
तस्या निर्बन्धात्नारदवचनाच्च तस्या एव तस्या दानाध्यवसानम् ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भद्रं न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४
अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीत्साल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८
स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।

महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०
नारद उवाच ।
अहो व्रत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभापते ।
तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चकुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।
अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४
नारद उवाच ।
विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५
अश्वपतिरुवाच ।
अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाऽप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १६
नारद उवाच ।
सांकृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

कथायोगेन कथाप्रसङ्गेन ॥ १ ॥ सामीप्येन समीपवाशिना ।
छिद्रे अन्धत्वे सति ॥ ८ ॥ सत्यवानामतः ॥ १० ॥ तेजस्वी
वन० ५९

प्रभाववान् ॥ १४ ॥ सांकृतेः संकृतिपुत्रस्य ॥ १७ ॥

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७
 ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
 'स वदान्यः स तेजस्वी धीमांश्चैव क्षमान्वितः ।'
 स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः संयतेन्द्रियः ।
 सन्मैत्रः सोनसूयश्च स ह्रीमान्द्युतिमांश्च सः ॥ १९
 नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्धृतिस्तत्रैव च ध्रुवा ।
 संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०
 अश्वपतिरुवाच ।
 गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
 दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
 नारद उवाच ।
 एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
 स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २२
 एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोद्यप्रभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३
 राजोवाच ।
 एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थितः ॥ २४
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 संघत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५

सावित्र्युवाच ।
 सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६
 दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८
 नारद उवाच ।
 स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०
 राजोवाच ।
 अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१
 नारद उवाच ।
 अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
 राजाऽपि दुहितुः सजं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

अश्वपतिना राजा द्युमत्सेनाश्रममेत्य सत्यवते स्वपुत्र्याः सावित्र्या दानेन वैवाहिकोत्सवनिर्वर्तनपूर्वकं स्वनगरा-
 गमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १
 ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विक्सभ्यपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २

आक्रम्य अभिभूय ॥ २२ ॥ अंशः काष्ठपाषाणादेः शकलः
 सकृन्निपतति । कृतस्य करणं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतत्
 सावित्र्या वचनं अविचार्यं भवता च तथ्यं उक्तम् ॥ ३१ ॥

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापश्यन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्ट्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।

साधयिष्यामि गमिष्यामि ॥ ३२ ॥ पञ्चनवत्यधिकद्विशततमो-
 ऽध्यायः ॥ २९५ ॥

वैवाहिकं भाण्डं विवाहोचितमुपकरणम् ॥ १ ॥ कौश्यां

वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्वार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
 तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
 सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७
 सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 तां स्वधर्मेण धर्मज्ञं सुपार्थं त्वं गृहाण मे ॥ ८
 द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स राज्याद्वनवासमाश्रिता-
 श्रराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
 सहिष्यति क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९
 अश्वपतिरुवाच ।
 सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
 यदा विजानाति सुताऽहमेव च ।
 न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
 विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणतस्य च ।
 अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न माऽर्हसि ११
 अनुरूपो हि युक्तश्च त्वं ममाहं तवापि च ।
 सुपां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतस्ततः ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

ससनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कदाचन नारदनिर्दिष्टे सत्यवतो मृतिदिवसे सावित्र्या परशुहस्तस्य वनगच्छतो भर्तुरनुगमनम् ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १

कुशमर्त्यां वृत्त्यामासने ॥ ४ ॥ आत्मनिवेदनमश्वपतिरहमिति
 ज्ञापनम् ॥ ५ ॥ भवाभवात्मकमुत्पत्तिविनाशात्मकम् । ते त्वां
 प्रति ॥ १० ॥ मा माम् ॥ ११ ॥ निर्वर्ततु निष्पद्यताम् ॥ १४ ॥
 सपरिच्छदं पारिवर्हसहितम् ॥ १६ ॥ परिचारैः सेवतैः । गुणैः

द्युमत्सेन उवाच ।
 पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
 अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
 स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः १४
 ततः सर्वान्समानाय्य द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि समुद्राहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
 दत्त्वा सोऽश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेष्वितम् १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे ॥ १९
 श्वश्रुं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचःसंयमनेन च ॥ २०
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहृश्वैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोपयत् ॥ २१
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिदपाक्रामत भारत ॥ २२
 सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम्
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसेदिवसे गते ।
 यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
 चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।

शीलसत्यादिभिः । प्रश्रयेण स्नेहेन । दमेन जितेन्द्रियतया ।
 सर्वकामक्रियाभिः सर्वेषामिच्छंसादनेन ॥ १९ ॥ षण्णवत्य-
 धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताऽभवत् ॥ ३
 'त्रयोदश्यां चोपवासं प्रतिपत्सु च पारणम् ।
 आयुष्यं वर्धते भर्तुर्व्रतेनानेन भारत ॥' ४
 तं श्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ५
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयाऽऽरब्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुश्चरम् ॥ ६
 सावित्र्युवाच ।
 न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ७
 द्युमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ९
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सारात्रिव्यत्यवर्तत १०
 अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥ ११
 'व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।'
 ततः सर्वान्द्रिजान्द्रुद्राञ्चश्रुं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ १२
 अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १३
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनी ॥ १४
 तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १५
 ततस्तु श्वश्रुश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १६
 व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १७
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १९
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ २०
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पत्न्यां गमिष्यसि ॥ २१
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
 गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेक्षुं न माऽर्हसि ॥ २२
 सत्यवानुवाच ।
 यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
 मम त्वामन्त्रय गुरुन्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 साऽभिवाद्याब्रवीच्छ्रुं श्वशुरं च महाव्रता ।
 अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २४
 इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
 अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २५
 गुर्वभिहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
 न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् २६
 संवत्सरः किञ्चिद्नो न निष्क्रान्ताऽहमाश्रमात् ।
 वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २७
 द्युमत्सेन उवाच ।
 यदा प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
 नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं सराम्यहम् ॥ २८
 तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधुः ।

वसतीनां स्थानं भोजनत्रयनिरोधः । उपवसतीत्यादौ वस-
 तेस्तादर्भ्यदर्शनात् ॥ ६ ॥ पारयिष्यामि समापयिष्यामि ।

व्यवसायकृतमुद्योगकृतम् ॥ ७ ॥ युगं हस्तचतुर्कं सावदुदिते
 उपरि याते ॥ ११ ॥

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २९
मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ ३०
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३१

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३२
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३३
अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

सावित्र्या सह वनं प्रविष्टेन सत्यवता फलाहरणपूर्वकं काष्ठविपाटनम् ॥ १ ॥ तथा शिरोवेदनादूनतया काष्ठपाटनादु-
परमपूर्वकं भार्योत्सङ्गे शिरोनिघानेन भूतले शयनम् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतोऽमुहरणाय समागतं यमं दृष्टवत्या सावित्र्या
साञ्जलिवन्धं तदागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ ३ ॥ यमेन तांप्रति तत्कथनपूर्वकं पाशबन्धनेन सत्यवतस्तदीयशरीरादपकर्षण-
पूर्वकं स्वलोकंप्रति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥ तमनुगच्छन्त्याः सावित्र्याः स्तुतिवचनसंतुष्टेन यमेन तस्यै वरदानपूर्वकं बन्धवि-
मोचनेन सत्यवतो विसर्जनम् ॥ ५ ॥ ततः पुनरुज्जीवितेन सत्यवता सावित्र्यासह पितुराश्रमंप्रति प्रस्थानम् ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं खेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अज्ञानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्ष्ये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
'भ्रमन्तीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।'
तत्स्वमुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
'हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।'
मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।

वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्भ्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किंच चिकीर्षसि ११
यम उवाच ।
पतिव्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्यामि तमहं वद्धा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितं १३
सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो १४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः पितुराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमारुयातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १५

सर्वावस्थमनिन्दिता इति क. थ. पाठः । स्मरन्ति व्यत्ययेन
पुंस्त्वम् ॥ ३३ ॥ सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

कठिनं स्थालीम् ॥ ११ ॥ युयोज अनुचिन्तितवती ॥ ७ ॥ पुरुषं
पीतवाससमिति क. थ. पाठः ॥ ८ ॥ कामया इच्छया ॥ ११ ॥

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोसि स्वयमागतः ॥ १६
 ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशंगतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १७
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्भ्रूवाप्रियदर्शनम् ॥ १८
 यमस्तु तं ततो बद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ॥ १९
 'भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।'
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ २०
 यम उवाच ।
 निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वस्वौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्भ्रम्यं गतं त्वया २१
 सावित्र्युवाच ।
 यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २२
 तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २३
 प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्ब्रक्ष्यामि तच्छृणु २४
 नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
 धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २५
 एकस्य धर्मेण सतां मतेन
 सर्वे स तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

अनात्मवन्तः अजितेन्द्रियाः । वने धर्मं यज्ञादिरूपं न चरन्ति ।
 जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादीन्ब्रीसंबद्धान् धर्मान्क-
 रन्ति । तेन गृहस्थवानप्रस्थयोः संग्रहः । वासं गुरुकुलवासं
 ब्रह्मचर्यम् । परिश्रमं परित्यागरूपमाश्रमं संन्यासम् । विज्ञानतः
 चतुर्थ्यर्थे सर्वविभक्तिकस्तसिः । धर्मस्य फलं आत्मविज्ञानमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं वारयति एक-
 स्येति । चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतां मतेन
 दम्भादिरहितप्रद्वया सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः । सर्वे तं मार्गं ज्ञान-

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
 तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २६
 यम उवाच ।
 निवर्त तुष्टोसि तवानया गिरा
 खराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
 वरं वृणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं
 ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 च्युतः खराज्याद्वनवासमाश्रितो
 विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
 स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
 स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २८
 यम उवाच ।
 ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वरं
 यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्ष्ये
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २९
 सावित्र्युवाच ।
 श्रमः कुतो भर्तुसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
 यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ ३०
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ ३१
 यम उवाच ।
 मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
 त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।

मार्गं प्रपन्नाः प्राप्ताः अतो धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं चेति पाठ-
 कमापेक्षया द्वितीयं नैष्ठिकं गुरुकुलवासं दाराऽकरणरूपं तृतीयं
 पारिव्राज्यं दारादित्यागरूपं वा न वाञ्छे । ज्ञानहेतोः प्रधान-
 भूतस्य धर्मस्वाद्येपि सिद्धेरित्यर्थः । मद्भर्तुर्हरणेनावयोर्धर्मं मा
 नाशयेति भावः ॥ २६ ॥ निवर्त निवर्तस्व । खर उदात्तादिः ।
 अक्षरमकारादि । व्यञ्जनं ककारादि । एतद्युक्तत्वेन वाक्यस्य
 शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तम् । हेतुयुक्तत्वेन युक्तियुक्तत्वमप्युक्तम्
 ॥ २७ ॥

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
 वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३२
 सावित्र्युवाच ।
 हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
 स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
 जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा
 द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३३
 यम उवाच ।
 स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
 न्न च स्वधर्मात्परिहीयते नृपः ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
 निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३४
 सावित्र्युवाच ।
 प्रजास्त्वयैता नियमेन संयता
 नियम्य चैता नयसे निकामया ।
 ततो यमत्वं तव देव विश्रुतं
 निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३५
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३६
 एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
 सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३७
 यम उवाच ।
 पिपासितस्त्रेव भवेद्यथा पय-
 स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
 वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३८
 सावित्र्युवाच ।
 ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
 भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।
 कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
 त्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३९

यम उवाच ।
 कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
 शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
 कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
 निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४०
 सावित्र्युवाच ।
 न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
 मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
 अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
 मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ४१
 विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
 स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
 समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजा-
 स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४२
 आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
 तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४३
 सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
 तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४४
 यम उवाच ।
 उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
 शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।
 अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीवितं
 वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४५
 सावित्र्युवाच ।
 ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
 भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्भवम् ।
 शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
 मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४६
 यम उवाच ।
 शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
 भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।

शुरः श्वशुरः ॥ ३३ ॥ समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन तव धर्मेण प्रशासनेन ताः प्रजाश्चरन्ति । त्वदाज्ञावशगा इत्यर्थः । अतएव तव नाम धर्मराज इति । धर्मेणैव राजते धर्मोऽस्य राजत इति वा ॥ ४२ ॥ लौकिकेष्वपि विश्वासं कुर्व-

न्निष्ठसिद्धिं प्राप्नोति किमुत त्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह आत्मन्यपीति । सर्वः प्रणमते नर इति क. ध. पाठः ॥ ४३ ॥ ते त्वया ॥ ४५ ॥

परिश्रमस्ते न भवेच्चृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४७

सावित्र्युवाच ।

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४८

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।

सन्तो गतिभूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४९

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ति प्रतिक्रियाः ॥ ५०

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।

यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ५१

यम उवाच ।

यथायथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।

तथातथा मे त्वयि भक्तिरुचमा
वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५२

सावित्र्युवाच ।

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृत-
स्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ॥ ५३

शाश्वतो धर्मः पत्युः सकाशादेवापश्योत्पादनं सतां मादृशानां दाराणां तत्रैव वृत्तिः । ननु गतायुषि पत्यौ कथं तत् स्यादित्यत आह संत इति । वरं दत्त्वा सन्तो न व्यथन्ति नापि सीदन्ति किंतु उक्तं निर्वहन्त्येवेत्यर्थः । अत्यन्ताशक्येऽर्थे कथं स्यादित्यत आह सतामिति । सतामशक्यमपि नास्ति । भयं चान्यस्य तेभ्यो नास्तीति । तत्त्वतोहं निर्भयास्मीति भावः ॥ ४८ ॥ त्वयापि सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह सन्तो हीति । भूतभव्यस्य भूतस्य भविष्यस्य च ॥ ४९ ॥ एतत् त्रयं प्रसादोऽर्थो मानश्च । दरि-

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५४

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।

धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५६
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

'तोपितोऽहं त्वया साध्वि वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः' ५७
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ।

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ॥ ५८
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ।

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनयिष्यति ॥ ५९
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ६०
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

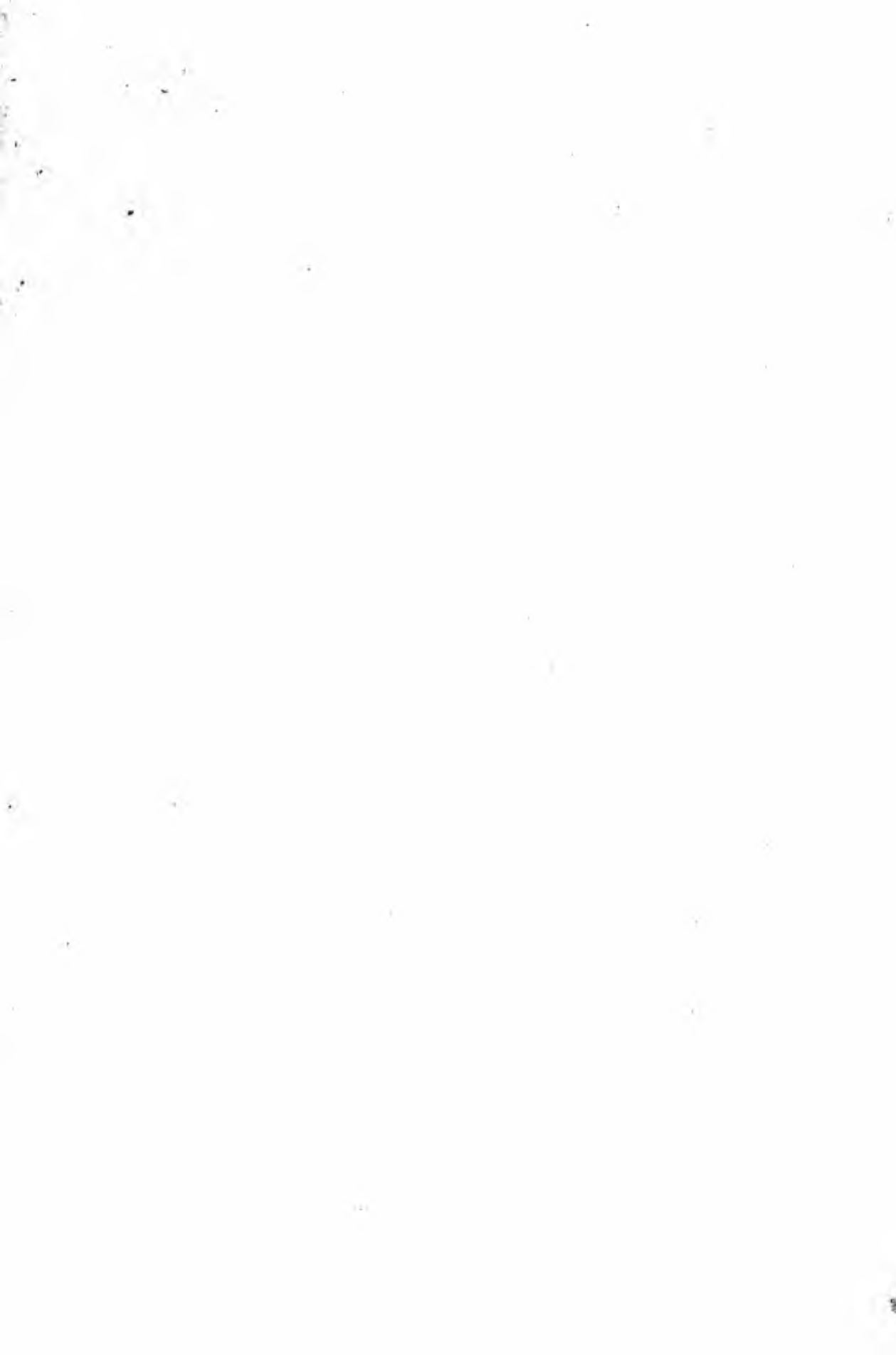
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
आतरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ६१

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ६२

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्सा भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६३

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६४

इस्य प्रसादो नार्थाय । श्रीमतां प्रसादोऽर्थकृदपि न मानदः । सतां तु मानद इति । खले तु प्रसाद एव नास्ति । अतस्त्रयं त्वय्येव स्थितमिति त्वं रक्षितास्माकं भवेति भावः ॥ ५१ ॥ ते लत्तः । अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृताद्विना समीचीनाहम्पत्ययोगादृते क्षेत्रजादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति । यथान्येषु वरेषु भर्तृषु मदयन्त्यां वसिष्ठस्येव न तद्वत् । यस्मादेवं तस्माद्द्वरं वृणे ॥ ५३ ॥ व्यवसामि शक्नोमि ॥ ५४ ॥ त्वन्नामधेयाः सावित्रा इति ॥ ६० ॥

Col-
127/4178

S.V.I

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9004

Call No. SaSKm/Vya/K.V

Author—Krishnacharya, T.R
and Vyasaacharya, T.R

Title—Sriman Mahabharata.
tam.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.